

Uniwersytet Gdański
Wydział Prawa i Administracji

Agnieszka Plata

**SPÓR O ZBIORY MUZEUM BRYTYJSKIEGO
JAKO TRUDNY PRZYPADEK W PRAWIE**

Rozprawa doktorska z nauk prawnych
napisana pod kierunkiem
prof. dra hab. Kamila Zeidlera

Gdańsk 2022

Wstęp	9
Założenia metodologiczne i koncepcja pracy	11
Rozdział 1	
Restytucja dóbr kultury	19
Wprowadzenie	19
1.1. Podstawowe zagadnienia terminologiczne	19
1.1.1. Dobro kultury	19
1.1.2. Restytucja i zwrot	33
1.1.3. Roszczenie restytucyjne.....	39
1.1.4. Inne pojęcia.....	42
1.2. Etiologia sporów restytucyjnych.....	46
1.3. Prawne i instytucjonalne narzędzia rozwiązywania sporów dotyczących dóbr kultury.....	55
1.3.1. Postępowanie przed sądem krajowym.....	56
1.3.2. Postępowanie przed międzynarodowym organem sądowym.....	60
1.3.3. Alternatywne metody rozwiązywania sporów.....	63
1.3.3.1. Międzyrządowy Komitet ds. promocji zwrotu dóbr kultury do kraju pochodzenia lub ich restytucji w razie nielegalnego nabycia praw własności.....	65
1.3.3.2. Arbitraż.....	68
1.3.3.3. Mediacje.....	69
1.3.3.4. Inne.....	71
1.3.4. Dyplomacja kulturalna.....	72
1.4. Restytucja dóbr kultury jako <i>hard case</i>	73
Podsumowanie.....	79
Rozdział 2	
Teoria argumentacji w sporach restytucyjnych	81
Wprowadzenie.....	81
2.1. Spór restytucyjny z perspektywy teorii dyskursu argumentacyjnego.....	81
2.2. Internacjonalizm i nacjonalizm kulturowy.....	87
2.3. Katalog argumentów restytucyjnych.....	91
2.3.1. Argument ze sprawiedliwości.....	93

2.3.2.	Argumenty wynikające z ochrony prawnej.....	98
2.3.2.1.	Argument z prawa własności.....	99
2.3.2.2.	Argument z nabycia w dobrej wierze.....	104
2.3.2.3.	Argument z nielegalnego wywiezienia.....	108
2.3.2.4.	Argument z przedawnienia.....	110
2.3.2.5.	Argument z zasiedzenia.....	112
2.3.2.6.	Argument ze znalezienia.....	114
2.3.2.7.	Argument z poczynionych nakładów.....	117
2.3.2.8.	Argument z posiadania.....	119
2.3.2.9.	Argument z zobowiązania.....	121
2.3.2.10.	Argument ze wzajemności.....	122
2.3.2.11.	Argument z ustawowego zakazu deakcesji.....	124
2.3.3.	Argumenty wynikające z więzi z dobrami kultury.....	128
2.3.3.1.	Argument z miejsca powstania.....	129
2.3.3.2.	Argument z miejsca przeznaczenia.....	130
2.3.3.3.	Argument z przynależności narodowej.....	131
2.3.3.4.	Argument z przynależności kulturowej.....	136
2.3.3.5.	Argument z przynależności historycznej.....	139
2.3.3.6.	Argument z przynależności terytorialnej.....	141
2.3.3.7.	Argument z przynależności osobistej.....	142
2.3.3.8.	Argument z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości.....	145
2.3.4.	Argumenty wynikające z okoliczności historycznych.....	148
2.3.4.1.	Argument z prawa łupu	149
2.3.4.2.	Argument z losów dziejowych.....	152
2.3.4.3.	Argument z upływu czasu.....	154
2.3.4.4.	Argument z konsekwencji.....	154
2.3.5.	Argumenty wynikające z ochrony dóbr kultury i opieki nad dobrami kultury....	156
2.3.5.1.	Argument ze społecznej użyteczności.....	156
2.3.5.2.	Argument z najbezpieczniejszego miejsca.....	159
	Podsumowanie.....	163

Rozdział 3

Historia i regulacje prawne dotyczące zbiorów Muzeum Brytyjskiego	165
Wprowadzenie	165
3.1. Muzeum Brytyjskie – historia instytucji.....	165
3.2. Okoliczności nabywania zbiorów przez Muzeum Brytyjskie.....	171
3.2.1. Dobra kultury nabyte w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego	172
3.2.2. Dobra kultury nabyte w związku z rozwojem nauk i działalnością badaczy....	180
3.2.3. Dobra kultury nabyte w wyniku działań wojennych.....	182
3.2.4. Dobra kultury pochodzące z nazistowskich grabieży (1933-1945).....	183
3.2.5. Inne.....	184
3.3. Muzeum Brytyjskie jako muzeum uniwersalne.....	185
3.4. Brytyjskie regulacje prawne dotyczące Muzeum Brytyjskiego.....	188
3.4.1. British Museum Act 1963.....	188
3.4.2. The British Museum: Governance Principles and Procedures.....	194
3.4.3. The British Museum Policy: De-accession of objects from the collection.....	195
3.4.4. Inne.....	198
3.5. Regulacje dotyczące restytucji dóbr kultury w brytyjskim systemie prawnym.....	202
3.5.1. Restitution and Repatriation Guidelines for Good Practice 2000.....	202
3.5.2. Regulacje prawne dotyczące restytucji dóbr kultury pochodzących z nazistowskich grabieży (1933-1945).....	206
3.5.3. Inne regulacje i działania.....	214
3.6. Brexit a ochrona prawna dóbr kultury.....	216
Podsumowanie	222

Rozdział 4

Ujęcie argumentacyjne sporów restytucyjnych dotyczących zbiorów Muzeum Brytyjskiego	225
Wprowadzenie	225
4.1. Spory o zwrot dóbr kultury nabytych w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego.....	225
4.1.1. Brązy z Beninu.....	225
4.1.1.1. Charakterystyka dóbr kultury.....	225
4.1.1.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum	

Brytyjskiego	227
4.1.1.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych	231
4.1.1.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego.....	236
4.1.2. Skarb z Magdali.....	242
4.1.2.1. Charakterystyka dóbr kultury.....	242
4.1.2.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego.....	243
4.1.2.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych.....	245
4.1.2.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego.....	249
4.1.3. Posągi (<i>moai</i>) z Rapa Nui.....	251
4.1.3.1. Charakterystyka dóbr kultury.....	251
4.1.3.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego.....	253
4.1.3.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych	253
4.1.3.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego.....	256
4.1.4. Aborygeńska tarcza z Australii.....	257
4.1.4.1. Charakterystyka dobra kultury.....	257
4.1.4.2. Okoliczności włączenia dobra kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego.....	258
4.1.4.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych	259
4.1.4.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego.....	264
4.1.5. Kamień z Rosetty	265
4.1.5.1. Charakterystyka dobra kultury.....	265
4.1.5.2. Okoliczności włączenia dobra kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego.....	267
4.1.5.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych	270
4.1.5.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego.....	275

4.2. Spory o zwrot dóbr kultury nabytych w związku z rozwojem nauk i działalnością badaczy	279
4.2.1. Marmury Partenonńskie.....	279
4.2.1.1. Charakterystyka dóbr kultury	279
4.2.1.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego	281
4.2.1.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych	285
4.2.1.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego	297
4.2.2. Dobra kultury z Dunhuang (kolekcja Aurela Steina)	300
4.2.2.1. Charakterystyka dóbr kultury	300
4.2.2.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego	302
4.2.2.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych	304
4.2.2.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego	308
4.2.3. Fragment brody Wielkiego Sfinksa	309
4.2.3.1. Charakterystyka dobra kultury	309
4.2.3.2. Okoliczności włączenia dobra kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego.....	311
4.2.3.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych	314
4.2.3.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego.....	316
4.3. Spory o dobra kultury pochodzące z nazistowskich grabieży (1933-1945) na przykładzie spraw rozstrzygniętych przez Spoliation Advisory Panel	318
4.3.1. Cztery rysunki z kolekcji Artura Feldmanna.....	318
4.3.2. Porcelanowy talerz z kolekcji Heinricha Rothbergera	322
4.3.3. Czternaście zegarów i zegarków z kolekcji Idy Netter	324
4.3.4. Wnioski	329
Podsumowanie.....	330
Wnioski	333
Źródła prawa	341

Literatura	345
Źródła internetowe	362
Podsumowanie.....	365
Summary.....	367

Wstęp

Dobra kultury są nośnikami wartości materialnych i duchowych, a przypisywane im znaczenia sprawiają, że są one istotnymi elementami ludzkiej tożsamości¹. Upamiętniają historyczne wydarzenia, dostarczają wiedzy na temat przeszłości, inspirują do twórczości i duchowo łączą nas z przodkami, będąc podstawą budowania narracji na temat ludzkości i jej dziejów. Losy dóbr kultury są nierozzerwalnie związane z historycznymi procesami, które prowadzą do ich wielokrotnych przemieszczeń. Niektóre z tych zdarzeń wywołują wielopokoleniowe traumy, pogłębione rozłąką z materialnym świadectwem przeszłości kultur, narodów, osób i miejsc.

Spór o restytucję dóbr kultury jest aktualnym problemem prawnym, społecznym i filozoficznym. Jest przestrzenią wymiany różnorodnych argumentów, które często wynikają ze szczególnego charakteru tych obiektów. W toku sporu wartościowaniu podlegają racje wynikające z moralnych ocen okoliczności utraty dóbr kultury, a także aktualnego stanu posiadania, czyniąc sprawiedliwość kluczowym zagadnieniem w poszukiwaniu słusznych rozwiązań. Jako że dobra kultury są rzeczami w rozumieniu prawa cywilnego, w sporze uwzględniane są również argumenty o charakterze prawnym, odwołujące się do materialnoprawnych podstaw zajętogo stanowiska. Ze względu na szczególne okoliczności sporów restytucyjnych prawo pozytywne często jednak okazuje się zawodne, zmuszając strony sporu lub rozstrzygające organy do poszukiwania odpowiedzi w innych obszarach. Ważenie argumentów może wówczas prowadzić do osiągnięcia wielu równoważnie uzasadnionych rozstrzygnięć. Powyższa złożoność powoduje, że spory restytucyjne podlegają badaniu z perspektywy teorii trudnych przypadków².

Szczególną stroną sporów restytucyjnych są muzea, na których zgodnie z Kodeksem Etyki ICOM dla muzeów spoczywa obowiązek przyczyniania się do poznawania, rozumienia oraz promowania dziedzictwa naturalnego i kultury³. W toku sporów restytucyjnych dotyczących zbiorów muzealnych społeczna użyteczność oraz misja muzeów przeciwstawiane są argumentom i narracjom stron pozbawionych posiadania spornych dóbr kultury oraz możliwości czerpania z nich pożytków i inspirowania kolejnych pokoleń.

¹ Zob. M. Dreła, *Własność zabytków*, Warszawa 2006, s. 30 i n.

² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury ze stanowiska filozofii prawa*, Warszawa 2011, s. 67.

³ Zob. S. Waltoś, *Podstawowe zasady kodeksu (w:) Kodeks Etyki ICOM dla muzeów*, przeł. S. Waltoś, Warszawa 2009, s. 19.

British Museum w Londynie (dalej jako „Muzeum Brytyjskie” lub „Muzeum”) jest stroną sporów restytucyjnych o dobra kultury rozpoznawalne na całym świecie. Spory o zwrot takich obiektów jak Marmury Partenonskie lub Brązy z Beninu są zarówno przedmiotem badań naukowych, jak i doniesień prasy codziennej. Świadczy to o aktualności problemu oraz poruszaniu w tej debacie istotnych społecznie interesów. Aktualizowane na przestrzeni lat stanowiska stron sporu, badaczy przedmiotu, a także opinii publicznej odzwierciedlają zmiany w rzeczywistości społecznej i ocenie zdarzeń, które w przeszłości doprowadzały do przemieszczenia dóbr kultury znajdujących się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego.

Utworzenie Muzeum Brytyjskiego w XVIII wieku nastąpiło w erze ciekawości świata, potrzeby kolekcjonowania i kreowania opowieści na temat rzeczywistości w wyizolowanym środowisku muzealnym⁴. Z perspektywy współczesnych sporów restytucyjnych idea ta nie może być rozumiana jednak w pełni w oderwaniu od szerszych procesów historycznych, społecznych i politycznych, które doprowadziły do postrzegania i wykorzystywania kultury jako jednego z narzędzi sprawowania władzy⁵. I tak, kontekstem większości sporów prowadzonych z udziałem Muzeum Brytyjskiego jest imperialna przeszłość Wielkiej Brytanii i konsekwencje polityki kolonialnej odczuwane do dziś przez społeczności poddane kolonizacji. Zbadanie sporów restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego wiąże się z sięgnięciem do historycznych okoliczności przemieszczenia dóbr kultury i świadectw rozmaitego rodzaju więzi z utraconymi obiektami. Wymaga również uwzględnienia wyjątkowego charakteru Muzeum Brytyjskiego jako instytucji utworzonej wskutek zbiegu losów dziejowych, których świadectwem jest każde dobro kultury zgromadzone w zbiorach.

⁴ Zob. D. Folga-Januszewska, *Obraz, narracja, pamięć. Czy możliwe jest wyobrażenie przeszłości w muzeum?* (w:) *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, (red.) R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014, s. 76.

⁵ Zob. K. Zeidler, *Estetyka prawa*, Gdańsk-Warszawa 2018, s. 112 i n.

Założenia metodologiczne i koncepcja pracy

Pytanie badawcze postawione w niniejszej dysertacji dotyczy charakterystyki wybranych sporów o zwrot dóbr kultury znajdujących się dziś w zbiorach Muzeum Brytyjskiego – jako trudnych przypadków w prawie. Ponadto, podejmę próbę wyodrębnienia wspólnych cech analizowanych sporów restytucyjnych, decydujących o wielości rozwiązań, które są możliwe do uzasadnienia w procesie dyskursu praktycznego dotyczącego zbiorów Muzeum Brytyjskiego⁶.

Problematyka restytucji dóbr kultury oraz poszczególnych sporów restytucyjnych dotyczących zbiorów muzealnych jest przedmiotem licznych publikacji. Wybór tematu dysertacji uzasadniam brakiem monograficznego opracowania odnoszącego się wspólnie do sporów restytucyjnych dotyczących zbiorów Muzeum Brytyjskiego z perspektywy teorii trudnych przypadków, z uwzględnieniem i nazwaniem podnoszonych w ich toku argumentów restytucyjnych. Co więcej, wnioski wynikające z dokonanej analizy mogą okazać się możliwe do zastosowania do sporów restytucyjnych o podobnym stanie faktycznym i prawnym, szczególnie tych z udziałem muzeów o encyklopedycznych zbiorach, których dotyczy ustawowy zakaz deakcesji.

Ze świadomością rozgraniczeń terminologicznych, towarzyszących wąskiemu rozumieniu pojęcia restytucji i zwrotu we współczesnych źródłach prawa, w treści dysertacji posługuję się pojęciem restytucji w najszerszym rozumieniu, używając go zamiennie ze sformułowaniem zwrot. Podzielam przy tym tezę Elazara Barkana o tym, że debata na temat fizycznego zwrotu dóbr kultury ma zarówno doniosłość prawną jak i kulturową, bowiem wpisana jest w całe spektrum działań, mających na celu rozliczenie historycznych niesprawiedliwości⁷.

Punktem wyjścia moich rozważań są wnioski badań przeprowadzonych przez Kamila Zeidlera, wyrażone w publikacji pt. „Restytucja dóbr kultury z perspektywy filozofii prawa”⁸. Podzieliłam tezę autora dotyczącą tego, że część sporów restytucyjnych, jako sprawy związane z rozliczaniem przeszłości, stanowi trudne przypadki, a próbę ich rozwiązania można podejmować w toku dyskursu restytucyjnego⁹. Przyjęłam również w rozważaniach pojęcie

⁶ Zob. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 34; zob. też: J. Zajadło, *Co to są hard cases? (w:) Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2008.

⁷ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, Baltimore-London 2001, s. xix.

⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*

⁹ *Ibidem*, s. 311.

argumentu restytucyjnego jako argumentu podnoszonego w dyskursie restytucyjnym¹⁰. W badaniach uwzględniłam także wyodrębnione przez K. Zeidlera typy argumentów restytucyjnych, analizując przypadki z perspektywy zaproponowanego przez autora katalogu. W końcu, podjęłam badania nad wyodrębnionymi kazusami na podstawie wniosku K. Zeidlera, że: „Badanie problematyki restytucji z perspektywy konkretnej sprawy jest o tyle słuszne, że jeżeli założy się, iż każdy *hard case* jest niczym innym, jak kolizją zasad, przy czym nie tylko wyrażonych w prawie, to najbardziej celowe wydaje się ich ważenie właśnie w konkretnej sprawie”¹¹.

Na potrzeby rozważań przedstawionych w niniejszej dysertacji przyjęto szerokie ujęcie trudnych przypadków w prawie, formułowane przez Jerzego Zajadło, zgodnie z którym trudne przypadki powstają na pięciu płaszczyznach – stosowania prawa, tworzenia prawa, wykładni prawa, obowiązywania prawa i przestrzegania prawa¹². Jerzy Zajadło definiuje trudny przypadek tym, że może mieć nie jedno, lecz wiele racjonalnie uzasadnionych rozwiązań, a przy tym wskazuje, że niekoniecznie musi mieć związek z obowiązującym prawem, bowiem czasami powstaje na tle braku regulacji¹³. Podzielam również stanowisko autora, że nie jest rzeczą pozbawioną znaczenia, co jest źródłem konfliktu wywołującego trudny przypadek, a także, że może on wynikać zarówno ze struktury samego prawa, jak i z zewnętrznych czynników, takich jak moralność, obyczajowość, ekonomia, polityka lub religia¹⁴. Teoria trudnych przypadków zostaje szerzej omówiona w rozdziale pierwszym dysertacji.

Pojęcie sporu restytucyjnego traktowane jest przeze mnie szeroko i obejmuje roszczenia restytucyjne wszczynające określony rodzaj postępowania z udziałem Muzeum Brytyjskiego lub brytyjskiego rządu, publiczne deklaracje dotyczące woli odzyskania utraconych dóbr kultury i ich następstwa oraz stanowiska wyrażone w literaturze przedmiotu. Uzasadnieniem takiego rozumienia sporu jest fakt, że we wszystkich tych formach wyrażane są argumenty restytucyjne, których uwzględnienie jest konieczne dla pełnej oceny danego przypadku. Pojęcie zbiorów jest przedmiotem definicji formułowanych w rozdziale pierwszym dysertacji.

Wybór jedenastu badanych sporów restytucyjnych nastąpił według kryterium braku dostępnych rozwiązań na gruncie prawa pozytywnego. Stan prawny w każdej z analizowanych spraw uniemożliwia skuteczne dochodzenie ochrony prawnej w postępowaniu sądowym

¹⁰ *Ibidem*, s. 159.

¹¹ *Ibidem*, s. 316.

¹² J. Zajadło, *Po co prawnikom filozofia prawa?*, Warszawa 2008, s. 15.

¹³ *Ibidem*, s. 15 i n.

¹⁴ *Ibidem*, s. 16.

z uwagi na upływ zakreślonych ustawowo terminów lub całkowity brak regulacji prawnych. W każdej ze spraw zachodzi zatem potrzeba ważenia wartości pozaprawnych. Każda z badanych spraw dotyczy dóbr kultury utraconych w związku – bezpośrednim lub pośrednim – z procesami historycznymi, które z dzisiejszej perspektywy oceniane są jako historyczna niesprawiedliwość. W badaniach nie uwzględniono spraw dotyczących przechowywania w zbiorach Muzeum szczątków ludzkich z uwagi na to, że są one przedmiotem odrębnych regulacji w brytyjskim prawie krajowym¹⁵. Wybór roszczeń restytucyjnych kierowanych przeciwko jednemu podmiotowi – Muzeum Brytyjskiemu – uzasadniony jest zarówno aktualnością tego problemu badawczego, jak i możliwością skonstruowania wniosków dotyczących tego, czy dany podmiot w określonych rodzajach sporów restytucyjnych posługuje się ustalonym modelem argumentacji restytucyjnej oraz ustalenia, co ma wpływ na ewentualne zmiany argumentacji i stanowisk.

Rozważania ujęte w rozdziale czwartym dysertacji poprzedziła analiza obszaru normatywnego, na który składały się przede wszystkim regulacje brytyjskiego prawa krajowego, akty wewnętrzne Muzeum Brytyjskiego (regulamin i standardy) oraz instrumenty *soft law*. Materiał badawczy dotyczący przebiegu wybranych sporów restytucyjnych – zgodnie z problemem badawczym i szerokim rozumieniem sporu restytucyjnego – obejmował raport Culture, Media and Sport Committee z 2000 r. wraz z załącznikami, raporty Spoliation Advisory Panel, opublikowane w całości lub części stanowiska dotyczące roszczeń restytucyjnych, materiały audiowideo zawierające zapis stanowisk dotyczących roszczeń restytucyjnych oraz literaturę przedmiotu. Istotnym etapem badań były kwerendy w Muzeum Brytyjskim, które umożliwiły mi między innymi dokonanie obserwacji w zakresie sposobu przedstawiania spornych dóbr kultury jako elementów wystawy stałej Muzeum. W badaniach wzięłam pod uwagę to, czy przedmiotowe dobra kultury są częścią wystawy stałej oraz w jaki sposób są przedstawiane, w tym jakimi opatrzone są informacjami.

W dysertacji posługuję się opisem normatywnym i teoretycznym, a także empirycznym, w zakresie służącym do wykazania dowodzonych tez. W rozdziale drugim, trzecim i czwartym dysertacja ma charakter interdyscyplinarny, jako że zawiera rozważania z zakresu historii, historii sztuki i muzeologii. Jest to uzasadnione przedmiotem badań, bowiem uwzględnienie w dysertacji opisu dóbr kultury i historycznych okoliczności ich przemieszczenia jest niezbędne do wywiedzenia wniosków na temat wartościowania przedstawionych w sporze argumentów

¹⁵ Zob. szerzej: A. Fletcher, D. Antoine, JD Hill (red.), *Regarding the Dead: Human Remains in the British Museum*, London 2014.

restytucyjnych. Dane na ten temat przedstawione są w dysertacji w niezbędnym zakresie, natomiast w przypisach zawarto liczne odesłania do źródeł faktograficznych.

Główną rolę w dysertacji odgrywiają metody dogmatycznoprawna, teoretycznoprawna, aksjologiczna i studium przypadku. W rozważaniach na temat etiologii sporów restytucyjnych posługuję się dodatkowo metodą historycznodogmatyczną. Uwagi na temat poszczególnych argumentów restytucyjnych, szczególnie tych wynikających z ochrony prawnej, formułowane są z zastosowaniem metody komparatystycznej, bowiem odnoszą treść argumentów do rozwiązań brytyjskiego systemu prawnego. Stosowana w dysertacji aparatura wywodzi się z teorii i filozofii prawa, prawa międzynarodowego, konstytucyjnego, cywilnego, administracyjnego oraz prawa ochrony dziedzictwa kultury.

O ile nie wskazano inaczej, przytaczane w dysertacji przepisy brytyjskiego prawa krajowego i innych regulacji w języku angielskim, jak również cytaty pochodzące z literatury lub innych źródeł w języku angielskim, są przekładami mojego autorstwa sporządzonymi na potrzeby niniejszej dysertacji.

Plan pracy uporządkowany jest w taki sposób, by umiejscowić badany problem w przestrzeni zagadnień teorii i filozofii sporów restytucyjnych, specyfiki Muzeum Brytyjskiego oraz brytyjskiego prawa krajowego.

Rozdział pierwszy dysertacji poświęcony jest rozważaniom terminologicznym, etiologicznym i teoretycznoprawnym, stanowiącym podstawy badania restytucji dóbr kultury z perspektywy teorii trudnych przypadków. W pierwszej kolejności zawiera sformułowanie definicji pojęć kluczowych dla omawianego problemu. Charakteryzuje dobro kultury jako przedmiot sporów restytucyjnych na podstawie brytyjskiego prawa krajowego, aktów prawa międzynarodowego i literatury przedmiotu. Następnie na potrzeby dalszych rozważań zdefiniowane zostają pojęcia restytucji i zwrotu, roszczenia restytucyjnego, a także inne istotne terminy o charakterze pokrewnym. Dodatkowo zjawisko restytucji zostaje przybliżone jako ewoluujący na przestrzeni lat problem stosunków międzynarodowych. Omówieniu zostają poddane również główne przyczyny i cele restytucji. W dalszej części rozdziału wskazane zostają współcześnie dostępne prawne i instytucjonalne narzędzia rozwiązywania sporów dotyczących dóbr kultury z uwzględnieniem metod prawnych i dyplomatycznych. Charakterystyka tych narzędzi uwzględnia ich wady i zalety z perspektywy spraw stanowiących przedmiot badań. Rozdział zamykają rozważania na temat restytucji jako trudnego przypadku w prawie.

Rozdział drugi dysertacji poświęcony jest teorii argumentacji w sporach restytucyjnych. Ta część rozważań poświęcona jest argumentacyjnym aspektom prowadzenia

sporu restytucyjnego, ze szczególnym uwzględnieniem dyskursu jako narzędzia rozwiązywania trudnych przypadków. Rozważania na temat argumentacji restytucyjnej otwiera omówienie teorii Johna H. Merrymana, dotyczącej internacjonalizmu kulturowego i nacjonalizmu kulturowego jako przeciwstawnych koncepcji, które stanowią podstawę argumentacji restytucyjnej w kluczowym obszarze rozmaitych form więzi z dobrami kultury. Najobszerniejsza część rozdziału poświęcona jest otwartemu katalogowi argumentów restytucyjnych. Katalog ten składa się z dwudziestu trzech argumentów restytucyjnych wyodrębnionych przez K. Zeidlera oraz przedstawia kolejne argumenty, wyodrębnione przeze mnie na podstawie badań przypadków ujętych w dysertacji. Argumenty restytucyjne zostają usystematyzowane według kryterium racji i wartości, które uzasadniają. I tak, badając racje i wartości stojące za argumentacjami restytucyjnymi, wyodrębniam kategorię argumentu ze sprawiedliwości oraz dalsze kategorie argumentów restytucyjnych wynikających z ochrony prawnej, więzi z dobrami kultury, okoliczności historycznych oraz ochrony dóbr kultury i opieki nad dobrami kultury. Opracowanie treści poszczególnych argumentów restytucyjnych uwzględnia problemy istotne w studiowaniu przypadków sporów restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego.

Rozdział trzeci zawiera rozważania niezbędne dla umiejscowienia badań wybranych przypadków w przestrzeni brytyjskich regulacji i specyfiki Muzeum Brytyjskiego. Pierwsza część rozdziału poświęcona jest historii Muzeum i jego zbiorów. Przedstawienie genezy zbiorów Muzeum Brytyjskiego oraz odwołanie się do okoliczności historycznych jego utworzenia jest istotne z perspektywy studiowanych przypadków. Dalsze rozważania dotyczą historycznych i współczesnych okoliczności nabywania zbiorów przez Muzeum Brytyjskie. Dla badanych przypadków szczególne znaczenie mają uwagi dotyczące dóbr kultury nabytych w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego, rozwojem nauk i działalnością badaczy oraz dóbr kultury pochodzących z nazistowskiej grabieży, utraconych w latach 1933-1945. W tej części rozważań ujęto również inne metody nabywania zbiorów przez Muzeum Brytyjskie celem ustalenia, że nabywanie zbiorów przez Muzeum nie jest procesem zakończonym, a w skład zbiorów wchodzi obiekty różnego pochodzenia. Dodatkowo, jeszcze przed przedstawieniem studiów wybranych przypadków, w tej części dysertacji umieszczam rozważania wstępne na temat uniwersalistycznej postawy Muzeum Brytyjskiego w sporach restytucyjnych. Druga część rozdziału poświęcona została zagadnieniom prawnym i organizacyjnym. W pierwszej kolejności przedstawiam w niej regulacje prawne dotyczące samego Muzeum Brytyjskiego. Podstawowym aktem w tym przedmiocie jest British Museum

Act 1963¹⁶. Analizuję jego treść z uwzględnieniem struktury organizacyjnej Muzeum, uprawnień rady powierniczej oraz jej roli jako powiernika (*trustee*). Szczególną uwagę poświęcam wyrażonemu w ustawie zakazowi deakcesji oraz przesłankom ustanawiającym wyjątki od tego zakazu. Kolejne regulacje są aktami wewnętrznymi Muzeum Brytyjskiego. Omówione zostają rozwiązania przyjęte w regulaminie Muzeum („The British Museum: Governance Principles and Procedures”) oraz standardach, ze szczególnym uwzględnieniem „The British Museum Policy: De-accession of objects from the collection”. W dalszej części rozdziału przedstawiam regulacje dotyczące restytucji dóbr kultury w brytyjskim systemie prawnym. Dokonuję tu omówienia adresowanego do muzeów wiodącego brytyjskiego instrumentu *soft law*, który stanowią wytyczne „Restitution and Repatriation Guidelines for Good Practice 2000”. Kolejna część rozważań poświęcona jest szczególnym regulacjom prawnym dotyczącym restytucji dóbr kultury utraconych w wyniku grabieży nazistowskich w latach 1933-1945. Uwzględniam tu zasady działania Spoliation Advisory Panel oraz konsekwencje wejścia w życie Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009. Mając na uwadze charakter badanych spraw, w których co do zasady nie znajdują zastosowania normy prawa stanowionego, pominęłam w badaniach analizę norm brytyjskiego prawa krajowego w przedmiocie restytucji współcześnie utraconych dóbr kultury, jedynie sygnalizując dostępne rozwiązania. Rozdział zamykają uwagi dotyczące konsekwencji brexitu dla brytyjskiego systemu ochrony prawnej dóbr kultury, mając na uwadze potencjalny wpływ zmian w prawie na kierunki argumentacji restytucyjnej.

Zwieńczeniem dysertacji jest czwarty rozdział, w całości poświęcony badaniom przebiegu jedenastu sporów restytucyjnych dotyczących zbiorów Muzeum Brytyjskiego. Omawiane spory restytucyjne zostały podzielone na trzy kategorie, odpowiadające okolicznościom historycznym prowadzącym do nabycia dóbr kultury przez Muzeum Brytyjskie. W pierwszej grupie sporów znajduje się pięć kazuśców dotyczących dóbr kultury przemieszczonych w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego. W dalszej kolejności omówione są trzy spory dotyczące dóbr kultury przemieszczonych w związku z rozwojem nauk i działalnością brytyjskich badaczy. Trzecią kategorię spraw stanowią spory dotyczące znajdujących się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego dóbr kultury utraconych przez właścicieli w wyniku nazistowskiej grabieży. Badaniu poddano trzy spory rozstrzygnięte przez Spoliation Advisory Panel. Każdy spór podlega odrębnemu omówieniu z uwzględnieniem charakterystyki obiektu, okoliczności jego utraty i włączenia do zbiorów Muzeum

¹⁶ British Museum Act z dnia 10 lipca 1963 r. (1963 c. 24).

Brytyjskiego, przebiegu sporu restytucyjnego, charakteru wymienianych argumentów restytucyjnych i skutków sporu. Badanie przebiegu sporu restytucyjnego następuje z nazwaniem i wyodrębnieniem w formie cytatu argumentów restytucyjnych. Z uwagi na szczególny charakter racji i problemów wynikających w toku każdego ze sporów, zostały one opatrzone odrębnymi wnioskami, formułowanymi z perspektywy teorii trudnych przypadków. Spory toczony przed Spoliation Advisory Panel podsumowują łącznie wnioski dotyczące przebiegu sporów i oceny skuteczności postępowania przed Spoliation Advisory Panel.

Dysertację zamykają wnioski, w których formułuję oceny dotyczące badanych sporów jako trudnych przypadków, osadzenia problemu restytucji dóbr kultury w szerszym zagadnieniu rozliczania historycznych niesprawiedliwości, czynników wpływających na wartościowanie argumentów restytucyjnych w badanych sporach oraz możliwości wykorzystania prawnych narzędzi w dyskursie restytucyjnym dotyczącym zbiorów Muzeum Brytyjskiego.

Rozdział 1

Restytucja dóbr kultury

Wprowadzenie

Rozważania na temat restytucji dóbr kultury w pierwszej kolejności wymagają sformułowania definicji pojęć kluczowych dla omawianego problemu. Szczególnie istotne jest scharakteryzowanie szczególnego przedmiotu omawianych sporów, dlatego w pierwszej kolejności wyjaśnieniu poddane jest pojęcie dobra kultury w literaturze, brytyjskim prawie krajowym i aktach prawa międzynarodowego. Następnie na potrzeby dalszych rozważań zdefiniowane zostają pojęcia restytucji i zwrotu, roszczenia restytucyjnego, a także inne istotne terminy o pokrewnym charakterze. Dodatkowo zjawisko restytucji zostaje przybliżone jako ewoluujący na przestrzeni lat problem stosunków międzynarodowych. Rozważania na temat wspólnie dostępnych prawnych i instytucjonalnych narzędzi rozwiązywania sporów dotyczących dóbr kultury, a w tym ich restytucji, pozwalają umiejscowić omawiany problem wśród praktycznych zagadnień związanych z prowadzeniem sporu. Powyższe rozważania terminologiczne, etiologiczne i teoretycznoprawne stanowią podstawy badania restytucji dóbr kultury z perspektywy teorii trudnych przypadków.

1.1. Podstawowe zagadnienia terminologiczne

1.1.1. Dobro kultury

W zawartych dalej rozważaniach przedmiotowo zawężono problematykę restytucji do restytucji dóbr kultury ze świadomością, że pojęcie restytucji w teorii i praktyce prawa cywilnego dotyczy szerszego katalogu dóbr.

W ocenie Barbary T. Hoffman konstruowanie definicji pojęć takich jak „sztuka”, „dziedzictwo kultury” i „dobra kultury” dla potrzeb stosowania prawa jest zadaniem trudnym, nieokreślonym i w znacznej mierze obwarowanym okolicznościami politycznymi i społecznymi¹⁷. Dziedzictwo kultury jest nośnikiem szczególnych wartości natury emocjonalnej i symbolicznej, które często wymykają się zakresowi normatywnych regulacji.

¹⁷ B.T. Hoffman, *Introduction: Exploring and Establishing Links for a Balanced Art and Cultural Heritage Policy* (w:) *Art and Cultural Heritage: Law, Policy and Practice*, (ed.) B.T. Hoffman, Cambridge 2006, s. 14.

Pojęcie dobra kultury występuje w terminologii socjologicznej i prawniczej, zaś w powszechnym rozumieniu jest ono utożsamiane z dziełem sztuki lub zabytkiem¹⁸. Sformułowanie to łączy kulturę i pozytywną ocenę jej wytworów, a także postuluje ich zachowanie i ochronę¹⁹. Dobro kultury jest tym samym pojęciem szerszym niż „zabytek” lub „dzieło sztuki”²⁰.

Historycznie pierwsze celowe uwzględnienie kwestii dóbr kultury w debacie publicznej było związane z postrzeganiem ich jako wartościowych łupów wojennych²¹. Dokonywanie zaboru materialnych dóbr wroga stanowiło zwyczaj, zaś dominacja kulturowa lub usunięcie wszelkich przejawów kultury podbitego ludu utożsamiano z oczywistymi korzyściami zwycięstwa²². Pojęcie dóbr kultury zostało następnie utrwalone w prawie międzynarodowym i krajowym poszczególnych państw²³. Jak opisuje dobra kultury Wojciech Kowalski: „obecnie są one uważane za szczególny rodzaj dóbr, uzyskujący specjalny status wynikający z regulacji *sui generis*, który jest realizowany w coraz bardziej wyodrębniającym się i poszerzającym swój zakres przedmiotowy prawie dziedzictwa kultury. Wśród przyczyn stymulujących taki właśnie kierunek rozwoju prawa należy wskazać przede wszystkim wzrastającą rolę tego dziedzictwa w życiu współczesnych społeczeństw oraz coraz częściej formułowany obowiązek prawny zachowania go dla następnych pokoleń”²⁴.

Monika Drela zauważa natomiast: „Niewątpliwie większość dóbr kultury została za takowe uznana nie ze względu na fizyczne atrybuty przedmiotu (użyty materiał, wymiary, kolor), w którym są wyrażone (tzw. nośnik), lecz z uwagi na pracę człowieka tam włożoną dającą świadectwo myśli twórczej w danym czasie”²⁵. Dlatego też można stwierdzić, że dobra kultury zawierają substrat materialny oraz wyjątkowy substrat niematerialny, wynikający ze szczególnych emocji ich twórców i użytkowników²⁶. W ocenie Krzysztofa Pałeckiego „właśnie owe stany emocjonalne, zawsze pojawiające się w określonym środowisku

¹⁸ M. Drela, *Własność zabytków...*, s. 25.

¹⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 74.

²⁰ A. Gerecka-Żołyńska, *Ochrona zabytków w Polsce. Zbiór podstawowych aktów prawnych z krótkim komentarzem*, Poznań 2006, s. 7.

²¹ D. Shapiro, *Cultural Property and the International Cultural Property Society*, „International Journal of Cultural Property” 2005, vol. 12, no. 1, s. 1.

²² *Ibidem*.

²³ Zob. K. Zeidler, *Prawa człowieka a normatywne podstawy ochrony dziedzictwa kultury* (w:) *Zabytki. Prawo i praktyka*, K. Zeidler, Gdańsk – Warszawa 2017, s. 106 i n.

²⁴ W. Kowalski, *Problematyka prawna obrotu dobrami kultury* (w:) *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, (red.) W. Kowalski, K. Zalasieńska, Warszawa 2011, s. 25.

²⁵ M. Drela, *Własność zabytków...*, s. 30 i n.

²⁶ *Ibidem*, s. 25.

społecznym, etnicznym, wspólnoty losów historycznych, wspólnoty politycznej, w określonym co do czasu i miejsca kontekście innych wytworów materialnych, nadają «przedmiotom kultury» owe ponadzwyczajne znaczenie, wartość pozornie tylko wymierzalną, bo przecież wyznaczoną siłą przeżyć z nimi związanych i przez nie generowanych, przeżyć najczęściej przenoszących się z pokolenia na pokolenie i, co najważniejsze, niejednokrotnie podlegających nie limitowanej niczym proliferacji»²⁷.

W literaturze przedmiotu pojęcie dóbr kultury (*cultural goods*) jest niekiedy wskazywane jako celniejsze niż powszechnie stosowane w aktach prawa międzynarodowego i opracowaniach naukowych sformułowanie „mienie kulturowe” lub „własność kulturalna” (*cultural property*)²⁸. Słowo *property* – opisujące mienie, własność, majątek – zdaniem przeciwników jego stosowania dla określania wytworów kultury ogranicza bowiem dyskurs do materialnych dóbr kultury, budzi silne skojarzenia z własnością prywatną, a także podkreśla interes samego właściciela²⁹. Mając to na uwadze, współcześnie proponuje się korzystanie z terminu *cultural goods* lub szerszego – *cultural heritage*.

Jednym z warunków wdrażania prawnych mechanizmów ochrony dóbr kultury jest skonstruowanie definicji obiektów, które mają jej podlegać. Definicje legalne na poziomie prawa krajowego odzwierciedlają zakres ochrony oraz niekiedy podkreślają jej stopniowanie³⁰. Definicje legalne pojęcia dobra kultury, zabytku, dzieła sztuki czy dziedzictwa kultury często odwołują się do pojęć niedookreślonych, zaś ich stosowanie wymaga posłużenia się określonymi kryteriami ocennymi lub wartościowaniem³¹.

Za Lyndel V. Prott i Patrickiem J. O’Keefem można stwierdzić, że definicje legalne dóbr kultury przybierają następujące formy: a) wyliczenia – enumeracji, tworzącej katalog poszczególnych dóbr objętych ochroną³²; b) kategoryzacji – systemu posługującego się ogólnymi określeniami i opisami dóbr objętych ochroną; c) klasyfikacji – systemu ochrony bazującego na odrębnych decyzjach administracyjnych dotyczących danych dóbr oraz niskiej lub nieistniejącej ochrony dóbr niezaklasyfikowanych; d) mieszana – będącą połączeniem

²⁷ K. Pałeczki, *Od recenzenta (w:) Międzynarodowe stosunki kulturalne. Wybór dokumentów*, (red.) I. Głuszyński, K. Lankosz, Bielsko-Biała 2007, s. 11, cyt. za: K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 75.

²⁸ A. Chechi, *The Settlement of International Cultural Heritage Disputes*, Oxford 2014, s. 14.

²⁹ *Ibidem*; zob. też: J.A.R. Nafzinger, R. K. Paterson, *Introduction (w:) Handbook on the Law of Cultural Heritage and International Trade*, (ed.) J.A.R. Nafzinger, R. K. Paterson, Chaltenham-Northampton 2014, s. 1.

³⁰ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural Heritage, vol. 3. Movement*, London 1989, s. 26.

³¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 75 i n.; zob. też: K. Zeidler, *Wartość zabytku jako kategoria normatywna (w:) Zabytki. Prawo i praktyka...*

³² System charakterystyczny dla anglosaskiej kultury prawnej; zob. szerzej: L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 27.

poprzednich form, często uwzględniającą dodatkowe kryteria jak wiek obiektu, lokalizacja lub pochodzenie obiektu³³.

Definicje legalne dóbr kultury i pojęć pokrewnych występują w poszczególnych aktach brytyjskiego prawa krajowego³⁴.

Cultural Property (Armed Conflicts) Act, uchwalony dnia 23 lutego 2017 r. wprowadza do brytyjskiego systemu prawnego zobowiązania wynikające z Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r. i jej dwóch protokołów (dalej jako „Konwencja haska z 1954 r.”)³⁵. Art. 2 ustawy, definiujący przedmiot ochrony, tj. *cultural property*, odsyła do definicji sformułowanej w artykule 1 Konwencji.

Export Control Act z dnia 24 lipca 2002 r.³⁶ wprowadza narzędzia kontroli eksportu określonych dóbr i transferów technologii, a także opisuje czynności związane z handlem kontrolowanymi dobrami. Jako przedmiot regulacji określono m.in. obiekty o znaczeniu kulturowym (*objects of cultural interest*), a zgodnie z art. 11 ust. 1 ustawy, należą do nich również obiekty o znaczeniu historycznym lub naukowym (*objects of historical or scientific interest*). Ustawa nie zawiera definicji legalnej tych pojęć. Akt wykonawczy do tej ustawy, tj. Export of Objects of Cultural Interest (Control) Order z dnia 17 listopada 2003 r.³⁷ w samym tytule zawiera pojęciowe nawiązanie do źródłowej regulacji. Co znamienne, art. 1 ust. 2 wśród katalogu definicji wymienia termin dobra kultury (*cultural goods*), odsyłając do treści Export Control Act, podczas gdy pojęcie to nie występuje w źródłowej ustawie. Można zatem stwierdzić, że w ten sposób ustawodawca utożsamia pojęcie *objects of cultural interest* z terminem *cultural goods*.

³³ *Ibidem*, s. 26 i n.

³⁴ Omówienie brytyjskich aktów prawnych w zakresie definicji dóbr kultury i pojęć pokrewnych ma charakter wprowadzający, zaś wymienione akty prawa nie wyczerpują brytyjskich regulacji prawnych, dotyczących szeroko rozumianej ochrony dóbr kultury. Zob też: P. Mikuli, *Wielka Brytania (w:) Systemy ustrojowe państw współczesnych*, (red.) S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012, s. 11-48; P. Silk, R. Walters, *Jak działa parlament brytyjski*, przeł. J.M. Zaremba, Warszawa 1994; S. Kubas, *Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (w:) Ustrój Unii Europejskiej i ustroje państw członkowskich*, (red.) P. Sarnecki, Warszawa 2007, s. 17-71.

³⁵ Cultural Property (Armed Conflicts) Act z dnia 23 lutego 2017 r. (2017 c. 6); Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z 1957 r. nr 46 poz. 212); Drugi Protokół sporządzony w Hadze dnia 26 marca 1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 248).

³⁶ Export Control Act z dnia 24 lipca 2002 r. (2002 c. 28).

³⁷ Export of Objects of Cultural Interest (Control) Order z dnia 17 listopada 2003 r. (2003 No. 2759).

Ancient Monuments and Archaeological Areas Act uchwalony 4 kwietnia 1979 r. integruje brytyjskie prawo krajowe dotyczące zabytków nieruchomych oraz reguluje podstawy badania, ochrony i rejestrowania obiektów o znaczeniu archeologicznym i historycznym³⁸. Ustawa wprowadza trzy kategorie obiektów: *monuments*, *scheduled monuments* i *ancient monuments*. Dodatkowo regulowanym obszarem są *archeological areas*. Zgodnie z art. 61 ust. 7 *monuments* w rozumieniu ustawy to: a) budynek, konstrukcja lub obiekt nieruchomy (*work*) zarówno na powierzchni ziemi, jak i pod nią, jak również jaskinie lub wykopaliska, b) obszar (*site*), na którym znajdują się pozostałości budynków, konstrukcji, obiektów budowlanych, jaskiń lub wykopalisk, o których mowa w lit. a, c) obszar, na którym znajdują się pozostałości pojazdu, obiektu pływającego, statku powietrznego lub ich części, d) obszar niespełniający kryteriów lit. b i c, a na którym znajdują się rzeczy lub grupy rzeczy, stanowiących świadectwo ludzkiej aktywności w przeszłości, a ponadto e) urządzenia przyłączone do nieruchomości opisanych w lit. a – d, jeśli nie mogą być odłączone bez zmiany struktury rzeczy.

Po spełnieniu jednego z wyżej opisanych warunków i zbadaniu występowania określonych w ustawie przesłanek negatywnych, możliwe jest wpisanie obiektu przez właściwego ministra do wykazu (*schedule*) zapewniającego ochronę przewidzianą w ustawie. Wpis obiektu o statusie *monument* do wykazu następuje po pozytywnej ocenie jego narodowego znaczenia (*national importance*). Zgodnie z art. 61 ust. 12 *ancient monument* to każdy *scheduled monument* oraz każdy inny obiekt, którego zachowanie w ocenie właściwego ministra leży w interesie publicznym z uwagi na związane z nim wartości historyczne architektoniczne, tradycyjne, artystyczne lub archeologiczne³⁹. Funkcjonujące w ustawie pojęcia odpowiadają tym samym stopniom ochrony wynikającym z wpisu do wykazu lub oceny wartości danego obiektu.

Treasure Act uchwalony 4 lipca 1996 r.⁴⁰ dotyczy znalezisk na terytorium Anglii, Walii i Irlandii Północnej. Przyjęte w ustawie pojęcie skarbu (*treasure*) zgodnie z art. 1 ustawy definiowane jest w sposób następujący: a) obiekt wytworzony co najmniej trzysta lat przed momentem odkrycia, który nie jest monetą, lecz ma w składzie metal, z czego co najmniej

³⁸ Ancient Monuments and Archaeological Areas Act z dnia 4 kwietnia 1979 r. (1979 c. 46); zob. szerzej: K. Murawska, *Ewidencja zabytków architektury i budownictwa w Anglii*, „Ochrona Zabytków” 1982, vol. 35, nr 3-4.

³⁹ W systemie prawnym Irlandii Północnej w miejsce terminu *ancient monument* występuje pojęcie *historic monument* i uważane jest za tożsame; zob. Ch. Mynors, *Listed Buildings, Conservation Areas and Monuments*, London 2006, s. 165.

⁴⁰ Treasure Act z dnia 4 lipca 1996 r. (1996 c. 24); zob. F. Matassa, *Zarządzanie zbiorami muzeum*, (red.) D. Folga-Januszewska, przeł. S. Jaszczyńska, Kraków 2012, s. 29.

dziesięć procent to srebro lub złoto⁴¹ lub jest jedną z co najmniej dwóch minimum trzystuletnich monet znalezionych w jednym poszukiwaniu o wskazanej powyżej zawartości srebra lub złota lub jest jedną z co najmniej dziesięciu minimum trzystuletnich monet znalezionych w jednym poszukiwaniu; b) obiekt wytworzony co najmniej dwieście lat przed momentem odkrycia, który należy do kategorii obiektów uznanych przez właściwego ministra w akcie wykonawczym do ustawy za mający wyjątkowe znaczenie dla historii, archeologii lub kultury; c) obiekt, który spełniłby kryteria znaleziska (*treasure trove*) zgodnie z prawem zwyczajowym obowiązującym przed wejściem w życie ustawy⁴²; d) obiekt, który został odnaleziony w tych samych poszukiwaniach jako rzeczy opisane w pkt a – c, jeśli zostały odnalezione w tym samym czasie lub wcześniej lub obiekty odnalezione wcześniej, które spełniłyby kryteria lit. a i b, gdyby zostały odnalezione jednocześnie. Ustawodawca określa przy tym przesłanki negatywne uznania odnalezonego przedmiotu za skarb, zastrzegając, że za skarb nie uważa się nieprzetworzonych wytworów natury, a także minerałów wydobytych z naturalnego środowiska.

Na mocy aktu wykonawczego do ustawy w 2002 r. rozszerzono definicję skarbu⁴³. Do definicji ustawowej dodano wówczas obiekt, który nie jest monetą, jeśli jakakolwiek jego część jest z metalu nieszlachetnego, a przy tym jest jednym z co najmniej dwóch obiektów składających się z metalu o prehistorycznym pochodzeniu. Rozszerzenie definicji uwzględniało również niebędące monetami obiekty o pochodzeniu prehistorycznym, jeśli jakakolwiek ich część składa się ze złota lub srebra⁴⁴.

Dealing in Cultural Objects (Offences) Act uchwalony dnia 30 października 2003 r.⁴⁵ reguluje karnoprawne konsekwencje nabywania, zbywania, importowania lub eksportowania dóbr kultury będących przedmiotami czynu zabronionego. W rozumieniu ustawy obiekt kultury

⁴¹ Wyrażenie *precious metals* należy rozumieć jako srebro lub złoto zgodnie z wytycznymi Department for Culture, Media and Sport; zob. Department for Culture, Media and Sport, *The Treasure Act 1996 Code of Practice (2nd Revision)*, London 2008, s. 8.

⁴² Przesłanki te spełniają przedmioty wytworzone później niż 300 lat przed chwilą odnalezienia, składające się głównie ze srebra lub złota, ukryte celowo z intencją ich późniejszego odnalezienia, których właściciele lub ich spadkobiercy są nieznanymi. Zob. Department for Culture, Media and Sport, *The Treasure Act...*, s. 9; zob. A. Burnett, *System inwentaryzowania starożytnych źródeł ruchomych w Wielkiej Brytanii*, przeł. A. Bursche, „Światowit” 2003, vol. 46, nr 5.

⁴³ Treasure (Designation) Order z dnia 21 października 2002 r. (2002 No. 2666).

⁴⁴ Zob. W. Ziółkowski, *Brytyjski model ochrony dziedzictwa archeologicznego. Wzór czy abstrakcja?*, „Cenne, Bezcenne / Utacone” 2006, nr 3; zob. też: E. Rott-Pietrzyk, *Czy angielskie i walijskie ziemie kryją więcej skarbów niż polskie? (w:) Własność intelektualna a dziedzictwo kulturowe: Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Kowalskiemu*, (red.) M. Jankowska, P. Gwoździewicz-Matan, P. Stec, Warszawa 2020.

⁴⁵ Dealing in Cultural Objects (Offences) Act z dnia 30 października 2003 (2003 c. 27); zob. F. Matassa, *Zarządzanie zbiorami...*, s. 29.

(*cultural object*) to przedmiot o znaczeniu historycznym, architektonicznym lub archeologicznym (art. 2 ust. 1). Ustawa definiuje również pojęcie *monument* (art. 2 ust. 5), opisując je jako: a) obiekt nieruchomy, jaskinie lub wykopaliska, b) obszar, na którym znajdują się budynki, konstrukcje, inne obiekty nieruchome, jaskinie, wykopaliska lub ich pozostałości, c) obszar, na którym znajdują się pojazd, obiekt pływający, statek powietrzny, inne ruchomości lub ich pozostałości.

Planning (Listed Buildings and Conservation Areas) Act⁴⁶ w kontekście działań planistycznych ustanawia ochronę budynków o szczególnej wartości historycznej lub architektonicznej, m.in. poprzez utworzenie rejestru takich budynków przez właściwego ministra. W art. 1 ust. 3 ustawy, określa się przesłanki dokonania wpisu nieruchomości do rejestru. Ustawodawca, charakteryzując dobra kultury podlegające rejestracji, wskazuje, że pod uwagę bierze się nie tylko sam budynek, ale również wszelkie względy świadczące o walorach architektonicznych i historycznych grupy budynków, do której należy dany obiekt, jak również konieczność ochrony obiektu z uwagi na jego wartość architektoniczną lub historyczną w zakresie cech budynku będących dziełem rąk ludzkich.

Return of Cultural Objects Regulations z dnia 1 marca 1994 r.⁴⁷ wdraża postanowienia Dyrektywy Rady 93/7/EWG z dnia 15 marca 1993 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium Państwa Członkowskiego⁴⁸. Nota z komentarzem, stanowiąca załącznik do treści aktu prawnego, zawiera wykładnię sformułowania *cultural objects*. Definicja precyzuje, że regulacje odnoszą się do obiektów kultury rozumianych, z zastrzeżeniami, jako narodowe skarby o wartości artystycznej, historycznej i archeologicznej.

The Protection of Cultural Objects on Loan (Publication and Provision of Information) Regulations 2008⁴⁹, będący aktem wykonawczym, wydanym na podstawie Tribunals, Courts and Enforcement Act 2007⁵⁰ (art. 134 ust. 2 lit. e i ust. 9) oraz Welsh Language Act 1993⁵¹ (art. 26 lit. b), reguluje procedury związane z objęciem immunitetem jurysdykcyjnym dobra kultury

⁴⁶ Planning (Listed Buildings and Conservation Areas) Act z dnia 24 maja 1990 r. (1990 c. 9).

⁴⁷ Return of Cultural Objects Regulations z dnia 1 marca 1994 r. (1994 No. 501); zob. F. Matassa, *Zarządzanie zbiorami...*, s.29.

⁴⁸ Dyrektywa Rady 93/7/EWG z dnia 15 marca 1993 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium Państwa Członkowskiego, zmieniana przez Dyrektywę 96/100/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17 lutego 1997 r. oraz Dyrektywę 2001/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 5 czerwca 2001 r.

⁴⁹ Protection of Cultural Objects on Loan (Publication and Provision of Information) Regulations z dnia 21 kwietnia 2008 r. (2008 No. 1159).

⁵⁰ Tribunals, Courts and Enforcement Act z dnia 19 lipca 2007 r. (2007 c. 15).

⁵¹ Welsh Language Act z dnia 21 października 1993 r. (1993 c. 38).

wypożyczanego na potrzeby publicznej wystawy tymczasowej organizowanej na terytorium Wielkiej Brytanii⁵². Pomimo że regulacja nie konstruuje odrębnej definicji legalnej dobra kultury, art. 3 lit. b zawiera interesujący przykładowy katalog informacji, pozwalających na identyfikację dobra kultury, m.in. takich jak: a) rodzaj obiektu (np. obraz, rzeźba, rysunek, instalacja, artefakt historyczny) oraz materiał wykonania, b) tożsamość i narodowość artysty, rzemieślnika lub innego rodzaju twórcy obiektu, c) tytuł, pod którym obiekt jest znany, d) wymiary obiektu, e) data utworzenia obiektu, zaś jeśli nie jest znana – epoka, w której prawdopodobnie powstał, f) znane lub uznane za prawdopodobne miejsce powstania obiektu.

Protection of Wrecks Act 1973⁵³ uchwalony 18 lipca 1973 r. wprowadza prawne narzędzia ochrony wraków, znajdujących się w wodach terytorialnych Wielkiej Brytanii. Definicja legalna wraku (*wreck*) zawarta w art. 1 ust. 1 lit a i b mówi o zniszczonym statku morskim, znajdującym się na lub pod dnem morskim, a przy tym z uwagi na wartość historyczną, archeologiczną lub artystyczną statku lub jakiegokolwiek obiektu, znajdującego się niegdyś lub aktualnie w jego wnętrzu lub w jego pobliżu, zasługującym na ochronę przed nieupoważnioną ingerencją⁵⁴.

Pomocnicze kryteria określające dobra kultury używane są w procedurach Reviewing Committee on the Export of Works of Art (RCEWA), tj. komitetu rządowego, pełniącego funkcje doradcze wobec Department for Digital, Culture, Media and Sport (Ministerstwo Cyfryzacji, Kultury, Mediów i Sportu; dawniej Department for Culture, Media and Sport, dalej jako „DCMS”) w zakresie eksportu dzieł sztuki⁵⁵. Komitet został utworzony na podstawie rekomendacji Waverley Committee z roku 1952, stąd też pochodzi nazwa trzech kryteriów, którymi posługuje się Komitet podczas opiniowania poszczególnych spraw dotyczących eksportu danego obiektu⁵⁶. *Waverley criteria* wymagają ustalenia, czy: a) obiekt powiązany jest

⁵² Zob. szerzej: N. van Woudenberg, *State Immunity and Cultural Objects on Loan*, Leiden-Boston 2012, s. 225-251; D. Folga-Januszewska, *Zabezpieczenie przed konfiskatą – ochrona prawna dla muzeów organizujących wystawy międzynarodowe*, „Opuscula Musealia” 2010, z. 18.

⁵³ Protection of Wrecks Act z dnia 18 lipca 1973 r. (1973 c. 33).

⁵⁴ Zob. też: A. Gerecka-Żołyńska, *Pojęcie podwodnego dziedzictwa kulturalnego z perspektywy ochrony karnoprawnej* (w:) *Własność intelektualna a dziedzictwo kulturowe: Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Kowalskiemu*, (red.) M. Jankowska, P. Gwoździewicz-Matan, P. Stec, Warszawa 2020.

⁵⁵ Kompetencje Komitetu wynikają z Export Control Act 2002.

⁵⁶ <https://www.artscouncil.org.uk/supporting-collections-and-cultural-property/reviewing-committee#section-2> (dostęp: 10.04.2022).

ściśle z historią Wielkiej Brytanii i życiem narodu; b) obiekt ma nadzwyczajną wartość estetyczną; c) obiekt ma nadzwyczajną wartość badawczą dla sztuki, nauki lub historii⁵⁷.

Świadectwa dorobku kulturowego są również przedmiotem definicji aktów prawa międzynarodowego. Jak zauważa Anna Gerecka-Żołyńska, we włączeniu organizacji międzynarodowych do współpracy w zakresie ochrony zabytków, można doszukiwać się przyczyny ujednoczenia przedmiotowej terminologii⁵⁸. Pojęcie własności kulturalnej (*cultural property*) zostało po raz pierwszy użyte w języku angielskim w akcie prawa międzynarodowego w Konwencji haskiej z 1954 r.⁵⁹ Art. 1 konwencji jako dobra kulturalne – niezależnie od ich pochodzenia i osoby ich właściciela – określa a) dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, na przykład zabytki architektury, sztuki lub historii, zarówno religijne, jak świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające jako takie znaczenie historyczne lub artystyczne; dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty o znaczeniu artystycznym, historycznym lub archeologicznym, jak również zbiory naukowe i poważne zbiory książek, archiwaliów lub reprodukcji wyżej określonych dóbr; b) gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych, wymienionych powyżej, na przykład muzea, wielkie biblioteki, składnice archiwalne, jak również schrony mające na celu przechowywanie w razie konfliktu zbrojnego, dóbr kulturalnych ruchomych, określonych powyżej; c) ośrodki obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych określonych powyżej, zwane ośrodkami zabytkowymi.

Definicję legalną dobra kultury konstruuje również Konwencja UNESCO dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. (dalej jako „Konwencja UNESCO z 1970 r.”)⁶⁰ Zgodnie z art. 1 konwencji za dobra kultury uważane są dobra, które ze względów religijnych lub świeckich uznawane są przez każde państwo za mające znaczenie dla archeologii, prehistorii, literatury, sztuki lub nauki i które należą do

⁵⁷ Por. W. Szafrński, A. Jagielska-Burduk, *Jednorazowe pozwolenie na stały wywóz zabytku za granicę z perspektywy kategorii wieku i wartości - ochrona dziedzictwa kulturowego a rynek sztuki w Polsce*, „Santander Art and Culture Law Review” 2019, nr 1(5).

⁵⁸ A. Gerecka-Żołyńska, *Definicja „zabytku”, pojęcie „dzieła sztuki” – znane problemy, nowe wyzwania* (w:) *Restytucja zabytków w Polsce*, (red.) A. Gerecka-Żołyńska, Poznań 2019, s. 64.

⁵⁹ Należy podkreślić za K. Zeidlerem, że „pojęcia dobra kultury, dobra kulturowego i dobra kulturalnego należy uznać za tożsame, a różnica językowa wynika z przyjęcia określonego przekładu konwencji haskiej z 1954 r. na język polski.”, K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 77.

⁶⁰ Konwencja UNESCO dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. (Dz. U. z 1974 r. nr 20 poz. 106).

następujących kategorii: a) rzadkie zbiory i okazy z dziedziny zoologii, botaniki, mineralogii i anatomii; przedmioty przedstawiające wartość paleontologiczną; b) dobra mające związek z historią, w tym również z historią nauki i techniki, historią wojskowości i historią społeczną, a także dobra pozostające w związku z historią życia przywódców, myślicieli, naukowców i artystów narodowych oraz ważnych dla narodu wydarzeń; c) przedmioty uzyskane drogą wykopalisk archeologicznych (legalnych i nielegalnych) i odkryć archeologicznych; d) elementy pochodzące z rozebranych zabytków artystycznych lub historycznych albo ze stanowisk archeologicznych; e) antyki liczące ponad sto lat, takie jak napisy, monety i wyryte pieczęcie; f) materiały etnologiczne; g) dobra, przedstawiające wartość artystyczną, takie jak: obrazy, malowidła i rysunki wykonane w całości ręcznie, na jakimkolwiek podkładzie i przy wykorzystaniu dowolnego tworzywa (z wyjątkiem rysunków przemysłowych i artykułów przemysłowych ręcznie zdobionych), oryginalne dzieła sztuki posągowej i rzeźby wykonane z dowolnego tworzywa, oryginały sztychów, rycin i litografii, oryginały zestawów i montażu artystycznych wykonane z dowolnego tworzywa; h) rzadkie rękopisy i inkunabuły, dawne książki, dokumenty i publikacje mające szczególne znaczenie (historyczne, artystyczne, naukowe, literackie itp.), w postaci pojedynczych egzemplarzy lub w zbiorach; i) znaczki pocztowe, skarbowe i podobnego rodzaju w postaci pojedynczych egzemplarzy lub w zbiorach; j) archiwa, w tym archiwa fonograficzne, fotograficzne i filmowe; l) liczące ponad sto lat meble oraz dawne instrumenty muzyczne.

Definicje zawarte w dwóch wyżej cytowanych konwencjach mają charakter agregatowy⁶¹. W odróżnieniu od większości brytyjskich regulacji krajowych, zawierają one katalog obiektów, które są w ich rozumieniu dobrami kultury. Mimo że katalogi te mają charakter zamknięty, w rzeczywistości obejmują one swym zakresem bardzo obszerny zbiór desygnatów⁶².

Konwencja Organizacji Państw Amerykańskich w sprawie ochrony archeologicznego, historycznego i artystycznego dziedzictwa narodów amerykańskich (Konwencja z San Salvador) przyjęta w dniu 16 czerwca 1976 r. definiuje dobro kultury, porządkując ich katalog według kolejnych okresów historycznych, a także posługując się kryterium rejestracji obiektu dla osiągnięcia określonych konsekwencji prawnych⁶³. Zgodnie

⁶¹ Zob. M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Warszawa 2012, s. 210 i n.

⁶² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 79.

⁶³ Zob. szerzej: P. Rybiński, K. Zeidler, *Konwencja w sprawie ochrony archeologicznego, historycznego i artystycznego dziedzictwa narodów amerykańskich (Konwencja z San Salvador z wprowadzeniem)*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2008, vol. VI, s. 197-206.

z art. 2 konwencji dobrami kultury są: a) zabytki, rzeczy ruchome, części ruin budynków oraz znaleziska archeologiczne należące do kultury amerykańskiej sprzed zetknięcia się z kulturą europejską, a nadto szczątki ludzkie, fauna i flora związane z tą kulturą; b) zabytki, budynki, przedmioty o znaczeniu artystycznym, użytkowym i etnologicznym, zarówno w całości jak i we fragmentach, z epoki kolonialnej i XIX wieku; c) biblioteki i archiwa, inkunabuły i manuskrypty, książki i inne publikacje, pinakoteki, mapy i dokumenty opublikowane przed rokiem 1850; d) wszelkie przedmioty powstałe po roku 1850, które zostały przez państwa-sygnatariuszy konwencji wpisane do rejestru jako dobra kultury, pod warunkiem, że o takiej rejestracji państwo to powiadomi pozostałe państwa będące stronami konwencji; e) wszelkie dobra kultury, które zostaną imiennie uznane przez państwa-sygnatariuszy konwencji za mieszczące się w zakresie konwencji⁶⁴.

Źródła prawa międzynarodowego, definiując pojęcie dóbr kultury, posługują się również klauzulami odsyłającymi do przepisów prawa krajowego. Porozumienie o współpracy i pomocy wzajemnej w sprawie zatrzymywania i zwrotu dóbr kultury nielegalnie przewożonych przez granice państw sporządzone w Płowdiw dnia 22 kwietnia 1986 r.⁶⁵ w art. 1 zaznacza, że przez dobra kultury dla celów porozumienia rozumie się dobra, które uznawane są za dobra kultury przez ustawy oraz inne akty normatywne państwa ich wywozu⁶⁶.

Na gruncie europejskiej konwencji o przestępstwach przeciwko własności kulturalnej z 1985 r.⁶⁷ dobra kultury zdefiniowano na potrzeby jej stosowania. Zgodnie z art. 2 konwencji przez dobra kultury rozumie się mienie wymienione w Załączniku nr 2 do konwencji (ust. 1), jak również zastrzega się, że każde państwo-strona konwencji w każdym czasie może oświadczyć, że dla celów tej konwencji uważa za dobro kultury również dobra ruchome lub nieruchome, przedstawiające wartość historyczną, archeologiczną, naukową lub inną wartość kulturalną, które nie zostały wymienione w Załączniku⁶⁸. Załącznik nr 2 klasyfikuje zaś dobra kultury w sposób następujący⁶⁹:

⁶⁴ Tekst konwencji: *ibidem*.

⁶⁵ Porozumienie o współpracy i pomocy wzajemnej w sprawie zatrzymywania i zwrotu dóbr kultury nielegalnie przewożonych przez granice państw sporządzone w Płowdiw dnia 22 kwietnia 1986 r. (Dz. U. z 1988 r. nr 38 poz. 296).

⁶⁶ K. Zeidler rozwiązanie przyjęte w porozumieniu z Płowdiw określa jako kryterium uznania: K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 79.

⁶⁷ Europejska konwencja o przestępstwach przeciwko własności kulturalnej, podpisana w Delfach dnia 23 czerwca 1985 r.

⁶⁸ Tłumaczenie za: K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 80.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 80 i n.

- a) (i) znaleziska stanowiące wynik poszukiwań archeologicznych i wykopalisk, zarówno legalnych, jak i nielegalnych, przeprowadzanych na lądzie i pod wodą, (ii) części obiektów artystycznych, pomników historycznych lub znalezisk archeologicznych, które zostały odłączone, (iii) malowidła, obrazy i rysunki wykonane w całości ręcznie lub w inny sposób i na dowolnym podłożu, przedstawiające znaczną wartość artystyczną, historyczną, archeologiczną, naukową lub inną z kulturowego punktu widzenia, (iv) oryginalne dzieła sztuki rzeźbiarskiej i posągi w dowolnym materiale, posiadające znaczną wartość artystyczną, historyczną, archeologiczną, naukową lub inną z kulturowego punktu widzenia, a także ich części powstałe przez odłączenie od tych dzieł, (v) oryginalne ryty, ryciny, litografie i fotografie mające znaczną wartość artystyczną, historyczną, archeologiczną, naukową lub inną z kulturowego punktu widzenia, (vi) narzędzia, ceramika, inskrypcje, monety, pieczęcie, biżuteria, broń i przedmiot związane z pochówkami włącznie z mumiami, o ile są starsze niż sto lat, (vii) meble, tkaniny, dywany i ubrania starsze niż sto lat, (viii) instrumenty muzyczne starsze niż sto lat, (ix) rzadkie rękopisy i inkunabuły, pojedynczo lub w zbiorach;
- b) (i) oryginalne zespoły lub konstrukcje artystyczne, w dowolnym materiale, które mają znaczną wartość artystyczną, historyczną, archeologiczną, naukową lub inną z kulturowego punktu widzenia, (ii) przedmioty sztuki użytkowej, z takich materiałów jak szkło, ceramika, metal, drewno itp., mające znaczną wartość artystyczną, historyczną, archeologiczną, naukową lub inną z kulturowego punktu widzenia, (iii) stare książki, dokumenty i wydawnictwa o specjalnym znaczeniu (historycznym, artystycznym, naukowym lub literackim itp.), pojedynczo lub w zbiorach, (iv) archiwalia, łącznie z zapisami tekstowymi, mapy i inne materiały kartograficzne, fotografie, taśmy kinowe, zapisy dźwięku i zapisy odtwarzane mechanicznie, posiadające znaczną wartość artystyczną, historyczną, archeologiczną, naukową lub inną z kulturowego punktu widzenia, (v) dobra o znaczeniu historycznym, łącznie ze związanymi z historią nauki i techniki oraz wojskowości i rozwoju społecznego, (vi) przedmioty związane z życiem narodowych bohaterów, myślicieli, naukowców i artystów, (vii) przedmioty związane z ważnymi wydarzeniami narodowymi, (viii) rzadkie zbiory i okazy fauny, (ix) rzadkie zbiory i okazy fauny i okazy flory, (x) rzadkie zbiory i okazy minerałów, (xi) rzadkie zbiory i okazy anatomiczne, (xii) przedmioty o znaczeniu paleontologicznym, (xiii) materiały o znaczeniu antropologicznym, (xiv) przedmioty o znaczeniu etnologicznym, (xv) rzadkie przedmioty o znaczeniu filatelistycznym, (xvi) okazy o znaczeniu numizmatycznym

(medale i monety), (xvii) wszelkie szczątki lub przedmioty albo inne ślady istnienia człowieka, stanowiące świadectwo epoki i cywilizacji, których znaleziska lub wykopaliska stały się głównym źródłem lub jednym z ważnych źródeł informacji naukowej, (xix) zabytki architektury, sztuki lub historii oraz (xx) ważne budowle, struktury i obiekty archeologiczne, historyczne lub naukowe albo inne osobliwości zarówno z dziedziny kultu religijnego, jak i świeckie, włączając w to zespoły tradycyjnej zabudowy historycznej dzielnic miast lub obszarów wiejskich oraz zachowane struktury etnograficzne dawnych kultur, mające istotne znaczenie historyczne, naukowe, artystyczne lub architektoniczne⁷⁰.

Konwencja Rady Europy o przestępstwach przeciwko dobrom kultury, sporządzona w Nikozji dnia 3 maja 2017 r.⁷¹ w art. 2 tej Konwencji definiuje dobra kultury, klasyfikując je na dobra kultury ruchome i nieruchome. Zgodnie z lit. a tego artykułu jako ruchome dobro kultury rozumie się obiekt, który – ze względów religijnych lub świeckich – uznaje się, na gruncie przepisów prawa krajowego lub źródeł prawa międzynarodowego ze szczególnym wskazaniem na Konwencję UNESCO z 1970 r, za posiadający znaczenie archeologiczne, prehistoryczne, etnologiczne, historyczne, literackie, artystyczne lub naukowe, a zarazem należący do kategorii obiektów wymienionych w dalszej części przepisu. Nieruchome dobra kultury, definiowane w lit. b, określono jako zabytki, zespoły budowli, miejsca lub struktury innego rodzaju, położone na ziemi lub pod wodą, które – ze względów religijnych lub świeckich – uznaje się za posiadające znaczenie archeologiczne, prehistoryczne, etnologiczne, historyczne, artystyczne lub naukowe, jak również wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO na podstawie art. 1 lub art. 11 (ust. 2 lub 4) Konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z dnia 16 listopada 1972 r. (dalej jako „Konwencja UNESCO z 1972 r.”)⁷².

Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury z 1995 r. (dalej jako „Konwencja UNIDROT z 1995 r.”), definiując dobra kultury, określa je jako dobra, które ze względów religijnych lub świeckich uznawane są za mające

⁷⁰ Przekład tekstu Załącznika do Konwencji za: K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 80 i n.

⁷¹ Konwencja Rady Europy o przestępstwach przeciwko dobrom kultury, przyjęta w Nikozji 3 maja 2017 r.

⁷² Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z dnia 16 listopada 1972 r. (Dz. U. 1976 nr 32 poz. 190).

znaczenie dla archeologii, prehistorii, literatury, sztuki lub nauki, należące do jednej z kategorii ujętych w Załączniku do konwencji⁷³.

W końcu również dyrektywa unijna 93/7/EWG z 1993 r. w treści art. 1 zawiera definicję dobra kultury, zgodnie z którą jest to przedmiot, który jest sklasyfikowany, przed lub po niezgodnym z prawem wyprowadzeniu z terytorium Państwa Członkowskiego, między narodowymi dobrami kultury o wartości artystycznej, historycznej lub archeologicznej, zgodnie z ustawodawstwem krajowym lub procedurami administracyjnymi w rozumieniu Traktatu ustanawiającego EWG oraz należy do jednej z kategorii wymienionych w Załączniku do dyrektywy. W sytuacji, gdy obiekt nie należy do żadnej z kategorii przewidzianych w Załączniku, jest dobrem kultury, jeśli stanowi integralną część zbiorów publicznych wymienionych w zasobach muzeów, archiwów lub zbiorach konserwacyjnych bibliotek lub zasobów instytucji kościelnych.

Analiza konstrukcji wymienionych powyżej definicji legalnych dobra kultury – zarówno na szczeblu krajowym, jak i międzynarodowym – pozwala podzielić stanowisko K. Zeidlera co do tego, że „jednoznaczne i uniwersalne określenie zakresu tej nazwy nie jest możliwe, nawet w drodze definicji projektującej”. Anna Gerecka-Żołyńska zauważa natomiast, że na płaszczyźnie prawa międzynarodowego nie wytworzono precyzyjnych ram terminologicznych, jednak używane w aktach prawnych sformułowania jako przedmiot ochrony wskazują zwykle te same lub zbliżone kategorie obiektów⁷⁴. Trafna jest również teza M. Zajęckiego, zgodnie z którą prawo kultury jest „jedną z tych funkcjonalnie wyodrębnionych dziedzin prawa, w których pojęcia podstawowe są definiowane przy użyciu licznych i bardzo ogólnych terminów wartościujących, w szczególności centralne dla tej gałęzi prawa pojęcie zabytku, określone poprzez odwołanie się do wartości historycznej, artystycznej lub naukowej”⁷⁵. Autor zauważa również, że: „już samo podanie treści nazw: «wartość historyczna», «wartość artystyczna» i «wartość naukowa» jest trudne. By to zrobić, trzeba odwołać się do dorobku nauk normatywnych, to jest nauk formułujących kryteria (dyrektywy) dokonywania ocen. Stąd analizy dogmatyczne w prawie kultury są zawsze oparte

⁷³ Tekst konwencji UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury z 1995 r.: Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury, przeł. W. Kowalski, Warszawa 1996.

⁷⁴ A. Gerecka-Żołyńska, *Ochrona zabytków...*, s. 12 i n.

⁷⁵ M. Zajęcki, *Definiowanie pojęć podstawowych prawa kultury w kontekście zasad wykładni prawa polskiego* (w:) *Kultura w praktyce. Zagadnienia prawne* (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, Poznań 2012, s. 29.

na (uświadomionych lub nie) tezach przejętych z aksjologii – dziedziny filozofii zajmującej się sferą wartości, a zwłaszcza wartości estetycznych”⁷⁶.

1.1.2. Restytucja i zwrot

Pojęcie restytucja pochodzi od łacińskiego terminu *restitutio*, oznaczającego przywrócenie (czasownik *restituere* – przywracać, odnosi się również do przywrócenia, naprawienia szkody, zwrotu rzeczy)⁷⁷. Starożytna rzymska instytucja prawna *restitutio in integrum* z biegiem czasu uległa przekształceniom i na przestrzeni epok nabrała szerszego znaczenia, zaś w prawie cywilnym odnosiła się do środków prawnych służących przywróceniu stanów poprzedzających określone zdarzenia, negatywnie ocenione przez prawo⁷⁸. Doniosłość tej instytucji wyraża się w zagadnieniu odpowiedzialności państwa, stanowiącym jedną z podstawowych zasad prawa międzynarodowego⁷⁹. Jak wskazuje K. Zeidler restytucja z perspektywy prawa międzynarodowego oznacza dokonywany w stosunkach międzynarodowych „zwrot zagrabionego podczas konfliktu zbrojnego mienia państwowego i prywatnego”, jak również „zwrot mienia bezprawnie utraconego z innych przyczyn”⁸⁰. Podobne rozumienie restytucji przedstawia A. Gerecka-Żołyńska, podkreślając, że „w obecnej terminologii prawnej pojęcie «restytucji» w prawie międzynarodowym wiąże się z obowiązkiem naprawienia szkody wyrządzonej przez jedno państwo innemu, głównie poprzez zwrot bezprawnie zrabowanego mienia”⁸¹. W literaturze spotykane jest również wąskie rozumienie restytucji jako narzędzia usuwania skutków naruszenia prawa, najczęściej w postaci grabieży wojennych i kradzieży⁸². W definicji podkreślającej znaczenie lokalizacji dobra kultury, którego dotyczy roszczenie restytucja oznacza działania podjęte względem dobra kultury znajdującego się poza granicami kraju, w którym podnosi się roszczenie restytucyjne celem jego odzyskania⁸³.

Zagadnienie celów restytucji dóbr kultury rozwija A. Gerecka-Żołyńska, wskazując ich następujący porządek: a) doprowadzenie do odzyskania przez poszkodowane państwa dóbr

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 37.

⁷⁸ W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki*, Katowice 1993, s. 24.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 24 i n.

⁸⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 37.

⁸¹ A. Gerecka-Żołyńska, *Restytucja dóbr kultury a wolny rynek sztuki*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 1996, z. 2, s. 44.

⁸² W. Kowalski, *Types of Claims for Recovery of Lost Cultural Property*, „Museum Interantional” 2005, vol. 57, no. 4, s. 97.

⁸³ P. Gwoździewicz, *Przedawnienie roszczeń o zwrot dóbr kultury* (w:) *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, (red.) W. Kowalski, K. Zalańska, Warszawa 2011, s. 214 i n.

kultury, które zostały zagrabione w okresie działań wojennych lub okupacji ich terytorium (przykładem są ustalenia zawarte w traktatach pokojowych); b) aktualizowanie sytuacji prawnej dóbr kultury podczas podziałów terytorialnych państwa spowodowanych rozpadem federacji, gdy nowo powstałe państwa dążą do zgromadzenia jak największej ilości dóbr kultury; analogiczna sytuacja ma miejsce w przypadku nowo powstałych państw, stanowiących były kolonie wobec swych dotychczasowych kolonizatorów; c) odzyskanie dóbr wywiezionych bezprawnie tj. bez stosownego pozwolenia lub wbrew zakazowi (żądanie restytucyjne kierowane jest wówczas do państwa, na terytorium którego dane dobro kultury się znalazło)⁸⁴.

Międzynarodowa dyskusja na temat reintegracji dziedzictwa narodowego doprowadziła do wyodrębnienia trzech głównych kategorii roszczeń, mianowicie restytucji, powrotu lub zwrotu (*ang. return*) i repatriacji. Szczególne znaczenie dla międzynarodowej współpracy w zakresie restytucji dóbr kultury miało natomiast rozgraniczenie pojęć restytucji i zwrotu. W. Kowalski podkreśla, że „celem restytucji jest (...) w każdym przypadku dążenie do możliwie pełnego przywrócenia stanu, jaki miał miejsce przed naruszeniem prawa”⁸⁵, natomiast w toku międzynarodowej debaty termin „restytucja” początkowo używany był również w dyskusji o zwrocie dóbr kultury przemieszczonych w okolicznościach, którym nie przypisywano jednoznacznie cech bezprawności, w tym obiektów utraconych przez państwa stanowiące były kolonie. Odzwierciedleniem traktowania tych problemów tożsamo jest treść pionierskich rezolucji w tym zakresie podejmowanych na forum ONZ i UNESCO⁸⁶. Zawierały one apele o *restytucję* dóbr kultury na rzecz narodów odzyskujących niezależność od władzy kolonialnej. Co więcej, zakres tych rezolucji pokrywał się z postulatami dotyczącymi grabieży wojennych. Z czasem jednak sytuacja, w której te zagadnienia traktowane były tożsamo, uniemożliwiła dochodzenie do konstruktywnych rozwiązań⁸⁷.

Jak opisuje W. Kowalski, aby przełamać ten dyplomatyczny impas „postanowiono uciec się do pewnego zabiegu taktycznego i rozdzielić traktowaną dotychczas łącznie problematykę restytucji grabieży wojennej i powrotu dóbr kultury do dawnych kolonii”⁸⁸. Kluczowym miało okazać się bowiem wyodrębnienie pojęć „restytucji” i „zwrotu” lub „powrotu” (*return*).

⁸⁴ A Gerecka-Żołyńska, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 44.

⁸⁵ W. Kowalski, *ONZ a reintegracja narodowego dziedzictwa kulturowego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2005, nr 1, s. 69.

⁸⁶ Zob. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 3187 (Restitution of works of art to countries victims of appropriation) z dnia 17 grudnia 1973 r.

⁸⁷ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 832.

⁸⁸ W. Kowalski, *ONZ a reintegracja...*, s. 64.

Za czytelne zasygnalizowanie zmian w stosowanej terminologii uważa się apel Amadou-Mahtara M'Bowa – ówczesnego Dyrektora Generalnego UNESCO – wystosowany dnia 7 czerwca 1978 r.⁸⁹ Treść wypowiedzi konsekwentnie odstępuje od używania pojęcia „restytucji” w przedmiocie likwidacji skutków kolonializmu, czemu wyraz dał już sam tytuł dokumentu, zawierający termin „zwrot” – „A Plea for the Return of an Irreplaceable Cultural Heritage to Those Who Created It”. Powołując się przede wszystkim na znaczenie kulturowej więzi między narodem a dobrami kultury, świadczącymi o dorobku danej cywilizacji, Dyrektor Generalny UNESCO wezwał rządy państw członkowskich, by w drodze dwustronnych umów sfinalizowały kwestię zwrotu dóbr kultury pochodzących z krajów, z których zostały wyprowadzone, a także by promowały takie rozwiązania jak długoterminowe wypożyczenia, depozyty, sprzedaż, darowizny pomiędzy zaangażowanymi instytucjami w celu wprowadzania sprawiedliwszej międzynarodowej wymiany dóbr kultury⁹⁰. Decydującym formalnym krokiem w zmianie sposobu prowadzenia debaty na temat restytucji lub zwrotu było utworzenie podczas dwudziestej Konferencji Generalnej UNESCO wyspecjalizowanego w tym zakresie ciała – Międzyrządowego Komitetu ds. promocji zwrotu dóbr kultury do kraju pochodzenia lub ich restytucji w razie nielegalnego nabycia praw własności (Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in Case of Illicit Appropriation; dalej jako „ICPRCP” lub „Komitet”). Już sama nazwa Komitetu wprowadziła rozgraniczenie między dwoma pojęciami.

Wraz z powyższym rozgraniczeniem pojęć pojawiły się praktyczne zagadnienia związane z potrzebą ustalenia, czy w danym przypadku ma się do czynienia z roszczeniem o zwrot, czy też o restytucję. Wyjaśnień dostarczył sam Komitet w dokumencie z dnia 30 kwietnia 1986 r. pt. „Guidelines for the Use of the Standard Form Concerning Request for Return or Restitution”⁹¹. Jak stanowi punkt A.9 tej regulacji, termin „zwrot” powinien być stosowany w przypadkach, w których obiekty opuściły swój kraj pochodzenia przed skrytalizowaniem się krajowych i międzynarodowych regulacji prawnych, dotyczących ochrony dóbr kultury. Tego rodzaju przeniesienia własności były często czynione z terytorium skolonizowanego na rzecz terytorium władzy kolonialnej lub z terytorium znajdującego się pod obcą okupacją. W wielu przypadkach były one wynikiem wymiany, podarunku lub sprzedaży

⁸⁹ A.M. M'Bow, *A Plea for the Return of an Irreplaceable Cultural Heritage to those who Created It*, „The UNESCO Courier” 1978, vol. 31, no. 7.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ Guidelines for the use of the „Standard form concerning requests for return or restitution” (CC.86/WS/3) dokument sporządzony przez ICPRCP z dnia 30 kwietnia 1986 r.

i wówczas nie stanowiły one naruszenia norm prawnych obowiązujących ówczesnie. Jednak w niektórych przypadkach słuszność takich zmian tytułów prawnych budzi wątpliwości. Wśród tych przypadków znajdują się sytuacje, w których usunięto obiekty z terytorium kolonialnego przez inne podmioty niż obywatele kolonialnej metropolii. Mogły to być również przypadki, w których polityczna lub ekonomiczna zależność miała wpływ na przeniesienie własności z jednego terytorium na drugie w sposób, który nie byłby przewidywany współcześnie.

Definiując zaś pojęcie restytucji Komitet podał następujące wytyczne: „termin «restytucja» powinien być używany w przypadku «bezprawnego zawłaszczenia», np. gdy obiekty opuściły terytorium kraju swojego pochodzenia nielegalnie według obowiązujących krajowych regulacji prawnych, ze szczególnym uwzględnieniem Konwencji UNESCO z roku 1970”.

Powyższe rozgraniczenie pojęciowe było od tego czasu konsekwentnie potwierdzane w aktach prawa międzynarodowego. Można zatem stwierdzić, że w świetle rozwoju międzynarodowej debaty na temat zwrotów dóbr kultury dla sposobu prowadzenia sporu ma znaczenie, czy jego przedmiotem są obiekty przemieszczone w konsekwencji procesów minionych epok, czy też utraconych w wyniku działań naruszających obowiązujące normy prawne, zaś rozwiązania powinny być poszukiwane stosownie do okoliczności nabycia rzeczy oraz charakteru danego obiektu.

Próbie wprowadzenia definicji legalnej restytucji podejmuje również polski prawodawca na gruncie ustawy z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury⁹². Definiując pojęcie restytucji dóbr kultury prowadzonej przez Rzeczpospolitą Polską, w art. 2 ust. 2 ustawy wskazuje się, że jest to działanie podejmowane przez organy państwa lub inne jednostki sektora finansów publicznych w celu odzyskania, w tym zwrotu, dobra kultury utraconego przez obywatela polskiego, osobę prawną lub przez jednostkę organizacyjną mającą siedzibę na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, lub przez podmiot utworzony na podstawie prawa państwa obcego prowadzący działalność w zakresie ochrony lub upowszechniania polskiego dziedzictwa narodowego, lub dobra kultury znajdującego się w chwili utraty lub w późniejszym czasie na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, jak również w stosunku do którego Rzeczpospolita Polska uprawniona jest do żądania jego zwrotu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej na podstawie prawa międzynarodowego, prawa Unii Europejskiej lub prawa krajowego państw obcych, lub dobra kultury, które zostało wyprowadzone z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej z naruszeniem prawa. Definicja legalna w formie

⁹² Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1591).

alternatywy łącznej wymienia trzy główne kategorie dóbr kultury podlegające restytucji na podstawie ustawy, jednak należy stwierdzić, że wątpliwości budzą zakresy pojęć restytucji, odzyskania i zwrotu. Zwraca się bowiem uwagę, że ustawodawca w art. 1, określając przedmiot ustawy, wskazuje sprawy restytucji dóbr kultury *oraz* postępowania w sprawie zwrotu. Przytaczana definicja określa natomiast restytucję jako pojęcie szersze niż zwrot. Następnie, art. 1 ust. 8 definiuje zwrot dobra kultury jako wydanie dobra kultury wraz z przemieszczeniem go na terytorium państwa dochodzącego zwrotu. Należy krytycznie ocenić te nieścisłości terminologiczne, które w nieuzasadniony sposób kolidują z rozumieniem pojęcia zwrotu na gruncie prawa międzynarodowego.

Jak zauważa K. Zeidler, obok pojęcia restytucja spotyka się pojęcia z nim utożsamiane, jak rewindykacja oraz pojęcia zbliżone, a dotyczące zadośćuczynienia za stratę danych dóbr⁹³. W przedmiocie pokrewnego pojęcia repatriacji dóbr kultury W. Kowalski wyjaśnia natomiast: „Najogólniej rzecz ujmując, celem repatriacji jest ochrona integralności narodowego dziedzictwa kulturowego w warunkach cesji terytorialnej lub rozpadu państw wielonarodowych, przy czym głównym kryterium jest więź terytorialna danego elementu dziedzictwa. Repatriacja to obecnie kategoria w pełni autonomiczna, która nie powinna być łączona z innymi, pozornie podobnymi zagadnieniami międzynarodowego prawa ochrony dóbr kultury, na przykład z powrotem tych dóbr do krajów-byłych kolonii, czy restytucją w następstwie grabieży wojennej”⁹⁴.

W tym miejscu należy również wspomnieć o pojęciu restytucji zastępczych lub restytucji kompensacyjnych, stanowiących środek wyjątkowy, dopuszczalny, gdy restytucja bezpośrednia stała się niemożliwa. Stanisław Waltoś definiuje restytucję zastępczą jako przekazanie państwu pokrzywdzonemu przez państwo, które spowodowało zniszczenie albo utratę zabytku, innego odpowiedniego dobra kultury z własnych zasobów niszczyciela⁹⁵. W sytuacji, gdy rozmiar dokonanych zniszczeń doprowadził do bezpowrotnej utraty określonych dóbr kultury lub zaniku informacji o ich losach, uznaje się, że sprawca winien jest dokonać zadośćuczynienia, np. poprzez zwrot wybranych własnych dóbr kultury, mających stanowić ekwiwalent w miejsce rzeczy utraconej⁹⁶. Jak wskazuje K. Zeidler, „zadośćuczynienie

⁹³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 58 i n.

⁹⁴ W. Kowalski, *ONZ a reintegracja...*, s. 69.

⁹⁵ S. Waltoś, *Prawna ochrona dóbr kultury w Europie (Tezy)* (w:) *Spotkania w Willi Struvego 1998-2001. Wykłady o dziedzictwie Europy*, Warszawa 2001, s. 236; zob. też: W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki...*, s. 122-126.

⁹⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 38.

może polegać na zwrocie zawłaszczonego mienia, zapłacie odszkodowania w pieniądzu bądź też świadczeniu zastępczym w naturze”⁹⁷.

Należy jednak podkreślić, że niezależnie od opisanego powyżej kształtowania się języka prawnego, względy funkcjonalne uzasadniają posługiwanie się pojęciem restytucji w jego szerokim znaczeniu. Zacieranie się granic między pojęciami używanymi w debacie na temat restytucji dóbr kultury zdiagnozował Kazimierz Kocot, stwierdzając, że „ewolucja poszczególnych pojęć i związanych z nimi nazw (w różnych językach) powoduje, że są to często pojęcia równoważne i równoznaczne. Nierzadko to samo pojęcie jest względem innego nadrzędne, by w innej umowie, orzeczeniu czy poglądzie uczonego wystąpić jako pojęcie o węższym zakresie. Tylko wyjątkowo można stwierdzić stosunek wzajemnie się wykluczający, i to wyłącznie w zakresie określonego, pojedynczego dokumentu”⁹⁸.

Z tych względów, niektórzy badacze tego zagadnienia decydują się na zamienne stosowanie pojęć restytucji, zwrotu i repatriacji. Pojęcie restytucji *sensu largo* stosowane jest m.in. przez Alessandro Chechiego w rozważaniach dotyczących polubownego rozwiązywania sporów dotyczących dóbr kultury⁹⁹. Pokrewne założenie przyjęli również K. Zeidler w rozważaniach na temat restytucji dóbr kultury ze stanowiska filozofii prawa¹⁰⁰ oraz A. Gerecka-Żołyńska, diagnozując cele restytucji¹⁰¹.

Szeroki koncept restytucji przedstawia również E. Barkan, umieszczając pojęcie restytucji nie tylko w kontekście prawnym, ale również kulturowym. Tak rozumiana restytucja wpisana jest w całe spektrum działań, mających zadośćuczynić historycznej niesprawiedliwości¹⁰². Należy przez to rozumieć nie tylko zwrot rzeczy, które uległy konfiskacji, zaborowi lub kradzieży (takich jak grunty, zabytki ruchome, dzieła sztuki, szczątki ludzkie i inne), ale również reparacje stanowiące formy materialnej kompensacji za to, co nie może być zwrócone, np. ludzkie życie, rozkwitającą kulturę i ekonomię, a także tożsamość¹⁰³. Autor w procesie naprawiania historycznych krzywd wyodrębnia również przeprosiny, będące

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp., w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 64, cyt. za: W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki...*, s. 21.

⁹⁹ Zob. A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 1.

¹⁰⁰ Zob. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 38.

¹⁰¹ Zob. A. Gerecka-Żołyńska, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 44.

¹⁰² E. Barkan, *The Guilt of Nations...*, s. xix.

¹⁰³ *Ibidem*.

przyznaniem dokonania moralnie nagannych czynów, uznaniem ich skutków i niekiedy zaakceptowaniem odpowiedzialności względem ofiar¹⁰⁴.

Przy zachowaniu świadomości rozgraniczeń pojęciowych, towarzyszących wąskiemu rozumieniu pojęcia restytucji, w niniejszej rozprawie restytucja jak również określenie restytucyjny rozumiane są w sposób szeroki, zaś pojęcia restytucji i zwrotu będą używane zamiennie.

1.1.3. Roszczenie restytucyjne

Pojęcie roszczenia restytucyjnego należy umiejscowić w rozważaniach prawoznawstwa na temat roszczeń w ogólności. I tak za Sławomirą Wronkowską i Zygmuntem Ziemińskim można wymienić roszczenie materialne, określające uprawnienie, w którym uprawniony i zobowiązany do świadczenia zostali zindywidualizowani¹⁰⁵. Szczególną sytuację prawną kreuje aktualizacja obowiązku świadczenia zobowiązanego na rzecz uprawnionego, czyniąca roszczenie wymagalnym¹⁰⁶. Roszczenie procesowe oznacza natomiast sytuację prawną podmiotu, polegającą na tym, że przysługuje mu upoważnienie do tego, by przez odpowiednią czynność konwencjonalną (wniesienie pozwu, zgłoszenie wniosku) zaktualizował obowiązek odpowiednich organów państwa wydania określonej decyzji, dotyczącej spraw tego podmiotu¹⁰⁷.

Przez roszczenie zwykle rozumie się taką sytuację, która jest funkcjonalnym połączeniem uprawnienia o charakterze materialnoprawnym z roszczeniem procesowym. Innymi słowy, uprawnionemu podmiotowi przysługuje roszczenie względem innego podmiotu, gdy dany podmiot jest zobowiązany do wykonania świadczenia na rzecz podmiotu uprawnionego, zaś wobec niespełnienia danego świadczenia, nastąpiło zaktualizowanie obowiązku sądu należytego rozpoznania sprawy i wydania przewidzianego prawem orzeczenia, które ewentualnie może być egzekwowane z użyciem przymusu ze strony państwa wobec podmiotowi niespełniającemu zobowiązania¹⁰⁸.

Roszczenie o charakterze materialnym lub procesowym może być połączone z obowiązkiem lub wolnością uczynienia z tego prawa użytku, zatem podmiot uprawniony ma

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 105 i n.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 106.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

albo obowiązek je egzekwować, albo jego zachowanie w tym zakresie jest obojętne zgodnie z obowiązującym prawem¹⁰⁹. Roszczenia restytucyjne mogą być postrzegane jako zwykle reprezentujące drugą kategorię, tj. podnoszone autonomicznie przez uprawniony podmiot, również z wykorzystaniem swobody co do formy toczenia sporu, z postępowaniem sądowym włącznie¹¹⁰. K. Zeidler podnosi jednak, że: „może być i tak, że dany podmiot jest zmuszony, zobowiązany podnosić roszczenie restytucyjne. Dotyczy to w szczególności obowiązku państwa dotyczącego poszukiwania i odnajdowania dóbr kultury, należących do publicznych kolekcji, a także utraconych w wyniku działań wojennych bądź kradzieży”¹¹¹.

Aby dane dobro kultury mogło być przedmiotem restytucji, powinny zostać spełnione dwa warunki. W pierwszej kolejności koniecznym jest, by dany obiekt wciąż fizycznie istniał, bowiem nie jest możliwe dochodzenie zwrotu obiektu, co do którego nie ma wiedzy, czy istnieje, czy też został zniszczony¹¹². Wyjątek stanowi wspomniana wcześniej specyficzna koncepcja restytucji zastępczych. W dalszej kolejności do skutecznego podejmowania działań restytucyjnych wskazane jest dysponowanie choćby przybliżonymi informacjami co do tego, w jakim miejscu i w czyim posiadaniu znajduje się przedmiot restytucji¹¹³. Należy jednak podkreślić, że niekiedy rozstrzygnięcie sporów restytucyjnych nie odbywa się na zasadach dochodzenia do prawdy materialnej, a wedle kryterium prawdopodobieństwa wykazywanych faktów.

Działania podejmowane przy dochodzeniu roszczenia restytucyjnego zostały podzielone przez K. Zeidlera na cztery stadia w sposób następujący: a) ustalenie strat, b) przygotowanie stosownych materiałów rewindykacyjnych, c) podniesienie żądania restytucyjnego, d) dochodzenie zaspokojenia żądania restytucyjnego¹¹⁴.

Szczególną cechą roszczenia restytucyjnego, w rozumieniu objętym niniejszymi rozważaniami, jest jego przedmiot w postaci dobra kultury. Poszczególne roszczenia będą zaś charakteryzowane poprzez określenie przedmiotu sporu, podmiotu (w szerokim znaczeniu) uprawnionego i zobowiązanego, a także ich sytuacji prawnej oraz innych okoliczności mogących mieć wpływ na rozstrzygnięcie sporu. Należy bowiem podkreślić, że treść roszczenia restytucyjnego może być różna i może odwoływać się nie tylko do podstaw normatywnych, ale również zagadnień moralnych, politycznych, a także historycznych.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 62.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*.

Szczególną postacią roszczenia restytucyjnego jest dochodzenie restytucji symbolicznej. Tego rodzaju roszczenia w istocie dążą nie tyle do zmiany stanu prawnego rzeczy co do ustanowienia pewnych praw wobec dóbr kultury lub szczególnej pozycji w stosunku do innych podmiotów¹¹⁵. Symboliczna restytucja oraz reparacje za historyczną niesprawiedliwość zakorzenione są w moralnej ocenie czynów poprzednich pokoleń oraz statusu ludzi żyjących obecnie¹¹⁶. Tego rodzaju ocena może prowadzić do stwierdzenia, że podmioty będące pośrednimi ofiarami historycznych krzywd wciąż ponoszą konsekwencje historycznych niesprawiedliwości w postaci pogorszenia ich warunków bytowych, co może być źródłem roszczenia. Jak podkreśla K. Zeidler „przyznanie komuś słuszności w warstwie tylko deklaratywnej, bez zmiany stanu prawnego, a przede wszystkim faktycznego, często stanowi wystarczające zadośćuczynienie dla uprawnionego”¹¹⁷.

Żądaniem roszczenia restytucyjnego nie zawsze bowiem jest fizyczny zwrot dobra kultury. Jak pisze K. Zeidler: „często jednak intencją podnoszącego to roszczenie jest uzyskanie innego rodzaju świadczenia, zarówno o charakterze majątkowym, jak na przykład odszkodowania, jak i o charakterze niemajątkowym, czyli chociażby przyznania prawa i publicznego tego oświadczenia połączonego jednak ze zrzeczeniem się roszczenia po stronie uprawnionego. Zdarza się też tak, że strony dochodzą do ugodowego rozstrzygnięcia danej sprawy, na przykład poprzez sprzedaż dobra kultury i podział uzyskanej sumy”¹¹⁸.

Podążając za powyższą tezą, pojęcie roszczenia restytucyjnego należy rozważać szeroko, włączając do opracowania przypadki, w których postulaty zwrotu dobra kultury nie mają oparcia w obowiązującym prawie, lecz w innych racjach rozwiniętych w otwartym katalogu argumentów restytucyjnych, omówionym w rozdziale drugim niniejszej rozprawy. Tego rodzaju szerokie ujęcie pozwala na uwzględnienie w rozważaniach na temat restytucji dóbr kultury roszczeń o zwrot obiektów utraconych przed wejściem w życie prawnych regulacji prawa międzynarodowego dotyczących ochrony dóbr kultury.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 59.

¹¹⁶ L.H. Meyer, *Reparations and Symbolic Restitution*, „Journal of Social Philosophy” 2006, vol. 37, no. 3, s. 406.

¹¹⁷ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 59.

¹¹⁸ *Ibidem*.

1.1.4. Inne pojęcia

Kluczowym pojęciem dla rozważań na temat dziedzictwa kolejnych pokoleń jest kultura. Metodologia nauk bazuje na podziale na kulturę (świat wytworów człowieka) i naturę (świat wytworów przyrody)¹¹⁹. Podział ten wywodzi się z teorii greckich sofistów, którzy dostrzegli, że niedostępna dla ludzi natura (*physis*) nie jest dziełem ludzi w przeciwieństwie do kultury (*nomos*), stanowiącej dzieła ludzi, odtwarzających, przetwarzających i tworzących przedmioty kultury¹²⁰. Jak zauważa Katarzyna Kaniowska, „oddzielenie kultury od natury jest zabiegiem w etnologii tak oczywistym, iż można sądzić, że wszelka refleksja o kulturze z niego właśnie wyrasta”¹²¹. Z podziałem tym związany jest porządek nauk formalnych i realnych, gdzie w zakresie tych drugich wyodrębnia się nauki humanistyczne, poświęcone badaniu ludzkich wytworów i nauki przyrodnicze, badające świat wytworów człowieka¹²². K. Zeidler podkreśla jednak, że „można wskazać wiele takich obiektów, które są wypadkową działania człowieka i natury”, za przykłady podając krajobraz kulturowy i ogród zabytkowy¹²³. Należy również zauważyć, że kultura stanowi przedmiot badań nauk o państwie, jak również teorii i socjologii prawa, które posługują się pojęciem kultury prawnej¹²⁴.

Jan Pruszyński określa kulturę jako całokształt dorobku duchowego, intelektualnego i materialnego stworzonego wysiłkiem jednostek i zbiorowości ludzkich, zachowanego i utrwalonego, jak i stosunek do jego komponentów¹²⁵. Co istotne, kulturę cechuje dynamiczność i rozwijanie się w czasie, jak również możliwość nastąpienia jej regresu, zaniku, a nawet upadku¹²⁶. Szerokie ujęcie kultury, wykraczające poza jej materialne wytwory istotnie pozwala na postrzeganie jej jako dynamicznego zjawiska, skoncentrowanego na człowieku i tworzonego przez społeczności¹²⁷. Co więcej, pojęcie kultury nie ogranicza się do dyscyplin takich jak sztuka, nauka i religia, lecz – jak podkreśla Hannu Salmi – obejmuje także „style życia rozumiane jako zespoły nawyków mentalnych, materialnych i społecznych, co z kolei prowadzi do rozważań o sposobach myślenia, mentalności i uczuciach”¹²⁸.

¹¹⁹ A. Kość, *Podstawy filozofii prawa*, Lublin 2005, s. 12 i n.

¹²⁰ R. Tokarczyk, *Współczesne kultury prawne*, Zakamycze 2001, s. 71.

¹²¹ K. Kaniowska, *Dychotomia natura-kultura jako szczególny problem etnologii*, „Etnografia Polska” 1985, t. 29, z. 1, s. 25.

¹²² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 71.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ Zob. K. Pałeczki, *O użyteczności pojęcia kultura prawna*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 2, s. 73-74.

¹²⁵ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna. Tom I*, Zakamycze 2001, s. 61.

¹²⁶ Zob. M. Szyszkowska, *Pomniki i prawo*, „Gazeta Sądowa” 1996, nr 19-1997, nr 1.

¹²⁷ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 10.

¹²⁸ H. Salmi, *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*, Kraków 2010, s. x.

Terminem stosowanym niekiedy zamiennie wobec kultury jest „cywilizacja”. Antropologii i filozofii znane są rozważania ujmujące te pojęcia zarówno jako synonimy, jak i odrębne kategorie. Pierwszy pogląd reprezentuje Edward B. Tylor, który podaje, że „kultura, czyli cywilizacja jest to złożona całość, która obejmuje wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawa, obyczaje oraz inne zdolności i nawyki, zdobyte przez ludzi jako członków społeczeństwa”¹²⁹. Odmienny pogląd wyznaje natomiast Władysław Tatarkiewicz, twierdząc, że cywilizacja „to wszystko, co ludzkość stworzyła, dodała do natury dla ułatwienia i ulepszenia życia i co wielu ludziom jest wspólne, kultura, to przeżycia i czynności poszczególnych ludzi, którzy stworzyli cywilizację i z cywilizacji korzystają”¹³⁰. Rozważania nad restytucją dóbr kultury nie uzasadniają jednak rozdzielania pojęć kultury i cywilizacji – przeciwnie, słusznym jest rozumienie kultury w sposób szeroki, obejmujący jej materialne przejawy, jak i związany z nimi świat duchowych wartości.

Szeroko rozumiane pojęcie dziedzictwa kultury (*cultural heritage*) odnosi się natomiast do całości rozmaitych przejawów kultury, stanowiących schedę ludzkości po minionych pokoleniach. Za J.A.R. Nafzigerem i R.K. Patersonem wśród tych świadectw kultury można wymienić m.in. dzieła sztuki, architekturę, układy urbanistyczne i ruralistyczne, rzemiosło, muzykę, język, literaturę, film, dokumenty archiwalne, nagrania cyfrowe, folklor, przekazy ustne, tradycje kulinarne, tradycyjne praktyki lecznicze, obrzędowość i rytuały, religię, gry i sport, taniec i inne formy sztuk widowiskowych, a także formy rekreacji obejmujące myślistwo i rybołówstwo¹³¹. Węższa definicja dziedzictwa kultury obejmuje materialne świadectwa kultury, stanowiące przedmiot ochrony norm prawnych¹³². Niekiedy ze względów funkcjonalnych pojęcia dziedzictwa kultury i dóbr kultury bywają używane zamiennie.

Na wyróżnienie zasługuje również pojęcie dziedzictwa narodowego (*cultural patrimony*), odnoszącego się do części dziedzictwa kultury o szczególnym znaczeniu dla tożsamości narodu, plemienia lub innej grupy etnicznej, postrzegającej dane przejawy kultury jako nieodłączne wobec swego pochodzenia¹³³. Określenie to obejmuje zarówno elementy materialne takie jak obiekty, historyczne lokalizacje i stanowiska archeologiczne, a także

¹²⁹ Cyt. za: R. Tokarczyk, *Współczesne kultury...*, s. 42.

¹³⁰ W. Tatarkiewicz, *Cywilizacja i kultura* (w:) *Parerga*, Warszawa 1978, s. 74 – 77.

¹³¹ J.A.R. Nafziger, R.K. Paterson, *Introduction...*, s. 1; zob. też: J.A.R. Nafziger, T. Scovazzi (red.), *The Cultural Heritage of Mankind*, Leiden-Boston 2005.

¹³² J.A.R. Nafziger, R.K. Paterson, *Introduction...*, s. 1.

¹³³ *Ibidem*, s. 1 i n.

zjawiska niematerialne, takie jak folklor, rytuały, język, muzyka lub rzemiosło¹³⁴. Zdefiniowanie zakresu pojęcia narodowego dziedzictwa niekiedy sprawia trudność z uwagi na brak definicji legalnej lub właściwego rejestru, co ma swoje odzwierciedlenie w skomplikowanym przebiegu spraw dotyczących sporu o dany obiekt¹³⁵. Prawne konsekwencje determinowania obiektów, stanowiących dziedzictwo narodowe mogą być rozmaite. Jednym z przykładów jest ustanowienie prawa własności państwa w stosunku do całości dziedzictwa narodowego i wynikający z tego zakaz eksportu poszczególnych jego składników¹³⁶. Konsekwencje nieostrości tego pojęcia na gruncie sporów restytucyjnych zostaną omówione w dalszej części rozprawy.

Dziedzictwo kultury cechuje złożony zestaw wartości: kulturowa (jego ochrona i konserwacja pozwalają na zachowanie wyjątkowości lokalnych, regionalnych i narodowych społeczności); edukacyjna (historyczne źródła są głównym źródłem wiedzy na temat przodków oraz ewolucji ich społeczeństw); ekonomiczna (dobra kultury stanowią znaczący czynnik gospodarczego wzrostu jako atrakcje motywujące turystykę w regionie, jak również przyciągają ludność zamierzającą zamieszkać w ich otoczeniu); rozrywkowa (centra historyczne odgrywają dużą rolę jako miejsca rekreacji); estetyczna (dobra kultury często są podziwiane ze względów estetycznych, zabytki nieruchome stanowią element decydujący o estetycznych walorach krajobrazu)¹³⁷.

Istotnym pojęciem dla rozważań ujętych w niniejszej dysertacji jest również muzeum. Artykuł 1 ustawy z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹³⁸ definiuje muzeum jako jednostkę organizacyjną nienastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów. Kodeks Etyki ICOM dla muzeów opisuje zaś muzeum jako trwale

¹³⁴ *Ibidem*, s. 2.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ Formą tego rozwiązania jest funkcjonująca w brytyjskim systemie prawnym możliwość wykupienia przez państwo lub doprowadzenia do wykupienia przez inny podmiot dobra kultury, mającego podlegać eksportowi, jeśli stanowi ono szczególnie wartościowy składnik dziedzictwa narodowego; zob. *ibidem*.

¹³⁷ T. Loulanski, *Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach*, „International Journal of Cultural Property” 2006, vol. 13, no. 12, s. 214; na temat relacji dziedzictwa kultury, ekonomii i prawa zob. W. Szafrąński, *Dziedzictwo Kultury – Ekonomia – Prawo* (w:) *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, Ł. Gawęł, Gdańsk-Warszawa 2016.

¹³⁸ Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385).

istniejącą instytucję, nienastawioną na osiąganie zysku, służącą społeczeństwu i jego rozwojowi, otwartą dla publiczności, która pozyskuje, konserwuje, udostępnia i wystawia w celu badawczym, edukacyjnym lub dla rozrywki materialne i niematerialne świadectwa ludzi oraz ich środowiska¹³⁹. Opisując istotę relacji pomiędzy obiektami zgromadzonymi w muzeum a prowadzeniem narracji na ich temat, Dorota Folga-Januszewska proponuje zaś następującą definicję: „muzeum jest to zbiór obiektów zgromadzonych w celu «napisania/opowiedzenia/pokazania» pewnej historii, zbiór zanurzony we współczesnym świecie pytań, potrzeb, umiejętności oraz możliwości technologicznych i konserwatorskich”¹⁴⁰. Zdzisław Żygulski jun. klasyfikuje muzea ze względu na charakter ich zbiorów i narracji na artystyczne, historyczne, archeologiczne, etnograficzne, techniczno-naukowe i przyrodnicze¹⁴¹. Autor przyporządkowuje omawiane w niniejszej rozprawie Muzeum Brytyjskie do kategorii muzeum artystycznego, jednak zaznacza, że podział ten jest nieostry, a „z natury rzeczy element historyzmu tkwi we wszystkich muzeach sztuki, jako że są one w gruncie rzeczy muzeami historii sztuki, w odróżnieniu od galerii i sklepów marszandów, hal wystawowych i innych instytucji eksponujących bieżącą produkcję artystyczną”¹⁴².

W związku z definicją muzeum pozostaje pojęcie misji muzeum. S. Waltoś, opisuje je w sposób następujący: „misja muzeum w świecie współczesnym, rozumiana jako zadanie do spełnienia, to dążenie do zachowania i przekazania potomności tych wartości, dla których ochrony muzeum zostało powołane”¹⁴³. Autor wskazuje, że istota tej misji wyraża się głównie w powinności ochrony fundamentalnej wartości, jaką jest dziedzictwo kulturalne oraz naturalne, zaś podstawowym przedmiotem tej ochrony jest muzealium¹⁴⁴. To przede wszystkim na muzealnikach spoczywa natomiast ciężar odpowiedzialności za przechowywanie, konserwację i eksponowanie muzealiów¹⁴⁵. Z perspektywy interesu publicznego S. Waltoś podaje również, że: „społeczeństwo ma prawo oczekiwać, że muzea przestrzegają: zasady prawdy w ekspozycji, zasady gromadzenia i przechowywania kolekcji zgodnie ze statutem

¹³⁹ Tekst Kodeksu Etyki ICOM dla muzeów uchwalonego w Seulu dnia 8 października 2004 r.: *Kodeks Etyki ICOM*, przeł. S. Waltoś, Warszawa 2009; na temat planowanych zmian definicji muzeum w Kodeksie Etyki ICOM dla muzeów zob.: D. Folga-Januszewska, *Dzieje pojęcia muzeum i problemy współczesne – wprowadzenie do dyskusji nad definicją muzeum ICOM*, „Muzealnictwo” 2020, vol. 61.

¹⁴⁰ D. Folga-Januszewska, *Obraz, narracja...*, s. 73; zob. szerzej: D. Folga-Januszewska, *Muzeum: fenomeny i problemy*, Kraków-Warszawa 2015.

¹⁴¹ Z. Żygulski jun., *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, Warszawa 1982, s. 81.

¹⁴² *Ibidem*, s. 98.

¹⁴³ S. Waltoś, *Misja, etyka, wartości. Pytania o wartościotwórczą rolę muzeów (w:) I Kongres Muzealników Polskich*, (red. prowadzący) M. Wysocki, Łódź 2015, s. 25.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 26.

muzeum, zasady poszanowania dóbr osobistych, a także reguł etyki zawodowej obowiązujących w muzealnictwie”¹⁴⁶.

Celem określenia ogółu dóbr kultury i innych eksponatów zgromadzonych w Muzeum Brytyjskim przyjęto określenie *zbiorów*, zaczerpnięte z polskiej ustawy o muzeach. British Museum Act z roku 1963 określa ten ogół obiektów słowem *collection*¹⁴⁷, jednak z uwagi na to, że pojęcie kolekcji ma swoją definicję legalną na gruncie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej jako „u.o.z.o.z.”)¹⁴⁸, zdecydowano o odejściu od dosłownego tłumaczenia na rzecz szerokiego pojęcia „zbiorów”. Należy przy tym podkreślić, że kolekcje jako przedmiot ochrony zgodnie z art. 6 ust. 2 lit b. u.o.z.o.z. są zbiorami przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które je tworzyły. Jak wyjaśnia Heather Dunn, kolekcja może być rozumiana jako całość zbiorów muzeum, ale również wyodrębniona ich część, skoncentrowana wokół określonego podobieństwa¹⁴⁹. Autorka dodatkowo wyodrębnia kolekcje oparte o następujące cechy szczególne: autorstwo określonego autora, autorstwo określonej grupy autorów, wykonanie w określonej technice lub materiale, wartość naukowa danego rodzaju (np. etnologiczna)¹⁵⁰. Muzea wyróżniają również jako kolekcje grupy obiektów pochodzące od jednego zbywcy lub przechowywane w konkretnej lokalizacji¹⁵¹. W tym sensie pojęcie kolekcji będzie używane dla określenia wyodrębnionej z ogółu zbiorów muzeum określonej grupy dóbr kultury.

1.2. Etiologia sporów restytucyjnych

Argumenty dotyczące restytucji dóbr kultury mają swoje źródło w debatach na temat łupów wojennych i sięgają czasów starożytnych. Zwyczaj łupienia w związku z działaniami czasu wojny był powszechnie akceptowany przez starożytne społeczeństwa, jednak już w Rzymie epoki klasycznej spotykał się z głosami sprzeciwu. Za przykład potępiania tego zjawiska wymienia się mowy oskarżycielskie Cycerona wobec rzymskiego namiestnika Werresa, których znaczna część odnosi się do grabieży sycylijskich dóbr kultury i przewiezienia ich do

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ Przykładowo: British Museum Act 1963, art. 2 s. 1.

¹⁴⁸ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 710 z późn. zm.).

¹⁴⁹ H. Dunn, *Collection Level Description - the Museum Perspective*, „D-Lib Magazine” 2000, vol. 6, no. 9, tekst opublikowany online: <http://www.dlib.org/dlib/september00/dunn/09dunn.html> (dostęp: 20.04.2022).

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ *Ibidem*.

Rzymu (70 r. p.n.e.)¹⁵². W czasach starożytnych większość łupów składała się z wartościowych kruszców, takich jak złoto i srebro, określanych jako „skarby”. Pozbawienie ludu zwyciężonego ich posiadania miało na celu pomniejszenie zasobów wroga, obniżenie jego statusu, a tym samym zasilenie ludu zwycięskiego. Łupy wojenne stanowiły zatem środki, które mogły zostać przeznaczone na zatrudnienie armii oraz budowę twierdz stanowiących demonstrację siły i władzy¹⁵³. Zgodnie z rzymskim prawem łupu (*ius praedae*) skutek wypowiedzenia wojny, własność wroga przybierała status własności niczyjej (*res nullius*) i stawała się własnością najeźdźcy z chwilą objęcia jej w posiadanie¹⁵⁴. Mimo powszechnego akceptowania przez stulecia zwyczaju łupienia przegranych w sytuacji konfliktu, bądź korzystania z wszelkich zasobów terytoriów podległych, począwszy od Cycerona przez kolejne epoki w dyskursie publicznym obecne były głosy kwestionujące te praktyki.

Pewne zmiany obyczajów wojennych przyniosły wieki średnie, kiedy to ukształtowała się doktryna „wojny sprawiedliwej”, a także ograniczono stosowanie zasady głoszącej, że zwycięzca ma bezwzględne prawo grabienia łupu¹⁵⁵. Zróznicowano bowiem łup legalny (*praeda licita*) i nielegalny (*praeda illicita*)¹⁵⁶. Wśród głównych przyczyn tego rozróżnienia były względy religijne, stąd wśród nielegalnych łupów znalazły się przede wszystkim obiekty kultu¹⁵⁷.

Podczas epoki renesansu sprzeciw wobec praktyki totalnej grabieży wojennej został poparty również argumentacją wskazującą na szacunek do dzieł sztuki i zabytków w ogóle¹⁵⁸. Postulowano zatem, by wyłączyć z łupów wojennych na równi z obiektami kultu religijnego takie przedmioty jak literackie manuskrypty i dzieła sztuki. Dodatkowo przykładem dochodzących do głosu racji humanitarnych jest pochodząca z XVI wieku wypowiedź hiszpańskiego teologa i prawnika Francisco de Victorii, który wygłosił następującą opinię w przedmiocie pozbawiania Pierwszych Narodów Ameryki Południowej posiadania należących do nich dóbr przez hiszpańskich kolonizatorów: „Niewiara nie niweczy prawa naturalnego ani ludzkiego; zaś własność i posiadanie wynikają z prawa naturalnego lub

¹⁵² L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 803; zob. też T. Jenkins, *Keeping Their Marbles. How the Treasures of the Past Ended Up in Museums... and Why They Should Stay There*, Oxford 2016, s. 124 i n.

¹⁵³ I. Lindsay, *The History of Loot and Stolen Art from Antiquity to Present Day*, London 2014, s. 12.

¹⁵⁴ W. Kowalski, *Claims for Works of Art and Their Legal Nature (w:) Resolution of Cultural Property Disputes*, The International Bureau of the Permanent Court of Arbitration (red.), The Hague-Frederick-Bedfordshire 2003, s. 34.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ I. Brownlie, *International Law and the Use of Force by States*, Oxford 1963, s. 2.

¹⁵⁷ W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 34.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

ludzkiego; zatem nie niweczy ich brak wiary... Stąd wyraźnym jest, że nie może być usprawiedliwiane odbieranie rzeczy, które posiadają zarówno Saraceni lub Żydzi, jak i inni niewierni, z uwagi na to tylko, że są niewierni; taki czyn byłby bowiem kradzieżą lub rabunkiem nie w mniejszym stopniu niż dokonany wobec chrześcijan”¹⁵⁹.

Refleksje podnoszone w podobnym duchu stanowiły jednak marginalizowaną mniejszość w stosunku do wniosków teoretyków normalizujących praktyki stosowane przez kolonizatorów. W ten sposób myśli tych drugich stały się rozpowszechnionym stanowiskiem doktryny prawa międzynarodowego, wspieranym przez retorykę państw kolonizujących.

Analiza źródeł prawa międzynarodowego pochodzących z XVI i XVII wieku dowodzi jednak, że mniejszościowe postulaty doktryny nie pozostawały jedynie teorią. Mimo że początkowo dokonywanie restytucji było rzadkie, z czasem zagadnienia związane ze zwrotem rzeczy utraconych w czasie konfliktu stawały się integralną częścią traktatów pokojowych¹⁶⁰. Przełomem w tym zakresie był traktat pokojowy w Münster z roku 1648 (in. pokój westfalski), który wprowadził zasadę restytucji całości własności prywatnej¹⁶¹. Obiektami częściej poddawanych restytucji były dobra kultury, czego przykładem jest treść pokoju oliwskiego z 1666 r., zobowiązującego Szwecję do zwrotu Polsce zagrabionych podczas konfliktu archiwów i biblioteki królewskiej¹⁶². Siedemnasty wiek stanowił czas popularyzacji konceptu restytucji i coraz intensywniejszego kwestionowania praktyki grabieży wojennych. Jak pisze W. Kowalski, „John Locke uznał prawo zwycięzcy do odebrania wrogowi życia, jednak sprzeciwiał się rozszerzaniu tego prawa na jego własność”¹⁶³. Z kolei Jan Jakub Rousseau istotę wojny i grabieży ujął w sposób następujący: „Wojna nie jest więc bynajmniej stosunkiem człowieka do człowieka, ale stosunkiem państwa do państwa (...) Nawet podczas wojny sprawiedliwy książę zagarnia w kraju nieprzyjacielskim wszystko, co stanowi własność publiczną; ale szanuje on osoby i dobra prywatne, szanuje prawa, na których oparte są jego własne. Ponieważ celem wojny jest zniszczenie państwa nieprzyjacielskiego, wolno zabijać jego obrońców, dopóki mają broń w ręku; ale jak tylko ją składają i poddają się, przestają być wrogami lub narzędziem wroga, stają się znowu tylko ludźmi i nie mamy prawa więcej do ich życia”¹⁶⁴.

¹⁵⁹ F. de Victoria, *De Indis et de iure belli relectiones*, Washington 1917, s. 322 i n.; cyt. za: L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 803.

¹⁶⁰ W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 35.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, przeł. A. Peretiatkowicz, Poznań 1920, 17 i n.

Wydarzenia pieczętujące koniec wojen napoleońskich stanowiły potwierdzenie wśród społeczności międzynarodowej woli wprowadzenia zakazu dokonywania grabieży wojennej, a także dokonywania restytucji zagrabionych podczas konfliktu dzieł sztuki, mimo że *de facto* traktaty pokojowe nie ustanowiły wyłączenia dóbr kultury spośród łupów wojennych¹⁶⁵. Następstwa roku 1815 ukazują determinację społeczności międzynarodowej, by realizować te idee, przynajmniej w relacjach wewnątrz europejskich. Od tego momentu zakaz gromadzenia łupów i związany z tym obowiązek dokonywania restytucji stał się obowiązującym zwyczajem prawa międzynarodowego. Po okresie wojen napoleońskich procedury restytucji zostały ograniczone do poszczególnych kategorii obiektów, co do których stwierdzono bezprawność ich zawłaszczenia¹⁶⁶. Nie przewidywano przedawnienia tego rodzaju roszczeń¹⁶⁷. Przypadki restytucji po okresie wojen napoleońskich pozwalają stwierdzić, że obraną zasadą w procedowaniu zwrotów była terytorialność, jako że dobra kultury zwracano na terytorium miejsca, z którego zostały bezprawnie zabrane, niezależnie od zmian okoliczności politycznych lub innego rodzaju¹⁶⁸.

Akty prawne tworzone w XIX i XX wieku, regulujące ochronę dóbr kultury podczas konfliktu zbrojnego stały się inspiracją do otwartej krytyki przewłaszczeń dokonywanych podczas epoki kolonialnej. Przykładem jest Kodeks Liebera z roku 1863 (*Lieber Code: Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field*).

Kilka dekad później te założenia znalazły wyraz w aktach prawa międzynarodowego w postaci konwencji haskiej z 1907 r. dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej¹⁶⁹. Aneks do konwencji (Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej) różnicuje sytuację stanu wojny i okupacji obcego terytorium, jednak w obu tych okolicznościach obowiązywała zasada poszanowania własności nieprzyjaciela. Zgodnie z art. 23 stronom wojującym zabrania się niszczyć lub zagarniać własność nieprzyjaciela, oprócz wypadków, gdy takiego zniszczenia lub zagarnięcia wymaga konieczność wojenna. Po wtóre, art. 28 zabrania wydawać na łup miast lub miejsc nawet zdobytych szturmem. Regulacje dotyczące zasad postępowania podczas okupacji zawierały zakaz konfiskowania własności prywatnej (art. 46) oraz zakaz rabunku (art. 47). Zgodnie z art. 53 armia, zajmująca daną miejscowość, może rekwirować tylko gotówkę,

¹⁶⁵ W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 35.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ Przykładowo obrazy utracone z terytorium Flandrii pod panowaniem Habsburgów zostały zwrócone do swojej oryginalnej lokalizacji, tj. na terytorium królestwa Danii, zob: *ibidem*, s. 36.

¹⁶⁹ Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej zawarta w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz.U. z 1927 r. nr 21 poz. 161).

fundusze i papiery wartościowe, stanowiące własność państwową oraz majątek ruchomy okupowanego państwa (w szczególności składy broni, środki transportowe i zapasy żywności), mogące służyć do celów wojennych. Regulamin kwalifikuje dobra kultury jako obiekty szczególnie chronione. Zgodnie z art. 27 podczas oblężeń i bombardowań należy zastosować wszelkie niezbędne środki, ażeby w miarę możliwości oszczędzone zostały świątynie, gmachy, służące celom nauki, sztuki i dobroczynności, pomniki historyczne, szpitale oraz miejsca, gdzie zgromadzeni są chorzy i ranni, pod warunkiem, ażeby te gmachy i miejsca nie służyły jednocześnie celom wojennym. Obowiązkiem oblężonych jest oznaczyć te gmachy i miejsca za pomocą specjalnych widocznych znaków, które będą notyfikowane oblegającym. Należy jednak podkreślić, że w czasie okupacji obowiązki te określone są bardziej szczegółowo. Zgodnie z art. 56 własność gmin, instytucji kościelnych, dobroczynnych, wychowawczych oraz instytucji sztuk pięknych i naukowych, chociażby należących do państwa, będą traktowane jak własność prywatna, zaś wszelkie zajęcie, zniszczenie lub rozmyślna profanacja instytucji tego rodzaju, pomników historycznych, dzieł sztuki i nauki, są zabronione i winny być karane.

Regulamin stanowiący załącznik do Konwencji haskiej dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej powinien być interpretowany w świetle art. 3 Konwencji, zgodnie z którym strona pozostająca w konflikcie zbrojnym, dopuszczająca się naruszenia Regulaminu, poniesie odpowiedzialność odszkodowawczą, a przy tym będzie odpowiedzialna za czyny osób, wchodzących w skład jej siły zbrojnej. Jak zauważa W. Kowalski, odpowiedzialność strony Konwencji może przybrać różne formy; choć art. 3 zakłada odszkodowanie w formie zapłaty, niewątpliwie możliwe jest również zastosowanie restytucji, usankcjonowanej przez zwyczaj międzynarodowy¹⁷⁰. Nadchodzące drastyczne wydarzenia XX wieku pozwoliły na praktyczną weryfikację ustalonych w Konwencji rozwiązań.

Traktat wersalski był głównym dokumentem kończącym I wojnę światową¹⁷¹. Art. 238 Traktatu dotyczył restytucji przedmiotów, których „tożsamość będzie można stwierdzić”, tj. obiektów istniejących i zdalnych do identyfikacji. Problem restytucji został zatem wyodrębniony z kwestii kompensacji, natomiast sposób sformułowania art. 238 został wzorem dla przyszłych traktatów pokojowych¹⁷². Postanowienia dotyczące restytucji podkreśliły publiczny i prawny charakter zwrotów egzekwowanych przez odpowiednie władze państwowe,

¹⁷⁰ W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 38.

¹⁷¹ Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku (Dz. U. z 1920 r. nr 35 poz. 200).

¹⁷² W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 38.

niezależnie od rodzaju przywracanej własności¹⁷³. Praktyka utrwaliła natomiast zasady identyfikacji przedmiotu restytucji i terytorialności¹⁷⁴. Nowość stanowiło wprowadzenie do Traktatu formuły restytucji zastępczej¹⁷⁵.

Rozwiązania przyjęte po zakończeniu I wojny światowej zostały potwierdzone w traktatach pokojowych kończących II wojnę światową, jak również podczas innych działań, mających na celu zwalczanie skutków tego światowego konfliktu. Zaobserwowana podczas wojny niespotykana skala grabieży dóbr kultury przyczyniła się do podniesienia w stosunkach międzynarodowych kwestii restytucji już w roku 1943, kiedy to sygnowano Deklarację londyńską¹⁷⁶. Deklaracja wyrażała sprzeciw rządów Związku Afryki Południowej, Stanów Zjednoczonych, Australii, Belgii, Kanady, Chin, Czechosłowacji, Wielkiej Brytanii, Grecji, Indii, Luksemburga, Holandii, Nowej Zelandii, Norwegii, Polski, Związku Radzieckiego, Jugosławii oraz Francuskiego Komitetu Narodowego wobec praktyk wrogich państw w przedmiocie grabieży¹⁷⁷.

Kolejnym istotnym aktem prawa w przedmiocie powojennych restytucji była Rezolucja w sprawie restytucji, stanowiąca załącznik do Aktu Konferencji Paryskiej w sprawie reparacji¹⁷⁸. Zgodnie z tą rezolucją restytucja miała być stosowana wobec dóbr, których identyfikacja była możliwa, istniejących przed okupacją, usuniętych z terytorium za zapłatą lub bez niej lub takich, które zostały stworzone podczas okupacji i usunięte siłą¹⁷⁹.

W oparciu o uchwalone źródła prawa nakreślono następujące zasady restytucji: a) zasada identyfikacji, zgodnie z którą przedmiotem restytucji mogły być dobra kultury zidentyfikowane jako utracone z okupowanych terytoriów; b) zasada siły i przymusu, zgodnie z którą obiekty zidentyfikowane jako zagrabione miały być zabrane przez siły zbrojne okupanta siłą lub z zastosowaniem przymusu, co jednocześnie wykluczało obiekty nabyte w drodze regularnych czynności prawnych; c) zasada międzynarodowego prawa publicznego, która dopuszczała jedynie przeprowadzanie restytucji między Sojuszniczą Radą Kontroli Niemiec,

¹⁷³ *Ibidem*, s. 38 i n.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 39.

¹⁷⁵ Zgodnie z treścią art. 247 „Niemcy zobowiązują się dostarczyć Uniwersytetowi w Louvain w ciągu trzech miesięcy od daty żądania, które im będzie postawione za pośrednictwem Komisji odszkodowań, manuskrypta, inkunabuły, księgi drukowane, mapy i przedmioty kolekcji, odpowiadające liczbie i wartością podobnym przedmiotom, zniszczonym podczas spalania przez Niemcy biblioteki w Louvain”.

¹⁷⁶ Deklaracja Narodów Zjednoczonych przeciw ograbianiu obszarów okupowanych przez nieprzyjaciela zawarta w Londynie dnia 5 stycznia 1943 r. (deklaracja londyńska); zob. szerzej: W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki...*, s. 75 i n.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ Akt Końcowy konferencji paryskiej z 1946 r. wraz z załącznikami.

¹⁷⁹ A.F. Vrdoljak, *International Law, Museums and the Return of Cultural Objects*, Cambridge 2008, s. 142.

władzami odpowiednich stref okupacyjnych Niemiec i rządami odpowiednich państw; sprawy o zwrot miały być rozstrzygane na podstawie zasad międzynarodowego prawa publicznego, jako że obowiązek zwrotu wynikał z naruszenia tego prawa; d) zasada terytorialności, zgodnie z którą państwo, które doświadczyło straty miało prawo zidentyfikować obiekt i przejąć jego posiadanie bez względu na rodzaj rzeczy lub stan posiadania na moment utraty przedmiotu; e) zasada restytucji zastępczej, zgodnie z którą ustanowiono obowiązek zapewnienia ekwiwalentu obiektu w sytuacji, w której utracony przedmiot nie mógł zostać zwrócony¹⁸⁰.

W okresie po II wojnie światowej dołożono starań, by sporządzić regulacje chroniące dobra kultury na wypadek konfliktu zbrojnego, czego efektem było przyjęcie Konwencji haskiej z 1954 r. Specjalny Protokół do Konwencji został poświęcony problemowi restytucji. Drugi Protokół do Konwencji został sporządzony w roku 1999 r. Krystalizacja procedur restytucji po II wojnie światowej doprowadziła do wyodrębnienia zasad restytucji strat wojennych skatalogowanych przez W. Kowalskiego w następującym porządku: a) zasada prawa międzynarodowego publicznego, zgodnie z którą roszczenia restytucyjne dotyczące strat wojennych są problemem z zakresu prawa międzynarodowego publicznego, tj. jako stosunek zachodzący pomiędzy państwami¹⁸¹; b) zasada identyfikacji, zgodnie z którą restytucja jest ograniczona do obiektów, których tożsamość jest możliwa do ustalenia¹⁸²; c) zasada kryterium użycia siły lub przymusu, zgodnie z którą restytucji podlegają dobra odebrane siłą lub wskutek zastosowania innej formy przymusu¹⁸³; d) zasada terytorializmu, zgodnie z którą restytucji podlegają wszelkie dobra, które opuściły terytorium kraju okupowanego, niezależnie od tego, czyją aktualnie stanowią własność¹⁸⁴; e) zasada sformalizowanej procedury, zgodnie z którą restytucja strat wojennych miała odbywać się według szczegółowo uregulowanej procedury¹⁸⁵; f) zasada restytucji zastępczej dotycząca wyłącznie dóbr kultury, zgodnie z którą wobec niemożliwości dokonania restytucji określonego dobra, ustala się zasady zastąpienia danej rzeczy równowartościowymi obiektami.

Bezprecedensowa skala drastycznych skutków Holokaustu wymagała nadzwyczajnych środków ich rozliczenia, co dotyczyło również kwestii utraconych dóbr kultury¹⁸⁶. Na szczególną uwagę zasługują działania międzynarodowe związane

¹⁸⁰ Zob. W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 40 i n.

¹⁸¹ Zob. W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki...*, s. 85-88.

¹⁸² Zob. *ibidem*, s. 88-94.

¹⁸³ Zob. *ibidem*, s. 94-97.

¹⁸⁴ Zob. *ibidem*, s. 97 i n.

¹⁸⁵ Stosowanie tej zasady zostało ograniczone czasowo, tj. trwało do momentu likwidacji alianckiej administracji wojskowej w Niemczech; zob. *ibidem*, s. 99-102.

¹⁸⁶ W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 42.

z konsekwencjami Zagłady, które wzmożono w latach dziewięćdziesiątych. W roku 1998 rząd Stanów Zjednoczonych dołożył starań, by stworzyć w tym przedmiocie światowy system, kiedy to ponad czterdzieści państw zostało zaproszonych do udziału w Konferencji w Waszyngtonie, dotyczącej mienia z czasów Zagłady¹⁸⁷. Podczas Konferencji dnia 3 grudnia 1998 r. uchwalono Zasady Konferencji Waszyngtońskiej na temat dzieł sztuki skonfiskowanych przez nazistów¹⁸⁸, stanowiące dobrowolnie akceptowane zasady postępowania w odniesieniu do dzieł sztuki utraconych w ten sposób. Zasady te podkreślają znaczenie podejmowania określonych środków na szczeblu krajowym i międzynarodowym w celu przeprowadzania restytucji dóbr kultury utraconych podczas II wojny światowej. Podstawowym założeniem rozwiązań zaaprobowanych podczas Konferencji Waszyngtońskiej jest dokonywanie restytucji w drodze negocjacji opartych na dobrej woli właściwych stron¹⁸⁹. Dążenie do usprawnienia współpracy w zakresie zwrotu dóbr kultury utraconych w wyniku nazistowskich grabieży zostało powtórzone w roku 2009 w treści deklaracji terezynskiej¹⁹⁰. Aprobata dla alternatywnych metod rozwiązywania sporów wynika z możliwości uniknięcia wielu przeszkód, z którymi może wiązać się obranie ścieżki sądowej, m.in. takimi jak trudności dowodowe lub nadmierne obciążenie emocjonalne podmiotu podnoszącego roszczenie.

Badacze sporów restytucyjnych, chcąc usystematyzować spory restytucyjne, podejmują próby zbudowania katalogu argumentów, którymi posługują się podmioty pozostające w sporze. W tym celu niezbędne jest badanie szerokiego przekroju międzynarodowych dokumentów i zagłębienie się w historyczny kontekst poszczególnych dyskusji. Klasyfikacja przypadków utraty dóbr kultury według kryterium podobieństwa okoliczności historycznych ich przemieszczenia jest rekomendowana w celu identyfikacji najwłaściwszych metod działania¹⁹¹.

Bezprawne pozbawienie władztwa nad dobrem kultury stanowi zagrożenie dla poszczególnych materialnych składników dziedzictwa kultury¹⁹². Za K. Zeidlerem należy

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ Tekst Zasad Konferencji Waszyngtońskiej na temat dzieł sztuki skonfiskowanych przez nazistów. sformułowanych przy okazji Konferencji Waszyngtońskiej ds. mienia z czasów Zagłady sporządzone w Waszyngtonie dnia 3 grudnia 1998 r., przeł. T. Kapturkiewicz: https://nimoz.pl/files/articles/88/Zasady_Konferencji_Waszyngtońskiej.pdf (dostęp: 20.04.22).

¹⁸⁹ W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 42.

¹⁹⁰ Deklaracja terezynska z dnia 30 czerwca 2009 r.; zob. szerzej: K. Zeidler, A. Plata, *The argumentative aspects of the Terezín Declaration and its place in public international law (w:) Terezín Declaration - Ten Years Later. Proceedings of an international academic conference held in Prague on 18 – 19 June, 2019*, (ed.) V. Drbohlavová, Prague 2019.

¹⁹¹ W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 31.

¹⁹² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 41.

stwierdzić, że sprawa dotycząca restytucji ma miejsce, gdy „w wyniku określonych działań dochodzi do przemieszczenia danego dobra kultury, a poprzedni jego właściciel lub posiadacz podejmuje inicjatywę mającą prowadzić do odzyskania tego przedmiotu”¹⁹³. Rozumiany w ten sposób spór restytucyjny należy zatem rozumieć szeroko, bowiem inicjatywa, która ma skutkować zwrotem dobra kultury w praktyce może mieć rozmaite postaci, a istotna wymiana stanowisk w przedmiocie restytucji bywa niekiedy przeprowadzona wyłącznie na gruncie literatury naukowej.

Wśród zdarzeń i procesów, które przyczyniają się do zmiany posiadania lub przemieszczenia dóbr kultury K. Zeidler wymienia: a) konflikt zbrojny; b) zmiany granic państwa wskutek konfliktu zbrojnego lub podziału państwa wielonarodowego; c) działania państwa prowadzące do pozbawienia uprawnionych osób określonych aktywów majątkowych, w tym dóbr kultury, np. reforma rolna, nacjonalizacja; d) prowadzenie badań archeologicznych, połączonych z wywożeniem dóbr kultury do krajów pochodzenia odkrywców; e) kolonializm i związane z nim praktyki państw kolonizujących; f) czyny zabronione pozbawiające uprawnionego jego władztwa nad rzeczą, często związane z nielegalnym wywiezieniem takiego przedmiotu do innego państwa¹⁹⁴.

W ocenie L.V. Prott i P.J. O’Keefe’a najistotniejsze kwestie restytucji w prawie międzynarodowym wyrażają się w ramach następujących zasad: a) restytucja jest odpowiednim środkiem w sytuacji, gdy jej przedmiotem jest dobro kultury; b) restytucja zastępcza jest środkiem dostępnym w sytuacji, gdy nie jest możliwy zwrot dobra kultury; c) można podnieść roszczenie restytucyjne w sytuacji, gdy dobro kultury zostało usunięte z danego terytorium podczas konfliktu zbrojnego (praktyka ustanowiona na podstawie traktatów pokojowych kończących I wojnę światową, obecnie przyjęta jako zobowiązanie wynikające z Konwencji haskiej z 1954 r.) lub doszło do modyfikacji granic państw, zaś dobro kultury zostało usunięte z terytorium danego państwa i znajduje się na terenie innego; d) w sytuacji podziału państwa, częścią ustaleń w tym przedmiocie powinno być zagwarantowanie negocjacji w przedmiocie odpowiednich przemieszczeń dóbr kultury; e) państwa są uprawnione do wdrażania regulacji krajowych zgodnych z prawem międzynarodowym, zobowiązujących podmioty prywatne do zwrotu dóbr kultury nabytej w czasie obcej okupacji, nawet w sytuacji, gdy dana czynność prawna była pozornie legalna¹⁹⁵.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 42.

¹⁹⁴ Zob. *ibidem*, s. 41-53.

¹⁹⁵ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 831.

1.3. Prawne i instytucjonalne narzędzia rozwiązywania sporów dotyczących dóbr kultury

Prawne problemy dotyczące ochrony dóbr kultury są wyjątkowo złożone. Wpływają na to różnice poszczególnych krajowych kultur prawnych, a także fakt, że nie wszystkie państwa są stronami aktów prawa międzynarodowego, dotyczących ochrony dziedzictwa kultury. Jednak pomimo licznych dylematów natury prawnej, to szczególny charakter przedmiotu ochrony sprawia, że spory te są wielowymiarowe, zaś interesy stron – niejednoznaczne. W literaturze przedmiotu podnoszone są postulaty, by ujednoczyć procedury rozstrzygania tychże sporów poprzez ustanowienie ku temu wyłącznie właściwego mechanizmu¹⁹⁶. W rzeczywistości jednak funkcjonuje wiele sposobów osiągania rozwiązań w sprawach dotyczących dóbr kultury, m.in. poprzez postępowania sądowe, negocjacje, mediacje lub arbitraż. Wszystkie z nich pozwalają w różnym stopniu na identyfikowanie, zestawianie i urzeczywistnianie rozmaitych perspektyw i interesów stron oraz interesariuszy dziedzictwa kultury¹⁹⁷. A. Chechi dokonuje podziału metod rozstrzygania sporów dotyczących dóbr kultury na dwie kategorie: metody dyplomatyczne, do których zalicza negocjacje, mediacje, koncyliacje, dobre usługi oraz metody prawne, w których ujmuje postępowanie sądowe (w tym ugody zawarte przed sądem) i arbitraż¹⁹⁸.

Szczególnie istotny z punktu widzenia rozważań na temat płaszczyzn rozwiązywania sporów restytucyjnych jest sformułowany przez K. Zeidlera podział restytucji ze względu na sposoby dokonania zwrotu dobra kultury, tj: a) w oparciu o negocjacje międzynarodowe (międzypaństwowe), b) w oparciu o umowę międzynarodową, c) w oparciu o złożenie wniosku restytucyjnego, d) w wyniku postępowania sądowego, e) w wyniku negocjacji z posiadaczem, f) dzięki inicjatywie samego posiadacza lub g) odzyskanie dobra kultury w wyniku jego odkupienia¹⁹⁹.

Ostateczny wybór sposobu dochodzenia roszczenia restytucyjnego uzależniony jest od licznych czynników, począwszy od charakteru utraconego dobra kultury, statusu stron sporu, posiadanych informacji na temat dobra kultury (w tym jego stanu fizycznego, jak jego istnienie i lokalizacja, jak również stanu prawnego), oceny skuteczności dostępnych argumentów restytucyjnych, przedstawionych w dalszej części rozprawy, jak również realnych możliwości

¹⁹⁶ Zob. Q. Byrne-Sutton, *Introduction: Alternative Paths to Explore (w:) Resolution Methods for Art-Related Disputes*, (red.) Q. Byrne-Sutton, F. Geisinger-Mariétoz, Genève-Schulthess 1999, s. 3-13.

¹⁹⁷ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 134.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 135.

¹⁹⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 57.

podjęcia w sprawie określonych kroków. Opisane poniżej dostępne ścieżki – w tym ich atuty i ograniczenia – pozwalają na przyporządkowanie określonych kategorii spraw poszczególnym płaszczyznom ich rozwiązywania.

1.3.1. Postępowanie przed sądem krajowym

Wszczęcie postępowania przed sądem stanowi główny sposób rozstrzygania sporów, również tych o charakterze międzynarodowym²⁰⁰. Spory dotyczące dóbr kultury, a szczególnie ich zwrotu, często są sprawami z elementem zagranicznym. Polega on przeważnie na tym, że angażuje więcej niż jedno państwo lub też dotyczy strony z jednego państwa wzywanej do zwrotu dobra kultury stronie mieszkającej lub mającą siedzibę w innym państwie²⁰¹. Akty prawa międzynarodowego znajdują zastosowanie w tych dwóch przypadkach, w zależności od swojego zakresu regulacji. Niekiedy stosowanie aktu prawa międzynarodowego w sprawie może przybrać formę odwołania się do ogólnych zasad wywiedzionych z jego treści²⁰².

Irini A. Stamatoudi wyróżnia podstawowe cechy spraw o zwrot dóbr kultury, które – zgodnie z dotychczasową praktyką – trafiają do rozpoznania na ścieżce sądowej. Są to sprawy, w których istotne aspekty nie budzą wątpliwości. Są to przede wszystkim takie kwestie jak okoliczności utraty obiektu przez powoda, dane osoby, która aktualnie znajduje się w posiadaniu obiektu, a także istnienie właściwych przepisów prawa, mogących stanowić podstawę rozstrzygnięcia o zwrocie²⁰³. A. Chechi odnajduje natomiast następującą zależność: „państwa zazwyczaj pozywają przed obcymi sądami krajowym, powołując się na naruszenie prawa spadkowego lub przepisów dotyczących eksportu. Podobnie podmioty niepaństwowe, takie jak osoby fizyczne kierują się do sądów krajowych, dochodząc restytucji z uwagi na naruszenie prawa własności”²⁰⁴. W porównaniu z postępowaniem cywilnym, postępowania karne wybierane są zdecydowanie rzadziej²⁰⁵.

Postępowanie sądowe zazwyczaj wiąże się z istotnymi nakładami czasu i finansów. Należy jednak podkreślić, że w opisanych powyżej przypadkach jego wszczęcie jest rekomendowane, między innymi z uwagi na bieg przedawnienia roszczenia. Przepisy

²⁰⁰ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 138.

²⁰¹ Zob. I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law and Restitution. A Commentary to International Conventions and European Law*, Cheltenham-Northampton 2011, s. 189.

²⁰² *Ibidem*.

²⁰³ *Ibidem*.

²⁰⁴ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 139.

²⁰⁵ *Ibidem*.

postępowania cywilnego zapewniają również możliwość wymiany ważnych w sprawie informacji, popartych dowodami. Proceduralny obowiązek dowodzenia twierdzeń, z których wywodzi się skutki prawne prowadzi do pozyskiwania danych pozostających ze sprawą w pośrednim i bezpośrednim związku, niekiedy dostarczając informacji niezbędnych dla prowadzenia powiązanych postępowań²⁰⁶. Kolejnym atutem postępowań sądowych jest fakt, że realizowanie orzeczenia sądu jest obowiązkowe i opatrzone rygiorem egzekucji lub sankcji²⁰⁷. Cechą rozstrzygnięcia sądowego jest również jego ostateczność po wyczerpaniu środków odwoławczych, co wiąże się z pewnością i, co do zasady, niewzruszalnością rezultatu danej sprawy. Osiągnięcie rozstrzygnięcia sądowego przekłada się również na możliwość ustanowienia precedensu w danej kategorii spraw, co pozwoli przewidzieć rezultaty podobnych postępowań w przyszłości, jak również wyrazić potępienie dla określonych praktyk²⁰⁸. Zdarza się, że sędziowie posiłkują się przepisami prawa międzynarodowego w celu dokonania wykładni przepisów prawa krajowego, ograniczonego w zakresie niezbędnym dla rozstrzygnięcia sprawy²⁰⁹. Poza aspektami materialnoprawnymi i procesowymi, konsekwencją wszczęcia postępowania sądowego jest również wywarcie na przeciwnej stronie psychologicznej presji, niekiedy motywującej do poszukiwania pozasądowych ugodowych rozwiązań. Wszczęcie postępowania sądowego nie zamyka bowiem drogi do polubownego rozwiązania.

W sprawach tak specyficznych, jak te mające za przedmiot dobra kultury, postępowanie sądowe może jednak przejawiać pewne ograniczenia. I.A. Stamatoudi wymienia siedem takich problematycznych obszarów²¹⁰. Pierwszą kwestią jest różnorodność przepisów prawa krajowego i tradycji jurysprudenencji różnych państw, zaś w konsekwencji niepewność co do rezultatu danej sprawy przed konkretnym sądem. Ryzyko dotyczy wówczas nie tylko danej sprawy, ale również ustanowienia niekorzystnego dla powodów precedensu w pewnej kategorii sporów. Kolejnym problemem mogą okazać się wysokie koszty postępowań, hamujące dostęp do drogi sądowej państwom rozwijającym się lub podmiotom o ograniczonych możliwościach finansowych²¹¹. Ostatecznie poniesione koszty postępowania mogą osiągnąć równowartość znacznej części wartości dobra kultury, stanowiącego przedmiot sprawy, lub nawet ją

²⁰⁶ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 190.

²⁰⁷ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 139.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ *Ibidem*.

²¹⁰ Zob. I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 190-192.

²¹¹ Jest to jedną z przyczyn niskiej liczby rozpatrywanych przez sądy spraw dotyczących dóbr kultury należących do ludności autochtonicznej; zob.: A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 139.

przewyższyc²¹². Trzecim aspektem jest wykonanie orzeczenia sądu i związane z nim ewentualne trudności w egzekucyjnym postępowaniu transgranicznym. Mając to na uwadze, państwa i podmioty prywatne decydują się na wniesienie pozwu przed sąd miejsca właściwego ze względu na miejsce pobytu pozwanego, znajdującego się w posiadaniu danego dobra kultury²¹³. Następną komplikację już na etapie wszczęcia postępowania sądowego może stanowić zawilość przepisów prawa prywatnego międzynarodowego, szczególnie w zakresie ustalenia jurysdykcji oraz prawa właściwego do rozpoznania sporu²¹⁴. Po wtóre, w sprawach dotyczących dóbr kultury – szczególnie po stronie powoda – mogą występować trudności w dowodzeniu przytaczanych twierdzeń popierających roszczenie. Wykazaniu podlegają bowiem między innymi bezprawność utraty rzeczy, czynna i bierna legitymacja procesowa stron, jak również okoliczności, w których doszło do utraty rzeczy²¹⁵. Często te kwestie są niemożliwe do ustalenia lub wykazania, również z uwagi na upływ czasu. Kolejną ważną przeszkodą prowadzenia postępowań sądowych w istotnej liczbie spraw jest nieretroaktywność prawa, jak również upływanie terminów przedawnień²¹⁶. Mimo że takie sprawy mogą być rozważane według kryteriów moralności i słuszności, co do zasady nie zostaną one rozpoznane w postępowaniu sądowym na korzyść strony żądającej zwrotu.

Należy również zauważyć, że spór sądowy koncentruje się interesach stron natury prawnej²¹⁷. Często jednak to właśnie kwestie pozaprawne skłaniają strony do osiągnięcia porozumień i dążenia do jak najszybszego zakończenia sporu. Przykład może stanowić dbałość o wizerunek lub utrzymanie dobrych stosunków ze stroną przeciwną. Zagadnieniem również wymienianym wśród przyczyn braku zaufania do postępowań sądowych dotyczących dóbr kultury jest przekonanie o ryzyku ograniczenia rozważań sądu do ekonomicznej wartości dobra kultury, podczas gdy to niematerialne cechy obiektu stanowią często o istocie sporu²¹⁸. Alessandro Chechi zauważa natomiast, że „sędziowie są nieprzygotowani do rozważania racji pewnych grup interesariuszy. Pozwy dotyczące dóbr kultury związane z Holocaustem i roszczenia restytucyjne przedstawicieli amerykańskich Pierwszych Narodów stawiają

²¹² Przykładowo Metropolitan Museum zapłaciło 1,7 miliona dolarów za skarb lidyjski, zaś koszty postępowania sądowego w sprawie restytucji przeciwko Turcji stanowiły co najmniej dwukrotność tej sumy, zob.: M. Bessières, *We have to change the buyer's attitude*, „The UNESCO Courier” 2001, vol. 54, no. 4, s. 37.

²¹³ Zob. I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 190, A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 142.

²¹⁴ Przykładem złożoności problemów procesowych jest sprawa Marii Altmann przeciwko Austrii; zob. szerzej: A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 135-138.

²¹⁵ Zob. A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 141 i n.

²¹⁶ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 191.

²¹⁷ *Ibidem*.

²¹⁸ Zob. M. Trzciniński, *Wstęp* (w:) *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, (red.) M. Trzciniński, Gdańsk 2019, s. 16 i n.

wyzwanie pod względem kunsztu sądów co do odpowiadania na problemy dowodowe i moralne”²¹⁹.

Wskazane powyżej niedoskonałości postępowania sądowego, mającego za przedmiot restytucję dóbr kultury, mogą skłaniać do wyboru pozasądowych sposobów rozwiązywania sporów. Istniejące rozwiązania mogą mieć charakter orzecznicy (np. arbitraż) lub też nieorzecznicy, w którym strony dochodzą do porozumienia samodzielnie lub przy skorzystaniu ze wsparcia wyspecjalizowanego podmiotu²²⁰. Należy jednak podkreślić, że sądownictwo na poziomie krajowym odgrywa istotną rolę w indywidualnym stosowaniu norm prawa międzynarodowego i rozwiązywaniu ponadnarodowych sporów. Pomimo jego ograniczeń istnieje wiele przypadków, w których skorzystanie z tego sposobu rozwiązania sporu jest silnie rekomendowane; jest tak w przypadku dóbr o szczególnym znaczeniu dla jednostki lub grupy, gdy strona przeciwna całkowicie odmawia współpracy²²¹.

Alessandro Chechi zauważa, że ochrona, która wynika z aktualnych przepisów prawa ochrony dziedzictwa kultury nie jest w pełni wystarczająca. Istniejące instrumenty prawa międzynarodowego okazują się bowiem niemożliwe do zastosowania z uwagi na zasadę nieretroaktywności prawa, brak jego bezpośredniego działania lub zbyt ogólny charakter regulacji²²². Jednocześnie często legislacje na poziomie krajowym różnią się między sobą w zakresie istotnych przepisów dotyczących terminów przedawnienia, oceny dobrej wiary oraz ochrony dóbr kultury²²³. Dla sporów dotyczących dóbr kultury szczególnie istotną wadą międzynarodowego prawa ochrony dziedzictwa kultury jest brak instrumentów pozwalających na egzekucję wynikających z norm rozwiązań. Obowiązujące umowy międzynarodowe nie ustanawiają bowiem mechanizmów, które pozwalałyby zapewnić spójność stosowania przewidzianych w nich norm, ani też nie ustanawiają wyspecjalizowanego trybunału²²⁴. W konsekwencji istniejące spory toczą się przeważnie na gruncie politycznych lub dyplomatycznych negocjacji albo też – gdy taki sposób jest osiągalny – w toku coraz powszechniejszych alternatywnych metod rozwiązywania sporów²²⁵.

²¹⁹ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 144.

²²⁰ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 192.

²²¹ W kategorii spraw dotyczących dóbr o szczególnym znaczeniu dla jednostki lub grupy wymienia się roszczenia dotyczące historycznych skarbów narodowych, dóbr kultury utraconych w związku z Holokaustem oraz szczątków przedstawicieli Pierwszych Narodów, zob.: A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 144.

²²² A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 1.

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ *Ibidem*, s. 2.

²²⁵ *Ibidem*.

1.3.2. Postępowanie przed międzynarodowym organem sądowym

Przez międzynarodowe organy sądowe należy rozumieć sądy międzynarodowe oraz międzynarodowe organy o kompetencjach quasi-sądowych²²⁶. Międzynarodowe rozwiązywanie sporów w tradycyjnym znaczeniu rozumiane jest jako procedura używana wskutek naruszenia prawa międzynarodowego w sprawie, w której właściwy jest międzynarodowy organ sądowy²²⁷. W sytuacji, w której strony nie mogą osiągnąć porozumienia z użyciem dyplomatycznych środków, spór kierowany jest do rozpoznania w postępowaniu, którego celem jest zapewnienie efektywności zasad i norm prawa międzynarodowego²²⁸. Państwa pozostające w sporze mogą wnieść sprawę przed międzynarodowy organ, godząc się przestrzegać orzeczenia, które ostatecznie zapadnie.

Na przestrzeni lat powstawały kolejne organy sądowe, zajmujące się nowo zaistniałymi sytuacjami i obszarami wykraczającymi poza dotychczasowe regulacje prawa międzynarodowego: Dispute Settlement Body przy Światowej Organizacji Handlu, Międzynarodowy Trybunał Prawa Morza, międzynarodowe trybunały karne dla byłej Jugosławii i Rwandy, Komisja Odszkodowań Narodów Zjednoczonych, systemy rozwiązywania sporów wynikające z Północnoamerykańskiego Układu Wolnego Handlu, jak również Międzynarodowy Trybunał Karny²²⁹. Szczegółowe omówienie procedur rozstrzygania sporów przed każdą z tych instytucji przekracza zakres niniejszej rozprawy, jednak ogólna charakterystyka zalet i ograniczeń tych mechanizmów pozwoli na ich weryfikację pod względem adekwatności co do sporów dotyczących dóbr kultury.

Sądem międzynarodowym, któremu poświęcona będzie szczególna uwaga jest Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości (dalej jako „MTS”), bowiem na jego przykładzie możliwe jest dokonanie oceny korzyści i ograniczeń płynących z dochodzenia roszczeń dotyczących dóbr kultury przed międzynarodowym organem sądowym²³⁰. MTS został

²²⁶ Zob. M. Balcerzak, *Zagadnienie precedensu w prawie międzynarodowym praw człowieka*, Toruń 2008, s. 18 i n.; W. Kilariski, *Afrykański system międzynarodowych organów sądowych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2011, vol. 85, nr 3322.

²²⁷ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 146.

²²⁸ T.A. Mensah, *Using Judicial Bodies for the Implementation and Enforcement of International Environmental Law* (w:) *International Law between Universalism and Fragmentation*, (eds.) I. Buffard, J. Crawford, A. Pellet, S. Wittich, Leiden-Boston 2008, s. 810.

²²⁹ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 146.

²³⁰ Należy jednak mieć świadomość, że krąg międzynarodowych organów sądowych, które mogą rozstrzygać kwestie pośrednio związane z ochroną dóbr kultury jest szerszy i obejmuje m.in. Radę Praw Człowieka ONZ, Komitet Praw Człowieka, Komitet Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii, Dispute Settlement Body i Appellate Body przy Światowej Organizacji Handlu, Panel

utworzony w 1945 r., a jego Statut stanowi integralną część Karty Narodów Zjednoczonych. Zgodnie z art. 38 ust. 1 Statutu MTS zadaniem MTS jest orzekanie na podstawie prawa międzynarodowego w sporach, które będą mu przekazane. Wykonywanie orzeczeń MTS gwarantuje art. 94 Karty Narodów Zjednoczonych, głoszący, że każdy członek Organizacji Narodów Zjednoczonych zobowiązuje się wykonać wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w każdej sprawie, w której jest stroną. Jeżeli strona w sporze nie wykona zobowiązań, ciążących na niej z mocy wyroku Trybunału, druga strona może odwołać się do Rady Bezpieczeństwa, która, o ile uzna za konieczne, zaleci lub zdecyduje, jakie środki należy zastosować w celu wykonania wyroku.

Jako że UNESCO jest wyspecjalizowaną instytucją Organizacji Narodów Zjednoczonych, zaś MTS jest głównym organem sądowym Organizacji Narodów Zjednoczonych, spory dotyczące dóbr kultury należą do zakresu spraw rozpatrywanych przed tym Trybunałem. Ann Prunty wymienia dwie główne kategorie spraw, które wnoszone są przed Trybunał²³¹. Pierwszą z nich są sprawy dotyczące wykładni konwencji UNESCO, wszczynane przez ich państwa-strony, zaś drugą – sprawy, do których nie odnoszą się konwencje UNESCO, jako że dotyczą zdarzeń sprzed ich uchwalenia lub angażują państwa, które nie są ich stronami²³². Stronami postępowania przed MTS mogą być jedynie państwa, zaś właściwość Trybunału oparta jest na zasadzie, że państwo może być stroną postępowania jedynie wówczas, gdy zaakceptowało jego jurysdykcję wyraźnie lub w sposób dorozumiany i to w takim zakresie, jaki został wyrażony w takiej akceptacji²³³. Zgodnie z art. 36 Statutu MTS państwa, będące stronami, mogą w każdym czasie oświadczyć, że w stosunku do każdego innego państwa, które przyjęło takie same zobowiązanie, uznają jurysdykcję Trybunału w wybranych sporach natury prawnej. W konsekwencji roszczenia jednostek mogą trafić do rozpoznania przez MTS jedynie w sytuacji, gdy zostanie poparte przez państwo. Odrębnym zakresem działania Trybunału jest wydawanie doradczych opinii w kwestiach prawnych. Doradcza działalność MTS odgrywa istotną rolę w identyfikowaniu problemów dotyczących prawa i praktyki wśród międzynarodowej społeczności, objaśnianiu stosowania prawa w konkretnej sprawie

Inspekcji Banku Światowego, Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, Europejski Trybunał Praw Człowieka, Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka. Zob. szerzej: A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 149-166.

²³¹ Zob. A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 147 i n.

²³² A. Prunty, *Toward Establishing an International Tribunal for the Settlement of Cultural Property Disputes: How to Keep Greece from Losing its Marbles*, „Georgetown Law Journal” 1983-1984, vol. 72, s. 1167 i n.

²³³ Por. wyrok MTS z dnia 15 czerwca 1954 r. w sprawie Włoch przeciwko Francji, Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Stanom Zjednoczonym w sprawie złota wywiezionego z Rzymu w 1943 r.

i promowaniu pełniejszej harmonizacji jurysprudencji międzynarodowych sądów i trybunałów²³⁴.

Istnieją liczne korzyści ze skorzystania z międzynarodowych mechanizmów rozwiązywania sporów. Ustanowiony sąd lub trybunał zapewnia sprawne rozpoznanie sprawy przez stale działający skład sędziowski, w sposób zgodny z ugruntowanymi zasadami i normami postępowania²³⁵. Na uwagę zasługuje również niezależność i niezawisłość sędziów, skutkująca większym zaufaniem do treści wydanych orzeczeń.

Wśród wad międzynarodowych mechanizmów wymienia się ograniczenie ich dostępności względem innych podmiotów niż państwa. Po drugie, spór między państwami nie może zostać rozpoznany przed sądem lub trybunałem, jeśli obie strony nie uznały jurysdykcji danej instytucji; sprzeciw jednej ze stron pozostawia możliwość prowadzenia działań dyplomatycznych²³⁶. Co więcej, rozstrzygnięcia międzynarodowych organów sądowych bywają pozbawione środków umożliwiających ich egzekucję²³⁷. Mauro Barrelli podkreśla, że międzynarodowe instytucje, pomimo wywierania decyzyjnej presji ku przestrzeganiu swoich orzeczeń, nie mogą tego ostatecznie zapewnić, a z tego powodu koniecznym jest rozważenie, czy regionalne i krajowe instytucje mogą skutecznie odpowiedzieć na działania międzynarodowych podmiotów²³⁸.

Istotnie, orzeczenia międzynarodowych instytucji sądowych są egzekwowalne pod warunkiem, że krajowe sądy uznają dane orzeczenie, czym zobowiązują rząd danego państwa do jego przestrzegania²³⁹. A. Chechi podkreśla natomiast, że orzeczenia i decyzje międzynarodowych instytucji sądowych bywają przestrzegane nie z uwagi na obowiązek natury prawnej, lecz przez wzgląd na politycznie rozumianą wzajemność²⁴⁰. Jako czwarte ograniczenie tej płaszczyzny rozwiązywania sporów co do dóbr kultury można postrzegać fakt, że wiele międzynarodowych instytucji sądowych działa w ramach specyficznych podstaw prawnych, koncentrując się głównie na realizowaniu celów danej organizacji lub zachowywaniu równowagi między państwami i innymi interesariuszami w ramach tej

²³⁴ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 149.

²³⁵ *Ibidem*, s. 166.

²³⁶ *Ibidem*.

²³⁷ *Ibidem*.

²³⁸ M. Barrelli, *The Role of Soft Law in the International Legal System: The Case of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, „International and Comparative Law Quarterly” 2009, vol. 58, no. 4, s. 980.

²³⁹ D. Terris, C.P.R. Romano, L. Swigart (eds.), *The International Judge: An Introduction to the Men and Women Who Decide the World's Cases*, Waltham 2007, s. 227 i n.

²⁴⁰ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 166.

organizacji²⁴¹. Mechanizmy tego rodzaju wydają się być niewłaściwe dla rozwiązywania sporów co do dóbr kultury, jeśli problemy sporu wykraczają poza zakres kompetencji i interesów danej organizacji międzynarodowej²⁴².

1.3.3. Alternatywne metody rozwiązywania sporów

Praktyka ostatnich dekad wskazuje, że pozasądowe metody rozwiązywania sporów (*alternative dispute resolution, ADR*) zyskują popularność jako środki rozstrzygania spraw dotyczących restytucji dóbr kultury. Jak wskazano wcześniej, charakter części tego rodzaju sporów znacznie utrudnia lub uniemożliwia efektywne prowadzenie postępowania sądowego. Dobra kultury stanowią natomiast specyficzny przedmiot postępowań, wymagających zważenia kwestii nie tylko natury prawnej, ale również moralnej, naukowej, socjologicznej i humanitarnej, które w ich przypadku bywają równoważne w swej materii. Mając powyższe na uwadze, alternatywne metody rozwiązywania sporów mogą być preferowane przez strony poszukujące procedur na tyle elastycznych, by w toku sporu skutecznie podnieść argumenty wykraczające poza prawo pozytywne²⁴³. Należy zauważyć, że są to metody mające szczególne znaczenie w sporach dotyczących dóbr kultury utraconych wskutek praktyk kolonialnych oraz w związku z przebiegiem II wojny światowej.

Alternatywne metody rozwiązywania sporów są rekomendowane w treści Karty Narodów Zjednoczonych, a także uwzględnia je wiele innych aktów prawa międzynarodowego. Zgodnie z art. 33 ust. 1 Karty strony w sporze, którego dalsze trwanie może narazić na niebezpieczeństwo utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, powinny przede wszystkim dążyć do jego rozstrzygnięcia w drodze rokowań, badań, pośrednictwa, koncyliacji, arbitrażu, postępowania sądowego, odwołania się do organów lub porozumień regionalnych, albo innymi sposobami pokojowymi stosownie do swego wyboru. Ta sama idea jest odzwierciedlona w Konwencji UNESCO z 1970 r. Zgodnie z jej art. 17 ust. 5 na prośbę co najmniej dwóch państw stron Konwencji, między którymi toczy się spór dotyczący jej wykonania, UNESCO może zaofiarować swoje dobre usługi, w celu doprowadzenia do porozumienia między nimi. Zgodnie zaś z art. 8 ust. 1 i 2 Konwencji

²⁴¹ Y. Shany, *No Longer a Weak Department of Power? Reflections on the Emergence of a New International Judiciary*, „European Journal of International Law” 2009, vol. 20, no.1, s. 82.

²⁴² A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 167.

²⁴³ M. Cornu, M.-A. Renold, *New Developments in the Restitution of Cultural Property: Alternative Means of Dispute Resolution*, „International Journal of Cultural Property” 2010, vol. 17, no. 1, s. 6.

UNDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury roszczenia na podstawie postanowień rozdziału II konwencji (dotyczące restytucji skradzionych dóbr kultury) i wystąpienie na podstawie rozdziału III konwencji (dotyczące zwrotu nielegalnie wywiezionych dóbr kultury) mogą być wniesione do sądu lub innego organu umawiającego się państwa, w którym dobro kultury jest przechowywane, a także do innych sądów lub organów, których właściwość wynika z przepisów obowiązujących w umawiającym się państwie, jednak strony mogą uzgodnić wniesienie sporu do jakiegokolwiek innego sądu lub właściwego organu bądź oddanie go pod arbitraż²⁴⁴.

ADR znalazły również miejsce w prawie Unii Europejskiej, tj. w Zielonej Księdze w sprawie alternatywnych metod rozwiązywania sporów w sprawach cywilnych i handlowych z roku 2002 r.²⁴⁵ oraz w dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych²⁴⁶.

Potencjał ADR w sporach restytucyjnych, w których stroną jest muzeum zauważa S. Waltoś: „Niektórym muzeom wytaczane są procesy sądowe. Przy załatwianiu roszczeń zalecać należy dyrektorom muzeów prowadzenie negocjacji i unikanie procesów. Odradzać trzeba powoływanie się na zasiedzenie czy przedawnienie. Można proponować zatrzymanie obiektu na zasadzie depozytów, przekazanie innego przedmiotu w zamian za żądany, zaoferowanie wykonania kopii”²⁴⁷.

Najpowszechniejsza klasyfikacja ADR wymienia ich formy podstawowe (negocjacje, mediacje, arbitraż) oraz mnogość form mieszanych²⁴⁸. W literaturze przedmiotu obecne jest również stanowisko, że negocjacje są swoistą formą *unikania* sporów i jako takie bywają kategoryzowane odrębnie²⁴⁹.

²⁴⁴ Przekład na język polski za: A. Zieleniec (red.), *Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury*, tekst konwencji przełożony na język polski i opatrzony wstępem przez W. Kowalskiego, Warszawa 1996.

²⁴⁵ Zielona Księga w sprawie alternatywnych metod rozwiązywania sporów w sprawach cywilnych i handlowych z dnia 19 kwietnia 2002 r.

²⁴⁶ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych.

²⁴⁷ S. Waltoś, *Prawna ochrona...*, s. 238.

²⁴⁸ Zob. szerzej: M. Bentkowska, *Procedury alternatywnego rozwiązywania sporów sądowych w Stanach Zjednoczonych*, „Krytyka Prawa” 2016, t. 6, nr 1, s. 156-162.

²⁴⁹ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 168.

1.3.3.1. Międzyrządowy Komitet ds. promocji zwrotu dóbr kultury do kraju pochodzenia lub ich restytucji w razie nielegalnego nabycia praw własności

Przychylność UNESCO wobec międzynarodowej dyplomatycznej współpracy została potwierdzona poprzez charakter i funkcje Międzyrządowego Komitetu ds. promocji zwrotu dóbr kultury do kraju pochodzenia lub ich restytucji w razie nielegalnego nabycia praw własności (ICPRCP). Komitet został utworzony na mocy rezolucji nr 20 C4/7.6/5 przyjętej podczas dwudziestej sesji Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu w dniach 24 października – 28 listopada 1978 r. Komitet składa się z 22 Państw Członkowskich UNESCO, wybieranych przez Konferencję Generalną.

ICPRCP działa na zasadach mediacji lub koncyliacji, umożliwiając prowadzenie sporu dotyczącego dóbr kultury w sposób nieco bardziej sformalizowany niż ogólnie rozumiane dobre usługi²⁵⁰. Komitetowi została powierzona kompetencja wspierania państw członkowskich UNESCO w rozstrzygnięciu między sobą spraw, które wykraczały poza zakres stosowania istniejących i nieretroaktywnych konwencji, tj. takich jak historyczne przypadki utraty dóbr kultury w wyniku okupacji kolonialnej lub innej, a także w przypadku bezprawnych zawłaszczeń dokonanych przed obowiązywaniem Konwencji UNESCO z 1970 r. W rezultacie pierwotną misją ICPRCP była finalizacja procesu dekolonizacji oraz ułatwienie rekonstrukcji narodowego dziedzictwa byłych kolonii poprzez powrót dóbr kultury z państw niegdyś stanowiących kolonialne mocarstwa²⁵¹. Z czasem ICPRCP obejmował swoim działaniem również konsekwencje przemytu dóbr kultury.

Zgodnie z art. 3 ust. 2 Statutu ICPRCP roszczenie o restytucję lub zwrot może być sformułowane przez państwo członkowskie lub członka stowarzyszonego UNESCO co do każdego dobra kultury, mającego fundamentalne znaczenie z punktu widzenia duchowych wartości i dziedzictwa narodowego ludności oraz utraconego w rezultacie kolonialnej lub innej obcej okupacji lub wskutek bezprawnego zawłaszczenia²⁵². Co więcej, Statut stanowi, że sprawa może zostać wniesiona na forum Komitetu w sytuacji, gdy była ona przedmiotem dwustronnych negocjacji, które nie zakończyły się porozumieniem lub też zostały zawieszane.

²⁵⁰ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 195.

²⁵¹ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 103.

²⁵² Statutes of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation (Adopted by 20 C/Resolution 4/7.6/5 of the 20th session of the General Conference of UNESCO, Paris, 24 October-28 November 1978).

Należy jednak podkreślić, że ICPRCP nie ma kompetencji rozstrzygania sporów między stronami. W praktyce może natomiast działać w przestrzeni doradczej, oferując możliwości i forum do prowadzenia negocjacji. Jak podkreśla bowiem Statut Komitetu, odpowiada on za poszukiwanie sposobów i środków dla umożliwienia dwustronnych negocjacji na temat restytucji lub zwrotu dóbr kultury do kraju ich pochodzenia oraz za promowanie multilateralnej i bilateralnej współpracy z nadzieją na restytucję lub zwrot dóbr kultury do krajów ich pochodzenia²⁵³. W konsekwencji państwa nie są zobligowane ani do angażowania Komitetu w rozwiązywanie sporu o restytucję lub zwrot, ani do stosowania się do ewentualnych rekomendacji. Promowanie polubownego rozwiązania sporu w drodze negocjacji wywodzi się z przekonania, że każda ze spraw ma wyjątkowy charakter i powinna być rozstrzygana w sposób maksymalnie zindywidualizowany²⁵⁴.

Konferencja Generalna UNESCO w latach 2003-2007 podjęła rozważania nad strategiami zwiększenia efektywności ICPRCP. W 2005 r., podczas trzydziestej trzeciej Konferencji Generalnej UNESCO, powołując się na rekomendacje i ustalenia poprzednich Konferencji, sporządzono „Strategię służącą usprawnieniu restytucji skradzionych lub bezprawnie eksportowanych dóbr kultury”²⁵⁵. Sformułowano wówczas postulat modyfikacji Statutu Komitetu m.in. poprzez rozszerzenie jego kompetencji na etapie inicjowania sporu przed ICPRCP. Od tej pory bowiem Komitet zyskał uprawnienie do wystosowywania do stron, które wystąpiły z roszczeniem zgodnie ze Statutem, propozycji mediacji lub koncyliacji, natomiast samo skorzystanie z proponowanych metod rozwiązania sporu nie jest dla stron wiążące i w przypadku ich niepowodzenia, spór pozostaje na forum Komitetu²⁵⁶.

„Rules of Procedure for Mediation and Conciliation” (dalej jako Zasady)²⁵⁷ uchwalone podczas szesnastej sesji ICPRCP we wrześniu 2010 r. ustanowiły zasadę, zgodnie z którą wszelkie roszczenie restytucyjne zgłoszone przed Komitetem może być rozstrzygane w drodze mediacji lub koncyliacji, jeśli strony sporu wyrażą na to zgodę²⁵⁸. W dalszej kolejności Zasady definiują mediacje jako proces, w którym za uprzednią zgodą stron

²⁵³ Statutes of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation..., art. 3 ust 2.

²⁵⁴ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 103.

²⁵⁵ Strategy to facilitate the restitution of stolen or illicitly exported cultural property (33 C/46), dokument sporządzony podczas 33. sesji Konferencji Generalnej UNESCO w dniu 25 sierpnia 2005 r.

²⁵⁶ *Ibidem*, lit. B.

²⁵⁷ Rules of Procedure for Mediation and Conciliation in Accordance with Article 4, Paragraph 1, of the Statutes of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation (CLT-2010/CONF.203/COM.16/7), dokument sporządzony podczas 16. sesji ICPRCP w październiku 2010 r.

²⁵⁸ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 199.

uczestniczy osoba trzecia w celu stworzenia dla stron platformy dialogu oraz asystowania przy osiągnięciu polubownych rozwiązań dotyczących restytucji lub zwrotu dobra kultury²⁵⁹. Jako koncyliacje rozumie się natomiast proces, w którym na podstawie uprzedniej zgody stron, okoliczności i przedmiot sporu przedstawiane są odpowiedniemu organowi w celu zbadania sprawy i ewentualnego doprowadzenia do polubownego rozwiązania sporu²⁶⁰.

Z procedur ICPRCP mogą korzystać jedynie państwa członkowskie i kraje stowarzyszone UNESCO, reprezentujące interes państwowy lub danej jednostki²⁶¹. Możliwe jest jednak skierowanie zaproszenia do zainicjowania mediacji lub koncyliacji bezpośrednio do danej instytucji lub jednostki, pod warunkiem, że niezwłocznie poinformowane o tym właściwe państwo członkowskie nie wniesie sprzeciwu²⁶².

Jak zauważa A. Chechi, aktualna praktyka wskazuje, że idea ICPRCP oparta na wierze w samowystarczalność dobrej woli państw członkowskich i członków stowarzyszonych UNESCO nie jest realizowana w satysfakcjonującym stopniu²⁶³. Przypuszcza się, że jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest dysproporcja pozycji negocjatorskiej byłych mocarstw kolonialnych i państw stanowiących były kolonie²⁶⁴. Może przekładać się to na brak zaufania byłych kolonii do istniejących instrumentów prawa międzynarodowego. Co więcej, przeszkodą w wystąpieniu z roszczeniem bywa konieczność przedstawienia na wstępie procedury specjalistycznych informacji, których niekiedy nie posiada państwo występujące z roszczeniem²⁶⁵. Poddawany krytyce bywa również fakt, że ICPRCP składa się z przedstawicieli rządów, czego konsekwencją jest daleko idący formalizm i przewlekłe działanie²⁶⁶.

Należy jednak podkreślić, że w rzeczywistości idea przyświecająca utworzeniu Komitetu stała się inspiracją dziesiątek tysięcy porozumień dotyczących restytucji lub zwrotu dóbr kultury. Jak zauważa A. Chechi, „państwa i instytucje publiczne zostały przekonane, by

²⁵⁹ Rules of Procedure for Mediation and Conciliation..., art. 2 ust. 1.

²⁶⁰ *Ibidem*, art. 2 ust. 3.

²⁶¹ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 199 i n.

²⁶² *Ibidem*, s. 200.

²⁶³ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 103.

²⁶⁴ *Ibidem*.

²⁶⁵ Ustandaryzowany formularz zgłoszenia roszczenia wymaga od strony występującej z roszczeniem m.in. takich danych jak aktualna lokalizacja dobra kultury, status praw do rzeczy, data przeniesienia posiadania rzeczy, aktualny stan zachowania obiektu, konserwatorskie wymogi co do przechowywania rzeczy, opis ewentualnego miejsca przechowywania obiektu w kraju żądającym zwrotu lub restytucji. Zob. http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/movable/pdf/form_returnEN_FR_03.pdf (dostęp: 20.04.2022).

²⁶⁶ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 103.

dokonywać zwrotów lub restytucji w drodze dwustronnych negocjacji, dobrowolnych gestów posiadaczy lub innych działań takich jak wypożyczenia, sporządzanie replik, a także by ulepszać krajowe prawodawstwo oraz tworzyć prawne i pozaprawne narzędzia takie jak kontrola importu, bazy danych i kodeksy etyki”²⁶⁷.

1.3.3.2. Arbitraż

Co do zasady procedura arbitrażu nie może zostać zainicjowana bez zgody obu stron sporu, zatem w przypadku sporów dotyczących dóbr kultury najczęściej niezbędne jest zawarcie między stronami porozumienia *ad hoc* w tym przedmiocie²⁶⁸. Sama procedura jest zazwyczaj objęta poufnością i zorganizowana wedle właściwych norm postępowania, pod wieloma względami przypominającymi postępowanie przed sądem²⁶⁹. Skojarzenie z tradycyjnym wymiarem sprawiedliwości jest uzasadnione, bowiem orzeczenie arbitrażowe znajduje podstawy w doktrynie prawnej, zazwyczaj zaczerpniętej z systemu prawa krajowego²⁷⁰. Normy prawa materialnego i procesowego stosowane podczas arbitrażu mogą wywodzić się z publicznego prawa międzynarodowego (w sytuacji, gdy arbitraż dotyczy państw) lub prawa krajowego²⁷¹. Strony mogą również wyrazić zgodę na stosowanie przez arbitra zasad o charakterze pozaprawnym²⁷².

Przez arbitraż międzynarodowy rozumie się arbitraż, w którym stronami są państwa. W sytuacji, gdy po jednej ze stron występuje podmiot niepaństwowy, arbitraż określany jest jako mieszany²⁷³. Przykładem arbitrażu międzynarodowego procedowanego w trybie rozjemczym przed Międzynarodowym Trybunałem Sprawiedliwości jest kasus Kambodży występującej przeciwko Tajlandii w sprawie znanej jako spór o świątynię Preah-Vihear²⁷⁴. W tej sprawie Kambodża z powodzeniem dochodziła zwrotu rzeźb i innych obiektów usuniętych ze świątyni podczas jej okupacji przez siły zbrojne Tajlandii w 1954 r. Sprawę tę uznaje się za argument przemawiający za korzyściami płynącymi z korzystania z kompetencji

²⁶⁷ *Ibidem*, s. 104.

²⁶⁸ N. Palmer, *Litigation: The Best Remedy?* (w:) *Resolution of Cultural Property Disputes*, (red.) The International Bureau of the Permanent Court of Arbitration, The Hague-Frederick-Bedfordshire 2003, s. 279.

²⁶⁹ Strony mogą objąć poufnością nawet treść orzeczenia arbitrażowego, zob. I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 195.

²⁷⁰ *Ibidem*.

²⁷¹ *Ibidem*.

²⁷² *Ibidem*.

²⁷³ *Ibidem*.

²⁷⁴ <https://www.icj-cij.org/en/case/45> (dostęp: 20.04 2022).

współczesnego Stałego Trybunału Arbitrażowego (STA). STA został utworzony na mocy Konwencji haskiej z dnia 29 lipca 1899 r. w sprawie pokojowego rozstrzygania międzynarodowych sporów, zmienionej przez Konwencję haską z dnia 18 października 1907 r. o pokojowym załatwianiu sporów międzynarodowych. Działalność STA pozwala również państwom realizować treść art. 33 ust. 1 Karty Narodów Zjednoczonych²⁷⁵. Stałym organem STA jest Stały Sekretariat z siedzibą w Hadze.

W 2018 r. z inicjatywy Netherlands Arbitration Institute oraz Authentication in Art powstał Court of Arbitration for Art (CAfA), pierwszy sąd arbitrażowy rozpoznający wyłącznie spory dotyczące sztuki²⁷⁶.

1.3.3.3. Mediacje

W sytuacji, w której okoliczności konfliktu uniemożliwiają dojście do porozumienia w drodze bezpośrednich negocjacji, strony dobrowolnie mogą przystąpić do mediacji przy udziale bezstronnej osoby trzeciej w postaci mediatora. Podobnie jak w przypadku arbitrażu, mediacja wymaga zgody i współpracy stron. Przeważnie mediacja nie jest prowadzona w oparciu o procedury wyznaczone przez normy prawne, jednak pewne aspekty prawa mogą decydować o ostatecznej formie ustaleń poczynionych przez strony²⁷⁷. Mediator jest osobą, która za zgodą stron ma za zadanie wspierać je w komunikacji, mającej prowadzić do osiągnięcia porozumienia. W tym celu mediator odpowiada za prowadzenie pewnego procesu, w toku którego umożliwia bezpośrednie spotkania stron, konsultuje się z nimi indywidualnie, a także moderuje dyskusję na temat wzajemnych oczekiwań i ustępstw²⁷⁸.

Wśród atutów mediacji jako metody rozwiązywania sporów dotyczących dóbr kultury Quentin Byrne-Sutton wymienia poufność, niski stopień sformalizowania procesu ukierunkowanego na kompromis, możliwość doboru mediatora spoza członków organów państw zaangażowanych w spór, a także wskazania jako mediatora specjalisty w temacie dóbr kultury lub rynku sztuki²⁷⁹. Rozwinięciem tego stanowiska jest następujące spostrzeżenie

²⁷⁵ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 196.

²⁷⁶ S. Bhutoria, S. Ghaffari, A. Motamedi, *Art Disputes and the Court of Arbitration for Art: Evolution or Revolution?*, „The American Review of International Arbitration” 2021, publikacja online: <http://aria.law.columbia.edu/art-disputes-and-the-court-of-arbitration-for-art-evolution-or-revolution/?en-reloaded=1> (dostęp: 18.04.2022).

²⁷⁷ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 198.

²⁷⁸ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 169.

²⁷⁹ Q. Byrne-Sutton, *Arbitration and Mediation in Art-Related Disputes*, „Arbitration International” 1998, vol. 14, no. 4, s. 449.

Alana S. Raua: „tego rodzaju spory zwykle obejmują różnorodność zagadnień i problemów natury materialnej i niematerialnej, krótkoterminowej i dalekosiężnej. Mediator – lub (...) mądry negocjator – powinien być przygotowany do określania szeregu odmiennych interesów stron danego konfliktu. Im większa różnorodność interesów zostanie zidentyfikowana, tym większa szansa, że same strony zaczną nadawać im różną wartość, a zatem bardziej prawdopodobne, że dokonają ewentualnych kompromisów dla «wspólnej korzyści». Dostrzeżenie, że tego rodzaju kompromisy są możliwe, otwiera perspektywę osiągnięcia porozumienia w sprawach, w których strony początkowo nie dostrzegały takiej możliwości”²⁸⁰.

Jak słusznie zauważa Q. Byrne-Sutton, z etycznego punktu widzenia sposób prowadzenia mediacji – niepolegający na rozstrzygnięciu o racji jednej ze stron – odpowiada naturze sporów dotyczących dóbr kultury, jako że dotyczą one interesów, które pomimo swojej rozbieżności, bywają w równym stopniu słuszne²⁸¹. Co więcej, w sprawach dotyczących przynależności danego obiektu wszelki osąd jest subiektywny, zaś względnie zobiektywizowane przesłanki go uzasadniające – oparte na wiedzy historycznej i naukowej – mogą ulec zmianie wskutek odkryć i obrania nowych perspektyw²⁸². Magdalena Tabernacka wskazuje natomiast, że mediacje mogą być wyrazem sprawiedliwości naprawczej, „gdy strony – z reguły osoba poszkodowana i sprawca szkody – widzą konieczność zadośćuczynienia, ale albo ze względów natury psychologicznej, albo prawnej nie są w stanie samodzielnie uzgodnić zakresu i formy zadośćuczynienia”²⁸³. Mediacja w takiej sytuacji ma służyć instytucjonalizacji i formalizacji społecznego aktu skruchy²⁸⁴. Jest to aspekt, który należy uznać za istotny w sporach dotyczących dóbr kultury utraconych w kontekście historycznej niesprawiedliwości.

Jako wsparcie w rozwiązywaniu sporów pokrewne mediacji niekiedy wskazuje się dobre usługi, polegające na podejmowaniu przez osobę trzecią działań w kierunku zainicjowania, wznowienia lub prowadzenia negocjacji bezpośrednio pomiędzy stronami, bez aktywnego udziału tej osoby trzeciej²⁸⁵.

1.3.3.4. Inne

²⁸⁰ A.S. Rau, *Mediation in Art-Related Disputes*, „Studies in Art Law” 1999, vol. 11, 157.

²⁸¹ Q. Byrne-Sutton, *Arbitration and Mediation...*, s. 451 i n.

²⁸² *Ibidem*.

²⁸³ M. Tabernacka, *Mediacje i negocjacje w sferze publicznej*, Warszawa 2009, s. 31.

²⁸⁴ *Ibidem*.

²⁸⁵ Zob. J. Collier, V. Lowe, *The Settlement of Disputes in International Law: Institutions and Procedures*, Oxford 1999, s. 27-29.

Alternatywne metody rozwiązywania sporów poza arbitrażem, mediacjami i dobrymi usługami obejmują również inne procedury, między innymi takie jak proces poszukiwania faktów (*inquiry* lub *factfinding*), negocjacje, concyliacje, usługi non-profit w zakresie rozwiązywania sporów oraz procedury przed organami rządowymi, działającymi w celu umożliwienia osiągnięcia porozumienia²⁸⁶.

Negocjacje stanowią podstawowy sposób polubownego rozwiązywania sporów. Jest to proces bezpośredniej komunikacji wyłącznie między stronami sporu. W instrumentach prawa międzynarodowego uprzednie odbycie negocjacji jest etapem rekomendowanym lub wymaganym jako pierwsza próba rozwiązania sporu. Negocjacje mogą być również prowadzone równolegle w stosunku do toczącego się postępowania sądowego w tej samej sprawie. Wśród spraw rozwiązanych w ostatnich latach w drodze negocjacji można wymienić między innymi zwrot włoskich i greckich dóbr kultury z J.P. Getty Museum (Los Angeles) do krajów ich pochodzenia²⁸⁷, zwrot dwóch obiektów z Shelby White and Leon Levy Collection na rzecz Grecji²⁸⁸, zwrot Obelisku Aksum z Włoch do Etiopii²⁸⁹, zwrot Kamiennych Ptaków z Niemiec do Zimbabwe²⁹⁰, jak również zwrot maski ceremonialnej plemienia Kwakwaka'wakw (Vancouver Island) z zasobów Muzeum Brytyjskiego na rzecz Kanady²⁹¹.

Proces poszukiwania faktów podejmowany jest, by ustalić okoliczności danej sprawy. Zgodnie z art. 9 Konwencji o pokojowym załatwianiu sporów międzynarodowych, podpisanej w Hadze dnia 18 października 1907 r.²⁹² w niektórych sporach o charakterze międzynarodowym, wynikłych wskutek różnicy poglądów stron na stan faktyczny, państwa-strony Konwencji mogą ustanowić międzynarodową Komisję badań, powołaną do ułatwienia rozstrzygnięcia tych sporów poprzez wyjaśnianie kwestii faktycznych za pomocą bezstronnego i sumiennego badania. Tego rodzaju dochodzenie jest przeprowadzane przez osobę trzecią, zaś

²⁸⁶ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 200.

²⁸⁷ Przykładem jest zwrot rzeźby Zeusa do Museo Archeologico dei Campi Flegrei-Castello di Baia. Zob. <http://news.getty.edu/the-j-paul-getty-museum-and-italian-officials-announce-agreement-to-return-first-century-bc-sculpture-to-italy-1.htm> (dostęp: 20.04.2022).

²⁸⁸ Zob. I.A. Stamatoudi, *Alternative Dispute Resolution and Insights on Cases of Greek Cultural Property: The J.P. Getty Case, the Leon Levy and Shelby White Case, and the Parthenon Marbles Case*, „International Journal of Cultural Property” 2016, vol. 23, no. 4, s. 433-457.

²⁸⁹ Zob. H. Mariam, *The cultural benefits of the return of the Axum Obelisk*, „Museum International” 2009, vol. 61 no. 1-2, s. 48-51.

²⁹⁰ Zob. E. Matenga, *The Soapstone Birds of Great Zimbabwe: Archaeological Heritage, Religion and Politics in Postcolonial Zimbabwe and the Return of Cultural Property*, „Studies in Global Archaeology” 2011, vol. 16.

²⁹¹ Zob. A. Sanborn, *The reunification of the Kwakwaka mask with its cultural soul*, „Museum International” 2009, vol. 61, no. 1-2, s. 81-86.

²⁹² Konwencja o pokojowym załatwianiu sporów międzynarodowych, podpisana w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z 1930 r. nr 9 poz. 64).

strony sporu uprzednio wyrażają zgodę co do tego, że zaakceptują wnioski wynikające z postępowania²⁹³.

Koncyliacja jest metodą rozwiązywania sporów zawierającą elementy procesu poszukiwania faktów i mediacji. Osoba lub komisja, przed którą wniesiono spór, dokonuje bezstronnej oceny okoliczności sprawy oraz przedstawia niewiążące dla stron metody jej rozwiązania²⁹⁴. Koncyliacja co do zasady nie jest sformalizowanym procesem, chociaż niekiedy zawiera się wielostronne porozumienia co do sposobu jej przeprowadzania²⁹⁵.

1.3.4. Dyplomacja kulturalna

Jak wskazuje Maciej Trzeciński: „Restytucja dóbr kultury jest procesem złożonym, wymagającym oprócz podejmowanych czynności prawnych również zabiegów dyplomatycznych”²⁹⁶. Dyplomacja kulturalna jest szerokim pojęciem, obejmującym wszelkie formy wymiany i współpracy politycznej między państwami, między innymi takie jak wystawy, wypożyczenia, wymiana *know-how* i eksperckich informacji, współorganizowane i wspólnadzorowane prace archeologiczne, wspólne badania, koordynacja kulturalnej polityki i praktyk²⁹⁷. Te obszary współpracy mogą służyć zarówno jako narzędzie wywierające presję w negocjacjach dotyczących dóbr kultury, jak i podstawa kooperacji pozwalającej na rozwiązanie istniejących sporów²⁹⁸. W ocenie I.A. Stamatoudi kultura jest współczesną walutą ery globalizacji, zaś doświadczenie pozwala stwierdzić, że interesy państw w tym zakresie mogą być godzone i realizowane w sposób wielostronnie akceptowany²⁹⁹. Spory restytucyjne stanowią szansę na okazywanie wzajemnego zrozumienia i dbałości o dziedzictwo kulturowe całego świata.

²⁹³ Zob. Declaration on Fact-Finding by the United Nations in the Field of the Maintenance of International Peace and Security sporządzona w Nowym Jorku dnia 9 grudnia 1991 r.

²⁹⁴ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 201.

²⁹⁵ *Ibidem*.

²⁹⁶ M. Trzeciński, *Próba oceny nowych rozwiązań w zakresie karnoprawnej ochrony dziedzictwa kultury*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2019, vol. 51, nr 3921, s. 103.

²⁹⁷ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 208.

²⁹⁸ Zob. szerzej: C. Scott, *Cultural Diplomacy and the Heritage of Empire. Negotiating Post-Colonial Returns*, Oxon-New York 2020.

²⁹⁹ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 208.

1.4. Restytucja dóbr kultury jako *hard case*

Określenie *hard case*, czyli trudny przypadek nie ma jednoznacznej definicji na gruncie współczesnej filozofii prawa³⁰⁰. Jak wskazuje K. Zeidler „z trudnym przypadkiem będziemy mieli do czynienia wówczas, gdy sprawa nie generuje jednego, standardowego rozwiązania, lecz przeciwnie – może być wiele poprawnych rozstrzygnięć. Rozwiązanie trudnego przypadku nie wypływa jednoznacznie z zastosowanych reguł prawnych i najczęściej w takiej sytuacji pojawia się konieczność sięgnięcia do innych niż prawne norm i ocen, a także wartościowania, do czego dochodzi w przypadku konfliktu zasad prawnych (konflikt wewnętrzny) albo rażącego konfliktu prawa z innym, ważnym i uznawanym porządkiem normatywnym (konflikt zewnętrzny)”³⁰¹.

Teoria trudnych przypadków w obecnym kształcie wywodzi się z przede wszystkim ze sporu prowadzonego przez Ronalda Dworkina i Herberta L.A. Harta³⁰². Należy przy tym podkreślić, że na gruncie tego sporu pozytywista H.L.A. Hart zajmuje stanowisko za poszukiwaniem rozwiązania trudnych przypadków wśród wartości i norm pozaprawnych, natomiast niepozytywista R. Dworkin – za zwracaniem się ku zasadom, stanowiącym część systemu prawa³⁰³. Jak wskazuje J. Zajadło, „u Harta, który uznawał, że system prawa składa się wyłącznie z reguł, rozwiązanie trudnych przypadków wymagało wyjścia poza system za pomocą tzw. pojęć otwartych (*open texture*)”³⁰⁴. Dalej J. Zajadło przybliży również stanowisko Dworkina, którego zdaniem „w systemie prawa występują nie tylko reguły (*rules*), lecz także zasady (*principles*) oraz wytyczne (*policies*). Sędzia, który przy rozstrzyganiu sprawy nie ma do dyspozycji jednoznacznego przepisu (w znaczeniu reguły), nie musi, tak jak u Harta, wychodzić poza system prawa. Wręcz przeciwnie, powinien poszukać rozwiązania w ramach systemu na gruncie prawa i/lub wskazówek”³⁰⁵.

Jerzy Zajadło podkreśla, że rozumienie trudnych przypadków prezentowane przez Dworkina jest wąskie, a nawet zbyt zawężone, jako że ogranicza się jedynie do procesu stosowania prawa i związanej z nim jego wykładni³⁰⁶. J. Zajadło wskazuje: „Prawo w znaczeniu prawa stanowionego (*lex*) bardzo często nie jest doskonałe i stajemy wobec konieczności

³⁰⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 29.

³⁰¹ *Ibidem*.

³⁰² Zob. R.A. Posner, *Law and Legal Theory in England and America*, Oxford 1996, s. 1 i n.

³⁰³ J. Zajadło, *Po co prawnikom...*, s. 21.

³⁰⁴ *Ibidem*, s. 20; zob. też: H.L.A. Hart, *Pojęcie prawa*, przeł. J. Woleński, Warszawa 1998.

³⁰⁵ J. Zajadło, *Po co prawnikom...*, s. 21; zob. też: R. Dworkin, *Biorąc prawa poważnie*, przeł. T. Kowalski, Warszawa 1998.

³⁰⁶ J. Zajadło, *Co to są hard cases...*, s. 7.

znalezienia pewnej «nadwyżki» (*ius*) umożliwiającej podjęcie racjonalnej i słusznej decyzji (...) W praktyce, zwłaszcza tam, gdzie dochodzi do styku prawa z innymi systemami normatywnymi, może jednak natrafić na tzw. trudne przypadki (*hard cases*) – wówczas relacja pomiędzy *ius* a *lex* jawi się z całą ostrością³⁰⁷. Konflikt zasad jest szczególnym obszarem analizy podczas badania trudnych przypadków, natomiast przywołuje się wiele kryteriów określania, co czyni dany przypadek trudnym³⁰⁸.

Ujmując szeroko zagadnienie trudnych przypadków w prawie, J. Zajadło wylicza pięć płaszczyzn, na których mogą one występować: a) tworzenie prawa, b) stosowanie prawa, c) wykładnia prawa, d) obowiązywanie prawa i e) przestrzeganie prawa³⁰⁹. Płaszczyzny te przenikają się nawzajem (czego przykładem jest wykładnia prawa stanowiąca element stosowania prawa), jednak istnieją podstawy, by analizować każdą z nich osobno³¹⁰. Co więcej, na każdej z nich może pojawić się omawiany spór między *ius* a *lex*³¹¹.

Czynnikiem decydującym o tym, czy dany przypadek jest trudny czy łatwy, jest wielość możliwych rozwiązań, które są możliwe do uzasadnienia w procesie dyskursu praktycznego na gruncie przyjętych kryteriów racjonalności i słuszności³¹². Kamil Zeidler zauważa, że: „Obejmuje to jednak nie tylko sytuację sędziego, poszukującego rozwiązania w konkretnej sprawie, w której brak jest jednoznacznej reguły prawnej, gdyż może to dotyczyć również na przykład prawodawcy, decydującego się na regulację albo na powstrzymanie się od regulacji określonej sfery stosunków społecznych”³¹³. Trudny przypadek prawodawstwa może dotyczyć unormowania skomplikowanych stanów faktycznych w sytuacji wielu konfliktowych celów prawodawczych, połączonego ze spornością wiedzy, konfliktami ocen użycia określonych środków prawnych oraz dysfunkcyjnością form regulacji prawnej na tle danego stanu prawnego³¹⁴.

³⁰⁷ J. Zajadło, *Ius a lex* (w:) *Łacińska terminologia prawnicza*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2009, s. 14.

³⁰⁸ Zob. M. Król, *Teoretycznoprawna koncepcja prawomocności*, Łódź 1992, s. 113 i n.; S. Sykuna, J. Zajadło, „Sprawy konstytucyjne” w integralnej filozofii prawa Ronalda Dworkina, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2004, t. 12, s. 279 i n.; B. Wojciechowski, *Rozstrzygnięcie tzw. trudnych przypadków poprzez odwołanie się do odpowiedzialności moralnej*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2004, t. 70; S. Sykuna, *Trudne przypadki* (w:) *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2007, s. 339 i n.

³⁰⁹ Zob. J. Zajadło, *Po co prawnikom...*, s. 15.

³¹⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 34.

³¹¹ Z. Brodecki, *Idee, zasady ogólne i zasady w porządku prawnym Unii Europejskiej* (w:) *Zasady ogólne prawa wspólnotowego*, (red.) C. Mik, Toruń 2007, s. 16.

³¹² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 34.

³¹³ *Ibidem*.

³¹⁴ J. Wróblewski, *Uzasadnienie aktu prawodawczego*, „Państwo i Prawo” 1987, z. 1, s. 23.

Szczególnie dramatycznym rodzajem trudnego przypadku jest ten wynikający w sferze obowiązywania prawa, kiedy rozstrzygnięcie sprawy wymaga rozwiązania konfrontacji zasad *dura lex sed lex* i *lex iniustissima non est lex*, zaś historia XX wieku dostarczyła dowodów na to, jak praktyczny i skomplikowany może być to problem³¹⁵.

Charakter konfliktu prawa z prawem lub z innym systemem normatywnym jest oceniany każdorazowo dla danego przypadku, podobnie jak potencjalne środki jego rozwiązania. Jak wskazuje J. Zajadło, „możemy mieć też do czynienia z trudnymi przypadkami, których rozwiązanie będzie wymagało sięgnięcia po prostu do reguł mądrości (*rules of prudence*) i tzw. zdrowego rozsądku (*common sense*). (...) W ostatnim czasie wskazuje się, że pozornie nierozwiązywalny konflikt pomiędzy etyką, polityką i prawem wymaga, być może, odwołania się do moralności zdroworozsądkowej (*commonsense morality*)”³¹⁶. Odwoływanie się do kategorii zdrowego rozsądku jest szczególnie popularne w anglosaskiej kulturze prawnej, w której narodziła się idea *hard cases*³¹⁷.

W świetle powyższych rozważań, należy podkreślić, że podstawą stosowania prawa musi być wcześniej ustanowiona norma, najczęściej generalnie-abstrakcyjna, jednak zawężenie procesu stosowania prawa do prostego sylogizmu prawniczego w rzeczywistości uniemożliwia rozstrzygnięcie wielu trudnych przypadków³¹⁸. Jak wskazuje K. Zeidler, „wiele fundamentalnych kwestii rodzących się w procesie stosowania prawa musi być rozstrzyganych na poziomie filozoficznym, w szczególności zaś aksjologicznym, gdyż przekraczają one swym ciężarem i rangą zwykłą refleksję prawnopozytywistyczną”³¹⁹.

Z uwagi na złożoność przestrzeni, w których rozpatruje się argumenty towarzyszące sporom restytucyjnym – szczególnie co do przypadków, w których normy prawne nie mogą odgrywać decydującej roli – słusznym jest rozpatrywanie tego rodzaju spraw w kategoriach trudnych przypadków. Jak podkreśla bowiem K. Zeidler, w sprawach restytucyjnych dochodzi do konieczności wartościowania³²⁰. Ważenie wartości odbywa się w ramach przedstawionych w niniejszej rozprawie stanów faktycznych i prawnych spraw restytucyjnych, gdy właściwe organy lub strony sporu podejmują kolejne aktywności w toku prowadzonego sporu. Nie zawsze bowiem w danej sprawie restytucyjnej istnieje właściwy – lub zostaje wyznaczony – organ odpowiadający za badanie poszczególnych argumentów restytucyjnych, a następnie

³¹⁵ J. Zajadło, *Co to są hard cases...*, s. 14.

³¹⁶ *Ibidem*.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 14 i n.

³¹⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 63.

³¹⁹ *Ibidem*.

³²⁰ *Ibidem*, s. 64.

wydanie decyzji w drodze przychylenia się do jednej lub kilku z teorii restytucyjnych. Należy podzielić pogląd K. Zeidlera, że „gdy nie można znaleźć rozwiązania na gruncie obowiązującego prawa, konieczne jest także sięgnięcie po argumenty pozasystemowe, czyli takie, które nie znajdują swego potwierdzenia na gruncie norm moralnych bądź innego typu ocen i wartości”³²¹.

Tym, co czyni ze spraw restytucyjnych trudne przypadki, to często ich przedmiot, którym są dobra kultury³²². W świetle przytoczonych wcześniej definicji należy przyjąć, że są to przedmioty o szczególnym znaczeniu społecznym i statusie dóbr wspólnych, stanowiące nośniki rozmaitych wartości. Jak podnosi K. Zeidler w sporze o restytucję dóbr kultury „już w warstwie przedmiotowej będzie dochodzić do nieuniknionego sporu wartości, ale także możliwości jego ograniczania właśnie ze względu na ochronę dobra wspólnego”³²³. Należy zatem podzielić tezę autora, że tego rodzaju dyskurs toczony jest z poruszaniem problemów moralności, polityki, ekonomii i prawa, zaś ważenie argumentów wymienianych podczas sporu nieuchronnie będzie prowokować do złożonego wartościowania racji związanych z powyższymi obszarami³²⁴. Analiza sporów dotyczących dóbr kultury nie powinna zatem ograniczać się do badania zagadnień natury prawnej, jako że zjawiska związane z dorobkiem kulturowym nie zamykają się wśród wymiernych, unormowanych kryteriów³²⁵.

Spory restytucyjne są aktualnym problemem prawnym, filozoficznym i praktycznym, który powinien być przedmiotem naukowych dociekań – szczególnie w świetle zmieniającej się rzeczywistości społecznej, w tym postępującego ogólnoswiatowego procesu zmiany narracji na temat zdarzeń, które w przeszłości doprowadzały do przemieszczania dóbr kultury. Fakt, że wiele tego rodzaju sporów pozostaje nierozstrzygniętych, dodatkowo przemawia za tym, że sprawy restytucyjne stanowią trudne przypadki³²⁶.

Co więcej, nierozwiązywalność części sporów restytucyjnych, została dostrzeżona w aktach prawa krajowego i międzynarodowego. Jak zauważa K. Zeidler, podejmowane są inicjatywy, w tym inicjatywy o charakterze legislacyjnym, które mają na celu wspieranie międzynarodowej współpracy muzealnej, polegającej na wymianie wystaw i eksponatów³²⁷.

³²¹ *Ibidem*.

³²² *Ibidem*, s. 65.

³²³ *Ibidem*.

³²⁴ *Ibidem*.

³²⁵ J. Greenfield, *The Return of Cultural Treasures*, Cambridge-New York 2007, s. xiii.

³²⁶ Por. M. Beard, *The Parthenon*, London 2002, s. 180.

³²⁷ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 65.

Tego rodzaju regulacje mają zabezpieczać dobra kultury przed możliwością ich konfiskaty, zajęcia, tj. przed działaniami, które mają związek z dochodzeniem roszczeń restytucyjnych³²⁸.

Jerzy Stelmach stwierdza: „Jeśli jest tylko jedno słuszne rozstrzygnięcie spornej kwestii, powinniśmy stosunkowo łatwo zakończyć dyskurs argumentacyjny. Rzecz się komplikuje, gdy w «przypadkach trudnych» dysponujemy więcej niż jednym «właściwym». Wówczas mamy dopiero prawo odwołać się do dodatkowych materialnych kryteriów, np. większego stopnia psychologicznie lub socjologicznie rozumianej akceptacji jednego z ustalonych w dyskursie rozstrzygnięć”³²⁹. Rozważania przedstawione w niniejszej rozprawie, szczególnie w zakresie badania argumentów występujących w dyskursie restytucyjnym oraz analizy poszczególnych kazusów sporów restytucyjnych, prowadzą do przyjęcia tego założenia wprost. Najczęściej bowiem w jednej sprawie restytucyjnej, w zależności od przyjęcia określonej argumentacji, można dojść do różnych rozwiązań, niemalże jednakowo słusznych i racjonalnych³³⁰.

John Rawls wyróżnia trzy główne rodzaje konfliktów – te wynikające z niemożliwych do pogodzenia nadrzędnych doktryn; następnie te wynikające z różnic w statusie, pozycji klasowej, zatrudnienia, jak również różnic etnicznych, płciowych lub rasowych, wpływających z kolei na ścieranie się wielu odmiennych interesów ekonomicznych, politycznych czy społecznych; w końcu te wynikające z ciężarów sądów, to jest dotyczących powodów lub źródeł niezgody między osobami, polegających na konieczności ważenia i przyznawania różnego rodzaju dowodom, argumentom, czy wartościom³³¹. Każdy z tych rodzajów konfliktów będzie występować w analizowanych w niniejszej rozprawie sporach restytucyjnych.

Należy podkreślić, że argumentacja prowadzona w sporach restytucyjnych nie zawsze ma charakter *stricte* prawny. Jak podkreśla J. Zajadło, pisząc o trudnych przypadkach: „rezygnujemy z bezwzględnej akceptacji (...) tezy o konieczności prowadzenia argumentacji w związku z obowiązującym prawem. Uważamy bowiem, że zawęży ona pojęcie *hard case*, ponieważ odnosi się wyłącznie do jego występowania na gruncie stosowania prawa i jego wykładni. Potwierdzamy wprawdzie, że ten bezpośredni związek z obowiązującym prawem w procesie dyskursu prawniczego będzie najczęściej rzeczywiście występował, jednakże

³²⁸ *Ibidem*.

³²⁹ J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny dla prawników*, Kraków 2003, s. 22.

³³⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 66.

³³¹ J. Rawls, *O idei publicznego rozumu raz jeszcze* (w:) *Prawo ludów*, J. Rawls, przeł. M. Kozłowski, Warszawa 2001, s. 251 i n.

rozszerzenie trudnych przypadków np. na proces tworzenia prawa może spowodować, że ten związek przestanie być związkiem koniecznym. (...) Jednocześnie uznajemy, że brak koniecznego charakteru tego związku nie przesądza o utracie przez dyskurs praktyczny miana dyskursu prawniczego i przesunięciu wyłącznie na płaszczyznę dyskursu etycznego”³³². Istotnie, wiele spośród argumentów restytucyjnych opisanych szerzej w rozdziale drugim nie ma ścisłego związku z aktualnie obowiązującym prawem. Jak zauważa K. Zeidler, dopuszcza się wszak sytuacje, w których organ podejmujący decyzję w sprawie restytucyjnej będzie działał *contra legem*, odwołując się do jednego lub kilku z tych argumentów, uznając je za podstawę swej decyzji³³³.

Nie każda sprawa restytucyjna ma jednak charakter trudnego przypadku. Wiele spośród roszczeń restytucyjnych podnosi się i rozstrzyga na gruncie prawa krajowego – w szczególności regulacji prawa cywilnego, administracyjnego lub międzynarodowego³³⁴. Jak jednak zauważa K. Zeidler: „znaczna liczba spraw restytucyjnych to typowe trudne przypadki w prawie, a wielokrotnie do tego o złożonym charakterze, ze względu na podmioty uczestniczące w sporze, szczególny status ich przedmiotu, jakim są dobra kultury, wielość występujących w nich argumentów, przez co dochodzi do konieczności ich ważenia i wartościowania, brak regulacji prawnych oraz równie częstą konieczność wykraczania sędziego w poszukiwaniu decyzji poza treść norm prawnych; w końcu z uwagi na szerszy problem osadzenia ich w przeszłości, w ważnych jej wydarzeniach, co stawia (...) problematykę w jeszcze szerszym kontekście problematyki rozliczania przeszłości”³³⁵. Spory restytucyjne badane w niniejszej rozprawie szczególnie dowodzą, że poszukiwanie rozwiązań, które są słuszne i sprawiedliwe niekiedy musi odbywać się poza regulacjami prawa. Wpisane są bowiem w szerszy problem, jakim jest naprawianie historycznych krzywd, którym towarzyszyło przemieszczanie dóbr kultury.

Słusznie podkreśla wszak K. Zeidler, że: „nie ma chyba nic trudniejszego niż właśnie to zadanie – aby sprawę, która narodziła się gdzieś i kiedyś dawno, a do tego ma często powszechny wymiar, rozwiązać dziś i tutaj, słusznie i sprawiedliwie”. Istotnie, historyczne procesy, które doprowadziły do gromadzenia części zbiorów Muzeum Brytyjskiego – w tym praktyki imperiów kolonialnych, aktywność badawcza i kolekcjonerska Europejczyków oraz

³³² J. Zajadło, *Co to są hard cases...*, s. 13 i n.

³³³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 67.

³³⁴ *Ibidem*.

³³⁵ *Ibidem*.

przebieg II wojny światowej – pozostają aktualnym problemem stosunków międzynarodowych, w tym dyplomacji kulturalnej.

Mając powyższe na uwadze, należy uznać, że problematyka restytucji dóbr kultury stanowi zagadnienie niezwykle złożone i warte naukowych dociekań opartych na praktycznej analizie sporów restytucyjnych z perspektywy teorii trudnych przypadków.

Podsumowanie

O skomplikowanym charakterze sporów o restytucję dóbr kultury decyduje złożona natura dóbr kultury, na które składa się substrat materialny oraz niematerialny. Definicje legalne pojęcia dobra kultury odwołują się do pojęć niedookreślonych, zaś ich stosowanie wymaga posłużenia się określonymi kryteriami ocennymi lub wartościowaniem. Różne treści i struktury definicji dobra kultury na gruncie krajowego prawa brytyjskiego i prawa międzynarodowego prowadzą do wniosku, że jednoznaczne i uniwersalne określenie zakresu tego pojęcia nie jest możliwe. Uniwersalne jest natomiast charakteryzowanie dóbr kultury poprzez ich szczególną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Istotnym etapem międzynarodowej debaty na temat powrotu przemieszczonych dóbr kultury było wyodrębnienie pojęć restytucji i zwrotu na podstawie kryterium legalności czynów, które doprowadziły do utraty obiektów. Pomimo rozgraniczania tych pojęć w wiodących aktach prawa międzynarodowego oraz w języku stosunków dyplomatycznych, względy funkcjonalne uzasadniają niekiedy używanie tych pojęć zamiennie. Restytucja dóbr kultury powinna być studiowana zarówno jako problem prawny, jak i kulturowy, wpisany w całe spektrum działań mających za zadanie rozliczenie historycznej niesprawiedliwości.

Restytucja dóbr kultury wynika z przemieszczania tych obiektów w wyniku konfliktów zbrojnych, zmian granic państwa wskutek konfliktu zbrojnego lub podziału państwa wielonarodowego, działań państwa prowadzących do pozbawienia uprawnionych osób określonych aktywów majątkowych, prowadzenia badań archeologicznych, połączonych z wywożeniem dóbr kultury do krajów pochodzenia odkrywców, praktyk imperiów kolonialnych lub czynów zabronionych pozbawiających uprawnionego jego władztwa nad rzeczą i innych przyczyn.

Współczesne metody rozstrzygania sporów dotyczących dóbr kultury podlegają klasyfikacji jako metody dyplomatyczne, do których zalicza się większość alternatywnych metod rozwiązywania sporów oraz metody prawne, obejmujące postępowania sądowe

i arbitraż. Wybór sposobu dochodzenia roszczenia restytucyjnego uzależniony jest od licznych czynników, wynikających ze sfery prawnej, faktycznej, dowodowej i praktycznej.

Spór o restytucję dóbr kultury porusza problemy prawa, moralności, polityki i ekonomii, zaś ważenie argumentów wymienianych podczas dyskursu prowadzi do złożonego wartościowania racji związanych z powyższymi obszarami. Trudne przypadki zachodzą natomiast wówczas, gdy sprawa nie generuje jednego, standardowego rozwiązania, lecz przeciwnie – może mieć wiele poprawnych rozstrzygnięć.

Rozdział 2

Teoria argumentacji w sporach restytucyjnych

Wprowadzenie

Prowadzenie sporu restytucyjnego wiąże się z koniecznością ważenia rozmaitych argumentów. Specyfika problemu restytucji dóbr kultury sprawia, że racje podnoszone w toku sporu często wykraczają poza zakres regulacji norm prawa stanowionego. Niniejsza część rozważań poświęcona jest argumentacyjnym aspektom prowadzenia sporu restytucyjnego, ze szczególnym uwzględnieniem dyskursu jako narzędzia rozwiązywania trudnych przypadków. Merytoryczna analiza sporów restytucyjnych wymaga także przybliżenia podstawowych przeciwstawnych idei dotyczących więzi z dziedzictwem kultury, to jest internacjonalizmu i nacjonalizmu kulturowego. Stanowią one istotne wprowadzenie do przedstawionej w dalszej części rozdziału konstrukcji otwartego katalogu argumentów restytucyjnych. Opis treści poszczególnych argumentów restytucyjnych uwzględnia problemy istotne w studiowaniu przypadków sporów restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego, przybliżonych w rozdziale czwartym.

2.1. Spór restytucyjny z perspektywy teorii dyskursu argumentacyjnego

Jednym ze sposobów rozwiązywania trudnych przypadków jest prowadzenie dyskursu, który zazwyczaj toczy się w ramach pewnych ram formalnych³³⁶. Uznanie, że trudne przypadki w prawie, którymi bywają spory o restytucję dóbr kultury, nie są ze swej natury nierozwiązywalne lub nierozstrzygalne wiąże się naturalnie z koniecznością poszukiwania metod ich rozwiązywania. Jak zauważa K. Zeidler, będzie temu służyć toczenie sporu restytucyjnego w przestrzeni dyskursu argumentacyjnego³³⁷.

Praktyczny dyskurs argumentacyjny jest niemożliwy do zastąpienia, bowiem powstaje, gdy swoje możliwości wyczerpuje teoretyczny i sprawdzalny dyskurs teoretyczny³³⁸. Praktyczny charakter dyskursu argumentacyjnego jawi się tym, że argumentacja jest

³³⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 153.

³³⁷ *Ibidem*; zob. szerzej: J. Stelmach, *Współczesna filozofia interpretacji prawniczej*, Kraków 1999, s. 111 i n.; J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze. Logika. Analiza. Argumentacja. Hermeneutyka*, Kraków 2004, s. 157 i n.; J. Oniszczyk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2008, s. 752 i n.; H. Izdebski, *Elementy teorii i filozofii prawa*, Warszawa 2008, s. 115 i n.

³³⁸ J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny...*, s. 10.

podejmowana tylko w sytuacjach normatywnych, w których istnieją różne możliwości interpretacyjnego postępowania³³⁹. Dyskurs teoretyczny będzie dotyczył natomiast wszystkich tych zagadnień, które są rozstrzygalne w jednoznaczny sposób³⁴⁰. Jak zauważa J. Stelmach: „W istocie proces argumentacyjny jest podejmowany w tzw. przypadkach trudnych, gdzie w pełni uzasadniony jest interpretacyjny spór i gdzie istnieją istotne problemy z dokonywaniem «właściwego rozstrzygnięcia»”³⁴¹. Idea dyskursu argumentacyjnego, w zakresie zainteresowań nauk prawnych, prowadzi w stronę argumentacyjnej koncepcji stosowania prawa³⁴².

Wzorcem procesu, w szczególności procesu cywilnego, była dysputa naukowa zmierzająca do ustalenia prawdy przez wyłożenie sprawy (*enuntiatio*), zdefiniowanie problemu (*definitio*) i argumentację (*argumentatio*), czego wynikiem był końcowy wniosek (*conclusio*)³⁴³. Ten klasyczny model, choć pozornie bliski sylogistycznemu modelowi stosowania prawa, jest jednak równie bliski modelowi argumentacyjnemu³⁴⁴.

Jak podkreśla K. Zeidler: „istnieje (...) wiele różnych koncepcji teorii argumentacji, w ramach których na gruncie logiki, retoryki, hermeneutyki czy filozofii analitycznej, prowadzono poszukiwania właściwej metody dochodzenia do ważnej i słusznej konkluzji”³⁴⁵. Robert Alexy omawia dyskurs praktyczny w analitycznej filozofii moralności, habermasowską konsensualną teorię prawdy, teorię rozważań praktycznych szkoły erlangenńskiej oraz teorię argumentacji Chaima Perelmana³⁴⁶. Przedstawia również ogólną koncepcję racjonalnego dyskursu, dyskursu prawniczego jako jego odmiany oraz teorię argumentacji prawniczej³⁴⁷.

Koncepcja wywiedziona przez R. Alexy’ego rozwija stanowiska szkoły frankfurckiej z Jürgenem Habermasem na czele³⁴⁸. Jak stwierdza Lech Morawski: „To między innymi

³³⁹ *Ibidem*, s. 15.

³⁴⁰ *Ibidem*.

³⁴¹ *Ibidem*, s. 16.

³⁴² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 153; zob. L. Morawski, *Główne problemy współczesnej filozofii prawa. Prawo w toku przemian*, Warszawa 2000, s. 153 i n.

³⁴³ R. Sobański, *Uwagi o etyce zawodów prawniczych*, „Radca Prawny” 2003, nr 4, s. 36.

³⁴⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 154.

³⁴⁵ *Ibidem*.

³⁴⁶ *Ibidem*; zob. szerzej: E.T. Feteris, *Fundamentals of Legal Argumentation. A Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions*, Amsterdam 2017.

³⁴⁷ Zob. R. Alexy, *A Theory of Legal Argumentation. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*, Oxford 2009; zob też: A. Grabowski, *Judicial Argumentation and Pragmatics*, Kraków 1999; E.T. Feteris, *Fundamentals of Legal Argumentation...*, s.117 i n.; G. Pavlakos (ed.), *Law, Rights and Discourse. Themes from the Legal Philosophy of Robert Alexy*, Oxford 2007.

³⁴⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 154.; zob. szerzej: J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego, t. I-II*, Warszawa 1999-2002; J. Habermas, *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagrożeń prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa 2005; L. Morawski, *Dyskurs w ujęciu Habermasa a inne koncepcje argumentacji (w:) Dyskursy rozumu. Między przemocą a emancypacją. Z recepcji Jurgena Habermasa*

J. Habermas wykazał, a w odniesieniu do argumentacji prawniczych potwierdził R. Alexy, że dyskurs teoretyczny, którego przedmiotem jest prawdziwość lub fałsz twierdzeń, i dyskurs praktyczny, w którym spor toczy się o słuszność norm lub ocen, mimo zasadniczej różnicy między kognitywistycznym charakterem zdań i niekognitywistycznym charakterem norm i ocen, muszą spełniać podobne kryteria racjonalności³⁴⁹.

Na gruncie osiągnięć szkoły frankfurckiej stworzono konsensualną koncepcję prawdy, zgodnie z którą twierdzenia są prawdziwe, a wypowiedzi pozaopisowe (w szczególności normy) trafne, jeżeli co do ich prawdziwości czy trafności istnieje potencjalna zgoda wszystkich uczestników dyskursu o statusie wolnych uczestników³⁵⁰. Istnieją jednak ścisłe wymogi formalne, które taki dyskurs powinien spełniać – szczególnie musi być wolny od przymusu, zaś jego uczestnicy powinni przestrzegać określonych reguł dyskursu w procedurze zapewniającej równość wszystkich jej uczestników (tzw. wolny dyskurs)³⁵¹.

Podobnie Ch. Perelman w swej koncepcji akcentuje warstwę komunikacyjno-dyskursywną³⁵². Jak pisze K. Zeidler: „Kryterium racjonalności sprowadza on do kwestii akceptacji dyskursu argumentacyjnego przez tzw. uniwersalne audytorium – rozumiane przez niego w sposób idealistyczny, a zarazem formalny – jako wszystkich rozsądnych i dobrze poinformowanych ludzi, gotowych przyjąć ważne postulaty i rozumowania. Konstruując swoją teorię argumentacji jako metodę prawniczą, dążył do uporządkowania reguł rządzących dyskursem prawniczym oraz argumentów w nim występujących”³⁵³.

Dyskurs prawniczy stanowi szczególnie rodzaj dyskursu praktycznego³⁵⁴. Zygmunt Ziemiński opisuje to w sposób następujący: „Teorie argumentacji prawniczej są szczególnym przypadkiem ogólnej teorii dyskursu praktycznego (argumentacji praktycznej), a więc ogólnej teorii racjonalnego uzasadniania wartości i norm”³⁵⁵ Dyskurs praktyczny

w Polsce, (red.) L. Witkowski, Toruń 1990; J. Stelmach, R. Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Kraków 1999, s. 166 i n.

³⁴⁹ L. Morawski, *Główne problemy...*, s. 303.

³⁵⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury*, s. 154.

³⁵¹ *Ibidem*; zob. też: L. Morawski, *Główne problemy...*, s. 78 i n.

³⁵² Zob.: Ch. Perelman, *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, Warszawa 1984; Ch. Perelman, *Imperium retoryki. Retoryka i argumentacja*, Warszawa 2002; K. Zeidler, B. Teclaw, *Perelman*, Sopot 2018; zob. też: J. Stelmach, R. Sarkowicz, *Filozofia prawa...*, s. 148 i n.; A. Frąckiewicz, *Nowa retoryka Chaima Perelmana jako komunikacyjne ujęcie prawa*, rozprawa doktorska, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 2007; A. Pawlukojć, *Retoryka nowa Perelmana* (w:) *Leksykon retoryki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, (red.) P. Rybiński, K. Zeidler, Warszawa 2010, s. 282 i n.

³⁵³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 155.

³⁵⁴ Zob. A. Grabowski, *Dyskurs prawniczy jako przypadek szczególny ogólnego dyskursu praktycznego* (w:) *Studia z filozofii prawa, t. II*, (red.) J. Stelmach, Kraków 2003.

³⁵⁵ S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii...*, s. 77.

charakteryzuje zwłaszcza roszczenie słuszności, jako że jego istota tkwi w tym, by znaleźć odpowiedź na pytanie, które działania są słuszne, to jest dyskursywnie uzasadnione lub uzasadnialne³⁵⁶.

Bartosz Wojciechowski zaznacza, że kultura prawna wyraża się między innymi poprzez prawniczą argumentację³⁵⁷. J. Stelmach przedstawia dyskurs prawniczy jako samodzielny typ dyskursu argumentacyjnego, stwierdzając, że: „Z całą pewnością posiada na tyle dużo cech indywidualnych nie występujących w innych dyskursach, że można rozpatrywać go jakow pełni samodzielny typ dyskursu argumentacyjnego. (...) Zwracam na to szczególną uwagę, dlatego że coraz częściej próbuje się ujmować prawo oraz proces argumentacji prawniczej jako część systemu społecznego czy też politycznego. Moim zdaniem grozi to rozmyciem dyskursu prawniczego i uczynieniem go w sensie funkcjonalnym (możliwości zastosowania) całkowicie bezużytecznym”³⁵⁸. W świetle powyższych uwag należy zatem stwierdzić, że spór restytucyjny jest przykładem dyskursu praktycznego, w którym występują stypizowane w niniejszej rozprawie argumenty³⁵⁹.

Istotną tendencją we współczesnych demokratycznych państwach prawa jest zwracanie się ku procedurom i normom wyznaczającym struktury organizacyjne i tryb, w którym mają zapadać konieczne decyzje merytoryczne w miejsce koncentrowania się na rozwiązaniach merytorycznych, znajdujących wyraz w normach prawa materialnego³⁶⁰. Dyskurs proceduralny ma zatem cechy formalno-proceduralne, zaś jego sformalizowanie ma służyć między innymi osiągnięciu najskuteczniejszego i jak najbardziej poprawnego rozstrzygnięcia konkretnej sprawy³⁶¹. Należy przy tym zaznaczyć, że reguły dyskursu wyznaczają jego formalną strukturę, jednak nie wypełniają go treścią – budują one ramy dyskursu, określając minimum procedur, jak również tworzą argumentacyjną matrycę³⁶².

Wyróżnia się dwa główne modele praktycznego dyskursu prawniczego: topiczno-retoryczny i proceduralny³⁶³. K. Zeidler opisuje model proceduralny w sposób następujący: „ma charakter silnie normatywny i poszukuje się w nim możliwości stworzenia i opisanie idealnego modelu argumentacyjnego przez wskazanie warunków formalnych, jakie winien spełniać każdy dyskurs praktyczny, aby mógł być uznany za możliwy do zaakceptowania, to

³⁵⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 155.

³⁵⁷ B. Wojciechowski, *Dyskrecjonalność sędziowska. Studium teoretycznoprawne*, Toruń 2004, s. 19.

³⁵⁸ J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny...*, s. 26.

³⁵⁹ Por. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 155.

³⁶⁰ *Ibidem*.

³⁶¹ B. Wojciechowski, *Dyskrecjonalność sędziowska...*, s. 19.

³⁶² J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny...*, s. 22 i n.

³⁶³ J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze...*, s. 181 i n.

znaczy słuszny i racjonalny”³⁶⁴. Ramy proceduralne dyskursu argumentacyjnego spełniają funkcje gwarancyjne, stąd dyskurs racjonalny musi spełniać określone wymogi formalne, szczególnie gdy dotyczy to przestrzegania reguł przez samych uczestników dyskursu³⁶⁵.

Dyskurs prawniczy jest zatem szczególnym przykładem dyskursu argumentacyjnego, który toczy się zazwyczaj w ramach określonych procedur mających charakter normatywno-prawny, a jego ramy wyznaczone są przepisami właściwych procedur³⁶⁶. Jak jednak zwraca uwagę Remigiusz Sobański: „(...) prawo nie wyczerpuje się w procedurach. Procedury to nie środek do celu, nie tworzy się procedur dla samych procedur. Ich stosowanie ma sens etyczny wtedy, gdy mają być drogą dla dobra (sprawiedliwości, prawdy)”³⁶⁷. Istotnie, rozstrzygnięcie określonego sporu restytucyjnego często jest niemożliwe na gruncie sformalizowanych procedur z uwagi na brak podstaw materialnych roszczenia³⁶⁸. Jak podkreśla K. Zeidler, jest to jednym z kryteriów statuujących wiele spraw restytucyjnych jako trudne przypadki w ich szerokim rozumieniu³⁶⁹.

Robert Alexy formułuje sześć naczelných uniwersalnych reguł dyskursu: konsystencji, racjonalności celowej, sprawdzalności, koherencji, uogólniania oraz prawdomówności³⁷⁰. Należy przy tym podkreślić, że racjonalność na gruncie praktycznego dyskursu argumentacyjnego jest tym, czym prawda na gruncie dyskursu teoretycznego³⁷¹. Jak rozwija kwestię racjonalności dyskursu J. Stelmach: „każdy dyskurs argumentacyjny, który został przeprowadzony zgodnie z regułami gwarantującymi racjonalność, jest dyskursem ważnym, prawomocnym, czyli po prostu słusznym”³⁷².

Mając powyższe na uwadze, należy uznać, że formalny wymiar dyskursu stanowią nie tyle przepisy proceduralne, ile obowiązek przestrzegania określonych reguł dyskursu³⁷³. Jerzy Stelmach dokonał przykładowej kategoryzacji reguł dyskursu, zgodnie z którymi argumentacja powinna: a) być prowadzona tylko w przypadku powstania niejasności uzasadniającej zawiązanie się sporu; b) być prowadzona z przekonaniem o jej słuszności; c) być prowadzona z poszanowaniem zasady prawdomówności; d) uwzględniać ustalenia

³⁶⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 156; por. A. Pawlukoć, *Argumentacji teoria (w:) Leksykon retoryki...*, s. 9 i n.

³⁶⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 156; por. J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny...*, s. 16 i n.

³⁶⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 157.

³⁶⁷ R. Sobański, *Uwagi o etyce...*, s. 34.

³⁶⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 157.

³⁶⁹ *Ibidem*.

³⁷⁰ J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny...*, s. 16 i n.

³⁷¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 157.

³⁷² J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny...*, s. 16 i n.

³⁷³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 157.

faktyczne; e) uwzględniać powszechnie akceptowane praktyki i zasady; f) być prowadzona z poszanowaniem zasad wolności i równości; g) zmierzać bezpośrednio do celu; h) respektować podstawowe zasady komunikacji językowej; i) być prowadzona w zgodzie z obowiązującym prawem³⁷⁴.

Ramy formalne dyskursu restytucyjnego – stanowiącego skonkretyzowany przykład dyskursu praktycznego, choć nie tylko dyskursu prawniczego – zależą od stadium, na jakim się znajduje, jak również od środków, jakie mogą przedsięwziąć jego uczestnicy, aby nawiązała się między nimi sytuacja komunikacyjna³⁷⁵. Jak zauważa K. Zeidler: „Skoro przyjmujemy, że tak w prawie, jak w szczególności w przypadku wieloargumentowego dyskursu restytucyjnego, w którym w pierwszej chwili wszystkie argumenty mogą się wydawać równie ważne, najważniejsze jest wartościowanie, to konieczne będzie tworzenie odpowiednich ram formalnych dla tego typu działania. Mogą one mieć charakter *stricte* proceduralny bądź przybierać postać dyrektyw dyskursywnych”³⁷⁶. Odzwierciedlone jest to szczególnie w problemie osadzenia sporów restytucyjnych w przestrzeni pomiędzy moralnością, polityką, prawem i ekonomią. Istota sporów restytucyjnych jako trudnych przypadków polega zaś na tym, że w procesie dyskursu argumentacyjnego możliwe jest osiągnięcie wielu słusznych rozstrzygnięć, uzasadnionych na gruncie przyjętych kryteriów słuszności i racjonalności, zaś przyjęcie kolejnych uzasadnionych kryteriów, pozwalające na wybór jednego rozwiązania, nie musi negować innych rozwiązań³⁷⁷.

Należy przy tym podkreślić, że tworzenie określonych warunków, w ramach których pluralistyczne społeczeństwo będzie poddawać dyskusji zarówno wartości, jak i trudne przypadki, nie jest zadaniem łatwym, jako że opiera się na założeniach dotyczących wzajemnej tolerancji, dobrej woli i szczerości uczestników dyskursu³⁷⁸.

³⁷⁴ J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny...*, s. 30.

³⁷⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury*, s. 158.

³⁷⁶ *Ibidem*.

³⁷⁷ *Ibidem*.

³⁷⁸ *Ibidem*.

2.2. Internacjonalizm i nacjonalizm kulturowy

U podstaw międzynarodowej debaty dotyczącej restytucji dóbr kultury leżą dwie idee – internacjonalizm kulturowy i nacjonalizm kulturowy³⁷⁹. Uznaje się, że uległy one wyodrębnieniu wraz z pierwszymi współczesnymi instrumentami prawa międzynarodowego w przedmiocie ochrony dóbr kultury³⁸⁰. Te dwie przeciwstawne teorie towarzyszyły konstruowaniu treści Konwencji haskiej z 1954 r., a następnie były rozwijane przy projektowaniu treści Konwencji UNESCO z 1970 r. oraz Konwencji UNIDROIT z 1995 r. Stanowią punkty odniesienia dla dwóch ścierających się poglądów na temat dziedzictwa kultury, restytucji i rynku sztuki.

Uważa się, że przejawem idei internacjonalizmu kulturowego była treść Konwencji haskiej z 1954 r., wyrażającej przeświadczenie, że szkody wyrządzone dobrom kulturalnym, do jakiegokolwiek należałyby one narodu, stanowią uszczerbek w dziedzictwie kulturalnym całej ludzkości, gdyż każdy naród ma swój udział w kształtowaniu kultury światowej³⁸¹. Zgodnie bowiem z teorią internacjonalizmu kulturowego dobra kultury nie są powiązane z żadnym państwem, narodem lub określonym terytorium³⁸². Tworzą natomiast część dziedzictwa kulturowego całego świata i jako takie należą do ogółu ludzkości, niezależnie od indywidualnych tytułów własności i kwestii krajowych jurysdykcji³⁸³. W wyniku tego rozumowania roszczenia restytucyjne należy uznawać za bezzasadne, z wyjątkiem sytuacji, gdy dane dzieło sztuki lub zabytek zostały utracone w wyniku kradzieży³⁸⁴. Wśród zwolenników tej teorii pojawiają się jednak wątpliwości co do oceny takich okoliczności utraty dóbr kultury jak bezprawny zabór zabytków ze stanowisk archeologicznych lub wydobywanie ich poza legalnymi stanowiskami, bez wymaganych zezwoleń³⁸⁵. Zgodnie z koncepcją internacjonalizmu kulturowego amatorska działalność poszukiwawcza tego rodzaju powinna być zalegalizowana i nadzorowana przez profesjonalistów, by w ten sposób uniknąć zarówno zniszczenia dóbr kultury i stanowisk archeologicznych, jak i zaprzepaszczenia wiedzy

³⁷⁹ Zob. J.H. Merryman, *Two Ways of Thinking About Cultural Property*, „The American Journal of International Law” 1986, vol. 80, no. 4.

³⁸⁰ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*1, s. 19.

³⁸¹ Zob. J.H. Merryman, *Two Ways...*, s. 833-842.

³⁸² *Ibidem*, s. 831.

³⁸³ *Ibidem*.

³⁸⁴ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 21.

³⁸⁵ J.H. Merryman zauważa zagrożenia wynikające z pozbawienia zabytku archeologicznego jego kontekstu wskutek nieudokumentowanego i niezgodnego z praktyką archeologiczną wydobywania. Zob. J.H. Merryman, *Two Ways...*, s. 848.

archeologicznej i etnologicznej na ich temat³⁸⁶. Tego rodzaju rozwiązania wymagają jednak pozyskania adekwatnych źródeł finansowania, przykładowo ze strony muzeów, które miałyby deklorować gotowość zakupu wydobytych w ten sposób przedmiotów. Państwa zaś w pierwszej kolejności miałyby zminimalizować skutki prowadzenia nielegalnych wykopaliisk poprzez ich legalizację i objęcie nadzorem.

Kolejnym postulatem wywodzącym się z idei internacjonalizmu kulturowego jest ograniczenie regulacji prawnych dotyczących obrotu dobrami kultury. W tym rozumieniu państwa, z których pochodzą dobra kultury, nie powinny decydować o tym, czy dany przedmiot opuścił jego terytorium zgodnie z prawem, dlatego też zgodnie z postawą internacjonalistyczną krajowe prawo dotyczące eksportu towarów lub własności dóbr kultury nie powinno być stosowane przez sądy państw trzecich. Jak zauważa I.A. Stamatoudi, ten pogląd powodował sceptycyzm tzw. państw-importerów w stosunku do treści Konwencji UNESCO z 1970 r. i Konwencji UNIDROIT z 1995 r., jak również stanowił podstawę interpretacji ich przepisów, zmierzającej do ograniczenia ich stosowania³⁸⁷. Obie te konwencje opowiadają się za restytucją dóbr kultury do kraju ich pochodzenia i współpracy w zakresie nielegalnego eksportu, importu i handlu dobrami kultury.

Internacjonalizm kulturowy stanowi również źródło koncepcji „uniwersalnego muzeum”. Uniwersalne muzea są niekiedy określane „muzeami encyklopedycznymi”, jako że eksponują dziedzictwo jak najszerzego przekroju cywilizacji, aby zapewnić odwiedzającym doświadczenie poznawania, zrozumienia i porównywania jak największej ich ilości. Koncepcja ta zakłada, że dobra kultury pochodzące z innych państw, nabyte na przestrzeni minionych epok, stały się częścią prestiżowych muzeów, które otoczyły je ochroną i opieką, zaś w konsekwencji stały się równoprawnym dziedzictwem narodu, który zapewnił organizację tych instytucji³⁸⁸. Zatrzymanie dóbr kultury przez te muzea, niezależnie od sposobu ich nabycia ma zatem leżeć w interesie całej ludzkości. Krytyka tej postawy wskazuje na zakorzenienie jej w mentalności imperialistycznej oraz podkreśla negatywne konsekwencje dekontekstualizacji dóbr kultury³⁸⁹.

³⁸⁶ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 22.

³⁸⁷ *Ibidem*.

³⁸⁸ *Ibidem*, s. 23.

³⁸⁹ W krytycznej ocenie J.A.R. Nafziger „internacjonalizm kulturowy zawłaszcza powszechnie rozumiany i poważany termin – internacjonalizm – aby usprawiedliwić praktyki, które w rzeczywistości naruszają podstawowe wymogi współpracy i współdziałania, na których opiera się internacjonalizm w normalnym użyciu tego słowa”: J.A.R. Nafziger, *Cultural Heritage Law: The International Regime* (w:) J.A.R. Nafziger, T. Scovazzi (red.) *Cultural Heritage of Mankind*, Leiden 2008, s. 203.

Przeciwnym poglądem na temat charakteru dóbr kultury i roli muzeów jest nacjonalizm kulturowy, akcentujący rolę dóbr kultury jako części narodowego dziedzictwa poszczególnych państw. Podkreślany jest tym samym szczególny wkład narodu w ich powstanie i wartości przezeń noszone³⁹⁰. Dobro kultury uznaje się za powiązane z danym terytorium i społecznością, które mają zapewnić mu odpowiedni kontekst³⁹¹. W myśl tej teorii państwa dokładają starań, by zatrzymać dobra kultury wewnątrz swojego terytorium jako część swojego narodowego dziedzictwa, a także dochodzą zwrotu dóbr kultury, które w ich ocenie znalazły się poza ich granicami z naruszeniem prawa lub norm moralnych³⁹².

Państwa dochodzące roszczeń restytucyjnych są najczęściej krajami o bogatym dziedzictwie kulturowym, które były lub wciąż są pozbawione narzędzi niezbędnych do ochrony dóbr kultury, w tym zapobieżenia ich wywozowi. To właśnie te państwa „eksportowe” doznają grabieży dóbr kultury i plądrowania podczas konfliktów zbrojnych, między innymi wskutek popytu na rynku sztuki krajów-importerów³⁹³. Instrumenty prawa międzynarodowego, które zwalczają powyższe zjawiska i jednocześnie realizują postulaty nacjonalizmu kulturowego to Konwencja UNESCO z 1970 r. i Konwencja UNIDROIT z 1995 r.³⁹⁴ Uchwalenie tych aktów ocenia się jako dowód prymatu nacjonalizmu kulturowego nad internacjonalizmem kulturowym we współczesnych stosunkach międzynarodowych³⁹⁵.

Kolejnym przejawem realizacji założeń nacjonalizmu kulturowego jest zgłaszanie przez państwa roszczeń restytucyjnych dotyczących dóbr kultury pochodzących z ich terytorium, a także wprowadzanie do prawa krajowego instrumentów ochrony dóbr kultury w sposób silnie oddziałujący m.in. na rynek sztuki³⁹⁶. Bezpośrednim zastosowaniem tej teorii są takie rozwiązania prawne jak ustalenie prawa własności państwa w stosunku do danych kategorii dóbr kultury, ograniczenia prawne dotyczące wywozu dóbr kultury lub ustanowienie w określonych sytuacjach prawa pierwokupu dóbr kultury przysługującego państwu lub podmiotom publicznym³⁹⁷.

John H. Merryman rozumie nacjonalizm kulturowy jako pochodną nacjonalistycznej doktryny, mającej swoje źródła w Europie epoki Oświecenia. Podkreśla, że jest to złożona idea,

³⁹⁰ J.H. Merryman, *Two Ways...*, s. 832.

³⁹¹ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 30

³⁹² *Ibidem*, s. 28.

³⁹³ *Ibidem*, s. 29.

³⁹⁴ *Ibidem*, s. 29 i n.

³⁹⁵ *Ibidem*, s. 30.

³⁹⁶ Zob. też: W. Szafrąński, *Aktualne problemy i zagrożenia związane z obrotem dobrami kultury na rynku sztuki w Polsce z perspektywy prawnej ochrony zabytków*, „Santander Art and Culture Law Review” 2019, nr 1(5).

³⁹⁷ Zob. J.H. Merryman, *The Retention of Cultural...*, s. 477 i n.

wyraźnie odwołująca się do emocji³⁹⁸. Jak opisuje Elie Kedourie, nacjonalistyczna doktryna „dzieli ludzkość na osobne i wyodrębnione narody, postuluje, by te narody ustanawiały niepodległe państwa, a także stanowi, że członkowie danego narodu osiągną wolność i spełnienie poprzez kultywowanie szczególnej tożsamości swojego własnego narodu oraz stąpienie się jako jednostek w większą ideę całego narodu”³⁹⁹. Istotny wpływ na myśl nacjonalistyczną wywarły następnie elementy nurtu romantycznego, który towarzyszył zwątpieniu w rozum i humanistyczne ideały Oświecenia⁴⁰⁰. Pod wpływem tej zmiany zatarły się granice między pojęciami nacjonalizmu, patriotyzmu i świadomości narodowej⁴⁰¹. Jak opisuje ten proces J.H. Merryman: „Otworzyło to drogę do ubóstwiania idei narodu, szerzenia uwielbienia wobec ducha narodu, osiągnięć narodowych, kultury narodowej, narodowych ambicji i narodowych praw. (...) Patriotyzm i ksenofobia stały się naturalnie powiązane”⁴⁰². Należy jednak podkreślić, że sama doktryna nacjonalizmu nie jest oceniana moralnie pozytywnie lub negatywnie. Takiej ocenie podlegają natomiast sposoby jej użycia, szczególnie pod wpływem zniekształconych romantycznych idei⁴⁰³.

Jedno z pierwszych zastosowań nacjonalistycznych koncepcji w odniesieniu do dóbr kultury przypisuje się angielskiemu romantycznemu poecie George’owi Gordonowi Byronowi⁴⁰⁴. Nacjonalizm kulturowy we współczesnym kształcie również odwołuje się do szczególnej więzi działa sztuki lub zabytku i kultury, z której się wywodzą. Koncepcja ta wiązana jest z ideami retencjonizmu, protekcjonizmu i partykularyzmu⁴⁰⁵. W krytyce tej idei podnosi się, że przekonanie o jednoznacznym powiązaniu danego zabytku z jedną konkretną kulturą – w kontekście postępujących przez stulecia kulturowych wymian i transformacji – jest emocjonalnym uproszczeniem⁴⁰⁶.

³⁹⁸ *Ibidem*, s. 490.

³⁹⁹ E. Kedourie, *Nationalism*, London 1961, s. 73.

⁴⁰⁰ J.H. Merryman, *The Retention of Cultural...*, s. 490.

⁴⁰¹ *Ibidem*.

⁴⁰² *Ibidem*.

⁴⁰³ Zob. E. Kedourie, *Nationalism...*, s. 92-140.

⁴⁰⁴ J.H. Merryman proponuje stosowanie terminu „bajronizm” (ang. *byronism*) dla określenia romantycznego nacjonalizmu względem dóbr kultury. Zob. J.H. Merryman, *The Retention of Cultural Property*, „University of California Davis Law Review” 1988, vol. 21, no. 3, s. 490.

⁴⁰⁵ ang. *retentionism, protectionism, particularism* – zespół poglądów, w ocenie J.H. Merrymana zawierający się w szerszej idei nacjonalizmu kulturowego, popierający zachowywanie dóbr kultury w miejscu ich pochodzenia jako środek ochrony dziedzictwa kultury z uwagi na ściśle narodowy charakter dóbr kultury. Zob. J.H. Merryman, *The Retention of Cultural...*, C. Forrest, *International Law and the Protection of Cultural Heritage*, London-New York 2010, s. 157.

⁴⁰⁶ J.H. Merryman, *The Retention of Cultural...*, s. 494 i n.

„Kulturalna retencyjność” stała się przedmiotem stanowiska Międzynarodowej Rady Muzeów w latach siedemdziesiątych XX wieku. Zaproponowano wówczas przestrzeganie zasady, by każda kultura miała prawo do reprezentatywnej kolekcji najlepszych egzemplarzy swojej kultury w taki sposób, by świadczyć o swojej tożsamości dla przyszłych pokoleń oraz inspirować rodzimych artystów. Zwrócono uwagę, że w interesie całej ludzkości jest, by różnicowane i barwne kultury nie były pozbawiane dóbr kultury, bowiem są to czynniki stanowiące motor ich nieprzerwanej kreatywności⁴⁰⁷.

Nacjonalizm kulturowy stanowi rdzeń argumentów restytucyjnych, popierających roszczenie o zwrot dobra kultury. Wyraża się przede wszystkim w argumentach odwołujących się do szczególnej wielorodzajowej więzi wytwarzanej z dobrem kultury.

2.3. Katalog argumentów restytucyjnych

Praktyka prowadzenia sporów restytucyjnych pozwala stwierdzić, że argumenty przemawiające za restytucją dóbr kultury lub przeciwko niej podlegają klasyfikacji, jak również mają różne podstawy i zróżnicowaną siłę przekonywania⁴⁰⁸. Stosowane w niniejszej rozprawie pojęcie argumentu restytucyjnego zostało przyjęte za K. Zeidlerem i dotyczy argumentów, które są podnoszone przez strony w dyskursie restytucyjnym⁴⁰⁹.

Argumenty restytucyjne podlegają podziałowi na argumenty pozytywne, zmierzające do wsparcia podnoszonego roszczenia restytucyjnego oraz argumenty negatywne, służące do obrony zaistniałego stanu posiadania⁴¹⁰. Należy jednak podkreślić, że co do zasady nie można o omówionych w niniejszym rozdziale argumentach orzec, że są one bezwzględnie argumentami określonego rodzaju, bowiem decyduje o tym to, przez którą ze stron sporu restytucyjnego i w jaki sposób zostaną one użyte⁴¹¹.

Lyndel V. Pratt i P.J. O’Keefe również klasyfikują argumenty restytucyjne ze względu na charakter stanowiska, które popierają. I tak, pierwszą grupę argumentów restytucyjnych tworzą argumenty za zwrotem utraconego dobra kultury, zaś drugą grupę tworzą argumenty przemawiające za zatrzymaniem ich w aktualnym miejscu przechowywania⁴¹². W zbiorze argumentów pozytywnych autorzy uwzględnili: a) argument bezprawnego zaboru rzeczy,

⁴⁰⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 106.

⁴⁰⁸ L.V. Pratt, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 838.

⁴⁰⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 159.

⁴¹⁰ *Ibidem*, s. 160.

⁴¹¹ *Ibidem*.

⁴¹² Zob. szerzej: L.V. Pratt, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 838 – 850.

b) argument potrzeby posiadania kulturowej tożsamości, c) argument docenienia rzeczy w jej właściwym środowisku, d) argument potrzeby posiadania narodowej tożsamości, e) argument zagrożenia dziedzictwa kultury procederami przemytu oraz f) argument dynamiki kolekcjonowania.

W zbiorze argumentów negatywnych autorzy zawarli natomiast: a) argument prawa własności, b) argument dostępności, c) argument miejsca w historii kultury, d) argument potrzeby utrzymania zachodnich kolekcji.

Ana F. Vrdoljak wymienia zaś trzy grupy argumentów pozytywnych, porządkując je w następujący sposób. Jako pierwszy argument za dokonywaniem zwrotu autorka wymienia metafizyczny charakter relacji pomiędzy dziedzictwem i terytorium, przejawiający się w szczególnej więzi między ludnością i ziemią a dobrami kultury⁴¹³. Kolejną racją za dokonywaniem zwrotów jest zadośćuczynienie za krzywdy, mające służyć choć częściowemu zrekompensowaniu doświadczenia praktyk dyskryminacyjnych i przemocy⁴¹⁴. Trzeci zespół argumentów stanowią kwestie związane z odbudowywaniem tożsamości narodowej oraz kształtowaniem lepszych stosunków narodowych na nowych zasadach⁴¹⁵.

Przedstawiony w niniejszej rozprawie katalog argumentów restytucyjnych w znacznej mierze zakorzeniony jest w wynikach badań K. Zeidlera⁴¹⁶. Autor skonstruował otwarty katalog, składający się z dwudziestu trzech argumentów restytucyjnych (określanych również teoriami restytucyjnymi), odwołujących się do rozmaitych racji. Roman A. Tokarczyk zauważa podobieństwo racji stojących za poszczególnymi argumentami restytucyjnymi, wyliczonymi przez K. Zeidlera, z czym należy się zgodzić⁴¹⁷. Poniższe rozważania kategoryzują argumenty restytucyjne ze względu na ich treść i wartości, do których się odwołują, uzupełniają katalog argumentów restytucyjnych oraz charakteryzują poszczególne argumenty restytucyjne z uwzględnieniem rozwiązań obowiązujących na gruncie brytyjskiego prawa krajowego.

⁴¹³ A.F. Vrdoljak, *International Law...*, s. 2.

⁴¹⁴ *Ibidem*

⁴¹⁵ *Ibidem*.

⁴¹⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 162-217.

⁴¹⁷ Zob. R.A. Tokarczyk, *Próba przeglądu uzasadnień restytucji dóbr kultury*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, vol. 75, z. 1, s. 286 i n.; K. Zeidler, *Odpowiedź na artykuł recenzyjny Romana A. Tokarczyka „Próba przeglądu uzasadnień restytucji dóbr kultury”*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, vol. 75, z. 4.

2.3.1. Argument ze sprawiedliwości

Omówienie poszczególnych argumentów podnoszonych w sporach o restytucję dóbr kultury należy rozpocząć od argumentu kluczowego, a zarazem wielowymiarowego. Z uwagi na swoje podstawowe znaczenie w każdym dyskursie restytucyjnym, zasługuje on na wyodrębnienie jako samodzielna kategoria argumentacji restytucyjnej.

Jak podkreśla K. Zeidler: „o ile każdy z kolejnych argumentów jest jednoznaczny w tym sensie, że najczęściej w konkretnej sprawie restytucyjnej stanowi podstawę argumentacji tylko jednej ze stron, o tyle argument ze sprawiedliwości może być podnoszony równie skutecznie przez obie i więcej stron w sporze takim uczestniczących”⁴¹⁸. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest wieloznaczność pojęcia sprawiedliwości i możliwości przyjęcia takiej jej teorii, która będzie najbardziej korzystna dla danego uczestnika dyskursu restytucyjnego⁴¹⁹. Na uwagę zasługuje również to, że argumenty restytucyjne pozostałych kategorii często mają znaczenie uzupełniające względem argumentu ze sprawiedliwości.

Problem sprawiedliwości od zawsze stanowi wyzwanie teorii i filozofii prawa, stąd na przestrzeni dziejów powstało kilka jej podstawowych teorii. Wielość ujęć sprawiedliwości rodzi potrzebę ich oceny i każdorazowego wartościowania przy rozpatrywaniu określonej sprawy restytucyjnej, co utrudnia założenie, że istnieje jedna wiodąca teoria sprawiedliwości, będąca uniwersalną podstawą argumentu ze sprawiedliwości⁴²⁰. Z. Ziemiński wskazuje: „Od prawa oczekuje się, że będzie ono podstawą wymierzania (wymiaru) sprawiedliwości. «Sprawiedliwość» to słowo, które ma silne zabarwienie emocjonalne, lecz określenie sensu tego słowa jest sprawą bardzo złożoną, zwłaszcza że określenie to wymaga wielostronnej relatywizacji”⁴²¹. Wskazuje również, że sprawiedliwym nazywa się takie postępowanie w stosunku do innych osób, w którym świadczy się innym jakieś dobro, czy ewentualnie uzasadnione zło, nie kierując się względami na to, z jaką indywidualnie osobą mamy do czynienia w danym przypadku, lecz w taki sam sposób traktując wszelkie osoby, które wykazują jakieś jednakowe właściwości z przyjmowanego punktu widzenia⁴²². Ścisłe prawnicze rozumienie sprawiedliwości zgodnie z formułą „każdemu, co mu się należy według

⁴¹⁸ *Ibidem*, s. 162.

⁴¹⁹ *Ibidem*; zob. też: M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988.

⁴²⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 163.

⁴²¹ S. Wronowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii...*, s. 95.

⁴²² *Ibidem*.

prawa” w praktyce jest formułą blankietową, w istocie pozbawioną jakiegokolwiek treści, dopóki nie określi się, do jakiego prawa i na jakich zasadach opartego, kieruje to odesłanie⁴²³.

Jako że istnieje wiele konkurencyjnych ujęć sprawiedliwości, formułuje się postulaty przyjęcia którejs z nich jako podstawowej. I tak, można przytoczyć myśl J. Rawlsa, który dokonuje hierarchizacji tych formuł, dając pierwszeństwo tej, która w największym stopniu uwzględniałaby zgodę przeważającej większości zainteresowanych, nawet jeśli nie znalazłby oni konsekwencji, jakie wypłynęłyby dla nich z przyjęcia tej formuły⁴²⁴. J. Rawls formułuje pojęcie sprawiedliwości, stanowiące dyrektywę dla działań organów stosujących i tworzących prawo, polegającą na rozumieniu sprawiedliwości jako bezstronność, tj. traktowanie podobnych przypadków w podobny sposób⁴²⁵.

Podstawowe rozumienie sprawiedliwości adaptowane na potrzeby analizowania argumentacji w toku sporu restytucyjnego K. Zeidler odnosi do postulatu mówiącego, że jeżeli czyjeś prawa zostały naruszone w przeszłości, to rodzi się silny protest o uzasadnieniu moralnym, w ramach którego oczekuje się, aby został przywrócony stan sprzed tego naruszenia, czyli aby został przywrócony stan sprawiedliwości⁴²⁶. Przy czym im radykalniejsze, bardziej rażące i powszechniejsze jest naruszenie tych praw, tym silniejszy staje się ten postulat⁴²⁷.

Już sama treść argumentu ze sprawiedliwości wiąże go silnie z odwołaniem do norm moralnych. Wszak jednym z zadań stawianych prawu jest dostarczanie narzędzi do zachowania lub przywracania stanu sprawiedliwości, zaś sama sprawiedliwość jest stanem budowanym na normach moralnych⁴²⁸. Jak podkreśla Michał Heller: „każde naruszenie porządku moralnego w sposób naturalny domaga się zadośćuczynienia, czyli przywrócenia do porządku”⁴²⁹. Antoni Kość natomiast opisuje relację moralności i sprawiedliwości w następujący sposób: „Gdy heteronomiczne prawdy moralne stają się wątpliwe i za mało konkretne, wówczas sumienie każdej jednostki jest ostatnią instancją moralną, do której może się odwołać etyczny rozsądek. Dlatego też społeczeństwo otwarte szuka podstawy potwierdzenia i legitymacji własnej decyzji

⁴²³ *Ibidem*, s. 96.

⁴²⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 163; zob. J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, przeł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Warszawa 1994; J. Rawls, *O idei publicznego rozumu...*, s. 200 i n.

⁴²⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 163; zob. J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości...*; J. Rawls, *Liberalizm polityczny*, przeł. A. Romaniuk, Warszawa 1998; J. Rawls, *Prawo ludów*, przeł. M. Kozłowski, Warszawa 2001; por. H.L.A. Hart, *Pojęcie prawa...*, s. 211 i n.; por. Z. Tobor, K. Pietrzykowski, *Bezstronność jako pojęcie prawne* (w:) *Prawo a wartości. Księga jubileuszowa Profesora Józefa Nowackiego*, (red.) I. Bogucka, Z. Tobor, Kraków 2003, s. 273 i n.

⁴²⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 163.

⁴²⁷ *Ibidem*.

⁴²⁸ *Ibidem*.

⁴²⁹ M. Heller, *Jak być uczonym*, Kraków 2009, s. 10.

sprawiedliwości w moralnej autonomii swoich członków. Sumienie to – rozstrzygające, czy daną rzecz uważać za słuszną – ujawnia się przy rozwiązywaniu problemów sprawiedliwości jako świadomość prawna. Świadomość prawna staje się źródłem istotnych doświadczeń wartości⁴³⁰. Autor zaznacza również, że: „Porządek wspólnoty można jednak budować na autonomicznych decyzjach sumienia tylko wtedy, gdy uda się przewyciężyć subiektywność i w kwestiach sprawiedliwości osiągnąć przynajmniej przeważający konsensus. Dlatego też problem zdolności obywateli do konsensusu jest punktem centralnym tego zagadnienia. Jeżeli w zagadnieniach sprawiedliwości nie dojdzie się do poglądów, które zaakceptują wszyscy, wówczas człowiek musi zadowolić się przeważającym konsensem większości”⁴³¹.

Sprawiedliwość i prawo pozostają ze sobą w naturalnym związku, odzwierciedlanym w najstarszych antycznych źródłach teorii prawa i ugruntowanym w powszechnym rozumieniu prawa oraz jego celów i funkcji. Zadanie zdefiniowania sprawiedliwości w sposób uniwersalny i pozwalający na łatwe rozwiązanie każdego sporu restytucyjnego nie jest jednak możliwe do zrealizowania. Jak wskazuje K. Zeidler: „Inny wszak może być wynik, przyjmując jako kryterium dla rozstrzygnięcia sporu restytucyjnego podstawę normatywną, inny, kierując się względami sprawiedliwości”⁴³². Zauważając potrzebę przyjęcia koncepcji sprawiedliwości, umożliwiającej jej każdorazowe dostosowanie do danego dylematu restytucyjnego, K. Zeidler odwołuje się do myśli Ulpiana: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*⁴³³. Badając problem restytucji oraz zadośćuczynienia za krzywdy, mamy do czynienia z innym typem sprawiedliwości retrospektywnej – jest to bowiem sprawiedliwość korygująca, mająca na celu przede wszystkim restytucję w sferze majątkowej jako formę wyrównania krzywd wyrządzonych ludziom w poprzednim okresie⁴³⁴. Jak zaznacza J. Zajadło, w rezultacie prawo zderza się tutaj nie tylko z historią i w konsekwencji z polityką, lecz bardzo często także z ekonomią⁴³⁵.

Kamil Zeidler zwraca uwagę, że: „ze swej istoty roszczenie restytucyjne musi się opierać na argumencie ze sprawiedliwości, przy przyjęciu jej rozumienia jako pewnego stanu uzasadnionego wcześniej moralnie i prawnie, który w wyniku określonych, najczęściej bezprawnych działań został naruszony. Podniesienie roszczenia restytucyjnego jest więc

⁴³⁰ A. Kość, *Podstawy filozofii...*, s. 101.

⁴³¹ *Ibidem*, s. 102.

⁴³² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 164.

⁴³³ Sprawiedliwość jest niezmienną i trwałą wolą oddania każdemu, co mu się (słusznie) należy; J. Zajadło, *Teoria i filozofia prawa (w:) Łacińska terminologia...*, s. 38.

⁴³⁴ J. Zajadło, *Prawo kontra historia. Uwagi wstępne (w:) Fascynujące ścieżki...*, s. 154.

⁴³⁵ *Ibidem*.

niczym innym jak żądaniem przywrócenia owego stanu pożądanego⁴³⁶. Co istotne, ze względu na właściwe danej sprawie okoliczności, argument ten może przysługiwać także drugiej stronie, będącej adresatem roszczenia restytucyjnego⁴³⁷. Wówczas argument ze sprawiedliwości zazwyczaj jest połączony z racjami innego rodzaju.

Dziedzictwo kultury przez wzgląd na swój wyjątkowy charakter ma szczególne znaczenie jako medium w negocjacjach dotyczących historycznych niesprawiedliwości. Elazar Barkan, analizując dyskursy restytucyjne dotyczące następstw II wojny światowej i kolonializmu, zauważa potencjał kształtowania się „nowej moralności międzynarodowej”⁴³⁸. Po zimnej wojnie wiele społeczności i narodów w negocjacjach dotyczących ich miejsca w polityce międzynarodowej wykazywało świadomość krzywdzącego przebiegu dziejów i posługiwało się apelami o sprawiedliwość dziejową⁴³⁹. Istotnie, argument ze sprawiedliwości jest podnoszony w problematyce rozliczania przeszłości, w kontekście sprawiedliwości okresu przejściowego, okresu transformacji⁴⁴⁰. Ten nurt refleksji filozoficzno-prawnej rozwinął się na gruncie rozważań dotyczących rozliczania czynów popełnionych w przeszłości w państwach o charakterze autorytarnym lub totalitarnym, na etapie przekształcania się tych państw w demokratyczne państwa prawa⁴⁴¹. To ujęcie sprawiedliwości koncentruje się na ofiarach tych czynów i na aspekcie kompensacyjnym, nawet jeśli zadośćuczynienie miałoby nastąpić w wymiarze symbolicznym, zaś bezpośrednio pokrzywdzeni już nie żyją⁴⁴². Jak wskazuje K. Zeidler: „Istotną rolę odgrywa tu czynnik czasu i związanej z nim pamięci. Kluczowe pozostają rozważania dotyczące etycznego, czy może lepiej moralnego wymiaru historii. Pojęciem kluczowym w tej koncepcji jest więc historyczna nieprawość czy też historyczna niesprawiedliwość. Silnie podkreślany jest moralny, polityczny oraz prawny aspekt rozliczania przeszłości”⁴⁴³. Historyczne zbrodnie łamały ustalone normy społeczne, którymi jednak nie

⁴³⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 165.

⁴³⁷ *Ibidem*.

⁴³⁸ E. Barkan, *The Guilt of Nations...*, s. ix.

⁴³⁹ *Ibidem*.

⁴⁴⁰ Zob. szerzej: E. Barkan, *The Guilt of Nations...*; R.G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford–New York 2001; zob. też: R.G. Teitel, *Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation*, „Yale Law Journal” 1997, nr 106, s. 2009 i n.; D. Butt, *Rectifying International Injustice: Principles of Compensation and Restitution Between Nations*, Oxford–New York 2009, s. 3 i n.

⁴⁴¹ K. Zeidler, *Argument ze sprawiedliwości w dyskursie publicznym*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. 35, s. 588.

⁴⁴² *Ibidem*.

⁴⁴³ *Ibidem*; zob. też: A. Czarnota, *Time’s Arrows: Law and Collective Memories. Antipodean Reflection on Time, Law and Society*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1998, nr 29–30; K.M. Wyman, *Is There a Moral Justification for Redressing Historical Injustices?*, „Vanderbilt Law Review” 2008, vol. 61, s. 127 i n.; D. Butt, *Rectifying International Injustice...*, s. 34 i n.

musiały być normy prawne, bowiem częstokroć dokonywano moralnie nagannych czynów w majestacie ówczasnie obowiązującego prawa⁴⁴⁴.

Problematyka przeobrażeń systemowych państwa, a w konsekwencji prawa, przysparza doniosłych problemów prawnych, szczególnie dotyczących kwestii zachowania ciągłości państwa i systemu prawnego⁴⁴⁵. Założenie ciągłości systemu prawnego prowadzi do konieczności stosowania prawa, które powstawało w radykalnie odmiennych warunkach polityczno-społeczno-ekonomicznych, a także zazwyczaj służyło określonej ideologii, jak i zachowaniu pożądanego stosunku władzy⁴⁴⁶. Tego rodzaju stan może wywołać konieczność odejścia od pozytywistycznej koncepcji prawa na rzecz jego odmiennej idei⁴⁴⁷. Poszukiwanie tego rodzaju rozwiązań w szczególnej sytuacji rozliczania historycznych krzywd należy ocenić pozytywnie. Jak stwierdza Tomasz Snarski: „W procesie rozliczania przeszłości społeczeństwo może zatem wykorzystywać instytucje wychodzące poza klasyczne formy prawne, co jest uzasadnione kontekstem dziejowym oraz aksjologicznym odcięciem się od założeń dawnego systemu”⁴⁴⁸.

Po zakończeniu II wojny światowej tzw. formuła Radbrucha stanowiła narzędzie, które pozwoliło zmierzyć się ze zbrodniami nazistowskimi dokonywanymi w majestacie ówczasnie obowiązującego prawa stanowionego⁴⁴⁹. Przyjęto wówczas, że w sytuacji rażącej niezgodności norm prawa pozytywnego z normami prawa natury, tym drugim należy przyznać pierwszeństwo⁴⁵⁰. Podstawą formuły była teza o ustawowym bezprawiu oraz

⁴⁴⁴ K. Zeidler, *Argument ze sprawiedliwości...*, s. 588 i n.

⁴⁴⁵ *Ibidem*; zob. A. Turska, *Dynamika ładów normatywnych w społeczeństwie posttotalitarnym* (w:) *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie*, (red.) G. Skąpska, Kraków 1992, s. 266 i n.; L. Leszczyński, *On the Three Concepts of Rights and Freedoms in Post-War Poland* (w:) *Protection of Human Rights in Poland and European Communities*, (ed.) L. Leszczyński, Lublin 1995, s. 139 i n.; M. Smolak, *Ład społeczny i sprawiedliwość tranzycyjna – polskie i południowoafrykańskie doświadczenia*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2002, t. 9, s. 269 i n.; L. Leszczyński, *Uzasadnianie sądowe jako argumentacja z moralności politycznej. O legitymizacji władzy sędziowskiej*, Kraków 2003, s. 14 i n.; A. Czarnota, *Is there Rule of Law after Communism? Some Reflections on Conditions and Prospects* (w:) *Prawo a wartości...*, s. 21 i n.; M. Jackowski, *Transformacja ustrojowa po 1989 roku a zmiany prawa*, „Państwo i Prawo” 2004, z. 5, s. 16 i n.; zob. też: W. Sadurski, *Prawo przed sądem. Studium sądownictwa konstytucyjnego w postkomunistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2008.

⁴⁴⁶ K. Zeidler, *Argument ze sprawiedliwości...*, s. 589.

⁴⁴⁷ Z. Ziemiński, „Lex” and „ius” in the Period of Transformation, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 2019, t. 10, s. 115.

⁴⁴⁸ T. Snarski, *Sprawiedliwość transformacyjna, filozofia prawa i rozliczanie przeszłości przez demokratyczne państwa prawa*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2, s. 211.

⁴⁴⁹ K. Zeidler, *Argument ze sprawiedliwości...*, s. 590; zob. J. Zajadło, *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury*, Gdańsk 2001; J. Zajadło, *Formuła Radbrucha – geneza, treść, zastosowanie*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 6, s. 25 i n.; J. Zajadło, *Formuła Radbrucha a paradygmat niepozytywistycznej teorii prawa*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2000, t. 7, s. 683 i n.

⁴⁵⁰ K. Zeidler, *Argument ze sprawiedliwości...*, s. 590.

o ponadustawowym prawie, zgodnie z którą należy odmówić charakteru prawnego, a tym samym mocy wiążącej, normom prawnym, które są niesprawiedliwe pod względem treści, a poprawne tylko pod względem formalnym⁴⁵¹.

Konieczność osądzenia i rozliczenia przeszłości jest problemem nieustannie rozważanym i wciąż aktualnym. Podnoszone w niniejszej rozprawie problemy restytucyjne odnoszą się w większości do procesów historycznych, w wyniku których doszło jednocześnie do krzywd o charakterze humanitarnym i przemieszczenia dóbr kultury. Określony kontekst historyczny utraty dobra kultury niejednokrotnie sprawia zatem, że dialog dotyczący dalszych losów obiektu, powinien znaleźć odpowiedzi na pytania dotyczące dziejowej sprawiedliwości.

Podsumowując rozważania dotyczące argumentu ze sprawiedliwości, należy podkreślić, że stanowi on podstawę każdego roszczenia lub teoretycznych rozważań na temat dylematu restytucyjnego. W jego obrębie rozważana jest formuła i zakres ewentualnego rozwiązania sporu.

2.3.2. Argumenty wynikające z ochrony prawnej

Kolejną wyodrębnioną grupę argumentów restytucyjnych stanowią argumenty powołujące się na ochronę prawną, wywodzoną z norm prawa stanowionego. Strony sporu restytucyjnego, przytaczając okoliczności faktyczne danej sprawy, wskazują dostępne środki prawne, służące do ochrony ich interesu prawnego, w tym przysługujących im praw rzeczowych i realizacji stosunków zobowiązaniowych. Argumenty wynikające z ochrony prawnej odwołują się do odpowiednich przepisów prawa krajowego, a ich wybór i możliwość ich powoływania uzależnione są od specyficznych okoliczności faktycznych danego sporu. Dla powoływania argumentów o charakterze prawnym nie jest konieczne prowadzenia sporu na gruncie postępowania sądowego. Argumenty te mogą łączyć się bowiem z argumentami pozostałych kategorii jako racje podnoszone na innych płaszczyznach prowadzenia sporu.

⁴⁵¹ *Ibidem.*

2.3.2.1. Argument z prawa własności

Źródła doktryny dotyczące najszerszego prawa rzeczowego, jakim jest prawo własności, są bardzo obszerne i dostarczają szerokiej wiedzy na temat jego istoty, szczególnie na gruncie prawa cywilnego⁴⁵².

Jak wskazuje Bronisław Sitek: „Ustawodawca nie podaje definicji prawa własności. Taka definicja nie wykształciła się również w rozwoju historycznym tej instytucji. Częściej własność jest opisywana z ekonomicznego czy ustrojowego punktu widzenia. Można mówić o własności w znaczeniu konstytucyjnym (szerokie ujęcie) i cywilistycznym (wąskie ujęcie). W literaturze można spotkać się też z definicją negatywną, według której prawo własności polega na tym, że właścicielowi wolno z rzeczą robić wszystko, z wyjątkiem tego, co jest mu zakazane”⁴⁵³. Prawo własności jest zatem złożoną sytuacją prawną właściciela rzeczy, na którą składają się różnego rodzaju wolności prawnie chronione, uprawnienia, kompetencje, połączone zazwyczaj z wolnością czynienia z nich użytku, jeżeli służy to uznanym społecznie interesom osoby będącej właścicielem⁴⁵⁴.

Prawo własności jest najszerszym prawem rzeczowym (*ultimate property interest*), za którym idzie najszersze uprawnienie do kontroli rzeczy⁴⁵⁵. Jak podkreśla K. Zeidler, „Prawo jednostki do poszczególnych składników dziedzictwa kultury, w tym do dóbr kultury, będzie wynikało wprost z cywilnoprawnych podstaw do dysponowania rzeczą, w szczególności zaś z prawa własności⁴⁵⁶. Z kolei J. Rawls wskazuje: „sens instytucji własności (...) jest taki, że jeśli brakuje jednoznacznie określonego podmiotu, który bierze na siebie odpowiedzialność za

⁴⁵² Zob. szerzej: J. Wasilkowski, *Pojęcie własności we współczesnym prawie polskim*, Warszawa 1972; J. Wasilkowski, *Pojęcie własności w świetle kodeksu cywilnego*, „Państwo i Prawo” 1965, z. 12, J. Wasilkowski, *Z cywilno-prawnej problematyki własności (Zagadnienia wybrane)*, „Państwo i Prawo” 1971, z. 3-4, s. 545 i n.; S. Grzybowski, *Prawo cywilne, Zarys prawa rzeczowego*, Warszawa 1976; M. Bednarek, *Przemiany własności w Polsce. Podstawowe koncepcje i konstrukcje normatywne*, Warszawa 1997; zob. też: S. Rudnicki, *Komentarz do Kodeksu cywilnego. Księga druga. Własność i inne prawa rzeczowe*, Warszawa 2011.

⁴⁵³ B. Sitek, *Art. 140 – Uprawnienia właściciela (w:) Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Cieszewski, P. Nazaruk, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX; por. J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo rzeczowe*, Warszawa 2006, s. 71.

⁴⁵⁴ S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii...*, s. 110.

⁴⁵⁵ A. Clarke, P. Kohler, *Property Law. Commentary and Materials*, New York 2005, s. 180.

⁴⁵⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 167; zob. J. Pruszyński, *Obrót dziełami sztuki, prawo do dziedzictwa kultury i Wspólny Rynek*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki, Zarządzania i Administracji w Warszawie” 2003 nr 1, s. 20.

utrzymanie danej rzeczy i ponosi stratę, o ile tę rzecz utraci, to rzecz ta niszczy⁴⁵⁷. Funkcjonuje zatem powszechne założenie, że właściciel dba o przedmiot swojej własności⁴⁵⁸.

Na gruncie polskiego prawa instytucja własności uregulowana jest przede wszystkim w kodeksie cywilnym (art. 140-231, dalej jako „k.c.”)⁴⁵⁹. Zgodnie z art. 140 k.c., który wyznacza uprawnienia właściciela, w granicach określonych przez ustawy i zasady współżycia społecznego właściciel może, z wyłączeniem innych osób, korzystać z rzeczy zgodnie ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem swego prawa, w szczególności może pobierać pożytki i inne dochody z rzeczy; w tych samych granicach może rozporządzać rzeczą. Teresa A. Filipiak stwierdza, że prawo własności „jest prawem podmiotowym bezwzględny (jak wszystkie prawa rzeczowe), skutecznym wobec wszystkich podmiotów (*erga omnes*) podlegających danemu prawodawstwu. Każdy więc ma obowiązek powstrzymania się od takich działań, które stanowiłyby ingerencję w sferę cudzej własności. W razie niedozwolonego naruszenia prawa własności właścicielowi przysługuje system roszczeń ochronnych”⁴⁶⁰. Wymienione w art. 140 k.c. uprawnienia, które składają się na treść prawa własności, stanowią pozytywną stronę własności, zaś wynikający z niego obowiązek innych osób nieingerowania w sferę uprawnień właściciela to strona negatywna własności⁴⁶¹. Obowiązek innych osób polega na nieczynieniu (*non facere*), chyba że przepis szczególny pozwala na wkroczenie w sferę uprawnień bądź właściciel się na to zgodzi (np. ustanawiając służebność)⁴⁶². Granice prawa własności są ustanowione w sposób negatywny – treść prawa własności polega bowiem na tym, że właścicielowi wolno z rzeczą robić wszystko, z wyjątkiem tego, co jest mu zakazane⁴⁶³. W myśl art. 222 § 1 k.c., stanowiącego podstawę materialnoprawną roszczenia windykacyjnego, właściciel może żądać od osoby, która włada faktycznie jego rzeczą, ażeby rzecz została mu wydana, chyba że osobie tej przysługuje skuteczne względem właściciela uprawnienie do władania rzeczą. Norman Palmer wskazuje natomiast, że występują cztery podstawowe postacie czynów niedozwolonych przeciwko prawu własności: sprzeniewierzenie

⁴⁵⁷ J. Rawls, *Prawo ludów...*, s. 60.

⁴⁵⁸ Por. T. Krochmal, *Problemy ochrony zabytków przed nielegalnym wywozem z kraju*, Warszawa 2006, s. 41 i n.; Z. Zaleski, *Psychologia własności i prywatności*, Warszawa 2003, s. 38 i n.

⁴⁵⁹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1740 z późn. zm.).

⁴⁶⁰ T.A. Filipiak, *Art. 140 (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. Tom II. Własność i inne prawa rzeczowe*, (red.) A. Kidyba, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX.

⁴⁶¹ *Ibidem*.

⁴⁶² *Ibidem*.

⁴⁶³ J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo rzeczowe...*, s. 70.

(*conversion*)⁴⁶⁴, nadużycie (*trespass*)⁴⁶⁵, niedbalstwo (*negligence*)⁴⁶⁶ oraz wyrządzenie szkody na mieniu właściciela pozbawionego tymczasowo posiadania (*damage to a reversionary interest*)⁴⁶⁷.

Zasada ochrony własności jest jedną z podstawowych zasad konstytucyjnych⁴⁶⁸. Jak wskazuje Piotr Tuleja: „na płaszczyźnie konstytucyjnej ochrona własności prywatnej sprowadza się przede wszystkim do dwóch zasad. Pierwsza zasada to nakaz tworzenia w jak największym stopniu instytucji prawnych gwarantujących osobom fizycznym i osobom prawnym prawa prywatnego możliwość korzystania z własności. Oznacza to również konieczność tworzenia instytucji chroniących własność w stosunkach horyzontalnych. Druga zasada to zakaz nadmiernej ingerencji przez wszystkie organy władzy publicznej we własność”⁴⁶⁹. I tak, zgodnie z art. 21 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (dalej jako „Konstytucja RP”), Rzeczpospolita Polska chroni własność i prawo dziedziczenia, a wywłaszczenie jest dopuszczalne jedynie wówczas, gdy jest dokonywane na cele publiczne i za słusznym odszkodowaniem⁴⁷⁰. Prawa podmiotowe określone są natomiast w art. 64 Konstytucji RP w ten sposób, że każdy ma prawo do własności, innych praw majątkowych oraz prawo dziedziczenia, a własność, inne prawa majątkowe oraz prawo dziedziczenia podlegają

⁴⁶⁴ R.A. Tokarczyk definiuje *conversion*, posługując się pojęciem sprzeniewierzenia. Autor wskazuje, że „pojawia się, gdy osoba bezprawnie zawłaszcza cudzą własność osobistą. Delikt ten pozbawia prawowitego właściciela pełni praw własności”: R.A. Tokarczyk, *Zarys zagadnień amerykańskiego prawa deliktów*, „Palestra” 1997, vol. 41, nr 5-6, s. 160; Pojęcie definiują również W. Faber i B. Lurger, wskazując, że *conversion* zachodzi, gdy osoba w złej wierze dopuszcza się względem rzeczy działań niezgodnych z prawami właściciela: W. Faber, B. Lurger (eds.), *National Reports on the Transfer of Movable in Europe. Vol. 2*, Munich 2009, s. 12.

⁴⁶⁵ R.A. Tokarczyk definiuje *trespass*, posługując się pojęciem wtargnięcia, odnosząc się wyłącznie do ingerencji w prawo własności rzeczy nieruchomości: R.A. Tokarczyk, *Zarys zagadnień amerykańskiego...*, s. 160; delikt nadużycia wymaga fizycznej, bezpośredniej i bezprawnej ingerencji w posiadanie rzeczy: W. Faber, B. Lurger (eds.), *National Reports...*, s. 29.

⁴⁶⁶ Zgodnie z prawem deliktów podmioty zobowiązane są do działania z należytą starannością, jako że poniosą konsekwencje za naruszenie obowiązku ostrożności, gdy inni doznają krzywdy z powodu tego naruszenia; w odróżnieniu od deliktów świadomych, delikty niedbalstwa wynikają z lekkomyślności: R.A. Tokarczyk, *Zarys zagadnień amerykańskiego...*, s. 160.

⁴⁶⁷ N. Palmer, *Conversion, Trespass and Title to Art Work*, (w:) *The Recovery of Stolen Art: A Collection of Essays*, (ed.) N. Palmer, London 1998, s. 34.

⁴⁶⁸ P. Tuleja, *Art. 21 – Zasada ochrony własności i dziedziczenia* (w:) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, (red.) P. Tuleja, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX; Zob. S. Jarosz-Żukowska, *Konstytucyjna zasada ochrony własności*, Kraków 2003; zob. też: Z. Ziemiński, *Wartości konstytucyjne*, Warszawa 1993; W. Skrzydło, *Konstytucja RP. Komentarz*, Kraków 2002; Z. Władek, *Formy ochrony własności prywatnej w procesach integracji europejskiej* (w:) *Polska kultura prawna a proces integracji europejskiej*, (red.) S. Wronkowska, Kraków 2005, s. 331 i n.

⁴⁶⁹ P. Tuleja, *Art. 21...*

⁴⁷⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 78 poz. 483 z późn. zm.)

równej dla wszystkich ochronie prawnej; własność może być ograniczona tylko w drodze ustawy i tylko w zakresie, w jakim nie narusza ona istoty prawa własności.

Prawo do ochrony własności jest również jednym z praw człowieka. Na gruncie art. 17 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, każdy człowiek, zarówno sam, jak i wspólnie z innymi, ma prawo do posiadania własności i nie wolno nikogo samowolnie pozbawić jego własności⁴⁷¹. Zgodnie z art. 1 Protokołu pierwszego do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka każda osoba fizyczna i prawna ma prawo do poszanowania swego mienia. Nikt nie może być pozbawiony swojej własności, chyba że w interesie publicznym i na warunkach przewidzianych przez ustawę oraz zgodnie z ogólnymi zasadami prawa międzynarodowego. Postanowienia te nie będą jednak w żaden sposób naruszać prawa państwa do stosowania takich ustaw, jakie uzna za konieczne do uregulowania sposobu korzystania z własności zgodnie z interesem powszechnym lub w celu zabezpieczenia uiszczania podatków bądź innych należności lub kar pieniężnych. Jak stwierdza Izabela Lach, prawo do własności w tym ujęciu cechuje określonego rodzaju otwartość wynikająca z autonomicznego rozumienia przedmiotu ochrony, przy czym brak sztywnych reguł umożliwia dołączenie do wypracowanego katalogu nowych praw i interesów majątkowych, jeżeli spełnią one trzy podstawowe przesłanki: dane prawo lub interes muszą faktycznie istnieć lub też istnieje prawnie uzasadnione oczekiwanie ich nabycia, mają one swoją wartość ekonomiczną oraz przyznają określonej osobie wyłączone prawo do korzystania z mienia⁴⁷².

Należy uznać, że prawo do ochrony własności ma uniwersalny charakter, bowiem obok powyższych regulacji jego ochrona gwarantowana jest na gruncie innych regionalnych umów międzynarodowych⁴⁷³. W świetle przytoczonych regulacji można również stwierdzić, że choć prawo własności jest najszerszym prawem rzeczowym, nie jest ono jednak prawem nieograniczonym, jako że ograniczenia mogą wynikać z treści samego prawa, jak również z zasad współżycia społecznego i społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa⁴⁷⁴.

⁴⁷¹ Tekst Powszechnej deklaracji praw człowieka sporządzonej w Paryżu dnia 10 grudnia 1948 r.: M. Sykulska (red.), *Prawo międzynarodowe publiczne*, Sopot 1998, s. 216 i n.

⁴⁷² I. Lach, *Przedmiot ochrony prawa do własności w ujęciu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Studia Prawnicze” 2000, nr 3-4, s. 5.

⁴⁷³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 169; M. Barczewski, *Prawo do ochrony własności* (w:) *Leksykon ochrony praw człowieka. 100 podstawowych pojęć*, (red.) J. Jabłońska-Bonca, Warszawa 2009, s. 371.

⁴⁷⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 169; zob. szerzej: L. Leszczyński, *Tworzenie generalnych klauzul odsyłających*, Lublin 2000; L. Leszczyński, *Stosowanie generalnych klauzul odsyłających*, Kraków 2001; J. Nowacki, *Studia z teorii prawa*, Kraków 2003, s. 133 i n.; zob. też: J. Wróblewski, *Przepisy odsyłające*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego: Nauki Humanistyczne” 1964, z. 35; J. Wróblewski, *Nieostrość systemu prawa*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1983, t. 31; Z. Ziemiński, *Stan dyskusji nad problematyką klauzul generalnych*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 3; L. Leszczyński, *Praworzędne stosowanie prawa a klauzule generalne*,

J. Pruszyński wskazuje, że obrót stanowiący przedmiot regulacji prawa cywilnego wiąże się ściśle z pojęciem własności⁴⁷⁵. Istotnie, skuteczne nabycie prawa własności w sytuacji przemieszczenia dobra kultury bywa centralnym problemem sporu restytucyjnego. Jak opisuje K. Zeidler: „Kluczowym zagadnieniem w zakresie teorii własności, jako argumentu w dyskursie restytucyjnym, jest skuteczne nabycie prawa. W zakresie tych rozważań szczególnego znaczenia nabierają trzy paremie łacińskie: po pierwsze, *nullus videtur dolo facere, qui suo iure utitur*⁴⁷⁶; po drugie, *nemo dat quod non habet*⁴⁷⁷; w końcu po trzecie, najważniejsza zasada odnosząca się do pochodnych sposobów nabycia prawa własności: *nemo plus iuris ad alium transfere potest, quam ipse habet*⁴⁷⁸. Jednak podkreślenia wymaga, co nawet na gruncie tego argumentu dostarcza istotnych problemów i także czyni z restytucji trudny przypadek, że samo ustalenie podmiotu, któremu przysługuje prawo własności, również ze względu na często oddalone w czasie wydarzenia, nie jest sprawą łatwą. W wielu sprawach restytucyjnych obie strony powołują się na ten właśnie argument, twierdząc, że im tylko to prawo przysługuje”⁴⁷⁹.

Argument z prawa własności może być badany również w szerszym kontekście, a mianowicie z perspektywy relacji pomiędzy ochroną praw właściciela dobra kultury a dalekim celem, jakim jest zachowanie dobra kultury dla przyszłych pokoleń ze względu na prezentowaną przez niego szczególną wielowymiarową wartość⁴⁸⁰. Konsekwencją tego ujęcia może być konieczność wagi wartości, gdzie po jednej stronie są uprawnienia właściciela, zaś po drugiej ochrona dobra kultury⁴⁸¹. M. Dreła zauważa, że: „W polskim prawie przyjęto model ochrony skoncentrowany na zachowaniu lub rekonstrukcji materialnego bytu obiektu, głównym jego celem nie jest ochrona praw przysługujących właścicielowi względem zbytku, lecz fizyczne zachowanie cennych przejawów myśli i aktywności ludzkiej dla potomnych. Beneficjenci tej ochrony nie są skonkretyzowani, ponieważ dobra te jako element rozwoju kultury narodowej powinny być udostępniane całemu społeczeństwu, o czym wyraźnie rozstrzyga Konstytucja RP, statuując w art. 73 wolność korzystania z dóbr kultury”⁴⁸². Jak dalej

„Państwo i Prawo” 1989, z. 11; L. Leszczyński, *Funkcja klauzul odsyłających a model ich tworzenia w systemie prawa*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 7, s. 3 i n.; N. Palmer, *Conversion, Trespass...*

⁴⁷⁵ J. Pruszyński, *Obrót dziełami...*, s. 19.

⁴⁷⁶ Uważa się, że nie działa podstępnie ten, kto korzysta ze swego prawa; Digesta 50.17.55.

⁴⁷⁷ Nie może dać, kto sam nie ma; Digesta 50.17.74.

⁴⁷⁸ Nikt nie może przenieść na drugiego więcej prawa, niż sam ma; Digesta 50.17.54; zob. J. Dmochowski, *Prawo cywilne (w:) Łacińska terminologia...*, s. 77 i n.

⁴⁷⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 170.

⁴⁸⁰ *Ibidem*, 171.

⁴⁸¹ *Ibidem*.

⁴⁸² M. Dreła, *Własność zabytków...*, s. 1.

podaje autorka: „Przyjęty model ochrony zabytków wpływa przede wszystkim na prawo własności, czyli prawo podmiotowe do rzeczy o najszerzej treści, poprzez ograniczenie uprawnień właściciela oraz nałożenie na niego dodatkowych obowiązków”⁴⁸³.

Przedstawiony dylemat pomiędzy ochroną praw właściciela a zachowaniem dobra kultury jest przykładem sporu pomiędzy interesem jednostki a dobrem ogółu⁴⁸⁴. Tego typu ingerencja w prawo własności w szczególności dotyczy w praktyce takich sytuacji, gdy właściciel dobra kultury dąży do zmiany substancji obiektu lub nawet do jego unicestwienia; wówczas okazuje się, że uprawnienia właściciela w świetle przepisów prawa powinny ustąpić w imię dobra wspólnego⁴⁸⁵. K. Zeidler zauważa, że argument z prawa własności istotnie często występuje w opozycji do argumentu ze społecznej użyteczności⁴⁸⁶.

Gdy strona sporu restytucyjnego powołuje się na prawo własności, choć zachodzą uzasadnione wątpliwości co do tego, czy faktycznie jej ono przysługuje – mianowicie, czy kiedykolwiek zostało skutecznie nabyte – dochodzi do podniesienia argumentu pozornie z prawa własności⁴⁸⁷. Upływ czasu od momentu przemieszczenia dobra kultury często czyni bardzo utrudnionym lub wręcz niemożliwym odtworzenie przebiegu zdarzeń – w tym czynności prawnych – które doprowadziły do zmiany tytułu własności. Co więcej, na gruncie krajowych systemów prawa cywilnego istnieją ograniczenia czasowe co do możliwości skutecznego dochodzenia ochrony naruszonego prawa własności na drodze sądowej.

2.3.2.2. Argument z nabycia w dobrej wierze

Powolywanie się na nabycie rzeczy w dobrej wierze w toku sporu restytucyjnego jest ściśle związane z argumentem z prawa własności, bowiem ma na celu legitymizację tytułu prawnego do dobra kultury. Z uwagi na częstotliwość podnoszenia tej okoliczności samodzielnie w dyskursie restytucyjnym, zasługuje ona na wyodrębnienie jako osobny argument restytucyjny. Jak wskazuje K. Zeidler: „(...) jego istotą jest sytuacja dynamiczna, kiedy dochodzi do zmiany sytuacji prawnej podmiotów w wyniku przeniesienia praw, nie zaś badanie sytuacji statycznej, czyli samego prawa własności; chodzi tu więc o badanie skuteczności przeniesienia tego prawa”⁴⁸⁸.

⁴⁸³ *Ibidem*.

⁴⁸⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 171.

⁴⁸⁵ *Ibidem*.

⁴⁸⁶ *Ibidem*.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, s. 171 i n.

⁴⁸⁸ *Ibidem*.

Badanie dobrej wiary w momencie nabycia danej rzeczy ma ścisły związek z ustalaniem skuteczności nabycia prawa własności⁴⁸⁹. Argument z nabycia w dobrej wierze polega bowiem na powoływaniu się przez nabywcę na działanie w dobrej wierze w sytuacji odpierniania roszczenia restytucyjnego, podnoszonego przez podmiot powołujący się najczęściej właśnie na argument z prawa własności⁴⁹⁰. Może jednak wystąpić również sytuacja tego typu, że treścią zarzutu podniesionego w sporze restytucyjnym będzie twierdzenie, że nabywca działał w złej wierze⁴⁹¹. Przyjmuje się jednak jednoznacznie, że argument z nabycia w dobrej wierze jest jednym z podstawowych sposobów ochrony przed roszczeniem restytucyjnym⁴⁹².

Alicja Jagielska-Burduk podkreśla, że: „Ze względu na wysokie koszty nabywania dzieł sztuki uważa się, że rynek sztuki powinien być miejscem bezpiecznych i pewnych transakcji. Taki wydzźwięk ma większość regulacji dotyczących nabycia dzieła sztuki od nieuprawnionego”⁴⁹³. Zgodnie z treścią art. 169 § 1 k.c., jeżeli osoba nieuprawniona do rozporządzania rzeczą ruchomą zbywa rzecz i wydaje ją nabywcy, to nabywca uzyskuje własność z chwilą objęcia rzeczy w posiadanie, chyba że działa w złej wierze. Jednakże na gruncie § 2 tego przepisu, gdy rzecz zgubiona, skradziona lub w inny sposób utracona przez właściciela zostaje zbyta przed upływem lat trzech od chwili jej zgubienia, skradzenia lub utraty, nabywca może uzyskać własność dopiero z upływem powyższego trzyletniego terminu, jednak ograniczenie to nie dotyczy pieniędzy i dokumentów na okaziciela ani rzeczy nabytych na urzędowej licytacji publicznej lub w toku postępowania egzekucyjnego. Wprowadzony w roku 2015 § 3 omawianego przepisu ustanawia wyjątek, polegający na tym, że przytoczonych powyżej § 1 i 2 nie stosuje się do rzeczy wpisanej do krajowego rejestru utraconych dóbr kultury. Rejestr ten prowadzony jest zgodnie z art. 24a-24f u.o.z.o.z. Skuteczne przeniesienie własności rzeczy od nieuprawnionego wymaga przy tym spełnienia łącznie określonych przesłanek, czyli ważności czynności prawnej, wydania i objęcia rzeczy w posiadanie oraz

⁴⁸⁹ Zob. A. Hawkins, J. Church, *A Tale of Two Innocents: The Right of Former Owners and Good-Faith Purchasers of Stolen Art* (w:) *Who Owns the Past? Cultural Policy, Cultural Property and the Law*, (ed.) K.F. Gibbon, Piscataway 2006, s. 57 i n.; zob. szerzej: K. Górniak, *Nabycie własności rzeczy ruchomej w dobrej wierze*, Warszawa 2021.

⁴⁹⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 172 i n.

⁴⁹¹ *Ibidem*.

⁴⁹² P. Birks, *An Introduction to the Law of Restitution*, Oxford-New York 1985, s. 439 i n.; G. Virgo, *The Principles of the Law of Restitution*, Oxford-New York 1999, s. 674 i n.

⁴⁹³ A. Jagielska-Burduk, *Nabycie własności dobra kultury od nieuprawnionego. Wybrane zagadnienia*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, nr 1, s. 122; zob. też: W. Kowalski, *Nabycie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Kraków 2004; W. Kowalski, *Nabycie dzieła sztuki od osoby nieuprawnionej*, „Państwo i Prawo” 2006, z. 7, s. 5 i n.; R. Redmond-Cooper, *Good Faith Acquisition of Stolen Art*, „Art., Antiquity and Law” 1997, vol. 2, issue 1; A. Szpunar, *Nabycie własności ruchomości od nieuprawnionego*, Kraków 1998.

istnienia dobrej wiary po stronie nabywcy⁴⁹⁴. W świetle przytoczonych regulacji kodeksu cywilnego, własność dobra kultury – o ile nie zostało ono wpisane do krajowego rejestru utraconych dóbr kultury – może zostać skutecznie nabyta, jeżeli sam przedmiot ani okoliczności jego nabycia nie nasuwały podejrzeń co do jego pochodzenia⁴⁹⁵. Natomiast ocena i precyzyjne określenie warunków zachowania dobrej wiary często okazują się skomplikowane i niejednolite, a ocena zachowania nabywcy zawsze zależy od konkretnych okoliczności sprawy, co podlega każdorazowemu ustaleniu przez organ stosujący prawo⁴⁹⁶.

Jak podkreśla Bogna Kaczorowska: „Charakter profesjonalnego obrotu na rynku dzieł sztuki i antyków, zwłaszcza w sferze sprzedaży antykwarycznej i aukcyjnej, wiąże się ściśle z zagadnieniem badania proveniencji obiektów. Praktyka dowodzi, że każdorazowe miarodajne ustalenie pochodzenia i statusu prawnego konkretnego dzieła sztuki oferowanego do sprzedaży na rynku wtórnym jest znacznie utrudnione albo wręcz niemożliwe. Konfrontacja realiów obrotu dziełami sztuki z założeniami legislacyjnymi niejednokrotnie prowadzić może do wniosku o niedostosowaniu obowiązującej regulacji do wymogów praktyki i jej dysfunkcyjności wobec patologicznych zjawisk towarzyszących transakcjom na rynku sztuki”⁴⁹⁷.

W przedmiocie rozważań dotyczących stosowania argumentu z nabycia w dobrej wierze, najistotniejsze jest ustalenie, że dobra wiara nabywcy polega na wystąpieniu uzasadnionego w danych okolicznościach przekonania nabywcy, że zbywca jest uprawniony do rozporządzania rzeczą⁴⁹⁸. Adam Szpunar definiuje dobrą wiarę jako: „stan psychiczny pewnej osoby, polegający na błędnym, ale usprawiedliwionym w danych okolicznościach przekonaniu o istnieniu jakiegoś prawa lub stosunku prawnego”⁴⁹⁹. Poza brakiem wątpliwości po stronie nabywcy co do uprawnień zbywcy jako właściciela, stan ten obejmuje również zachowanie należytej w danych okolicznościach staranności oraz obowiązek zachowania się w sposób wykluczający niedbalstwo⁵⁰⁰. Nabywca nie ma przy tym obowiązku ustalania pełnej

⁴⁹⁴ W. Kowalski, *Cywilnoprawne aspekty obrotu skradzionymi dobrami kultury* (w:) *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kultury*, (red.) J. Kaczmarek, Kraków 2006, s. 61 i n.

⁴⁹⁵ W. Kowalski, *Problematyka prawna...*, s. 28

⁴⁹⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 173 i n.

⁴⁹⁷ B. Kaczorowska, *Ocena dobrej wiary nabywcy dzieła sztuki przy nabyciu od nieuprawnionego*, „The Central European Journal of Social Sciences and Humanities” 2012, nr 3-4, s. 135; zob. też: A. Gerecka-Żołyńska, *Bezpieczeństwo rynku sztuki w świetle obowiązywania zasady legalizmu* (w:) *Kultura w praktyce. Zagadnienia prawne. Tom 2: Wokół problematyki prawnej zabytków i rynku sztuki* (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafrński, Poznań 2013.

⁴⁹⁸ W. Kowalski, *Cywilnoprawne aspekty...*, s. 61.

⁴⁹⁹ A. Szpunar, *Nabycie własności ruchomości...*, s. 63.

⁵⁰⁰ W. Kowalski, *Cywilnoprawne aspekty...*, s. 61..

proweniencji przedmiotu czynności prawnej, lecz powinien podjąć taką próbę, gdy szczególne okoliczności nasuwają wątpliwość co do uprawnień zbywcy⁵⁰¹. Co więcej, na gruncie art. 7 k.c. istnienie dobrej wiary nabywcy objęte jest domniemaniem, co w praktyce skutkuje koniecznością dowiedzenia złej wiary przez stronę ową dobrą wiarę podważającą⁵⁰².

Pojęciem dobrej wiary (*good faith*) posługuje się również brytyjska ustawa Sale of Goods Act 1979⁵⁰³. W myśl art. 21 ust. 1 własność (*ownership*) jest najpełniejszym możliwym tytułem do rzeczy i może być przeniesiona na nabywcę wyłącznie przez uprawnionego lub za jego zgodą. Zgodnie z art. 61 ust. 3 czynność jest uważana za dopełnioną w dobrej wierze, jeżeli w istocie jest dokonana uczciwie (*honestly*) niezależnie od tego, czy jest dokonana niedbale⁵⁰⁴. W systemie anglosaskim nie wykształciła się ogólna zasada dotycząca nabycia w dobrej wierze – zamiast tego *common law*, ustawy oraz *equity* w określonych sytuacjach pozwalają na wyłączenie zasady *nemo dat quod non habet*⁵⁰⁵.

Kodeks Etyki ICOM dla muzeów posługuje się pokrewnym do pojęcia dobrej wiary określeniem ważnego tytułu (*valid title*), które w glossarium definiuje jako bezsporne prawo własności mienia, poparte przez wyczerpujący opis pochodzenia (proweniencję) przedmiotu od czasu jego wytworzenia lub odkrycia⁵⁰⁶. Tytuł prawny zaś (*legal title*) został zdefiniowany jako uprawnienie wynikające z prawa do własności mienia w danym kraju; w niektórych krajach może chodzić o uprawnienie, niewystarczające do przyjęcia, że dopełniono obowiązku należytej dbałości w ustalaniu prawa. Należyta staranność (*due diligence*) rozumiana jest na gruncie Kodeksu Etyki ICOM dla muzeów jako powinność podejmowania zawsze wysiłku w celu ustalenia faktycznego stanu rzeczy przed podjęciem decyzji, a szczególnie podczas badania źródła i historii przedmiotu oferowanego do nabycia lub użytkowania. Proweniencja (*provenance*) jest zaś definiowana jako pełna historia przedmiotu, zawierająca także informacje

⁵⁰¹ *Ibidem*.

⁵⁰² Zob. J. Wróblewski, *Domniemania prawne – problematyka teoretyczna*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1973, t. 10; J. Nowacki, *Domniemania prawne*, Katowice 1976; L. Morawski, *Domniemania a dowody prawnicze*, Toruń 1981; O. Bogucki, *Domniemania prawne w świetle pojęcia czynności konwencjonalnej*, RPEiS 2000, z. 2, s. 55 i n.; zob. też: A. Kunicki, *Domniemanie w prawie rzeczowym*, Warszawa 1969; H. Dolecki, *Ciążar dowodu w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1998.

⁵⁰³ Sale of Goods Act z dnia 6 grudnia 1979 r. (1979 c. 54).

⁵⁰⁴ Zob. szerzej: E. McKendrick (ed.), *Sale of Goods*, Oxon-New York 2014; M.G. Bridge, *The Sale of Goods*, Oxford-New York 2003; zob. też: J. de Lacy, *Selling in the Course of a Business under the Sale of Goods Act 1979*, „The Modern Law Review” 1999, vol. 62; J. Ulph, *Markets and Responsibilities: Forgeries and the Sale of Goods Act 1979*, „Journal of Business Law” 2011, iss. 3.

⁵⁰⁵ K. Górniak, *Nabycie własności...*, s. 54 i n.

⁵⁰⁶ Kodeks Etyki Zawodowej Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM), przeł. S. Waltoś, Warszawa 1992.

o dziejach tytułu prawnego do niego, od czasu jego wytworzenia lub odkrycia, dzięki której można ustalić jego autentyczność i stan własnościowy.

W świetle uregulowań Kodeksu Etyki ICOM dla muzeów szczególnie rygor sprawdzania proveniencji dotyczy muzeów. Andrzej Rottermund i Wojciech Suchocki podkreślają, że gromadzenie przez muzea rzeczy, które są świadectwem działalności człowieka i jego środowiska, z poszanowaniem norm prawnych i etycznych powinno zachodzić z obowiązkowym i wnikliwym badaniem pozyskiwanych rzeczy⁵⁰⁷.

2.3.2.3. Argument z nielegalnego wywiezienia

Argument z nielegalnego wywiezienia odwołuje się do faktu wywiezienia dobra kultury z naruszeniem prawa, najczęściej prawa krajowego tego państwa, z którego dane dobro kultury zostało wywiezione⁵⁰⁸. Takie zdarzenie mogło mieć miejsce w różnym czasie i ustalając nielegalny charakter wywozu dobra kultury, bada się stan prawny w chwili dokonania wywozu⁵⁰⁹. Dla treści tego argumentu nie ma znaczenia prawo własności dobra kultury, bowiem przedmiotem ustalenia jest tu wyłącznie działanie faktyczne, polegające na naruszeniu określonych przepisów dotyczących eksportu dóbr kultur; argument z prawa własności może być natomiast podnoszony równoległe⁵¹⁰.

Jak podaje K. Zeidler: „Prawo wielu państw zawiera szczególne regulacje w zakresie wywozu dóbr kultury z ich terytorium, co może dotyczyć zarówno wywozu czasowego jak i wywozu na stałe. Wszystkie te regulacje można umieścić na skali pomiędzy maksymalną liberalizacją a radykalną reglamentacją w zakresie wywozu dóbr kultury z kraju”⁵¹¹. Co istotne, większość modeli restytucyjnych ugruntowanych w prawie międzynarodowym opiera się szczególnie na argumencie z nielegalnego wywiezienia dobra kultury⁵¹².

Wojciech Szafrński wyróżnia trzy modele ochrony dziedzictwa kultury poprzez mechanizmy ograniczające wywóz: a) wybiórcze regulacje eksportowe lub weryfikacja, mające

⁵⁰⁷ A. Rottermund, W. Suchocki, *Kierunkowe zmiany w sferze polskiego muzealnictwa* (raport), s. 14; cyt. za: K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 175.

⁵⁰⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 180; zob. A. Gerecka-Żołyńska, *Międzynarodowe i ponadnarodowe uwarunkowania penalizacji nielegalnego wywozu dobra kultury z terytorium państwa uprawnionego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2021, vol. 25, no. 2(50).

⁵⁰⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 180.

⁵¹⁰ *Ibidem*.

⁵¹¹ *Ibidem*.

⁵¹² Por. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 229-303; zob. szerzej: U. Mattei, L. Nader, *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*, Malden-Oxford-Carlton 2008.

na celu zatrzymanie jedynie najważniejszych przedmiotów, poza tym pozwolenie na całkowitą wolność handlu; b) całkowite ograniczenie eksportu lub embargo; c) traktowanie całości mienia kulturowego lub niektórych jego typów (np. zabytków prekolumbijskich) jako własność państwa, włącznie z mieniem nieodkrytym⁵¹³.

Omawiany argument oczywiście może być podniesiony skutecznie jedynie wtedy, gdy do wywiezienia dobra kultury z kraju istotnie doszło z naruszeniem przepisów. Wszak przedmiot pochodzący z danego miejsca, a nawet związany z nim określonym kontekstem, może zostać legalnie nabyty oraz wywieziony. Wówczas obroną przed argumentem z legalnego wywiezienia mogą być inne argumenty restytucyjne powołujące się na ochronę prawną, w tym poprzez podniesienie, że dane dobro kultury zostało legalnie wywiezione⁵¹⁴.

Jak wskazano powyżej, istotnym elementem badania zasadności podniesionego argumentu z nielegalnego wywiezienia dobra kultury jest ustalenie, czy wywiezienie naruszało prawo obowiązujące w chwili przytaczanego zdarzenia. Jest to zagadnienie istotne w sporach restytucyjnych dotyczących dóbr kultury pozyskanych w wyniku pionierskich badań archeologicznych i wypraw naukowych prowadzonych przez Europejczyków. Omawiane w rozdziale czwartym stany faktyczne stanowią przykład tego, że badane lub odkryte w ten sposób dobra kultury były niekiedy następnie wywożone, za zgodą lub przynajmniej akceptacją miejscowych władz⁵¹⁵. Sceptyczna ocena zgodności z prawem eksportu dóbr kultury w tych okolicznościach (wynikająca z analizy archiwaliów, zaktualizowanej oceny rzetelności podstawy prawnej wywiezienia dobra kultury lub z innych przyczyn) stanowi dziś podstawę podnoszonych roszczeń restytucyjnych w oparciu o argument z nielegalnego wywiezienia. Upływ czasu i towarzysząca mu zmiana okoliczności faktycznych oraz prawnych działa natomiast na niekorzyść skuteczności tego argumentu w sprawach dotyczących dawno utraconych dóbr kultury.

⁵¹³ W. Szafranski, *Mity i patologie obrotu dziełami sztuki*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, nr 1, s. 145.

⁵¹⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 181.

⁵¹⁵ Zob. *ibidem*.

2.3.2.4. Argument z przedawnienia

Zgodnie z doktryną prawa cywilnego przedawnienie roszczeń majątkowych jest jedną z postaci dawności⁵¹⁶. Piotr Nazaruk pisze: „Pod pojęciem dawności rozumieć należy zbiór instytucji prawa cywilnego łączących skutki prawne (zmianę, powstanie lub ustanie stosunku prawnego) z upływem czasu; poza przedawnieniem postaciami dawności są także terminy zawite (prekluzja), zasiedzenie i przemilczenie”⁵¹⁷. Nikodem Rycko wskazuje zaś, że skutek przedawnienia polega na tym, że „po upływie terminu przedawnienia roszczenie istnieje nadal, ale przekształca się w zobowiązanie niezupełne (naturalne), co oznacza brak możliwości jego przymusowej realizacji. W razie dochodzenia przedawnionego roszczenia przed organem państwa zobowiązany może podnieść zarzut przedawnienia, co skutkuje odmową udzielenia uprawnionemu ochrony. Niepodniesienie skutecznego zarzutu przedawnienia pomimo upływu przewidzianego w ustawie terminu skutkuje natomiast uwzględnieniem przez organ państwowy żądania przymusowej realizacji roszczenia”⁵¹⁸. Upływ czasu sankcjonuje więc trwającą w określonym, dłuższym przedziale czasu sytuację faktyczną⁵¹⁹.

Na gruncie polskiego prawa krajowego, zgodnie z art. 117 k.c. z zastrzeżeniem wyjątków przewidzianych w ustawie, roszczenia majątkowe ulegają przedawnieniu, zaś po upływie terminu przedawnienia ten, przeciwko komu przysługuje roszczenie, może uchylić się od jego zaspokojenia, chyba że zrzeka się korzystania z zarzutu przedawnienia; jednakże zrzeczenie się zarzutu przedawnienia przed upływem terminu jest nieważne. Dalej, w myśl art. 118 k.c., jeżeli przepis szczególny nie stanowi inaczej, termin przedawnienia wynosi sześć lat, a dla roszczeń o świadczenia okresowe oraz roszczeń związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej – trzy lata; jednakże koniec terminu przedawnienia przypada na ostatni dzień roku kalendarzowego, chyba że termin przedawnienia jest krótszy niż dwa lata.

Z perspektywy dochodzenia roszczeń restytucyjnych i ochrony dóbr kultury w czasie wojny, istotną regulację zawiera art. 43 Konstytucji RP. Zgodnie z tym przepisem zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości nie podlegają przedawnieniu. Kamil Zeidler zauważa: „Jeśli więc przyjmujemy, że grabież dóbr kultury w trakcie trwającego konfliktu zbrojnego należy do tej kategorii czynów, to należy dopuścić możliwość nie tylko ukarania sprawców, ale

⁵¹⁶ P. Nazaruk, *Art. 117. Przedawnienie roszczeń majątkowych* (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Ciszewski, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX.

⁵¹⁷ *Ibidem*.

⁵¹⁸ N. Rycko, *Art. 117. Przedawnienie roszczeń majątkowych* (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna, cz. 2* (art. 56–125), (red.) J. Gudowski, Warszawa 2021, publikacja w systemie informacji prawnej LEX.

⁵¹⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 215.

także zwrotu zagrabionego mienia. W każdym konkretnym przypadku trzeba więc będzie zastanowić się nad retroaktywnością takiego rozwiązania. Przykładowo grabieże dóbr kultury w czasie drugiej wojny światowej stanowiły naruszenie norm prawa międzynarodowego, ale regulacje te nie były jeszcze tak zaawansowane, jak są współcześnie. Jednak tzw. formuła Radbrucha wskazała pewien szczególny model rozliczania przeszłości, który i tu może znaleźć analogiczne zastosowanie”⁵²⁰.

W angielskim i walijskim prawie prywatnym regulacja przedawnienia ujęta jest głównie w Limitation Act z 1980 r.⁵²¹ Istnieją również regulacje szczególne dotyczące przedawnienia, czego przykładem jest Consumer Protection Act z 1987 r.⁵²² Jak podaje Jacek Zrałek: „Zarówno w zakresie umów, jak i deliktów termin przedawnienia biegnie od chwili zaistnienia zdarzenia stanowiącego podstawę roszczenia. O ile w przypadku stosunków umownych taką przyczyną jest naruszenie postanowień umownych, o tyle w deliktach jest nią odkrycie szkody (*suffer*) przez poszkodowanego. Jeśli istotne dla powoda fakty zostały przez pozwanego zatajone lub jeśli podstawą roszczenia jest oszustwo, albo też jeśli poszkodowany uwalnia się od skutków błędu, termin przedawnienia rozpoczyna swój bieg dopiero w chwili, gdy powód dowiaduje się o istnieniu podstawy roszczenia, albo gdy przy zachowaniu należytej staranności mógł tę podstawę odkryć”⁵²³. Autor dalej wskazuje: „Terminy przedawnienia w prawie angielskim są bardzo zróżnicowane. Dla roszczeń wynikających z umów oraz z deliktów przewidziany jest termin sześcioletni. Z kolei roszczenia o odszkodowanie za szkodę na osobie lub wynikające z ustawy dotyczącej ochrony konsumentów ulegają przedawnieniu po trzech latach (w wyjątkowych przypadkach sądy angielskie mogą nie uwzględnić upływu trzyletniego terminu)”⁵²⁴. Prawo szkockie różnicuje dwa pojęcia: *prescription* (wywołujące określone skutki materialne) oraz *limitation* (uniemożliwiające dochodzenie roszczenia)⁵²⁵.

Stanisław E. Nahlik neguje możliwość stosowania instytucji przedawnienia względem roszczeń o zwrot dóbr kultury: „żaden upływ czasu nie sankcjonuje grabieży dzieł sztuki, nie nadaje grabieżcy jakichkolwiek praw i nie odbiera ograbionemu prawa do realizacji roszczeń

⁵²⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 215; zob. też: J. Zajadło, *Formuła Radbrucha. Filozofia...*, Gdańsk 2001, s. 105 i n.

⁵²¹ Limitation Act z dnia 13 listopada 1980 r. (1980 c. 58); zob. D.W. Oughton, J.P. Lowry, R.M. Merkin, *Limitation of Actions*, Bloomsbury 1998.

⁵²² Consumer Protection Act z dnia 15 maja 1987 r. (1987 c. 43); zob. D. Fairgrieve, R.S. Goldberg, *Product Liability*, Oxford 2020, s. 755 i n.

⁵²³ J. Zrałek, *Przedawnienie w międzynarodowym obrocie handlowym*, Zakamycze 2005, s.13 i n.; zob. też: A. McGee, *Limitation Periods*, London 2018.

⁵²⁴ J. Zrałek, *Przedawnienie w międzynarodowym...*, s. 14.

⁵²⁵ *Ibidem*, s. 16; zob. też: The Law Commission, *Consultation Paper No 151*, publikacja online: <https://www.lawcom.gov.uk/project/limitation-of-actions/> (dostęp: 11.04.2022), s. 180 i n.

rewindykacyjnych”⁵²⁶. W. Kowalski zauważa jednak, że „Praktyka międzynarodowa nie jest już jednak tak oczywista i radykalne uchylenie przedawnienia traktuje raczej w sferze postulatów. O ile restytucja konkretnego przedmiotu znajdującego się w chwili wystąpienia z roszczeniem w zbiorach państwowych jest zawsze możliwa na drodze uzgodnień dyplomatycznych, o tyle odzyskanie dzieła z rąk prywatnych jest trudne i skomplikowane. Nie ma bowiem wyraźnych norm zarówno prawa międzynarodowego, jak i prawa wewnętrznego w państwach europejskich, które wyłączałyby stosowanie w takich przypadkach przepisów o przedawnieniu”⁵²⁷.

Argument z przedawnienia łączy się z argumentem z upływu czasu, wspierając go poprzez odwołanie się do racji wynikających z norm prawa. Należy jednak podkreślić, że brak możliwości dochodzenia roszczenia na drodze sądowej nie zamyka możliwości zgłoszenia roszczenia na gruncie alternatywnych postępowań.

2.3.2.5. Argument z zasiedzenia

Argument z zasiedzenia powołuje się na ochronę prawną w związku z upływem czasu. Jak wskazuje K. Zeidler, pozostaje on w związku z argumentem z prawa własności, argumentem z nabycia w dobrej wierze oraz argumentem z upływu czasu⁵²⁸.

W prawie polskim instytucja zasiedzenia rzeczy ruchomej uregulowana jest w art. 174 § 1 k.c., zgodnie z którym posiadacz rzeczy ruchomej niebędący jej właścicielem nabywa własność, jeżeli posiada rzecz nieprzerwanie od lat trzech jako posiadacz samoistny, chyba że posiada w złej wierze. Należy zatem podkreślić, że nabycie rzeczy ruchomej poprzez zasiedzenie może odbyć się wyłącznie w dobrej wierze⁵²⁹.

Nabycie prawa własności w drodze zasiedzenia zostało wyłączone względem rzeczy wpisanych do krajowego rejestru dóbr kultury w drodze art. 174 § 2 k.c. Jak wskazuje Joanna Naczyńska: „U podstaw wprowadzenia tej regulacji legło założenie, że dobra kultury, choć przysługują na własność poszczególnym podmiotom prywatnym i publicznym, w sensie społecznym stanowią dobra wspólne, jako że uczestniczą w kształtowaniu świadomości historycznej i kulturalnej wspólnoty narodowej. Właściciel dobra kultury posiada je nie tylko dla siebie, ale również dla przyszłych pokoleń. Jest zobowiązany postępować z zabytkiem tak,

⁵²⁶ S.E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958, s. 389 i n.

⁵²⁷ W. Kowalski, *Problematyka prawna...*, s. 29.

⁵²⁸ *Ibidem*, s. 212; zob. szerzej: A. Kunicki, *Zasiedzenie w prawie polskim*, Warszawa 1964.

⁵²⁹ Zob. szerzej: W. Kowalski, *Nabycie własności...*

aby przetrwał jak najdłużej w jak najlepszym stanie. W tym sensie właściciel posiada obiekt zabytkowy na zasadzie powiernictwa. Wielu właścicieli stwarza odpowiednie warunki przechowywania, konserwowania i upubliczniania znajdujących się w ich posiadaniu dóbr kultury. Wśród nich szczególne znaczenie mają muzea państwowe i samorządowe, archiwa państwowe oraz biblioteki, których zbiory należą do narodowego zasobu bibliotecznego. Podobną rolę odgrywają profesjonalni kolekcjonerzy dzieł sztuki czy bibliofile. W interesie społecznym jest więc, aby przedmiot zabytkowy pozostał w rękach właściciela, a w przypadku bezprawnego przejęcia ponownie do niego wrócił⁵³⁰.

Kacper Górniak podaje: „Europejskie systemy prawne niemal powszechnie dopuszczają nabycie rzeczy ruchomej w dobrej wierze, ale różnią się od siebie co do zakresu i przesłanek ochrony nabywcy”⁵³¹. Dalej autor wskazuje: „Cechą charakterystyczną prawa angielskiego jest dynamiczne (funkcjonalne) ujęcie prawa majątkowego (*property law*), przynajmniej jeśli chodzi o rzeczy ruchome. W takim systemie nie bada się tego, kto jest – obiektywnie – wyłącznym właścicielem danej rzeczy, lecz to, kto w konkretnej sytuacji (w sporze sądowym) ma do niej lepszy tytuł”⁵³². Taki stan rzeczy wynika z braku ochrony własności rzeczy ruchomych w drodze skarg prawnorzeczowych, zaś własność ruchomości chroniona jest za pomocą skarg deliktowych (*in tort*)⁵³³.

Cechą wspólną wyjątków prawa angielskiego od zasady *nemo dat* jest to, że aby doszło do nabycia w dobrej wierze, właściciel musiał w jakiś sposób przyczynić się do wywołania po stronie zbywcy pozoru uprawnienia do przeniesienia tytułu⁵³⁴. Dodatkowym warunkiem koniecznym jest też dobra wiara kupującego, której dowodem jest obciążony sam nabywca⁵³⁵. Istotnym – historycznym już – wyjątkiem w angielskim prawie krajowym było nabycie rzeczy na tzw. otwartym rynku (*market overt*), zgodnie z którym można było nabyć w tych warunkach w dobrej wierze nawet rzecz skradzioną⁵³⁶.

⁵³⁰ J. Naczyńska, *Art. 174 (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. Tom II. Własność i inne prawa rzeczowe (art. 126-352)*, (red.) M. Frasz, Warszawa 2018, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX.

⁵³¹ K. Górniak, *Nabycie własności...*, s. 27.

⁵³² *Ibidem*, s. 54; zob. A. Clarke, P. Kohler, *Property Law...*, s. 3-88; M.G. Bridge, *Personal Property Law*, Oxford 2015, s. 43-46.

⁵³³ K. Górniak, *Nabycie własności...*, s. 54;

⁵³⁴ *Ibidem*, s. 55.

⁵³⁵ *Ibidem*, zob. A. Clarke, P. Kohler, *Property Law...*, s. 393-396.

⁵³⁶ K. Górniak, *Nabycie własności...*, s. 55; zob. D.E. Murray, *Sale in Market Overt*, „International & Comparative Law Quarterly” 1960, vol. 9, no. 1.

W przedmiocie zasiedzenia prawo angielskie rozwinęło się odmiennie w stosunku do prawa kontynentalnego i w tym przedmiocie wpływ prawa rzymskiego był mniej istotny⁵³⁷. Prawo angielskie nie wyraża wprost koncepcji zasiedzenia ruchomości (*chattels*) lub nieruchomości (*real property*). Jelle E. Jansen wskazuje, że tego rodzaju ochrona prawna nie jest potrzebna w systemie prawnym chroniącym przede wszystkim najlepszy tytuł posiadania, nie zaś koniecznie prawo własności⁵³⁸. Uzasadnione jest natomiast stosowanie instytucji przedawnienia (*extinctive prescription* lub *limitation*). Zgodnie z przepisami Limitation Act 1980 zamknięcie drogi do skutecznego dochodzenia roszczenia w przedmiocie własności nieruchomości następuje z upływem dwunastu lat (art. 15 ust. 1), zaś w przedmiocie ruchomości – sześciu lat (art. 3 ust. 1). Ustawa zastrzega jednak, że w sytuacji utraty dobra wskutek kradzieży, bieg terminu sześcioletniego rozpoczyna się dopiero z momentem nabycia rzeczy w dobrej wierze (art. 4).

2.3.2.6. Argument ze znalezienia

Tradycyjnie skarb (*thesaurus*) był uważany za długo ukrytą, cenną rzecz, która miała kiedyś właściciela, ale obecnie niemożliwe jest jego ustalenie⁵³⁹. Prowadzenie amatorskich poszukiwań zabytków lub innych świadectw przeszłości, zwane potocznie poszukiwaniami skarbow, wpisało się na stałe w rzeczywistość⁵⁴⁰. Do końca XIX wieku zakopane skarby otoczone były tajemniczą narracją, zawierającą wręcz elementy magiczne⁵⁴¹. Obecnie prowadzenie poszukiwań zgodnie z prawem, przez osoby o odpowiednim przygotowaniu, postrzegane jest jako pożyteczne uzupełnienie pracy archeologów⁵⁴².

Sposób nabycia własności rzeczy ruchomej w polskim prawie reguluje między innymi art. 181 k.c. Zgodnie z tym przepisem własność ruchomej rzeczy niczyjej nabywa się przez jej

⁵³⁷ J.E. Jansen, *Thieves and Squatters: Acquisitive and Extinctive Prescription in European Property Law*, „European Property Law Journal” 2012, vol. 1, no 1, s. 160.

⁵³⁸ *Ibidem*.

⁵³⁹ J. Kozińska, *Art. 189 (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. Tom II. Własność i inne prawa rzeczowe (art. 126-352)*, (red.) M. Fras, 2018, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX.

⁵⁴⁰ M. Trzeciński, *Raz jeszcze o poszukiwaniu zabytków w Polsce. Między teorią i praktyką*, „Wiadomości Archeologiczne” 2017, t. 68, s. 33; zob. szerzej: I. Gredka-Ligarska, Dariusz Rozmus (red.), *Legalne/nielegalne poszukiwanie zabytków i obrót zabytkami na styku archeologii i prawa*, Sosnowiec 2017; M. Trzeciński, *Poszukiwania skarbow czy poszukiwania zabytków? Między legendą a rzeczywistością*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2012, vol. 88, no. 3440.

⁵⁴¹ J. Dillinger, *Magical Treasure Hunting in Europe and North America. A History*, Basingstoke-New York, 2012, s. 1.

⁵⁴² M. Trzeciński, *Przestępczość przeciwko zabytkom archeologicznym. Problematyka prawno-kryminalistyczna*, Warszawa 2010, s. 141.

objęcie w posiadanie samoistne. Jerzy Ciszewski i Joanna Bocianowska wskazują, że „objęcie rzeczy niczyjej w posiadanie samoistne ze skutkiem nabycia własności z mocy samego prawa stanowi zawłaszczenie. Czynności tej może dokonać każdy, kto może być podmiotem prawa, nie jest wymagana zdolność do czynności prawnych, gdyż czynność ta stanowi czynność fizyczną”⁵⁴³. Sposób wyrzeczenia się własności rzeczy ruchomej określa natomiast art. 180 k.c., zgodnie z którym właściciel może wyzbyć się własności rzeczy ruchomej przez to, że w tym zamiarze rzecz porzuci. Należy jednak podkreślić, że regulacje dotyczące nabycia rzeczy niczyjej mają ograniczone zastosowanie co do dóbr kultury⁵⁴⁴.

Zgodnie z art. 189 k.c. jeżeli rzecz znaleziono w takich okolicznościach, że poszukiwanie właściciela byłoby oczywiście bezcelowe, staje się ona przedmiotem współwłasności w częściach ułamkowych znalazcy i właściciela nieruchomości, na której rzecz została znaleziona, jeżeli jednak rzecz ta jest zabytkiem lub materiałem archiwalnym, staje się ona własnością Skarbu Państwa, a znalazca jest obowiązany wydać ją niezwłocznie właściwemu staroście. Regulacja ta zgodnie z doktryną prawa cywilnego dotyczy tzw. znalezienia skarbu⁵⁴⁵.

Joanna Kozińska zastrzega: „Przepisu art. 189 k.c. nie stosuje się do zabytków archeologicznych ruchomych, choć też są one znajdowane w takich okolicznościach, że poszukiwanie właściciela byłoby oczywiście bezcelowe. W tym zakresie obowiązuje szczególna regulacja art. 35 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z. Przedmioty będące zabytkami archeologicznymi odkrytymi, przypadkowo znalezionymi albo pozyskanymi w wyniku badań archeologicznych albo poszukiwań, stanowią własność Skarbu Państwa. Przy czym, w świetle art. 3 pkt 4 u.o.z.o.z., zabytek archeologiczny ruchomy to wytwór znajdujący się w nawarstwieniach kulturowych, składających się na zabytek archeologiczny nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów”⁵⁴⁶.

Szczególne regulacje dotyczące przemilczenia zawiera treść art. 187 § 1 i 2 k.c., zgodnie, z którym rzecz znaleziona będąca zabytkiem lub materiałem archiwalnym, która nie zostanie przez osobę uprawnioną odebrana w ciągu roku od dnia wezwania go przez właściwy

⁵⁴³ J. Ciszewski, J. Bocianowska, *Art. 181. Nabycie rzeczy niczyjej (w:) Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Ciszewski, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX.

⁵⁴⁴ Zob. M. Drela, *Własność zabytków...*, s. 189 i n.

⁵⁴⁵ Zob. K. Mularski, *O skarbach de lege lata i de lege ferenda*, „Monitor Prawniczy” 2009, nr 12.

⁵⁴⁶ J. Kozińska, *Art. 189...*

organ, a w razie niemożności wezwania – w ciągu dwóch lat od jej znalezienia, staje się własnością Skarbu Państwa.

Zgodnie z art. 109c ustawy u.o.z.o.z., kto bez pozwolenia albo wbrew warunkom pozwolenia poszukuje ukrytych lub porzuconych zabytków, w tym przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat dwóch. Regulacje karne dotyczące czynów zabronionych przeciwko dobrom o szczególnym znaczeniu dla kultury wskazuje obostrzający odpowiedzialność art. 294 § 1 i 2 k.k.⁵⁴⁷

W brytyjskim prawie krajowym główne regulacje dotyczące znalezienia skarbu zawiera Treasure Act z dnia 4 lipca 1996 r. Jego przepisy mają zastosowanie do rzeczy znalezionych po 24 września 1997 r. Akt obowiązuje na terytorium Anglii, Walii i Irlandii Północnej. Wojciech Ziółkowski wskazuje najistotniejsze regulacje dotyczące znalezienia skarbu według prawa brytyjskiego: „Znalezienie (intencjonalne czy nie) «skarbu», w myśl definicji aktu, musi zostać zgłoszone do koronera właściwego dla regionu, w którym dokonano znaleziska. Musi to nastąpić w ciągu 14 dni od daty odkrycia lub 14 dni od daty uzyskania wiedzy lub uzasadnionych podejrzeń, że może to być «skarbu». Złamanie tego przepisu traktowane jest jako przestępstwo i sankcjonowane karą aresztu do 3 miesięcy, grzywną do 5 000 funtów lub obiema karami łącznie. Koroner po przeprowadzeniu dochodzenia, które potwierdzi fakt znalezienia «skarbu», ma obowiązek powiadomić o tym znalazcę, właściciela lub użytkownika terenu i instytucje naukowe”⁵⁴⁸. Zgodnie z art. 9 ust. 2 lit. a Treasure Act koroner o prowadzeniu takiego dochodzenia na terytorium Anglii zawiadamia Muzeum Brytyjskie. Znaleziska spełniające ustawowe przesłanki należy zgłaszać, stanowią one własność Korony i w drodze odpowiednich procedur są zwykle odkupowane w cenach rynkowych przez instytucje naukowe i muzea⁵⁴⁹. Znaleziska dokonane na morzu, na obszarze wybrzeża morskiego lub terenach zalewowych objętych przepływami oraz pochodzące z wraków statków podlegają odrębnym regulacjom zawartym w Merchant Shipping Act 1995⁵⁵⁰. Z uwagi na dokonywanie licznych odkryć obiektów o dużej wartości naukowej lub

⁵⁴⁷ Zob. M. Trzeciński, *Próba oceny nowych rozwiązań w zakresie karnoprawnej ochrony dziedzictwa kultury*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2019, t. 51.

⁵⁴⁸ W. Ziółkowski, *Brytyjski model...*, s. 34; zob. szerzej: R. Bland, *The Development and Future of the Treasure Act and Portable Antiquities Scheme* (w:) *Metal Detecting and Archaeology*, (eds.) S. Thomas, P.G. Stone, Woodbridge 2009; R. Bland, *Ustawa Treasure Act i program Portable Antiquities Scheme w Anglii i Walii*, przeł. M. Małek, „Wiadomości Archeologiczne” 2017, vol. 68.

⁵⁴⁹ W. Ziółkowski, *Brytyjski model...*, s. 34.

⁵⁵⁰ Merchant Shipping Act z dnia 19 lipca 1995 r. (1995 c. 21); zob. szerzej: N. Phillips, N. Craig, *Merchant Shipping Act 1995. An Annotated Guide*, Abingdon-Oxfordshire – New York 2001.

historycznej, a niespełniających przesłanek uznania ich za skarb w rozumieniu Treasure Act, rząd brytyjski uruchomił w 1997 r. projekt Portable Antiquities Scheme (Program Ochrony Zbytków Ruchomych)⁵⁵¹. Jak podkreśla W. Ziółkowski: „Obejmujący do dziś całą Walię i Anglię, program ten stał się największym tego typu przedsięwzięciem w historii Wielkiej Brytanii. Ma on jednak charakter nieobligatoryjny – odwołuje się do świadomości i poczucia odpowiedzialności obywateli”⁵⁵².

Kodeks Etyki ICOM dla muzeów zawiera regulacje dotyczące prowadzenia wspólnie poszukiwań zabytków przez instytucje kultury, co ma zwykle związek z prowadzonymi badaniami archeologicznymi⁵⁵³. Zgodnie z punktem 3.3, jeżeli muzeum przystępuje do pozyskiwania zbiorów w terenie, powinno przestrzegać zasad postępowania zgodnych ze standardami akademickimi oraz przepisami prawa lokalnego i międzynarodowego. Podczas prac w terenie należy się odnosić z szacunkiem do zapatrywań panujących w społecznościach lokalnych, nie wolno naruszać zasobów środowiska i należy starać się o zachowanie dziedzictwa kulturalnego oraz naturalnego.

K. Zeidler określa istotę argumentu ze znalezienia: „w stosunku do osób prywatnych, będzie dotyczył bądź to znalezienia rzeczy pod rządami innego niż polski systemu prawnego, bądź też nabycia własności rzeczy stanowiącej dobro kultury albo takiej, która z czasem stała się dobrem kultury, przed przyjęciem przywołanej regulacji oraz ewentualnymi podobnymi regulacjami wcześniejszymi”⁵⁵⁴. Omawiany argument odwołuje się do przysługującej ochrony prawnej, dlatego jego stosowanie w praktyce może wiązać się z koniecznością badania kolejnych aktów przeniesienia prawa własności, co może być utrudnione z uwagi na upływ czasu od znalezienia rzeczy⁵⁵⁵.

2.3.2.7. Argument z poczynionych nakładów

Losy dóbr kultury prowadzą niekiedy do sytuacji, gdy podmiot mający do nich tytuł prawny nie dysponuje nim fizycznie, a wówczas często obiekty te znajdują się w posiadaniu kogoś innego, kto może z nich korzystać, a także utrzymywać dobro kultury w stanie

⁵⁵¹ W. Ziółkowski, *Brytyjski model...*, s. 34; zob. D. Gill, *The Portable Antiquities Scheme and the Treasure Act: Protecting the Archaeology of England and Wales?*, „Papers from the Institute of Archaeology” 2010, vol. 20.

⁵⁵² W. Ziółkowski, *Brytyjski model...*, s. 34.

⁵⁵³ Zob. szerzej: K. Zeidler, M. Trzeciński, *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa 2009; S. Waltoś, *Podstawowe zasady...*

⁵⁵⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 219.

⁵⁵⁵ Zob. *ibidem*.

niepogorszonym⁵⁵⁶. W tym celu często konieczne jest przeznaczenie na ten cel określonych nakładów, co rodzi pytanie o ich rozliczenie, a również może stać się argumentem za zatrzymaniem dobra kultury przy podmiocie, który przez określony czas dbał o dane dobra.

Słusznie podkreśla K. Zeidler, że w tym znaczeniu zakres zastosowania tego argumentu wychodzi poza cywilistyczne rozumienie nakładów, bowiem kumuluje on również argumenty związane z kosztami przechowywania rzeczy⁵⁵⁷. Co więcej, nakładem w tym znaczeniu może być również przeznaczanie odpowiednich środków na prowadzenie badań dotyczących obiektu i prac konserwatorskich, bezpieczne eksponowanie obiektu lub udostępnianie go do badań, a także popularyzowanie wiedzy na temat danego dobra. W tym kontekście Alicja Gałęcka-Paduchowa zauważa: „Nie słyhać, jak dotąd, ani jednego słowa na temat stanu przejętych dóbr oraz udziału w środkach, jakich wymagało przywrócenie tym dobrom ich dawnego zapomnianego blasku. Jakoś cicho o kondycji finansowej opuszczonych niegdyś majątków, często znacznie zadłużonych jeszcze w okresie przedwojennym, a wiadomo, iż kondycja finansowa pozostaje w ścisłym związku ze stanem zabytkowej substancji opuszczonych obiektów”⁵⁵⁸. K. Zeidler opisuje sytuacje, w których dochodzi do tego rodzaju przeniesienia posiadania dobra kultury: „Najczęściej łączy się to ze zdarzeniem polegającym na tym, że w wyniku wojny lub przemian ustrojowych dotychczasowy właściciel został pozbawiony możliwości korzystania ze swojego prawa bądź też tego prawa w ogóle pozbawiony. Co ważne działo się tak często przy okazji ratowania dobra kultury przed grabieżą bądź zniszczeniem. Określone dobra kultury zostały wówczas przeznaczone na inne niż dotychczasowe cele”⁵⁵⁹. Istotnie, zachowanie dóbr kultury od niebezpieczeństwa w kraju ich pochodzenia jest częstym aspektem argumentacji z poczynionych nakładów, połączonej wówczas z argumentem z najbezpieczniejszego miejsca.

Strona, przeciwko której skierowany jest argument z poczynionych nakładów, może bronić się przed nim twierdzeniem, że okres, w którym prawowity właściciel był pozbawiony możliwości dysponowania danym dobrem kultury, był *de facto* utraconym okresem czerpania korzyści, zaś brak tych korzyści miałby znosić się wzajemnie z poczynionymi przez posiadacza nakładami⁵⁶⁰. Argumentacja dotycząca korzyści uzyskanych przez posiadacza nie jest jednak

⁵⁵⁶ *Ibidem*, s. 219.

⁵⁵⁷ *Ibidem*, s. 220.

⁵⁵⁸ A. Gałęcka-Paduchowa, *Zawłaszczone czy ocalone?*, „Zdarzenia Muzealne. Biuletyn Ośrodka Dokumentacji Zabytków” 1991, nr 3, s. 10.

⁵⁵⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 220.

⁵⁶⁰ *Ibidem*.

argumentem restytucyjnym, bowiem nie stanowi samoistnej podstawy roszczenia restytucyjnego⁵⁶¹.

2.3.2.8. Argument z posiadania

Argument z posiadania odwołuje się do faktycznego stanu władania rzeczą. Posiadanie konstytuowane jest dwoma elementami, które muszą wystąpić łącznie, tj. *corpus possessionis*, czyli faktyczne władztwo nad rzeczą (element obiektywny posiadania), i *animus possidendi*, czyli wola posiadania (element subiektywny czy psychiczny posiadania), przy czym brak drugiego elementu sprawia, że nie można mówić o posiadaniu⁵⁶².

Zgodnie z doktryną prawa cywilnego sięgającą czasów rzymskich w lepszej sytuacji jest ten, kto rzecz posiada⁵⁶³. Interdykt *uti possidetis* służył do ochrony niewadliwego posiadania, a następnie jako rzymski wpływ znalazł odzwierciedlenie w systemach prawa krajowego i prawie międzynarodowym⁵⁶⁴.

K. Zeidler opisuje istotę argumentu z posiadania: „Argument ten odwołuje się więc nie do prawa, a właśnie do stanu faktycznego. Dopóki sprawa restytucyjna nie znajdzie swego rozstrzygnięcia, a do tego zazwyczaj długa droga, dopóty w sferze faktów niemal zawsze zyskuje posiadacz. Także w przypadku niemożliwości rozstrzygnięcia sprawy restytucyjnej, w szczególności ze względu na nieprzyjęcie przez prawodawcę odpowiednich podstaw prawnych, zyskuje na tym ten podmiot, który dane dobra kultury posiada. W takiej sytuacji nie musi nawet zostać rozwiązana ich sytuacja prawna, gdyż *per facta concludentia* posiadacz znajduje się na korzystniejszej pozycji. Zatem dopóki nie zostanie wniesione roszczenie restytucyjne przed właściwy organ stosujący prawo, dopóty posiadający będzie mógł z rzeczy korzystać”⁵⁶⁵.

Należy podzielić pogląd, że współcześnie jednym z najistotniejszych przeszkód rozwiązywania sporów restytucyjnych jest brak działania określonych podmiotów, w tym brak

⁵⁶¹ *Ibidem*.

⁵⁶² B. Sitek, *Art. 336. Posiadanie samoistne i zależne (w:) Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Ciszewski, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX.

⁵⁶³ Zob. szerzej: K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978, W. Rozwadowski, *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań 1992, W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014.

⁵⁶⁴ M. Kuryłowicz, A. Wiliński, *Rzymskie prawo prywatne: Zarys wykładu*, Warszawa 2013, s. 179; zob. T. Srogosz, *Uti possidetis w prawie międzynarodowym publicznym*, Warszawa 2016.

⁵⁶⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 221 i n.; por. K. Zeidler, *Prawo kontra historia: Bractwo uwięzione w college'u (w:) Fascynujące ścieżki...*, s. 164 i n.

działalności legislacyjnej prawodawcy⁵⁶⁶. Należy przy tym zauważyć, że spory restytucyjne dotyczą między innymi zdarzeń dawnych, co do których często nie ma możliwości dobrania odpowiednich rozwiązań prawnych bez naruszenia zasady nieretroaktywności prawa. Wydarzenia ostatnich lat dowodzą natomiast, że możliwe jest inicjowanie działalności legislacyjnej, umożliwiającej dokonywanie zwrotów z zachowaniem spójności rozwiązań prawa krajowego, czego przykładem jest ustawa przyjęta w grudniu 2020 r. przez francuskie Zgromadzenie Narodowe w sprawie zwrotu dóbr kultury afrykańskiej zgromadzonych w zbiorach muzeów publicznych⁵⁶⁷.

Bierność prawodawcy może być rozumiana jako zajęcie stanowiska w przedmiocie zwrotu dóbr kultury, szczególnie wtedy, gdy w systemie prawnym funkcjonują ustawowe ograniczenia co do deakcesji dóbr kultury ze zbiorów muzeów publicznych bez zgody wyrażonej w ustawie. Brak działań legislacyjnych jest dotkliwy również wtedy, gdy nie istnieje możliwość zaspokojenia roszczenia restytucyjnego na zasadach ogólnych z uwagi na ograniczenia wynikające z obowiązującego prawa⁵⁶⁸.

Ten, kto posiada dobro kultury znajduje się w lepszej sytuacji faktycznej i procesowej lub negocjacyjnej. W sferze faktycznej uprzywilejowanie posiadacza polega na samym fakcie posiadania rzeczy, co wiąże się również z możliwością dysponowania nią i często również czerpania z niej korzyści⁵⁶⁹. Na płaszczyźnie procesowej lub negocjacyjnej przywilej posiadacza wynika z ciężaru dowodzenia spoczywającego na podmiocie podnoszącym roszczenie. Gdy roszczenie restytucyjne nie jest należycie udowodnione, nawet wówczas, gdy słuszność jest po stronie dochodzącego zwrotu, organ podejmujący decyzję w sprawie nie ma podstawy dla orzeczenia zwrotu dobra kultury⁵⁷⁰. K. Zeidler zauważa: „Dzieje się tak przede wszystkim dlatego, że ze względu na upływ czasu, często wielu lat, zebranie odpowiedniego materiału dowodowego jest znacznie utrudnione, a czasami niemożliwe. W takiej sytuacji nie zostaje rozstrzygnięta kwestia własności dobra kultury, ale pozostaje ono nadal u posiadacza, który może w niemal pełnym zakresie z niego korzystać”⁵⁷¹.

⁵⁶⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 222.

⁵⁶⁷ Loi n° 2020-1673 du 24 décembre 2020 relative à la restitution de biens culturels à la République du Bénin et à la République du Sénégal; zob. A. Herman, *Restitution. The Return of Cultural Artefacts*, London 2021, publikacja udostępniona online na platformie Scribd, s. 64.

⁵⁶⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 222.

⁵⁶⁹ *Ibidem*.

⁵⁷⁰ *Ibidem*.

⁵⁷¹ *Ibidem*.

2.3.2.9. Argument z zobowiązania

Argument z zobowiązania może służyć zarówno poparciu roszczenia o restytucję dobra kultury, jak i obronie przed nim. Zobowiązanie jest prawną więzią, relacją między dwiema stronami – stroną wierzycielską i stroną dłużniczą, a w tej relacji wierzyciel ma prawo żądać, domagać się od dłużnika konkretnego zachowania (spełnienia świadczenia), zaś dłużnik ma powinność (obowiązek) owo zachowanie urzeczywistnić (a więc spełnić świadczenie)⁵⁷². Bernadetta Fuchs wskazuje: „To rodzaj zindywidualizowanego dwustronnie stosunku prawnego (a ściśle: cywilnoprawnego stosunku o zasadniczo względnej skuteczności), w ramach którego można wyróżnić następujące kategorie prawne – modelowe elementy strukturalne stosunku cywilnoprawnego (immanentne cechy konieczne): podmioty (wierzyciel i dłużnik), przedmiot (świadczenie dłużnika na rzecz wierzyciela), treść (skorelowane, sprzężone względem siebie uprawnienia wierzycielskie i obowiązki dłużnicze). (...) zdarzają się stosunki zobowiązaniowe, w których występują więcej niż dwie strony (stosunki cywilnoprawne wielostronne), jak też stosunki zobowiązaniowe, gdzie występują po jednej ze stron określone uprawnienia, które nie mają korelatu w postaci bezpośredniego obowiązku drugiej strony”⁵⁷³.

K. Zeidler, zastrzegając, że argument ze zobowiązania wykracza poza cywilistyczne rozumienie stosunku zobowiązaniowego, wskazuje: „istotą tego argumentu jest to, że jedna bądź kilka stron sprawy restytucyjnej w przeszłości zobowiązało się do czegoś. Może to dotyczyć wszystkich bez wyjątku podmiotów, które skutecznie mogły składać oświadczenie woli, zarówno krajowych, jak i międzynarodowych, czyli osób fizycznych i innych podmiotów prawa krajowego, organów działających w imieniu państwa, w końcu poszczególnych podmiotów prawa międzynarodowego, w tym przede wszystkim właśnie państw. W tym sensie znajduje tu zastosowanie zasada *pacta sunt servanda*”⁵⁷⁴.

W tym rozumieniu argument pozytywny będzie popierał żądanie określonego zachowania się aktualnego posiadacza dobra kultury, polegającego na zwrocie tego dobra, które wynika ze złożonego w przeszłości oświadczenia, że określone dobra kultury ulegną zwróceniu⁵⁷⁵. Argument negatywny będzie zaś przytaczał zobowiązanie podmiotu podnoszącego roszczenie do powstrzymania się od dochodzenia restytucji dobra kultury⁵⁷⁶.

⁵⁷² B. Fuchs, *Art. 353 (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. Tom III. Zobowiązania. Część ogólna (art. 353-534)*, (red.) M. Frasz, Warszawa 2018, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX.

⁵⁷³ *Ibidem*.

⁵⁷⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 223.

⁵⁷⁵ *Ibidem*.

⁵⁷⁶ *Ibidem*.

2.3.2.10. Argument ze wzajemności

Kolejnym argumentem odwołujących się do ochrony prawnej jest argument ze wzajemności. Wzajemność rozumiana szeroko współcześnie kojarzy się z wdzięcznością, zaś obdarowywanie się ludzi najczęściej ma charakter dwukierunkowy, co sprawia, że czynami ludzkimi rządzi zasada wzajemności; w myśl zasady *do ut des*, tj. daję, abys dał⁵⁷⁷. Stosunki wzajemności układają się w ramach struktury społecznej w taki sposób, by porządkować relacje i czynić je bardziej przejrzystymi⁵⁷⁸.

Istota restytucyjnego argumentu z wzajemności realizuje się w sytuacji, kiedy obie strony dyskursu restytucyjnego są wzajemnie w posiadaniu określonych dóbr kultury drugiej strony; w takich okolicznościach stanowiska stron mogą być następujące: oddam w zamian, gdy ty mi oddasz (podejście pozytywne) lub przeciwnie – nie oddam, gdyż ty także nie chcesz mi oddać (podejście negatywne)⁵⁷⁹. W tym znaczeniu argument ze wzajemności może mieć działanie motywujące (aktywizujące wzajemny zwrot) jak i zawieszające (podtrzymujące *status quo*)⁵⁸⁰.

Zasada wzajemności funkcjonuje w prawie międzynarodowym jako założenie, że jeśli państwo strona umowy międzynarodowej w istotny sposób narusza tę umowę, druga strona lub inne strony umowy upoważnione są do powołania tego naruszenia jako podstawy wygaśnięcia umowy bądź zawieszenia jej działania w całości lub w części⁵⁸¹. Jak wyjaśnia Marcin Marcinko: „jeśli państwo strona «X» nie przestrzega postanowień traktatu wobec państwa strony «Y», państwo strona «Y» nie ma obowiązku przestrzegać tych postanowień wobec państwa strony «X»”⁵⁸². W praktyce argument ze wzajemności jest wykorzystywany w stosunkach międzypaństwowych i realizowany jest na płaszczyźnie politycznej i dyplomatycznej⁵⁸³. K. Zeidler podaje: „Możliwość przyjęcia tego argumentu wynika z prowadzonej współpracy międzynarodowej, w tym dyplomatycznej. O ile w wielu przypadkach przynosił on satysfakcjonujące rezultaty, o tyle w równie licznych nie udało się

⁵⁷⁷ J. Łukaszyński, *Trzy koncepcje wzajemności*, Nauki Społeczne 2012, nr 2(6), s. 135; zob. też: L. Żuk-Łapińska, *Złota reguła. Jej znaczenie i rola w systemach etycznych i potocznych rozważaniach moralnych*, Rzeszów 1997, s. 23.

⁵⁷⁸ J. Łukaszyński, *Trzy koncepcje...*, s. 138.

⁵⁷⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 224.

⁵⁸⁰ Por. *Ibidem*.

⁵⁸¹ M. Marcinko, *Wzajemność w przestrzeganiu międzynarodowego prawa humanitarnego w niemiędzynarodowych konfliktach zbrojnych (w:) Ius cogens – soft law: dwa bieguny prawa międzynarodowego publicznego*, (red.) B. Kuźniak, M. Ingelevič-Citak, Kraków 2017, s. 427.

⁵⁸² *Ibidem*.

⁵⁸³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 224.

osiągnąć zadowalającego postępu w dwu- lub wielostronnych negocjacjach międzynarodowych. Wynika to po części z tego, że argument ze wzajemności zawsze jest umieszczony w szerszym kontekście wzajemnych relacji danych państw i aktualnego stanu stosunków je łączących. W warunkach przyjaznej współpracy międzynarodowej jest on możliwy do podnoszenia, zaś w przypadku bieżących sporów międzynarodowych, zaostżenia, zawieszenia, a nawet zerwania stosunków dyplomatycznych dochodzi do faktycznej niemożności odwoływania się do tego argumentu⁵⁸⁴.

Stosowanie wzajemności w postaci wymiany dóbr kultury znajdujących się w posiadaniu państw w praktyce może wywoływać istotne problemy. Pierwszym z nich jest kwestia symetrii i sprawiedliwości dokonywanej wymiany w sytuacji przeprowadzenia pełnego i całkowitego wzajemnego zwrotu dóbr kultury. Będzie to szczególnie czytelne w sytuacji, gdy jedna ze stron posiada istotnie większą liczbę dóbr kultury, objętych roszczeniem restytucyjnym niż druga strona⁵⁸⁵. Zastosowanie tego rodzaju wzajemności może doprowadzić do zubożenia zbiorów w jednym państwie bez otrzymania w zamian słusznej liczby rodzimych dóbr kultury⁵⁸⁶.

Drugim istotnym zagadnieniem praktycznym wzajemności w zwrotach dóbr kultury jest niebezpieczeństwo traktowania restytucji dóbr kultury jako narzędzia w dyskursie politycznym. Ewa Klekot i Piotr Kosiewski zauważają: „Dobra kultury bywają niestety traktowane instrumentalnie jako element gry politycznej. Niekiedy za ich pomocą prowadzi się politykę, w tym wypadku politykę gestów. (...) Tego typu gesty na ogół nie zostają jednak dostrzeżone i – co najważniejsze – rzadko prowadzą do rozwiązania konkretnych problemów⁵⁸⁷. Zdarza się, że wzajemny zwrot dóbr kultury ograniczony jest do wybranych dóbr kultury i stanowi dyplomatyczny komunikat, jednak nie prowadzi do dalszych etapów wzajemnej restytucji⁵⁸⁸.

⁵⁸⁴ *Ibidem*; zob. też: W. Kowalski, *Problematyka prawna...*, s. 29.

⁵⁸⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 225.

⁵⁸⁶ *Ibidem*.

⁵⁸⁷ E. Klekot, P. Kosiewski, *Dobra kultury. Współpraca i problemy roszczeń w relacjach polsko-ukraińskich. Rekomendacje*, Warszawa 2006, s. 10 i n.

⁵⁸⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 225; por. P. Lechowski, *Sporna Berlinka. Kontrowersje wokół zbiorów byłej Pruskiej Biblioteki Państwowej przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie*, „Biuletyn EBIB” 2008, nr 8 (99).

2.3.2.11. Argument z ustawowego zakazu deakcesji

Argument z ustawowego zakazu deakcesji zbiorów jest negatywnym argumentem restytucyjnym, polegającym na powołaniu się przez podmiot, przeciwko któremu skierowano roszczenie restytucyjne (najczęściej muzeum) na normę prawa krajowego, która uniemożliwia podmiotowi posiadającemu dane dobro kultury podjęcie samodzielnej decyzji o deakcesji dobra kultury, a następnie przeprowadzenia skutecznego przeniesienia prawa własności do danego obiektu.

W szerokim znaczeniu deakcesja rozumiana jest jako usunięcie obiektu ze zbiorów⁵⁸⁹. W węższym rozumieniu deakcesję definiuje się jako administracyjny akt dokumentowania usunięcia obiektu z inwentarza muzeum i odróżnia się od niej zbycie (wyzbycie się, *disposal*) rozumiane jako proces przekazywania obiektów z muzeum do innej instytucji poprzez wymianę, sprzedaż darowiznę lub zwrot, a w uzasadnionych przypadkach również zniszczenie obiektu⁵⁹⁰. Uważa się, że w Europie funkcjonują dwie wiodące tradycje w przedmiocie deakcesji i zbywania zbiorów. Według Dieuwertje Wijsmuller południowe kraje (m.in. Hiszpania, Włochy, Grecja, Rumunia, Francja) reprezentują tradycję łacińską, w której zasadzie niezbywalności zbiorów muzealnych towarzyszą rozwiązania prawne dalece ograniczające deakcesję⁵⁹¹. Drugą tradycję – anglosaską – reprezentują natomiast państwa północno-wschodniej Europy (szczególnie Wielka Brytania i Holandia), w których deakcesja została zaakceptowana jako element zarządzania muzeami, uregulowany właściwymi wytycznymi i standardami⁵⁹². Należy jednak zaznaczyć, że również w krajach tradycji anglosaskiej występują ścisłe ograniczenia w przedmiocie deakcesji zbiorów muzeów określonego rodzaju, czego przykładem są prawne regulacje dotyczące deakcesji w brytyjskich muzeach narodowych, omawiane w kolejnym rozdziale rozprawy.

Iwona Gredka-Ligarska wskazuje: „W środowisku muzealników – ale także w szerokim gronie ekspertów związanych z działalnością muzeów – od wielu już lat toczy się dyskusja na temat deakcesji muzealiów, do której muzea podchodzą z wielką rezerwą. Szczególnie temat sprzedaży muzealiów wzbudza kontrowersje nie tylko w gronie

⁵⁸⁹ D. Wijsmuller, *Deaccessioning & disposal in Europe 2008-2017*, publikacja online: <https://www.museumsanddeaccessioning.com/wp-content/uploads/Deaccessioning-disposal-Europe-2008-2017-D.-Wijsmuller.pdf> (dostęp: 20.04.2022), s. 11 i n.; por. Ch. Burgess, R. Shane, *Deaccessioning: A Policy Perspective*, „The Law Journal of Arts Management, Law, and Society” 2011, vol. 41, issue 3, s. 172.

⁵⁹⁰ D. Wijsmuller, *Deaccessioning & disposal...*, s. 11.

⁵⁹¹ *Ibidem*.

⁵⁹² *Ibidem*.

muzealników, lecz także wśród opinii publicznej, której głosy w tej sprawie są podzielone. Zdaniem części opinii publicznej kolekcje muzealne nie powinny podlegać alienacji, a muzealia powinny być uznane za niezbywalne. Uczynienie wyjątku od tej zasady mogłoby spowodować podważenie koncepcji samego muzeum, które jest postrzegane jako instytucja powołana do przechowywania świadectw przeszłości dla przyszłych pokoleń⁵⁹³. Brytyjski standard zarządzania zbiorami muzealnymi Spectrum 5.0 również wskazuje etyczne aspekty dyskusji na temat deakcesji muzealnych zbiorów: „W konsensusie etycznym dotyczącym kwestii zbywania obiektów muzealnych doszło do zmiany podejścia, od – mówiąc słowami Museums Association – silnego nastawienia przeciwko zbywaniu ze zbiorów przyjętych do nich obiektów do uznania, że odpowiedzialne zbycie odbywa się w ramach realizacji długoterminowej polityki gromadzenia zbiorów, a punktem wyjścia jest przegląd kuratorski. Przy tym, motywacja finansowa pozbywania się obiektów jest wciąż traktowana jako postawa sprzeczna z etyką, która może być podstawą sankcji ze strony organizacji zawodowych oraz podmiotów finansujących”⁵⁹⁴.

W polskim porządku prawnym problem deakcesji regulowany jest w ustawie o muzeach. Zgodnie z art. 23 muzea państwowe i samorządowe mogą dokonywać deakcesji muzealiów poprzez zamianę, sprzedaż lub darowiznę, po uzyskaniu pozwolenia ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Pozwolenie na zamianę, sprzedaż lub darowiznę muzealiów może być udzielone tylko w uzasadnionych przypadkach, a środki uzyskane ze sprzedaży muzealiów mogą być przeznaczone wyłącznie na uzupełnienie zbiorów muzeum. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, po zasięgnięciu opinii Rady do Spraw Muzeów, może wydać pozwolenie na zamianę, sprzedaż lub darowiznę muzealiów, na wniosek dyrektora muzeum zaopiniowany przez radę muzeum. Regulacja ta stanowi formę reglamentacji administracyjnoprawnej obrotu muzealiami jako dobrem narodowym⁵⁹⁵.

⁵⁹³ I. Gredka-Ligarska, *Art. 23. Zamiana, sprzedaż, darowizna muzealium* (w:) *Ustawa o muzeach. Komentarz*, Z. Cieślak, I. Gredka-Ligarska *et al*, Warszawa 2021, publikacja w serwisie informacji prawnej LEX; zob. też: N. Fyderek, W. Szafrąński, *Sprzedaż muzealiów – niewykorzystana szansa czy brak konieczności* (w:) *Kultura w praktyce: zagadnienia prawne. Tom 3. Muzea a rynek sztuki: aspekty prawne*, red. A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, Poznań 2014; A. Jurkowska-Zeidler, *Gospodarka finansowa muzeów jako jednostek sektora finansów publicznych* (w:) *Prawo muzeów*, (red.) J. Włodarski, K. Zeidler, Warszawa 2008.

⁵⁹⁴ K. Gosling, G. McKenna, *Brytyjski standard zarządzania zbiorami. Spectrum 5.0*, przeł. M. Nosorowska, Warszawa 2021, publikacja online: <https://nimosz.pl/baza-wiedzy/zarzadzanie-zbiorami/spectrum/informacje-o-standardzie-spectrum> (dostęp: 20.04.2022), s. 185.

⁵⁹⁵ P. Antoniak, *Art. 23. Pozwolenie na zamianę, sprzedaż lub darowiznę muzealiów* (w:) *Ustawa o muzeach. Komentarz*, P. Antoniak, Warszawa 2021, publikacja w serwisie informacji prawnej LEX.

Kodeks Etyki ICOM dla muzeów zawiera regulacje dotyczące deakcesji w rozdziale drugim, poświęconym zasadzie, że muzea, które posiadają zbiory, przechowują je w interesie społeczeństwa i jego rozwoju. Zgodnie z punktem 2.12 jeżeli muzeum posiada prawną możliwość zbywania lub pozyskało przedmioty, które wolno zbywać tylko pod pewnymi warunkami, ma obowiązek w takim wypadku bezwzględnie przestrzegania przepisów i zasad postępowania lub zobowiązań. Jeżeli zaś z pierwotnym pozyskaniem łączyły się takie ograniczenia, muzea powinny się do nich stosować, chyba że stosowanie się do nich jest bez wątpienia niemożliwe lub wyrządziłoby szkodę instytucji; należy jednak zapewnić prawną kontrolę takiej decyzji. W myśl punktu 2.13 usunięcie obiektu ze zbiorów muzealnych jest dopuszczalne tylko po wszechstronnym zbadaniu jego znaczenia, jego charakteru i stanu prawnego, zaś usunięcie jest niedopuszczalne, gdyby miało w jego wyniku dojść do utraty zaufania publicznego⁵⁹⁶. Pożądane praktyki związane z polityką deakcesji wskazuje natomiast punkt 2.15, zgodnie z którym każde muzeum powinno ustalić zasady, jakimi będzie się kierować przy usuwaniu na stałe przedmiotów należących do zbiorów, posługując się formą darowizny, przekazu, wymiany, sprzedaży, repatriacji lub zniszczenia oraz zezwalając na przekazanie organowi przyjmującemu nieograniczonego tytułu prawnego do takiego przedmiotu. Należy przy tym przechowywać pełną dokumentację zawierającą podjęte decyzje o zbyciu, opis przedmiotów zbywanych oraz ich przeznaczeniu. Dodatkowo zakłada się, że przed podjęciem decyzji o zbyciu przedmiotu, zostanie on wcześniej zaproponowany innemu muzeum. Aspekty etyczne związane z potencjalnym dochodem pochodzącym ze zbycia obiektów ze zbiorów muzeum uregulowane są w punktach 2.16 i 2.17. Zgodnie z punktem 2.16 muzea tworzy się dla społeczeństwa, dlatego też nie powinny być traktowane jako źródła dochodu. Pieniądze lub inne środki otrzymane ze zbycia przedmiotów lub okazów znajdujących się w zbiorach należy przeznaczyć wyłącznie na rzecz zbiorów, a przede wszystkim na ich wzbogacenie. Punkt 2.17 formułuje zastrzeżenie, że pracownicy muzeum, członkowie ich rodzin lub osoby im bliskie, nie powinny nabywać przedmiotów usuniętych ze zbiorów muzeum, za które są odpowiedzialni. Odrębnym dokumentem regulującym kwestię zbywania zbiorów są Wytyczne ICOM dotyczące deakcesji (*Guidelines on Deaccessioning of the International Council of Museums*)⁵⁹⁷.

⁵⁹⁶ Zob. szerzej: S. Tam, *In Museums We Trust: Analyzing the Mission of Museums, Deaccessioning Policies, and the Public Trust*, „Fordham Urban Law Journal” 2012, vol. 39, no. 3.

⁵⁹⁷ *Guidelines on Deaccessioning of the International Council of Museums*, przyjęte we wrześniu 2019 r., dostępne online: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2019/10/Guidelines-on-Deaccessioning-of-the-International-Council-of-Museums.pdf> (dostęp: 6.02.2022).

Wytyczne uściślają regulacje Kodeksu Etyki ICOM dla muzeów, w szczególności poprzez wyliczenie okoliczności uzasadniających deakcesję w ramach obowiązujących przepisów prawa krajowego oraz dookreślenie zakresu badań obiektu przed dokonaniem deakcesji. S. Waltoś zauważa natomiast, że nawet w sytuacji braku zakazu deakcesji wyrażonego w prawie, przypadki zbywania zbiorów są co do zasady rzadkie, a przyczyną tego stanu rzeczy jest lęk, że deakcesja *post factum* może okazać się nietrafioną⁵⁹⁸.

Argument z ustawowego zakazu deakcesji zbiorów często występuje łącznie z innymi argumentami wynikającymi z ochrony prawnej, jak z argument z prawa własności lub argument z posiadania. Może być również wspierany argumentem ze społecznej użyteczności, która to stanowi wszak rację za wprowadzeniem ustawowego zakazu deakcesji zbiorów przez określone instytucje. Wydarzenia ostatnich lat wykazały jednak, że ustawowy zakaz deakcesji nie stanowi nieusuwalnej przeszkody zaspokojenia roszczenia o zwrot dóbr kultury.

W listopadzie 2018 r. historyczka sztuki Bénédicte Savoy i ekonomista Felwine Sarr opublikowali sporządzony na polecenie Prezydenta Republiki Francuskiej Emmanuela Macrona raport, którego wnioski zawierały apel o dokumentację i zwrot ponad dziewięćdziesięciu tysięcy afrykańskich dóbr kultury usuniętych z krajów ich pochodzenia przez francuskie władze podczas kolonizacji (dalej jako „Raport Sarr-Savoy”)⁵⁹⁹. Postulaty te początkowo wydawały się niemożliwe do zrealizowania z uwagi na francuski porządek prawny dotyczący deakcesji zbiorów muzeów publicznych. Zgodnie z francuskim kodeksem dziedzictwa z 2005 roku zarejestrowane dobra kultury należące do zbiorów publicznych nie mogą być na mocy art. L622-13 nabyte przez zasiedzenie, a obiekty należące do państwa i do kolekcji „muzeów francuskich” nie mogą być zbywane (art. L451-5)⁶⁰⁰. Każda transakcja dotycząca obiektów państwowych mająca taki cel jest z zasady nieważna (art. L622-17), przy czym dotyczy to także przedmiotów utraconych i skradzionych⁶⁰¹. Raport Sarr-Savoy odniósł się do tych legislacyjnych przeszkód poprzez sformułowanie skonkretyzowanych postulatów *de lege ferenda*, polegających na dodaniu do księgi pierwszej kodeksu dziedzictwa, poświęconej postanowieniom ogólnym, regulacji wprowadzającej wyjątek od zasady niezbywalności zbiorów publicznych, gdy zbycie ma nastąpić w celu przeprowadzenia

⁵⁹⁸ S. Waltoś, *Kolekcjonerstwo muzealne i muzealników w świetle Kodeksu Etyki ICOM* (w:) *Kultura w praktyce: zagadnienia prawne*. Tom 3..., s. 109.

⁵⁹⁹ F. Sarr, B. Savoy, *The Restitution of African Cultural Heritage. Toward a New Relational Ethics*, przeł. D.S. Burk, 2018, publikacja online: http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_en.pdf (dostęp: 6.02.2022).

⁶⁰⁰ zob. *Code du patrimoine*, aktualizowana wersja ustawy dostępna online: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006074236/> (dostęp: 6.02.2022); W. Kowalski, *Muzea a ryzyka związane z globalizacją rynku sztuki*, „Opuscula Musealia” 2018, z. 25, s. 291.

⁶⁰¹ W. Kowalski, *Muzea a ryzyka...*, s. 291.

restytucji na podstawie umowy dwustronnej⁶⁰². Ostatecznie precedensowy przypadek restytucji dóbr kultury wchodzących w skład zbiorów publicznych odbył się w drodze ustawy szczególnej, legitymizującej „transfer” konkretnych dwudziestu siedmiu obiektów na rzecz Republiki Beninu i Republiki Senegalu⁶⁰³.

Zwolennicy dopuszczenia deakcesji w celu przeprowadzenia restytucji dóbr kultury wskazują, że muzealne zbiory nie są jedynie kolekcją wartościowych obiektów, ale również świadectwem wyznawanych wartości i deklarowanych stanowisk⁶⁰⁴. Julia P. Feldman wskazuje: „Ten problem wymaga innego rodzaju restytucji – restytucji znaczenia, przywrócenia zapomnianych lub ignorowanych dzieł do ich miejsca w historii sztuki. Takie działanie może emocjonalnie i etycznie budzić lęk, jako że zrobienie miejsca na nowe głosy i spojrzenia może stawiać pod znakiem zapytania ukochany kanon sztuki. Kiedy zaś muzealne budżety i miejsca na ścianach są ograniczone, należy podejmować trudne decyzje”⁶⁰⁵. Przełomowe wydarzenia dotyczące zwrotu afrykańskich dóbr kultury przez Francję doprowadziły do krytycznej oceny argumentu z ustawowego zakazu deakcesji. Zauważa się bowiem, że prawo stanowione może ulegać zmianom dostosowującym je do aktualnych problemów i powszechnego poczucia sprawiedliwości⁶⁰⁶.

2.3.3. Argumenty wynikające z więzi z dobrami kultury

Argumenty powołujące się na rozmaite formy więzi z dobrami kultury wywodzą się z założenia, że dobra kultury są nośnikami rozmaitych wartości i wspomnień, posiadają istotne znaczenie symboliczne, a także wywołują silne emocje. To w tych argumentach najwyraźniej odzwierciedlony jest dualizm postrzegania dóbr kultury z perspektywy internacjonalizmu lub nacjonalizmu kulturowego. Treści większości argumentów restytucyjnych wynikających z więzi z dobrami kultury zmierzają do wykazywania szczególnego znaczenia dóbr kultury dla określonych miejsc, kultur, narodów lub osób. Tym partykularnym więziom przeciwstawiany jest natomiast argument uniwersalistyczny, zakorzeniony w przekonaniu, że wszelkie przejawy

⁶⁰² Zob. F. Sarr, B. Savoy, *The Restitution...*, s. 77 i n.

⁶⁰³ Loi n° 2020-1673 du 24 décembre 2020 relative à la restitution de biens culturels à la République du Bénin et à la République du Sénégal.

⁶⁰⁴ J.P. Feldman, *Restitution Is Not Enough. Deaccessioning for Justice in Contemporary Art.*, „Inquiries into Art., History, and the Visual” 2020, vol. 21, no. 1, s. 208.

⁶⁰⁵ *Ibidem*.

⁶⁰⁶ A. Plata, *Conference Report: International Conference “Decolonizing Heritage – The Return of Cultural Objects to Africa: An International Law Perspective”, 23-24 September 2021, Université de Genève*, sprawozdanie w archiwum autorki.

dziedzictwa kultury stanowią schedę całej ludzkości. Wspólnym problemem omówionych poniżej racji jest pytanie o związek dóbr kultury z tożsamością⁶⁰⁷.

2.3.3.1. Argument z miejsca powstania

Zgodnie z treścią argumentu z miejsca powstania dobro kultury powinno zostać zwrócone do miejsca, w którym powstało, czyli tam, gdzie dana rzecz została stworzona bądź wytworzona⁶⁰⁸.

Miejsce powstania dobra kultury przyjmowane było jako podstawa rozwiązań w przedmiocie dóbr kultury przemieszczonych podczas konfliktu zbrojnego. Ogólna zasada terytorialności podnoszona była w pierwszych latach praktykowania restytucji łupów wojennych. Zgodnie z zasadą powszechnej restytucji nielegalnie przejętych obiektów, były one zwracane do miejsca, gdzie dokonano bezprawnego zaboru mienia⁶⁰⁹. Przykładem jest restytucja rękopisów z Heidelbergu po okresie wojen napoleońskich – manuskrypty nie zostały bowiem zwrócone do Watykanu, skąd przejęły je wojska francuskie, ale do biblioteki w Heidelbergu, gdzie zostały zagrabione wcześniej, podczas wojny trzydziestoletniej⁶¹⁰.

Kwestia pochodzenia dóbr kultury była silnie akcentowana w wypowiedzi uznawanej za zwrotny punkt w międzynarodowej debacie na temat zwrotu dóbr kultury utraconych w związku z praktykami imperiów kolonialnych. Przytaczany wcześniej apel Amadou-Mahtara M'Bowa z roku 1978 nawołuje do zwrotu dóbr kultury tym, którzy je wytworzyli. Argument z miejsca powstania jako samodzielna podstawa roszczenia o zwrot dobra kultury napotyka zdecydowany sprzeciw stron będących w posiadaniu bogatych zbiorów pochodzących z odległych miejsc z uwagi na zagrożenie utworzenia praktyki, mogącej prowadzić do wzmożonego napływu podobnych roszczeń⁶¹¹.

⁶⁰⁷ Zob. szerzej: D. Folga-Januszewska, *Identity Builds Development. How Museums Stimulate Regional Changes* (w:) *Museums and Identities. Planning an Extended Museum*, (red.) D. Folga-Januszewska et al., przeł. J. Figiel, Warszawa 2019.

⁶⁰⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 175; zob. szerzej: O. Jakubowski, M. Trzciniński, *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu – charakterystyka zjawiska* (w:) *Praktyczne aspekty zwalczania...*

⁶⁰⁹ Zob. W. Kowalski, *Claims for Works of Art...*, s. 36.

⁶¹⁰ *Ibidem*.

⁶¹¹ Zob. J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 107.

2.3.3.2. Argument z miejsca przeznaczenia

Zdarza się, że dobra kultury są wytwarzane z intencją umieszczenia ich w innym miejscu niż miejsce ich powstania⁶¹². Zarówno historia jak i obecne praktyki rynkowe wykazują, że dzieła sztuki od zawsze podróżowały i nadal są transportowane z miejsc ich wytworzenia do swoich nabywców na całym świecie. Jak wskazuje K. Zeidler: „Jeśli więc dane dzieło sztuki powstało z intencją sprzedaży go, niekoniecznie w miejscu jego powstania, to mogło być ono następnie legalnie przewiezione w inne miejsce”⁶¹³.

Historia sztuki dostarcza przykładów sytuacji, gdy już na etapie zamawiania wykonywania dobra kultury wiadomym było, że miały powstać w celu umieszczenia ich w konkretnym miejscu przeznaczenia⁶¹⁴. Gotowe dzieła sztuki również mogły być kupowane i legalnie wywiezione z miejsc ich powstania⁶¹⁵.

Kamil Zeidler zauważa, że argument z miejsca przeznaczenia najczęściej wyłącza stosowanie argumentu z miejsca powstania, bowiem jeśli dobro kultury zostało zamówione lub zakupione przez osobę, która następnie dokonała jego legalnego wywozu za granicę, sytuacja taka znosi możliwość skutecznego powoływania się na szczególną więź dobra kultury z miejscem jego wytworzenia⁶¹⁶. Choć oczywiście możliwe jest, że przedmiot powstał w tym miejscu, do którego był przeznaczony. Wówczas kolizja między argumentami nie występuje.

W wyjątkowych sytuacjach argument z miejsca przeznaczenia może jednak być stosowany jako wzmocnienie argumentu z miejsca powstania w roszczeniu restytucyjnym. Najczęściej będzie miał wówczas na celu podkreślenie istoty umieszczenia dobra kultury w odpowiednim kontekście zamierzonym przez twórców dobra kultury wytworzonego w danym miejscu i jemu też przeznaczonego. W tym wymiarze argument z miejsca przeznaczenia podkreśla kontekstualną więź dobra kultury z jego miejscem powstania. Argumentacja tego rodzaju stosowana jest w sporach dotyczących zwrotu dóbr kultury utraconych przez kraje stanowiące były kolonie, jak również w roszczeniach podnoszonych przez rdzenne społeczności zamieszkujące historycznie dane terytorium⁶¹⁷.

⁶¹² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 176.

⁶¹³ *Ibidem*.

⁶¹⁴ Por. M. Walicki, *Hans Memling. Sąd Ostateczny*, Warszawa 1981, s. 51 i n.; zob. szerzej: J. Kamień, B. Możejko, J. Zajadło, K. Zeidler (red.), *Sąd Ostateczny Hansa Memlinga. Losy – prawo – symbole*, Gdańsk 2019.

⁶¹⁵ Por. M. Rzepińska, *Co wiemy o Damie z gronostajem z Muzeum Czartoryskich*, Kraków 1990, s. 27.

⁶¹⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 176.

⁶¹⁷ *Ibidem*; zob. R. Thornton, *Repatriation as healing the wounds of the trauma of history: Cases of Native Americans in the United States of America (w:) The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*, (ed.) C. Fforde, J. Hubert, P. Turnbull, New York 2002.

Należy przy tym podkreślić, że postulaty argumentu z miejsca przeznaczenia mogą uderzać w samą istotę muzeów. Jak wskazuje bowiem D. Folga-Januszewska, „Muzeum tworzy system, w którym zebrane zostają notacje (obrazy, dźwięki, rejestracje głosu, zapisy, teksty, zapachy, a nawet żyjące formy biologiczne) wyjęte ze swych dawnych kontekstów, często wyrwane z określonych ciągów czasowych. W ten sposób powstają też nowe pojęcia. Notacje te odnajdują nowe miejsca, nowe sąsiedztwa, nowe znaczenia i zaczynają żyć nowym życiem. Nowe pojęcia nabierają z kolei nowych znaczeń”⁶¹⁸.

2.3.3.3. Argument z przynależności narodowej

John S. Mill podaje: „Uczucie narodowości z rozmaitych przyczyn powstać może; czasem jest ono skutkiem jedności rasy i pochodzenia; czasami wspólnoty języka i religii, a nawet granice geograficzne przyczyniają się do jego powstania i rozwoju. Ale najważniejszą ze wszystkich jest tu wspólność przeszłości politycznej, wspólność historii narodowej, a więc wspólność wspomnień, powiązanych przez wspólną dumę i upokorzenie, smutki i radości wspólne. Jednakże żaden z tych warunków nie jest ani niezbędnie potrzebny, ani sam jeden wystarczający do utworzenia narodowości”⁶¹⁹. Pojęcia narodu, narodowości, tożsamości narodowej i świadomości narodowej w nowoczesnym rozumieniu zaczęły kształtować się w XVIII wieku⁶²⁰. Jak jednak wskazuje K. Zeidler, to, że sama idea narodu ukształtowała się później niż powstała większość dóbr kultury, nie negowało możliwości uznania ich przez dany naród za własne i zaadaptowania ich z uwagi na związki z historią, będącą podstawą kształtowania się myśli narodowej⁶²¹. W. Szafrąński i Piotr Lasik zauważają natomiast: „Współtworzące narodowe dziedzictwo kulturowe dobra kultury materialnej powstały kilkaset lub tysiące lat przed ukształtowaniem się narodu. O przynależności do dziedzictwa narodowego decyduje aspekt terytorialny (przebywania na danym terytorium grupy ludzi) względnie aspekt bliżej nieokreślonych więzi genetyczno-kulturowych z członkami obecnego narodu etnicznego lub państwowego”⁶²². Dobra kultury stanowią zaś zarówno materialny jak i duchowy dowód

⁶¹⁸ D. Folga-Januszewska, *Obraz, narracja...*, s. 73.

⁶¹⁹ J.S. Mill, *O rządzie reprezentatywnym* (w:) *O rządzie reprezentatywnym. Poddaństwo kobiet*, J.S. Mill, tłum. G. Czernicki, M.Ch. Chyżyńska Kraków-Warszawa 1995, s. 245.

⁶²⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 181; zob. S. Huntington, *Kim jesteśmy? Wyzwania dla amerykańskiej tożsamości narodowej*, przeł. B. Pietrzyk, Kraków 2007; H. Salmi, *Europa XIX wieku...*

⁶²¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 181.

⁶²² W. Szafrąński, P. Lasik, *Prawo ochrony dziedzictwa kulturowego. Quo vadis?*, “Santander Art and Culture Law Review” 2021, nr 1(7), s. 200.

faktów historycznych, z których narody wywodzą swoją zbiorową i jednoczącą tożsamość.

Jürgen Habermas definiuje naród z kulturowego punktu widzenia jako przedpolityczną jedność historycznie powstałej wspólnoty losów⁶²³. Zastrzega również, że: „W tym klasycznym rozumieniu narodami są wspólnoty rodowe, zintegrowane zarówno geograficznie przez siedzibę i sąsiedztwo, jak i kulturowo – przez wspólnotę języka, obyczajów i tradycji, lecz jeszcze nie politycznie przez formę państwowej organizacji”⁶²⁴. Jacek Sobczak podaje natomiast: „Problematyka tożsamości narodowej należy do tych zagadnień, które leżą w polu zainteresowania kilku dyscyplin naukowych. Z jednej strony, jest ona przedmiotem badań socjologii, z drugiej, stanowi obiekt dociekań historyków, historyków prawa i idei, politologów, kulturoznawców, psychologów, etnologów. Efektem tego stanu rzeczy było stosowanie w toku eksploracji odnoszących się do treści, perspektyw i cech tożsamości narodowej różnych metod badawczych, właściwych przedstawicielom poszczególnych dyscyplin. Zjawisko to niewątpliwie poszerzyło i wzbogaciło pole badań, z drugiej jednak strony doprowadziło do nieporozumień”⁶²⁵. W świetle tych uwag należy stwierdzić, że pojęcie narodu nie jest rozumiane jednolicie, zaś definiowanie go w kategoriach etnicznych lub kulturowych współcześnie rzadko pokrywa się z narodem definiowanym politycznie, dla istnienia którego niezbędna jest organizacja państwowa⁶²⁶.

Jako przyczynę współczesnej tendencji do przywiązywania szczególnej uwagi do więzi między narodem a dobrami kultury J.H. Merryman wskazuje osiągnięcia zachodniej historii intelektualnej. Autor zauważa: „Dziś, po upływie wieku i ponad połowy kolejnego stulecia, nasze myśli i emocje wciąż są kontrolowane przez Byrona, i Goethego, i Herdera, przez XIX-wieczny romantyzm, XIX-wieczny nacjonalizm, a w toku dialogu na temat dóbr kultury te siły zbiegają się z wielką mocą. Często wystarczy, że przedstawiciel narodu podniesie, że dany obiekt jest częścią «narodowej spuścizny» lub «narodowego dziedzictwa», by uargumentować zatrzymanie lub zwrot dobra kultury”⁶²⁷. Argumentację odwołującą się silnie do więzi między narodem a dobrem kultury przytacza również J. Pruszyński: „Upominamy się o nie, gdy uznajemy je za część naszego dziedzictwa i ten fakt, nie zaś

⁶²³ J. Habermas, *Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Warszawa 1993, s. 6.

⁶²⁴ *Ibidem*, s. 8 i n.

⁶²⁵ J. Sobczak, *Wolność korzystania z dóbr kultury – standardy europejskie i konstytucyjna rzeczywistość polska* (w:) *Prawna ochrona dóbr kultur*, (red.) T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2009, s. 8.

⁶²⁶ *Ibidem*, s. 9.

⁶²⁷ J.H. Merryman, *The Nation and the Object*, “International Journal of Cultural Property” 1994, vol. 3, no. 1, s. 64.

dowód własności, powinien mieć decydujące znaczenie. Nie znaczy to, by żądać bezwzględnej restytucji wszystkiego, co wskutek wydarzeń historycznych znalazło się poza granicami. Można jednak i trzeba domagać się poszanowania ze strony nowych właścicieli i zwrotu tego, co nie jest częścią ich dziedzictwa, co nie przedstawia dla nich wartości kulturalnej. Bo ocalałe szczątki materialnych dowodów przeszłości to pamiątki narodu, który przyczynił się do ich powstania nie zaś dobro kultury tych, którym dostały się bezprawnie w posiadanie. (...) nie staje się dziedzictwem kulturalnym narodu zasób zdobyty w drodze grabieży i wyniszczenia innego narodu”⁶²⁸. Autor podkreśla również: „Liczne zabytki znalazły się poza granicami w wyniku wojen, grabieży, wskutek zmian granic państwowych, w wyniku umów międzynarodowych. Te, nawet będąc dobrem innego narodu w sensie prawnym, nie przestaną być częścią dziedzictwa kultury narodu, który przyczynił się do ich wytworzenia, dokąd poczuwa się on do kulturalnych z nim związków”⁶²⁹. Istotnie, przebieg losów dziejowych często czyni niemożliwym jednoznaczne rozstrzygnięcie przynależności dobra kultury do jednego tylko narodu.

J. Pruszyński zauważa również istotną kwestię elastyczności oceny tego, do kogo naprawdę należy dany przykład dziedzictwa kulturowego, pisząc, że: „to co uważamy za własne dziedzictwo, jest zasobem nawarstwiającym się przez wieki dzięki pracy nie jednego narodu, ale stałych mieszkańców i przybyszów w celach wojennych, handlowych i pracowniczych”⁶³⁰. Autor podkreśla również: „Naród, jako wspólnota pochodzenia, języka, obyczaju, wyznana, a niekiedy wspólnie zamieszkiwanego terytorium, nie ma charakteru jednolitego, szczególnie gdy chodzi o zjawiska kulturowe”⁶³¹. Podczas ostatniego stulecia pojęcie narodu ulegało intensywnej rekonstrukcji wskutek geopolitycznych zmian. Rezultatem tego jest potrzeba narodów, by poprzez prowadzenie polityki kulturalnej zaznaczać swoją obecność na arenie międzynarodowej nie tylko w roli skutków współczesnych politycznych przemian, ale również podmiotów o historycznym dziedzictwie, linearnie prowadzącym do ich obecnej niepodległości⁶³². Nieostrość pojęcia dziedzictwa narodowego, wynikająca m.in. z braku międzynarodowego porozumienia co do jego definicji, przyczynia się do powstawania

⁶²⁸ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury – narodowe, europejskie czy własne?*, „Ochrona Zabytków” 1999, nr 4, s. 406.

⁶²⁹ *Ibidem*.

⁶³⁰ J. Pruszyński, *Obrót dziełami...*, s. 19 i n.

⁶³¹ *Ibidem*, s. 20.

⁶³² K. Singh, *Universal Museums: The View from Below (w:) Witnesses to History. A Compendium of Documents and Writings on the Return of Cultural Objects*, (ed.) L.V. Prött, Paris 2009, s. 125.

sporów o restytucję dóbr kultury w oparciu o argument istnienia więzi między określoną grupą a obiektem⁶³³.

Na skuteczność argumentu z przynależności narodowej jako podstawy roszczenia restytucyjnego istotny wpływ ma to, czy dane dobro kultury istotnie przed jego utratą stanowiło ważny element budowania tożsamości narodowej w tym sensie, że istniał do niego szeroki dostęp. J.H. Merryman formułuje krytyczne uwagi co do podnoszenia roszczeń restytucyjnych w oparciu o argument z przynależności narodowej w przedmiocie dóbr kultury, stanowiących przed ich przemieszczeniem własność prywatną, do której dostęp mieli wyłącznie jego właściciele, a aktualnie przechowywanych w muzeum⁶³⁴. Autor zadaje pytanie o legitymację do podnoszenia przez państwo tego typu argumentacji w sytuacji, gdy państwo posiadało wcześniej narzędzia, by dane dobro kultury kupić od prywatnego właściciela, a następnie umieścić je w muzeum państwowym, by zapewnić jego profesjonalną konserwację, ochronę, a także możliwość powszechnego podziwiania obiektu przez zwiedzających oraz badania przez zainteresowanych naukowców⁶³⁵. Wydaje się, że powyższe krytyczne uwagi w określonych sytuacjach mogą znaleźć zastosowanie również względem pozostałych argumentów restytucyjnych powołujących się na szczególną więź z dobrem kultury, z wyjątkiem przynależności osobistej.

J.H. Merryman zadaje również pytanie, czy z perspektywy więzi narodu z dobrem kultury jego przemieszczenie, czyli zmiana jego lokalizacji, istotnie coś zmienia⁶³⁶. Odwołując się do konkretnych przykładów, podaje: „Gdyby kamienny kalendarz Azteków znajdował się w muzeum w Paryżu, wciąż byłby hołdem dla Azteków, tak jak Marmury Partenonskie w Muzeum Brytyjskim w Londynie stanowią hołd dla sztuki klasycznych greckich rzeźbiarzy oraz kultury, w której żyli i pracowali. Mówienie o «utracie dziedzictwa kultury» oznacza jedno, gdy zostaje ono zniszczone lub stłamszone. Całkowicie odmienną rzeczą jest, gdy «utrata» dotyczy lokalizacji w obrębie terytorium narodu”⁶³⁷.

Kolejnym istotnym zagadnieniem jest pojęcie własności narodowej. Należy podzielić ocenę K. Zeidlera, że o ile koncepcja kolektywnej własności tego rodzaju była wykorzystywana w państwach komunistycznych przy przyjmowaniu różnych konstrukcji prawnych, o tyle naród jako taki nie może stanowić podmiotu, któremu przysługuje własność w sensie

⁶³³ J.A.R. Nafzinger, R. K. Paterson, *Introduction...*, s. 3.

⁶³⁴ Zob. J.H. Merryman, *The Nation and the Object...*, s. 65 i n.

⁶³⁵ *Ibidem*, s. 65.

⁶³⁶ *Ibidem*, s. 66.

⁶³⁷ J.H. Merryman, *The Retention of Cultural Property...*, s. 498.

cywilnoprawnym⁶³⁸. Jak wskazuje autor: „Chodzi tu więc o uprawnienie danego narodu o innym niż *stricte* własnościowym charakterze, jednak bardziej odpowiednim sformułowaniem byłaby przynależność narodowa danego dobra kultury. To powyższe rozumienie własności narodowej jest więc pewnym skrótem myślowym, gdyż w sferze prawa prywatnego naród jako taki nie jest podmiotem prawa własności”⁶³⁹. Pomimo tego, w narracji dotyczącej utraty dóbr kultury pojawiają się sformułowania takie jak narodowa tragedia, narodowa katastrofa, żałoba lub ból⁶⁴⁰.

Brytyjskie regulacje prawne dotyczące wywozu dóbr kultury dostarczają refleksji na temat pojęcia dziedzictwa narodowego⁶⁴¹. Wydanie decyzji dotyczącej możliwości wywozu dobra kultury z Wielkiej Brytanii odbywa się za ustaleniem, czy dobro kultury, którego dotyczy wniosek stanowi skarb narodowy (*national treasure*), zaś w przypadku uznania przez odpowiedni organ, że dane dobro kultury spełnia te przesłanki, wydanie decyzji dotyczącej eksportu odracza się⁶⁴². W terminach zakreślonych przez właściwy organ brytyjskie publiczne i prywatne podmioty mają możliwość złożenia oferty kupna dobra kultury uznanego za skarb narodowy, a będącego przedmiotem sprawy o wydanie zezwolenia na wywóz⁶⁴³. Oferty te nie wiążą organów administracji ani wnioskodawcy, natomiast mają istotny wpływ na treść decyzji dotyczącej wywozu⁶⁴⁴. Jak opisuje stosowanie tych rozwiązań J. Pruszyński: „w ciągu ostatnich lat wykupiono z funduszy publicznych *Sen Filipa II El Greco*, *Świętą Rodzinę* Rubensa oraz *Śmierć Akteona* Tycjana za sumę f. 3.5 mln. Zwróćmy uwagę, że żadnego z tych dzieł nie można uznać za dziedzictwo brytyjskie”⁶⁴⁵. W świetle powyższych procedur wyliczone dobra kultury zostały jednak uznane za brytyjskie skarby narodowe, a następnie doprowadzono do ich sprzedaży i pozostawienia ich na terytorium Wielkiej Brytanii.

⁶³⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 188.

⁶³⁹ *Ibidem*; zob. też: D. Folga-Januszewska, „*Narodowa własność*” kolekcji prywatnych. Dylematy prawne, etyczne i patriotyczne w Polsce XIX i XX wieku (w:) *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*, (red.) G. Czubek, P. Kosiewski, Warszawa 2005, s. 270 i n.

⁶⁴⁰ Z. Liu, *The Case for Repatriating China's Cultural Objects*, Singapore 2016, s. 13.

⁶⁴¹ Por. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 188 i n.

⁶⁴² Zob. F. Wilson, *UK Export Controls and National Treasures*, „*Santander Art. and Culture Law Review*” 2019, no. 2 (5).

⁶⁴³ *Ibidem*, s. 202.

⁶⁴⁴ *Ibidem*, s. 202 i n.

⁶⁴⁵ J. Pruszyński, *Obrót dziełami...*, s. 25.

2.3.3.4. Argument z przynależności kulturowej

Argument z przynależności kulturowej jest ściśle powiązany z argumentem z przynależności narodowej, bowiem również powołuje się na szczególny rodzaj więzi z dobrem kultury, jednak dotyczy on już nie tylko narodu jako wspólnoty kulturowej, ale także może dotyczyć innej niż naród grupy społecznej o w miarę wyodrębnionej kulturze własnej⁶⁴⁶. Obiekty kultury są powiązane z tożsamością. Jak wskazują Brian Graham i Peter Howard, powiązanie między dziedzictwem a tożsamością kulturową wytwarza się szczególnie poprzez praktyki takie jak nazywanie dóbr kultury, upamiętnianie ich i eksponowanie w muzeach⁶⁴⁷. W sytuacji, gdy dochodzi do ich unicestwienia bądź zaboru, zadany zostaje cios dla identyfikacji jako kultura lub naród – w konsekwencji te wartości stają się argumentem w dyskursie restytucyjnym⁶⁴⁸.

Podobnie jednak jak w omawianym argumentie z przynależności narodowej, w tej teorii restytucyjnej występują istotne problemy graniczne, polegające na trudności w jednoznacznym określeniu przynależności kulturowej danego dobra kultury⁶⁴⁹. Jak wskazuje K. Zeidler: „O ile można wskazać liczne przykłady niebudzące takich wątpliwości, gdyż dany obiekt, ze względu na przykład na reprezentowaną wartość patriotyczną, jest ściśle związany z tym jednym narodem lub też dane dobro kultury powstało w ramach jakiejś szczegółowo określonej, a w znacznym stopniu autonomicznej kulturze, o tyle równie wiele znajdzie się przykładów, kiedy o jednoznacznej przynależności kulturowej trudno orzec”⁶⁵⁰. Tego typu problem wystąpi, gdy spór dotyczy kultury obejmującej kilka państw lub narodów⁶⁵¹.

Przy podnoszeniu argumentu z przynależności kulturowej istotną kwestią jest legitymacja podmiotu artykułującego roszczenie, wynikająca z następstwa prawnego lub moralnego⁶⁵². Jak zauważa K. Zeidler: „Może być tak, że dana kultura, która na jednym z etapów swego rozwoju wytworzyła określone dobra materialne, w tym dobra kultury, współcześnie już w ogóle nie istnieje albo jej przedstawiciele danego miejsca już nie zamieszkują. (...) Zatem problemy budzi kwestia, kto może rościć sobie prawa do danych dóbr kultury: czy podmiot sprawujący władzę nad terytorium, na którym rzecz powstała (...), czy

⁶⁴⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 189.

⁶⁴⁷ B. Graham, P. Howard, *Introduction: Heritage and Identity* (w:) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, (eds.) B. Graham, P. Howard, Aldershot 2008, s. 1.

⁶⁴⁸ W. Kowalski, *Types of Claims...*, s. 88.

⁶⁴⁹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 189.

⁶⁵⁰ *Ibidem*; zob też: M. Jagiełło, *Kultury mniejszości narodowych a kultura polska* (w:) *Kultura polska a Unia Europejska. Problemy, wyzwania, nadzieje*, (red.) K. Mazurek-Łopacińska, Warszawa-Wrocław 1998, s. 127 i n.

⁶⁵¹ Jako przykład K. Zeidler wskazuje kulturę europejską. Zob. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 189.

⁶⁵² Zob. *ibidem*, s. 190.

następcy nie tyle prawni, ile spadkobiercy kultury i tradycji tych osób, na co wskazuje argument z przynależności kulturowej”⁶⁵³. Trudność w ustaleniu tego, komu w istocie przysługuje legitymacja czynna do podniesienia roszczenia o zwrot dobra kultury jest kolejną cechą sporów o restytucję dóbr kultury, która pozwala określić je jako trudne przypadki. Różne rodzaje więzi z dobrami kultury, wyodrębniane z uwagi na różne kryteria, mogą mieć charakter abstrakcyjny i duchowy, a także pozostawać z sobą we wzajemnym konflikcie, co wynika z relacji argumentów z miejsca powstania i z przynależności kulturowej.

Argument z przynależności kulturowej jest ściśle powiązany z argumentem z przynależności narodowej, bowiem często to właśnie w ramach określonego narodu występuje wspólnota kultury, między innymi jako element definiujący naród rozumiany etnicznie⁶⁵⁴. Rozważania na temat restytucji dóbr kultury, przez wzgląd na ich szczególnie humanistyczny charakter i związek ze społecznościami, nie powinny być bowiem prowadzone w oderwaniu od zagadnień dotyczących praw człowieka. Materialne dziedzictwo kultury wyraża bowiem tożsamość ludności, której przypisuje się wytworzenie danych dóbr, stąd też ochrona tej tożsamości jest najczęściej ściśle powiązana z ich ochroną lub posiadaniem. Narody lub społeczności chcące zdefiniować lub podkreślić swoją tożsamość, naturalnie dążą zatem do zachowania bądź odzyskania obiektów o charakterze dóbr kultury⁶⁵⁵. W tych zależnościach zakorzenione jest stanowisko zajmowane podczas sporów restytucyjnych, polegające na argumentowaniu zwrotu (bądź też zatrzymania) obiektu ze względu na powiązanie dzieła z kulturową tożsamością społeczności lub twórców. Istotę subiektywnego odczuwania duchowego dziedzictwa opisuje Leszek Kołakowski: „Można więc praktycznie za pewne uznać, że każdy z nas nosi w sobie, jak to się mawiało, krew grecką i tatarską, żydowską, łacińską, turecką i słowiańską, że każdy z nas jest potomkiem Sokratesa, a także Juliusza Cezara, a także króla Herodota”⁶⁵⁶.

Jak wskazano powyżej, istotną trudnością stosowania argumentu z przynależności kulturowej jest nieostrość pojęcia kultury, a także możliwość występowania odrębnych kręgów kulturowych w ramach szerszej kultury, którą można wyodrębnić z uwagi na ich istotne cechy uniwersalne, jak w przypadku kultury europejskiej. Roszczenie o zwrot dóbr kultury w oparciu o argument z przynależności kulturowej, podniesione w sytuacji, gdy dobro kultury nie zostało

⁶⁵³ *Ibidem*.

⁶⁵⁴ *Ibidem*.

⁶⁵⁵ J.A.R. Nafzinger, R. K. Paterson, *Introduction...*, s. 3.

⁶⁵⁶ L. Kołakowski, *Pochwała kosmopolityzmu (w:) Nadanie Leszkowi Kołakowskiemu tytułu doktora honoris causa Uniwersytetu Gdańskiego*, Gdańsk 1997, s. 54 i n.

usunięte z terytorium związanego z takim szerszym rozumieniem kultury (jak we wspomnianym przypadku kultury danego kontynentu) może wywołać nierozstrzygalną debatę co do znaczenia kultury w danej sytuacji, a w konsekwencji pozostać nieskuteczne⁶⁵⁷. Problem nieostrości pojęcia kultury we współczesnym świecie K. Zeidler opisuje w sposób następujący: „niekiedy trudno jest mówić o kulturach narodowych, gdyż nie zawsze określona kultura przynależy tylko do jednego narodu, istnieją wszak narody wielokulturowe, jak również można wskazać kulturę obejmującą swym zakresem więcej niż jeden naród. Natomiast w dobie globalizacji z jednej strony dochodzi do intensywnego zjawiska przenikania się wcześniej często osobnych, a nawet hermetycznych kultur i przyjmowania jako własnych pewnych wzorców ponadkulturowych, mających wymiar uniwersalny”⁶⁵⁸.

Nieustający dialog pomiędzy perspektywą internacjonalizmu oraz nacjonalizmu kulturowego dowodzi, że argument z przynależności kulturowej jest argumentem niezwykle doniosłym, choć niejednoznacznym. Pokrewnym zagadnieniem, stanowiącym drugą stronę kosmopolityzmu i globalizacji, jest problem zawłaszczeń kulturowych⁶⁵⁹. Podobnie do omawianej teorii restytucyjnej, dotyczy on szczególnej więzi pomiędzy dziedzictwem kulturowym a określoną społecznością oraz korzystania z wytworów kultury w oderwaniu od ich pierwotnego kontekstu, często w celu realizowania rozmaitych form konsumpcji⁶⁶⁰.

Istotnie, problem przedstawiania dobra kultury przynależnego do określonego kręgu stanowi ważny element argumentu z przynależności kulturowej. Podnosi się bowiem, że eksponowanie świadectw różnych kultur w oderwaniu od powiązanych z nimi tradycji, religii lub języka zubaża doświadczenie obcowania z danym dobrem kultury. W ocenie I.A. Stamatoudi stanowi to „zdekontekstualizowany obraz estetyczny, pozbawiony wartości i informacji spójnych z przedmiotem”⁶⁶¹. W ramach argumentu z przynależności kulturowej kwestionowany jest również sens obcowania z dobrami kultury w „trybie muzealnym”

⁶⁵⁷ Zob. J. Cuno, *Who Owns Antiquity? Museums and the Battle Over our Ancient Heritage*, New Jersey-Oxfordshire 2008, s. 121 i n.

⁶⁵⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 189; por. G. Mathews, *Supermarket kultury*, przeł. E. Klekot, Warszawa 2005; por. też: A.W. Ziętek, *Globalizacja a kultura (w:) Międzynarodowe stosunki kulturalne. Podręcznik akademicki*, (red.) A.W. Ziętek, Warszawa 2010, s. 84 i n.

⁶⁵⁹ Zob. szerzej: J.O. Young, *Cultural Appropriation and the Arts*, Malden-Oxford 2010.

⁶⁶⁰ Zob. szerzej: B. Ziff, P.V. Rao (eds), *Borrowed power: Essays on cultural appropriation*, New Brunswick-New Jersey 1997; J.O. Young, C.G. Brunk, *The Ethics of Cultural Appropriation*, Malden-Oxford 2012; S.E. Merry, *Law, culture, and cultural appropriation*, „Yale Journal of Law & Humanity” 1998, vol. 10; R.A. Rogers, *From Cultural Exchange to Transculturation: A Review and Reconceptualization of Cultural Appropriation*, „Communication Theory” 2006, vol. 16, iss. 4.

⁶⁶¹ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 22.

(*museum mode*)⁶⁶². Krytyce poddawane jest bowiem pozbawianie dóbr kultury właściwego im kontekstu – użytku domowego, religijnego, rozrywkowego – stosowanego przez wąską społeczność, w celu transformacji danego przedmiotu w obiekt artystyczny. Taki przedmiot zostaje bowiem zdesakralizowany, zamieniony w przejaw historii i umieszczony w zintelektualizowanych strukturach – w taki sposób, by przemówić do większej liczby odbiorców⁶⁶³.

2.3.3.5. Argument z przynależności historycznej

Omawiany argument koncentruje się na więzi pomiędzy dobrem kultury a jego oryginalnymi twórcami i użytkownikami, a także, podobnie do argumentów z przynależności narodowej i kulturowej, podkreśla znaczenie kontekstu przedstawiania lub wykorzystywania dobra kultury dla jego najpełniejszego odbioru lub najwłaściwszego przeznaczenia. Teoria przynależności historycznej podkreśla konkretne miejsce i funkcję dobra kultury oraz jego historyczną wartość użytkową⁶⁶⁴. Znajduje ona swoje zastosowanie w sytuacjach, gdy dobro kultury powstało w określonym celu i posiadało niegdyś określoną funkcję, a następnie znalazło się w innym kontekście na skutek zmiany właściciela lub zmiany miejsca przechowania⁶⁶⁵. Podnoszenie argumentu z przynależności historycznej może okazać się szczególnie skuteczne w sytuacji, gdy istnieje możliwość przywrócenia dobrom kultury ich pierwotnych funkcji⁶⁶⁶.

Jak wskazuje K. Zeidler: „Argument ten wiąże się z jedną z podstawowych zasad konserwatorskich, mówiącą, że jeżeli jest to możliwe i nie zagraża zabytkom, to należy je konserwować, a tym samym zachować i eksponować *in situ*, czyli w miejscu ich pochodzenia”⁶⁶⁷.

Współcześnie szczególnym przykładem dyskursów restytucyjnych, w których istotną rolę odgrywa kwestia przywracania oryginalnej funkcji dóbr kultury, są spory dotyczące sztuki sakralnej i obiektów kultu o szczególnej wartości historycznej lub artystycznej, znajdujących się w zbiorach muzealnych. Z perspektywy argumentu z przynależności historycznej tego typu obiekty powinny realizować swoją pierwotnie założoną funkcję poprzez umieszczenie ich w odpowiednim miejscu lub innego rodzaju udostępnienie ich do oddawania im odpowiedniej

⁶⁶² Zob.: K. Singh, *Universal Museums...*, s. 128.

⁶⁶³ *Ibidem*.

⁶⁶⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 192.

⁶⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁶⁷ *Ibidem*.

czci. Janusz S. Pasierb podaje: „Nie ulega wątpliwości, że pewne, wyjątkowej wartości zespoły dzieł sztuki, których pierwotny kontekst historyczny – w postaci budowy sakralnej, jakiej wyposażenie niegdyś stanowiły – zachował się, powinny być rewindykowane z muzeów do kościołów”⁶⁶⁸. Również J. Pruszyński podkreśla znaczenie zachowywania oryginalnych funkcji dóbr kultury: „Miejscem zabytków sakralnych jest świątynia tak długo, jak istnieje i nie powinny one być dowolnie translokowane, choćby uzasadnione było ich wartością artystyczną”⁶⁶⁹.

Argument z przynależności historycznej może występować w ścisłym związku z argumentem z przynależności kulturowej, czego wyjątkowym przykładem są obiekty kultu, które dla określonych społeczności nie są jedynie artefaktem łączącym człowieka z metafizyczną siłą, ale są od wieków wytwarzane i postrzegane jako materialny i ożywiony nośnik określonych boskich jestestw. Przykład takiego zjawiska wskazuje Chip Colwell, opisując tzw. Bogów Wojny (*Ahayu:da, War Gods*), wytwarzanych przez plemię Zuni zamieszkujące Nowy Meksyk: „z punktu widzenia Zuni nie są one jak «święte» artefakty w rozumieniu większości Amerykanów (...) ponieważ nie są obiektami historycznymi, których znaczenie ewoluuje z czasem, ale są żywymi stworzeniami, które posiadają ciągłą duchowo usankcjonowaną funkcję”⁶⁷⁰. Umieszczenie w muzeum przedmiotów postrzeganych do dziś jako nośniki bóstw lub duchów opiekuńczych spotyka się z roszczeniami o zwrot opartymi nie tylko na więzi z tymi dobrami, ale również na argumentach ze sprawiedliwości.

⁶⁶⁸ J.S. Pasierb, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 2001, s. 159.

⁶⁶⁹ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, s. 107.

⁶⁷⁰ Ch. Colwell, *Plundered Skulls and Stolen Spirits. Inside the Fight to Reclaim Native America's Culture*, Chicago-London 2017, s. 22.

2.3.3.6. Argument z przynależności terytorialnej

Zgodnie z treścią argumentu z przynależności terytorialnej dobra kultury powinny znajdować się tam, skąd pochodzą i skąd zostały nielegalnie wywiezione⁶⁷¹. Jak pisze o tej teorii restytucyjnej K. Zeidler: „Nie jest to argument *stricte* prawny, gdyż w jego przypadku poza zainteresowaniem pozostaje w szczególności kwestia samego prawa do dobra kultury. Podstawą dla powołania się na ten argument jest sam fakt, że dany przedmiot został z naruszeniem pewnych przyjmowanych norm, w tym nielegalnie, wywieziony z określonego terytorium, do którego w takim bądź innym sensie przynależał. W odróżnieniu od argumentu z nielegalnego wywiezienia (...) istotny jest tu jednak nie fakt takiego działania, a związek dobra kultury z określonym terytorium i często konkretnym miejscem”⁶⁷². Zasada więzi terytorialnej stanowi podstawę większości współczesnych modeli restytucyjnych wyrażonych w aktach prawa międzynarodowego⁶⁷³.

Należy rozważyć, czy argument z przynależności terytorialnej może być nazywany zamiennie argumentem z przynależności państwowej. K. Zeidler zauważa, że: „Państwo jest organizacją terytorialną i łączy określone terytorium łączy się z danym państwem przez to, że jest objęte jego władzą”. J. Rawls podaje zaś: „Istotne jest, aby rząd ludu sprawdził się jako jego reprezentant i skuteczny rzecznik, który bierze odpowiedzialność za terytorium (...) niezależnie od tego jak arbitralnie mogą się jawić granice społeczeństwa z historycznego punktu widzenia”⁶⁷⁴.

Jak wskazuje K. Zeidler, w praktyce często same państwa podnoszą roszczenie restytucyjne zaś poszczególne umowy międzynarodowe statuują właśnie państwo jako podmiot posiadający legitymację do dochodzenia roszczeń restytucyjnych na płaszczyźnie międzynarodowej⁶⁷⁵. W takim rozumieniu jednak argument z przynależności państwowej może stanowić określenie zbiegu argumentu z przynależności terytorialnej, przynależności kulturowej i przynależności narodowej, którym towarzyszyć mogą inne rodzaje teorii restytucyjnych⁶⁷⁶. W kontekście omawianej teorii przynależności terytorialnej K. Zeidler przytacza zasadę prawa międzynarodowego wyrażoną w łacińskiej paremii *quidquid est in*

⁶⁷¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 194.

⁶⁷² *Ibidem*.

⁶⁷³ I.A. Stamatoudi, *Cultural Property Law...*, s. 29 i n.; zob. szerzej: K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 229-303.

⁶⁷⁴ J. Rawls, *Prawo ludów...*, s. 60.

⁶⁷⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 193.

⁶⁷⁶ *Ibidem*.

territorio est etiam de territorio, czyli cokolwiek znajduje się na terytorium (państwa), jest również z tego terytorium (należy do terytorium tego państwa)⁶⁷⁷. Zasada ta wyraża określony sposób postrzegania właściwego miejsca dla przechowywania rzeczy, w tym dóbr kultury.

Rozważania dotyczące więzi z dobrem kultury opartej na jego pochodzeniu z określonego terytorium prowadzą do uznania uprawnień państwa do egzekwowania jej realizacji w formie suwerennych aktów władzy⁶⁷⁸. Państwu przysługują w tym zakresie dwa istotne uprawnienia: prawo do zatrzymania dobra kultury w granicach swego terytorium i prawo do żądania zwrotu dobra kultury wywiezionego poza terytorium bez wymaganej zgody⁶⁷⁹. W świetle argumentu z przynależności terytorialnej państwo występuje zatem w roli podmiotu egzekwującego powyższe prawa⁶⁸⁰.

Halina Nieć przedstawia zagadnienie efektywnej więzi terytorialnej jako „przekonanie – które z punktu widzenia psychologicznego nie może powstać w sytuacji nabycia nielegalnego – że określone dobro kulturalne jest trwale włączone do zespołu kulturalnego państwa, że stanowi ważny składnik życia narodowego, a brak takiego dobra stanowiłby wyraźnie odczuwalną stratę w szerokim kręgu społecznym”⁶⁸¹. Zgodnie z tą definicją argument z przynależności terytorialnej jest teorią restytucji ściśle powiązaną z argumentacją wynikającą z innego rodzaju więzi tworzonych z dobrami kultury – kulturowych lub narodowych.

2.3.3.7. Argument z przynależności osobistej

Argument z przynależności osobistej często występuje jako argument posiłkowy względem argumentacji odwołującej się do ochrony prawnej, zaś jego funkcją jest podkreślenie innych istotnych pozaprawnych aspektów realizowania praw rzeczowych.

K. Zeidler określa istotę tego argumentu restytucyjnego w sposób następujący: „Dotyczy on szczególnego związku osoby lub grupy osób z danym dobrem kultury, zwłaszcza, gdy jest to ważna pamiątka, na przykład rodzinna. Takie dobro kultury może przedstawiać jakąś szczególną wartość, na przykład wartość patriotyczną lub sakralną, co ową więź emocjonalną dodatkowo wzmacnia. Najczęściej jednak – ze względu na szczególne wspomnienia, losy

⁶⁷⁷ *Ibidem*; por. S. Strykowska, *Geneza i rozwój prawnomiędzynarodowej ochrony dziedzictwa kulturowego*, „Zeszyty Naukowe – Wyższa Szkoła Handlu i Usług w Poznaniu” 2016, nr 32, s. 45.

⁶⁷⁸ H. Nieć, *Ojczyzna dzieł sztuki. Międzynarodowa ochrona integralności narodowej spuścizny kulturalnej*, Warszawa-Kraków 1980, s. 158; por. A. Plata, *A state's claim of ownership over a cultural object as a sovereign act and a question of jurisdiction*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2020, t. 25, nr 2(50).

⁶⁷⁹ H. Nieć, *Ojczyzna dzieł sztuki...*, s. 158.

⁶⁸⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 194.

⁶⁸¹ H. Nieć, *Ojczyzna dzieł sztuki...*, s. 157.

dziejowe, historię rodzinną – przedmiot taki reprezentuje subiektywną wartość dla danych osób, nie przedstawiając często takiej wartości dla innych”⁶⁸².

Należy podkreślić, że występowanie tego rodzaju szczególnej więzi sentymentalnej osoby lub grupy z określonym dobrem kultury nie jest ściśle związane z posiadaniem tytułu prawnego do rzeczy. Okoliczności, w których dochodzi do utraty posiadania dóbr kultury, prowadzą wszak często do zmiany sytuacji prawnej, a nawet do utracenia wiadomości na temat losów obiektu na wiele lat. Jak podkreśla J. Pruszyński: „Romantyczny sentymentalizm podkreślał uczuciowy związek zabytku z jego posiadaczem, a prawo sankcjonowało *praetium affectionis* pewnych przedmiotów, niezależnie od ich rzeczywistej wartości materialnej”⁶⁸³.

Argumentowi z osobistej przynależności często towarzyszy powoływanie się na względy słuszności (argument ze sprawiedliwości) lub odwoływanie się do przysługującej ochrony prawnej, na przykład poprzez podnoszenie dodatkowego argumentu z prawa własności. Jak zauważa K. Zeidler, w toku sporu restytucyjnego może dojść do sytuacji, gdy co do zasady strony sporu lub organ rozstrzygający spór dostrzegają wagę argumentu z przynależności osobistej, jednak przeciwstawiają go argumentacji ze społecznej użyteczności (omawianej dalej); wówczas prowadzi to często do przyjęcia rozwiązania kompromisowego (*quasi*-restytucji), które może polegać na przyznaniu prawa własności stronie podnoszącej roszczenie restytucyjne połączonym ze zobowiązaniem, że dane dobro kultury pozostanie w zbiorach publicznych w postaci depozytu, zaś muzeum, eksponując je, podkreśli w opisie dzieła kwestię tytułu prawnego do rzeczy lub upubliczni istotny dla właścicieli kontekst historyczny przeniesienia posiadania dobra kultury⁶⁸⁴. Co więcej, argument z przynależności osobistej może zostać dostrzeżony i realizowany mimo utrzymania tytułu prawnego do dobra kultury przez stronę znajdującą się w posiadaniu dobra kultury. Wówczas, pomimo niedojścia do porozumienia co do zwrotu obiektu lub oddalenia roszczenia restytucyjnego, może dojść do nałożenia na posiadacza dobra kultury obowiązku opatrzenia eksponowanego dobra kultury odpowiednim opisem zaspokajającym choć w części potrzeby wynikające z osobistej więzi byłego właściciela lub jego spadkobierców z danym dobrem kultury⁶⁸⁵.

K. Zeidler w przedmiocie przyznania tytułu własności dobra kultury podmiotowi podnoszącemu roszczenie restytucyjne przy jednoczesnym utrzymaniu go w publicznych

⁶⁸² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 195; zob. też: M. Wojciechowski, *Problem muzealiów znajdujących się w polskich muzeach martyrologicznych* (w:) *Prawo muzeów*, (red.) J. Włodarski, K. Zeidler, Warszawa 2008.

⁶⁸³ J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza. Organizacja. Prawo*, Warszawa 1989, s. 16.

⁶⁸⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 196.

⁶⁸⁵ Por. Dalsze uwagi co do sporów restytucyjnych rozstrzyganych przez Spoliation Advisory Panel.

zbiorach zauważa: „W praktyce muzealnej takie rozwiązanie będzie zawsze lepsze niż utrata danych obiektów, ale będzie najczęściej skutkowało ingerencją w działalność wystawienniczą samego muzeum, gdyż właściciel będzie oczekiwał, że jego rzecz pozostanie w ekspozycji stałej, a nie w muzealnych magazynach. Również inne działania w stosunku do dzieła, jak jego konserwacja, wypożyczenie innemu muzeum itp., będą wymagały współdziałania z właścicielem, w tym często uzyskania jego zgody. Tu jednak najważniejsze będą ustalenia, które znajdą swój wyraz w pożądanej w takiej sytuacji umowie depozytu”⁶⁸⁶.

Należy podkreślić, że na wartość dóbr kultury wpływają niematerialne czynniki, które nie mają wymiernego wpływu na cenę obiektu. Będzie tak oczywiście w przypadku wartości artystycznej podlegającej ocenie estetycznej, jak również wartości historycznej lub naukowej, ocenianej każdorazowo przez osoby posiadające w tym zakresie informacje specjalne. Wartość emocjonalna, którą dane dobro kultury reprezentuje dla jego właściciela nie znajdzie natomiast bezpośredniego przeniesienia na wycenę wartości przedmiotu, choć przywiązanie właściciela najczęściej warunkuje akceptowany przez niego pułap ceny przy sprzedaży⁶⁸⁷.

W przedmiocie osobistej więzi z przedmiotami utraconymi w związku z przebiegiem II wojny światowej N. Palmer wskazuje, że aspekt indywidualnego cierpienia mógłby zostać uwzględniony poprzez umożliwienie dochodzenia szczególnego rodzaju odszkodowania za bezpowrotnie utraconą lub zaginioną rzecz poprzez wypłatę odpowiedniej sumy *ex gratia*⁶⁸⁸. N. Palmer, na podstawie analizy roszczeń ofiar Holokaustu zgłaszanych w Anglii, zauważa, że roszczenia restytucyjne dotyczyły wyłącznie aktualnie istniejących dóbr, natomiast nie pojawiły się roszczenia dotyczące kompensacji lub zapłaty *ex gratia* wynikające z nielegalnego zaboru lub zniszczenia rzeczy, która przestała istnieć⁶⁸⁹. Autor ocenia, że w przypadku podniesienia takiego roszczenia nie istnieje zasada, która uniemożliwiłaby jego zaspokojenie na podstawie doznanego osobistego cierpienia w sposób analogiczny do spraw rozstrzyganych co do określonych istniejących przedmiotów⁶⁹⁰. Stanowiłoby to alternatywę dla postępowania restytucyjnego, którego zasadą jest identyfikacja przedmiotu restytuowanego.

⁶⁸⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 196; Por. I. Gredka-Ligarska, P. Gwoździewicz-Matan, W. Kowalski, *Umowy w działalności muzeów. Prawo cywilne. Prawo autorskie*, Gdańsk 2019, s. 123 i n.

⁶⁸⁷ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 196.

⁶⁸⁸ N. Palmer, *Emblems and Heirlooms. Restitution, Repatriation, and the Subjective Value of Chattels: A Legal Perspective*, „German Historical Institute London Bulletin” 2012, vol. 34, no. 1, s. 38.

⁶⁸⁹ *Ibidem*.

⁶⁹⁰ *Ibidem*.

2.3.3.8. Argument z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości

Koncepcja wspólnego dziedzictwa ludzkości narodziła się z uznania, że istnieją uniwersalne wartości stojące ponad partykularnymi interesami państw, a także, że istnieje potrzeba uregulowania użytkowania określonych przestrzeni lub zasobów znajdujących się poza zasięgiem krajowych jurysdykcji⁶⁹¹. Właśnie ta koncepcja znalazła się u podstaw międzynarodowych prac legislacyjnych dotyczących, między innymi, naturalnych zasobów mórz i oceanów⁶⁹², Antarktydy⁶⁹³, przestrzeni kosmicznej i Księżyca⁶⁹⁴. Na podstawie wykładni przepisów aktów prawa międzynarodowego dotyczących opisanych wyżej obszarów możliwe jest wyodrębnienie czterech podstawowych cech wspólnego dziedzictwa ludzkości. Po pierwsze nie może być ono przedmiotem własności. Ponadto wymaga ono ustanowienia międzynarodowego systemu zarządzania, w którym wszyscy członkowie międzynarodowej społeczności mają prawo do wspólnego korzystania z dziedzictwa. W dalszej kolejności wskazuje się, że powinno ono być wyłącznie używane w celach pokojowych oraz że korzyści płynące z czerpania z takich zasobów powinny być współdzielone⁶⁹⁵.

Zauważa się jednak, że wyżej wymienione cechy sklasyfikowane przez Kemala Baslara nie odnoszą się co do zasady do dziedzictwa kultury⁶⁹⁶. Dobra kultury najczęściej nie są usytuowane na obszarach znajdujących się poza zasięgiem poszczególnych krajowych jurysdykcji, toteż mają wobec nich zastosowanie określone krajowe rozwiązania prawne uwzględniające interes publiczny lub prawa właścicieli⁶⁹⁷. Mając powyższe na uwadze, należy zauważyć, że w toku sporów dotyczących dóbr kultury internacjonalistyczny argument oparty na koncepcji dobra kultury jako dziedzictwa ludzkości ma istotnie charakter bardziej filozoficzny lub polityczny niż prawny⁶⁹⁸.

⁶⁹¹ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 17.

⁶⁹² Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona w Montego Bay dnia 10 grudnia 1982 r. (Dz. U z 2002 r. nr 59 poz. 543).

⁶⁹³ Układ w sprawie Antarktydy podpisany w Waszyngtonie dnia 1 grudnia 1959 r. (Dz.U.1961.46.237).

⁶⁹⁴ Układ o zasadach działalności państw w zakresie badań i użytkowania przestrzeni kosmicznej łącznie z Księżycem i innymi ciałami niebieskimi sporządzony w Moskwie, Londynie i Waszyngtonie dnia 27 stycznia 1967 r. (Dz. U. z 1968 r. nr 14 poz. 82).

⁶⁹⁵ K. Baslar, *The Concept of the Common Heritage of Mankind in International Law*, The Hague 1998, s. 79–116.

⁶⁹⁶ A. Chechi, *The Settlement of International...*, s. 19.

⁶⁹⁷ *Ibidem*, s. 21.

⁶⁹⁸ J. Cuno, *View from the Universal Museum (w:) Imperialism, Art and Restitution*, (ed.) J.H. Merryman, New York 2006, s. 15.

Wyrazem woli ochrony koncepcji uniwersalnego dziedzictwa była Deklaracja o doniosłości i wartości muzeów uniwersalnych z dnia 10 grudnia 2002 r.⁶⁹⁹ Celem deklaracji było m.in. odniesienie się do coraz aktywniejszego ruchu na rzecz zwrotu dóbr kultury znajdujących się w zbiorach zachodnich muzeów encyklopedycznych. Deklaracja została podpisana przez dyrektorów osiemnastu europejskich i amerykańskich muzeów. Tekst deklaracji otwiera następujące stanowisko: „Międzynarodowa społeczność muzealna podziela przekonanie, że nielegalny wywóz archeologicznych, artystycznych i etnicznych przedmiotów powinien być zdecydowanie potępiony. Jednakowoż, powinniśmy uznać, że dobra nabyte we wcześniejszym czasie powinny być oceniane w świetle innych odczuć i wartości, odpowiadających minionym epokom. Przedmioty i zabytki umieszczone w muzeach Europy i Stanów Zjednoczonych dekady lub nawet stulecia temu, zostały nabyte w okolicznościach, które nie są porównywalne z obecnymi”.

Dalej sygnatariusze Deklaracji wskazują: „Uniwersalny podziw dla starożytnych cywilizacji nie byłby dziś tak ugruntowany, gdyby nie wpływ artefaktów tych kultur, udostępnianych powszechnie międzynarodowej publiczności w poważanych muzeach (...). Wezwania do zwrotu dóbr kultury, które należą do zbiorów muzealnych, od wielu lat stanowią istotny problem muzeów. Mimo że każda ze spraw powinna być rozpatrywana indywidualnie, powinniśmy przyznać, że muzea służą nie tylko obywatelom jednego państwa, ale ludziom wszystkich narodów. Muzea są aktywnymi uczestnikami w procesie rozwoju kultury, ich misją jest szerzenie wiedzy poprzez nieustający proces reinterpretacji. Każdy przedmiot ma swój udział w tym procesie. Zawężenie perspektywy muzeów, których kolekcje są różnorodne i wieloaspektowe, stanowiłoby uszczerbek dla interesu wszystkich zwiedzających”.

Muzeum Brytyjskie nie znalazło się wśród sygnatariuszy deklaracji, jednak Biuro Prasowe Muzeum opublikowało aprobujące oświadczenie, stwierdzające, że żądania restytucji dotyczące opisanych w Deklaracji zbiorów stanowią zagrożenie integralności uniwersalnych kolekcji⁷⁰⁰. Muzea i galerie sygnujące Deklarację określono mianem specyficznych osiągnięć kultury. Zwrócono uwagę, że pod jednym dachem gromadzą różnorodne kulturowe tradycje ludzkości, a w ramach ich wyjątkowych ekspozycji i stałych wystaw udostępniane są szczególnie pojedyncze dobra kultury, umieszczone w kontekście innych przykładów światowego dziedzictwa. Dzięki temu pełne znaczenie tych przedmiotów ma wybrzmiewać

⁶⁹⁹ Tekst Declaration on the Importance and Value of Universal Museums sporządzonej w grudniu 2002 r.: L.V. Prott (red.), *Witnesses to History...*, s. 116.

⁷⁰⁰ The British Museum Press Office, *The Universal Museum – press release* (cyt. za:) L.V. Prott (red.), *Witnesses to History...*, s. 117.

w okolicznościach niedostępnych nigdzie indziej. Komunikat prasowy został uzupełniony o stanowisko ówczesnego dyrektora Muzeum – Neila MacGregora: „Ta deklaracja stanowi bezprecedensowe stwierdzenie o powszechnej wartości i celowości, wydane przez dyrektorów niektórych spośród wiodących muzeów i galerii świata. Pomniejszanie kolekcji tego rodzaju stanowiłoby ogromną stratę dla światowego dziedzictwa kultury”⁷⁰¹.

Zarówno Deklaracja z 2002 roku, jak i samo pojęcie uniwersalnego muzeum budzi kontrowersje. W ocenie Geoffreya Lewisa, byłego przewodniczącego Komisji Etyki ICOM, koncepcja uniwersalności była obecna już w pierwotnym zamyśle muzeów, wywodzącym się z oświeceniowego ruchu encyklopedystów⁷⁰². Autor uważa jednak, że celem Deklaracji miało być zapewnienie „muzeom uniwersalnym” szczególnego immunitetu wobec roszczeń restytucyjnych dotyczących dóbr zgromadzonych w ich zbiorach. Pozostając sceptycznym co do słuszności tego postulatu zauważa, że współczesna debata nie powinna dotyczyć doniosłości uniwersalnych muzeów, ale zdolności narodów do prezentowania swojego dziedzictwa na swoim własnym terytorium⁷⁰³. William St Clair również wyraził na ten temat krytyczny pogląd, podkreślając, że uniwersalistyczne idee przyświecające encyklopedystom epoki Oświecenia postulowały szeroki dostęp społeczeństwa do osiągnięć artystycznych i naukowych, również w formie odlewów i kopii; współczesne muzea zdecydowanie opowiadają się natomiast za zatrzymywaniem oryginałów⁷⁰⁴. Ponadto krytyka Deklaracji odwołuje się również do kontekstu, w jakim prezentowane są dobra kultury. W ocenie W. St Claira nie zasługuje na podzielenie opinia, jakoby eksponowanie przedmiotów zgromadzonych w muzeach Europy i Stanów Zjednoczonych zapewniało najpełniejsze zrozumienie ich kulturowego kontekstu. Zauważa również, że ogromna ilość i różnorodność dóbr kultury przedstawionych w encyklopedycznych muzeach sprawia, że porównywanie ich w praktyce opiera się na wartościach estetycznych, nie zaś kulturowych⁷⁰⁵.

Idea uniwersalnego muzeum miała pozwolić na zatarcie skojarzenia bogatych zbiorów przodujących muzeów świata z imperializmem, który *de facto* stanowił kontekst nabycia istotnej części eksponatów. Według Kavity Singh „zgromadzenie tych wspaniałych kolekcji było możliwe w znacznej mierze za sprawą traumatycznych wydarzeń takich jak podbój lub kolonializm. Uniwersalne muzea mogły powstać jedynie w określonym punkcie w historii,

⁷⁰¹ *Ibidem*.

⁷⁰² G. Lewis, *The Universal Museum: a Special Case?*, „ICOM News” 2004, nr 1, s. 3.

⁷⁰³ *Ibidem*.

⁷⁰⁴ W. St Clair, *Imperial Appropriations of the Parthenon (w:) Imperialism, Art and Restitution...*, s. 94.

⁷⁰⁵ *Ibidem*, s. 95.

kiedy krzyżowały się bogactwo, władza, fizyczna obecność na odległych terytoriach oraz naukowe zainteresowania encyklopedyczne”⁷⁰⁶.

Deklaracja stanowiła również ugruntowanie retoryki podkreślającej rolę muzeów jako miejsc pielęgnujących poszanowanie różnorodności wśród rozmaitych cywilizacji. K. Singh zauważa jednak, że z perspektywy krajów rozwijających się zachodnie muzea mogą jawić się jako instytucje „o niewytłumaczalnym i nienasyconym apetycie pozyskiwaniu nowych zbiorów”, a w ocenie autorki jako takie przestają być instytucjami kultury, ale stają się ucieleśnieniem władzy państwowej byłego imperium lub państwa neokolonialnego⁷⁰⁷.

Istotny pogląd wyraża stanowisko, że pomimo krytyki koncepcji uniwersalnego muzeum, encyklopedyczne zbiory zasługują na ochronę i zachowanie⁷⁰⁸. Jest tak jednak nie ze względu na ich edukacyjne walory, ale przez fakt, że są historycznym fenomenem, a okoliczności, które umożliwiły ich powstanie najprawdopodobniej nie powtórzą się w przyszłości⁷⁰⁹. Same w sobie stanowią monumentalne świadectwo procesów historycznych, które zadecydowały o współczesnym kształcie stosunków geopolitycznych.

2.3.4. Argumenty wynikające z okoliczności historycznych

Czwartą grupę argumentów restytucyjnych stanowią argumenty odwołujące się do przeszłości i upływu czasu. Argumenty z prawa łupu i losów dziejowych koncentrują się na umiejscowieniu okoliczności przemieszczenia dobra kultury w kontekście ówczesnych warunków geopolitycznych, zdarzeń, zwyczajów, porządku prawnego i wrażliwości. Argument z upływu czasu używany jako negatywny argument restytucyjny zwraca uwagę na faktyczne konsekwencje dawności zdarzeń, które doprowadziły do utraty dobra kultury. Argument z konsekwencji odwołuje się natomiast do przeszłych rozwiązań zastosowanych w przedmiocie zwrotu dóbr kultury. Wspólną cechą następujących czterech argumentów restytucyjnych jest włączenie do sporu restytucyjnego rozważań na temat przeszłości.

⁷⁰⁶ K. Singh, *Universal Museums...*, s. 126.

⁷⁰⁷ *Ibidem*, s. 125.

⁷⁰⁸ *Ibidem*, s. 126.

⁷⁰⁹ *Ibidem*.

2.3.4.1. Argument z prawa łupu

Argument odwołujący się do prawa łupu ma obecnie charakter historyczny w tym znaczeniu, że opiera się na obowiązujących w przeszłości zwyczajach międzynarodowym i zasadach prawa międzynarodowego⁷¹⁰. Istotnym elementem tego argumentu jest powołanie zasad ogólnych dotyczących intertemporalnego aspektu obowiązywania prawa⁷¹¹.

Jak wskazuje K. Zeidler: „Prawo wojny było jednym z pierwszych rozwijających się w przeszłości działów prawa międzynarodowego wówczas, gdy wojna była uznawana za legalny sposób załatwiania sporów międzynarodowych. Powstawało ono w sposób spontaniczny i na początku jego normy miały charakter norm zwyczajowych, a dopiero później, w zasadzie dopiero od początku XX wieku, podlegało kodyfikacji”⁷¹². Dalej autor dodaje: „Jednym z istotnych aspektów prowadzenia wojen były zyski, które te wojny mogły przynieść – i to zarówno na poziomie zysków państw-uczestników konfliktu zbrojnego, jak i zwykłych żołnierzy, którzy często także liczyli na wojnie na wzbogacenie się”⁷¹³. Sun Tzu tak opisywał praktyki wojsk uczestniczących w konflikcie zbrojnym: „Biorą łupy, ponieważ pragną bogactwa”⁷¹⁴. Dalej zaś wskazywał: „Tylko nieliczni nie pragną zysków na wojnie”⁷¹⁵. Prawo łupu, przysługujące zwyciężcom konfliktu zbrojnego, było zatem istotnym elementem zwyczajowego prawa wojny od najdawniejszych czasów⁷¹⁶.

Prawo łupu (*ius praedae*), określane również prawem zdobyczy, definiuje się jako uprawnienie strony wojującej oraz poszczególnych członków jej sił zbrojnych do zawłaszczania wszelkich przedmiotów ruchomych, stanowiących własność zarówno państwa nieprzyjacielskiego, jak i jego obywateli⁷¹⁷. Łupienie uchodziło w starożytności, średniowieczu i przez znaczną część wieków nowożytnych za równoprawną podstawę nabycia własności jak kupno lub spadkobranie⁷¹⁸. Istotne normatywne ograniczenia prawa łupu w prawie międzynarodowym ustanowiono w XX wieku. Konwencja haska z 1907 r. dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej zakazuje wydawania na łup miejscowości nawet zdobytych

⁷¹⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 176; zob. też: K. Zeidler, *Czy iure praedae nadal istnieje? (w:) Zabytki. Prawo i praktyka...*

⁷¹¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 176.

⁷¹² *Ibidem*, s. 176 i n.; zob.: R. Bierzanek, *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982.

⁷¹³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 177.

⁷¹⁴ Sun Tzu, *Sztuka wojny*, Warszawa 1994, s. 30.

⁷¹⁵ *Ibidem*, s. 105.

⁷¹⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 177.

⁷¹⁷ S.E. Nahlik, *Prawo łupu (w:) Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, (red.) A. Klafkowski, Warszawa 1976, s. 303.

⁷¹⁸ *Ibidem*.

szturmem, a regulacje dotyczące uprawnień okupanta nakazują mu szanować własność prywatną.

Od niepamiętnych czasów wojny niosły za sobą liczne przykłady rabunku dzieł sztuki⁷¹⁹. S.E. Nahlik zauważa: „Niszczenie i grabież zabytków i dzieł sztuki to fakty tak stare, jak starą jest sama instytucja wojny. Zestawić rejestr zabytków, które padły ofiarą zagłady lub grabieży, znaczyłoby tyle, co przejść szczegółowo historię wszystkich wojen”⁷²⁰. Pełnego wyłączenia prawa łupu w stosunku do dóbr kultury dokonano wprost dopiero w Konwencji haskiej z 1954 r.⁷²¹. Zgodnie z treścią art. 4 ust. 3 Konwencji haskiej z 1954 r. umawiające się strony zobowiązują się zakazać wszelkich aktów kradzieży, rabunku lub bezprawnego przywłaszczenia dóbr kulturalnych, jakkolwiek przybrałyby one formę, jak również wszelkich aktów wandalizmu wymierzonych przeciw nim, zapobiegać takim aktom, a w razie potrzeby powodować ich zaprzestanie; powstrzymają się również od stosowania rekwizycji wobec dóbr kulturalnych ruchomych położonych na terytorium którejkolwiek innej umawiającej się strony. Zgodnie z art. 4 ust. 4 państwa-strony konwencji zobowiązały się powstrzymać się od wszelkich środków odwetu wymierzonych przeciw dobrom kulturalnym. Na mocy powyżej przytoczonych przepisów sygnatariusze konwencji zgodzili się wyłączyć prawo łupu w stosunku do dóbr kultury, a także zrzec się stosowania odwetu ze szkodą dla dóbr kultury.

Istotny aspekt przenikania regulacji ochronnych prawa międzynarodowego do międzynarodowego prawa zwyczajowego opisuje K. Zeidler: „w pierwszym etapie dokonywana jest kodyfikacja prawa międzynarodowego przez spisywanie norm prawa zwyczajowego, wtórnie natomiast normy prawa pisanego przenikają do prawa zwyczajowego, uzyskując w ten sposób walor powszechnego obowiązywania w społeczności międzynarodowej. Stąd też ich adresatami są, a tym samym są zobowiązane do ich przestrzegania także inne państwa, w tym te, które danej konwencji nie ratyfikowały. Współcześnie mówi się więc o wtórnym przekształcaniu się norm zawartych w konwencjach międzynarodowych poprzez ich powszechną akceptację przez społeczność międzynarodową w zwyczaj międzynarodowy, a także w zasady prawa międzynarodowego, których zastosowanie wychodzi poza zakres pisanego źródła prawa, w jakim są ujęte. Zatem znajdują one swe zastosowanie w stosunku do szerszego kręgu adresatów aniżeli tylko państwa-strony

⁷¹⁹ W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki...*, s. 45.

⁷²⁰ S.E. Nahlik, *Z zagadnień międzynarodowej ochrony zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1955, rok VIII, nr 1(28), s. 1.

⁷²¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 177.

konkretnej konwencji. Podnosi się, że tak właśnie dzieje się z najważniejszymi postanowieniami konwencji haskiej⁷²².

Wyłączenie obowiązywania prawa łupu na mocy prawa wojennego oraz jego potępienie na gruncie filozofii prawa nie zawsze znajdowało swoje odzwierciedlenie w praktykach stosowanych podczas konfliktu zbrojnego, czego przykładem są zdarzenia II wojny światowej. Jak opisuje to Nawojka Cieślińska-Lobkowicz: „Zaobserwowane wcześniej niszczenie z premedytacją polskich zabytków i grabież dóbr kultury władze niemieckie kontynuowały na szeroką skalę w sposób zinstytucjonalizowany i uprawomocniony przez kolejne przepisy. (...) Kultura «słowiańska» była również przedmiotem ideologicznej pogardy, połączonej z zawłaszczaniem części polskiego dziedzictwa jako rzekomo aryjskiego czy germańskiego. Dokonywany przez państwo niemieckie rabunek dzieł sztuki i dóbr kultury, zwany «zabezpieczeniem» (*Sicherstellung*), był przedmiotem ostrej rywalizacji między najwyższymi funkcjonariuszami Trzeciej Rzeszy, utworzonymi przez nich konkurencyjnymi urzędami i działającymi w ich służbie naukowcami. Odbywał się na podstawie wydawanych, sankcjonujących go niemieckich przepisów prawnych i zarządzeń władz okupacyjnych. Towarzyszyły mu kradzieże na własną rękę, praktykowane przez wszelkiej maści i rangi przedstawicieli hitlerowskiego aparatu władzy⁷²³.

Przeniesienia posiadania dóbr kultury w toku działań wojennych przed ustanowieniem regulacji prawa międzynarodowego mogły być obejmowane postanowieniami restytucyjnymi zawieranymi w traktatach pokojowych, regulujących zakończenie danego konfliktu⁷²⁴. W przedmiocie dóbr kultury utraconych w wyniku praktykowania prawa łupu J. Pruszyński zauważa: „nie legitymujemy odwiecznego *ius spoli*, ale nie mamy zamiaru ich zwracać, choć nie zostały nabyte w akcie retorsji lub restytucji zastępczej⁷²⁵”.

Współcześnie prawo łupu jest zabronione przez przepisy prawa międzynarodowego oraz jednoznacznie potępione jako praktyka towarzysząca konfliktom zbrojnym. Mając jednak na uwadze, że działania konfiskacyjno-grabieżcze były dopuszczalne w świetle norm prawa międzynarodowego aż do czasu ustanowienia stosownych regulacji na początku XX wieku,

⁷²² *Ibidem*; zob. J. Zajadło, K. Zeidler, *Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 1-2.

⁷²³ N. Cieślińska-Lobkowicz, *Walka w obronie polskich dóbr kultury w czasie wojny i okupacji hitlerowskiej*, „Kronika Zamkowa. Roczniki” 2008, tom 1/2 (55/56), s. 162; zob. też: J. Petropoulos, *The Faustian Bargain. The Art World in the Nazi Germany*, London 2000; M. Kuhnke, *Katalog grabieży*, „Cenne, Bezcenne / Utracone” 1997, nr 6 (12); L.H. Nicholas, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, przeł. B. Sławomirska, Kraków 1997; J. Petropoulos, *Art as Politics in the Third Reich*, Chapel Hill 1996.

⁷²⁴ Zob. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 179.

⁷²⁵ J. Pruszyński, *Obrót dziełami...*, s. 21.

często akceptowana jest sytuacja zastana, powstała w wyniku procesów historycznych w minionych wiekach⁷²⁶. Argument z prawa łupu służy zatem jako negatywny argument restytucyjny w stosunku do roszczeń restytucyjnych o zwrot dóbr kultury utraconych przed wykrystalizowaniem się regulacji prawa międzynarodowego wyłączających *ius praedae*.

2.3.4.2. Argument z losów dziejowych

Argument z losów dziejowych odwołuje się do przebiegu procesów historycznych, a współczesny stan posiadania dóbr kultury ocenia przede wszystkim jako konsekwencję minionych zdarzeń. K. Zeidler opisuje istotę tej teorii w sposób następujący: „Treść argumentu z losów dziejowych sprowadza się do twierdzenia, że na przestrzeni wielu lat oraz dokonujących się ważnych i doniosłych wydarzeń historycznych dochodziło do różnego rodzaju zmian prawnych i faktycznych, także dotyczących dóbr kultury. Losy dziejowe są tak zawile i w swym rozmiarze niezależne od pojedynczych osób, że trudno jest się im przeciwstawić. Stąd też należy zaakceptować przeszłość, wszelkie doniosłe jej wydarzenia i nie dążyć w sposób nadmierny do jej rozliczania, zwłaszcza tam, gdzie rodzi to szczególne trudności. W tych sytuacjach nie należy podejmować wysiłku sprostania trudnym przypadkom, a jedynie zaakceptować stan aktualny, do którego wydarzenia historyczne doprowadziły”⁷²⁷.

Argument z losów dziejowych niesie postulat postrzegania historycznych procesów jako minionych zdarzeń, które nie ulegną już zmianie, a obecny stan rzeczy – w tym również przemieszczenie dóbr kultury – jest ich świadectwem. Podnosi się natomiast, że postrzeganie historii jako obiektywnej wiedzy na temat przeszłości, odpornej na jakąkolwiek reinterpretację, coraz bardziej się dezaktualizuje⁷²⁸. E. Barkan zauważa, że aktualnie procesy historyczne stają się coraz bardziej podatne na ocenę, a jednocześnie stanowią coraz istotniejsze elementy bieżącego życia⁷²⁹. Autor zauważa, że obecnie historia „dostarcza informacji na temat naszej tożsamości w sposób bardziej intymny, zaś stając się przedmiotem interpretacji, jest również płaszczyzną dla ścierających się perspektyw. Nowe «my» historii (...) to zarówno zwycięzcy jak i przegrani. Historia zmienia to, kim byliśmy, nie zaś jedynie to, kim jesteśmy obecnie. W tym znaczeniu historia stała się kluczową przestrzenią politycznych zmagania. (...) Aby «nowa» historia była czymś więcej niż stroniczą «ekstremistyczną» opowieścią, narracja

⁷²⁶ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 179.

⁷²⁷ *Ibidem*, s. 208.

⁷²⁸ E. Barkan, *The Guilt of Nations...*, s. x.

⁷²⁹ *Ibidem*.

często powinna przekonywać nie tylko członków grupy, która «korzysta» z nowej interpretacji, ale również «innych», których dotychczasowa historia może potencjalnie ulec «umniejszeniu» lub «zbrukaniu» przez nową opowieść⁷³⁰. Taka perspektywa otwiera przestrzeń do dialogu na temat naprawienia historycznych krzywd i rozliczenia przeszłości, bowiem nie zakłada całkowitego zdystansowania się współczesnych względem zdarzeń, które doprowadziły do funkcjonującego *status quo*.

W praktyce argument z losów dziejowych może stać się podstawą podjęcia złożonej współpracy kulturalnej między państwami, które wzajemnie wobec siebie mogą podnosić roszczenia restytucyjne, jak również pomiędzy instytucjami kultury działającymi na ich terytorium⁷³¹. Zakłada się wówczas, że należy zaakceptować stan wzajemnego posiadania dóbr kultury, a uwagę skoncentrować na pracy w kierunku przyszłych inicjatyw kulturalnych, w tym dotyczących ochrony, opracowywania, badań, eksponowania, a także wzajemnej, czasowej wymiany dóbr kultury⁷³². E. Klekot i P. Kosiewski zauważają: „Punktem wyjścia do podjęcia takich działań powinno być wynikające z przesłanek pragmatycznych uznanie istniejącego *status quo*”⁷³³. Autorzy podkreślają jednak: „Przyjęcie *status quo* nie wyklucza ewentualnych przyszłych negocjacji i decyzji o charakterze politycznym, dotyczących zmiany miejsca przechowywania konkretnych dóbr kultury, niemniej dla dobra samych zbiorów wydaje się wskazane zintensyfikowanie współpracy między instytucjami powołanymi do ich przechowywania, udostępniania, konserwacji i dokumentacji, bez prób ingerencji w ich stan posiadania. Wiele takich działań zostało już podjętych – zarówno w przypadku zbiorów muzealnych, jak i bibliotecznych czy archiwalnych”⁷³⁴.

Należy podzielić stanowisko, że dyplomacja kulturalna powinna być prowadzona w taki sposób, by nie dopuścić do utrudnienia działań korzystnych dla samych dóbr kultury⁷³⁵. Jak wskazuje bowiem K. Zeidler: „Nie rozstrzygając więc kwestii restytucyjnych, czy to odkładając ten problem w czasie, czy w pełni akceptując argument z losów dziejowych, postuluje się w szczególności dokumentowanie zbiorów w miejscu ich przechowywania, obejmujące katalogowanie i opracowywanie naukowe oryginałów oraz ich cyfrowe

⁷³⁰ *Ibidem*.

⁷³¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 209.

⁷³² *Ibidem*.

⁷³³ E. Klekot, P. Kosiewski, *Dobra kultury...*, s. 16.

⁷³⁴ *Ibidem*.

⁷³⁵ Zob. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 210.

archiwizowanie, a także podejmowanie niezbędnych zabiegów konserwatorskich, w końcu zaś ich publiczne udostępnianie i eksponowanie”⁷³⁶.

2.3.4.3. Argument z upływu czasu

Argumentacja w sporze restytucyjnym odwołująca się do upływu czasu opiera się na założeniu, że skoro od momentu przemieszczenia dobra kultury upłynęło wiele czasu, kwestia ich restytucji stała się bezprzedmiotowa⁷³⁷. W. Kowalski podkreśla, że czynnikiem wpływającym na ograniczenie ryzyka ewentualnych komplikacji prawnych w obrocie dobrami kultury jest upływ czasu, jako że przeważnie istotnie utrudnia lub uniemożliwia przeprowadzenie dowodu pochodzenia danego przedmiotu⁷³⁸.

Należy jednak podkreślić, że argument z upływu czasu jedynie pośrednio odwołuje się do prawnych konsekwencji upływu czasu. Jak wskazuje K. Zeidler, pomimo merytorycznego związku argumentu z upływu czasu z zagadnieniem przedawnienia w cywilnoprawnym sensie, omawiana teoria restytucyjna odwołuje się do określonego stanu faktycznego, związanego z upływem znacznego czasu od chwili zdarzenia wywołującego utratę danego dobra kultury do chwili podniesienia argumentu restytucyjnego.

Istotnie, podnosi się, że upływ czasu, poza skutkami wywodzącymi się z instytucji przedawnienia roszczenia lub zasiedzenia, przysparza innych merytorycznych problemów w toku ewentualnego postępowania sądowego lub innej formy dochodzenia roszczenia restytucyjnego. Dawność zdarzenia związanego z przemieszczeniem dobra kultury wywoła bowiem utrudnienia w sferze gromadzenia dowodów, badania proveniencji dóbr kultury, a nawet ustalenia legitymacji procesowej.

2.3.4.4. Argument z konsekwencji

Przez argument z konsekwencji należy rozumieć podnoszone w sporze restytucyjnym argumenty odwołujące się do zwrotów dóbr kultury dokonanych w przeszłości. Jest to pozytywny argument restytucyjny, popierający roszczenie restytucyjne w oparciu o zaobserwowaną w przeszłości praktykę. Konsekwencja jako negatywny argument

⁷³⁶ *Ibidem*.

⁷³⁷ *Ibidem*, s. 212.

⁷³⁸ W. Kowalski, *Problematyka prawna...*, s. 30.

restytucyjny nie występuje samodzielnie, bowiem stale utrzymywana postawa retencyjna wynika z innych okoliczności lub racji. Konsekwencja jest wówczas jedynie skutkiem tychże.

Strona posługując się argumentem z konsekwencji przytacza konkretne przypadki zwrotu dóbr kultury, przy czym przywoływane zwroty mogą stanowić zarówno przypadki restytucji na rzecz tego samego podmiotu lub przykłady niezwiązane z podmiotem podnoszącym roszczenie. Dokonanie zwrotu dobra kultury opisywane jest wówczas jako przyznanie niesłuszności przemieszczenia dobra kultury, dostrzeżenie pozytywnego znaczenia zwrotu dla utrzymania prawidłowych stosunków lub wykazanie, że zwrot jest możliwy pod względem organizacyjnym i prawnym. Na wagę argumentu z konsekwencji opartego na przykładzie z przeszłości ma wpływ podobieństwo aktualnego sporu restytucyjnego i przytaczanego przykładu, a w szczególności tożsamość podmiotów sporów restytucyjnych oraz podobne okoliczności utraty dóbr kultury.

L.V. Prott i P.J. O'Keefe wśród teorii za zatrzymaniem dóbr kultury wymieniają argument odwołujący się do potrzeby utrzymania zbiorów zachodnich muzeów⁷³⁹. Stanowisko to silnie postuluje utrzymanie *status quo* i wspierane jest często argumentami ze społecznej użyteczności i najbezpieczniejszego miejsca, a uzasadnia je obawa przed podnoszeniem w przyszłości argumentów z konsekwencji w przypadku dokonania zwrotu dobra kultury. Przykładem takiego rozumowania jest wypowiedź Davida Wilsona: „Jeśli zacznie się skubać zbiory Muzeum Brytyjskiego poprzez zwrot choć jednego lub dwóch obiektów, wkrótce nastąpi zalew wniosków o zwrot przedmiotów do krajów, skąd pochodzą. Utworzyłoby to sytuację, która byłaby najbardziej przykra dla uniwersalnych instytucji i koncepcji uniwersalnej kultury”⁷⁴⁰. Praktyka wykazuje jednak, że pomimo rosnącej liczby dokonywanych zwrotów roszczenia restytucyjne nie dążą do nieograniczonego usuwania dóbr kultury zgromadzonych w zachodnich muzeach, zaś rozstrzygnięcie o zasadności roszczenia co do zasady odbywa się w oparciu o okoliczności faktyczne i prawne konkretnej sprawy. Tym samym roszczenia restytucyjne względem zachodnich muzeów nie powinny być postrzegane jako dążące do całkowitej dekonstrukcji ich zbiorów, jak również pamięci o procesach historycznych, które doprowadziły do ich powstania i ukształtowania się podstaw ideologicznych ówczesnie motywujących kolekcjonowanie dóbr kultury różnego pochodzenia.

⁷³⁹ L.V. Prott, P.J. O'Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 849.

⁷⁴⁰ D. Wilson, *Comments (w:) Lost Heritage*, (eds.) I. Staunton, M. McCartney, London 1981, s. 18.

2.3.5. Argumenty wynikające z ochrony dóbr kultury i opieki nad dobrami kultury

Ostatnią grupę argumentów restytucyjnych tworzą argumenty wywodzące się z przekonania o istotnej roli dóbr kultury w społeczeństwie i potrzebie zachowania ich dla przyszłych pokoleń. Należy bowiem podkreślić, że w centrum sporu restytucyjnego znajduje się właśnie dobro kultury, a jego bezpieczeństwo i kulturotwórcza rola dostępu do nich są istotnymi zagadnieniami wymagającymi zważenia.

2.3.5.1. Argument ze społecznej użyteczności

Teoria restytucyjna powołująca się na społeczną użyteczność wywodzi się z założenia, że dobra kultury stanowią dobro publiczne⁷⁴¹. Jak wskazuje K. Zeidler: „W zastosowaniach restytucyjnych argument ze społecznej użyteczności będzie się więc sprowadzał do twierdzenia, że prawo właściciela może zostać ograniczone, a nawet może on zostać go pozbawiony wówczas, gdy dobro kultury przedstawia wartość nie tylko dla niego, ale dla szerszego odbiorcy, któremu należy zagwarantować możliwość korzystania z tego dobra”⁷⁴².

Tego rodzaju spór, w którym dochodzi do przeciwstawienia dobru ogółu praw danej jednostki lub wąskiej grupy (rodzina, spadkobiercy, społeczność) zawiera się w szerokim sporze liberalizmu z komunitaryzmem⁷⁴³. Ograniczenie praw wynikających z tytułu własności miałyby tu zachodzić bowiem na rzecz ogółu społeczeństwa⁷⁴⁴. Zabytki, stanowiące szczególną kategorię dóbr na gruncie regulacji krajowych, są wszak przedmiotem ochrony prawnej zarówno jako przedmioty własności (ochrona ogólna), jak i elementy dziedzictwa kultury (ochrona szczególna)⁷⁴⁵.

Należy przy tym zauważyć, że korzystanie z dóbr kultury może być rozumiane niejednolicie. W sporze restytucyjnym najczęściej będzie ono podnoszone jako możliwość dostępu do nich w muzeach lub innych miejscach dostępnych szerokiej publiczności⁷⁴⁶. Polega ono również na możliwości prowadzenia badań dotyczących dóbr kultury, poszerzających stan wiedzy zarówno na temat samego obiektu jak i innych obszarów⁷⁴⁷. W końcu, jak zauważa

⁷⁴¹ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 197.

⁷⁴² *Ibidem*.

⁷⁴³ *Ibidem*.

⁷⁴⁴ Por. M. Dreła, *Własność zabytków...*, s. 1.

⁷⁴⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 197.

⁷⁴⁶ *Ibidem*.

⁷⁴⁷ *Ibidem*.

M. Drela, społeczna użyteczność może odwoływać się również szeroko do zachowania zabytku; jak autorka wskazuje: „W interesie publicznym leży również samo zachowanie oryginalnej postaci zabytkowego przedmiotu na przyszłość, nawet wtedy, gdy obcowanie z nim dane jest jedynie wąskiemu gronu osób”⁷⁴⁸. Zachowanie dóbr kultury będzie jednak stanowiło najistotniejszy aspekt argumentu z najbezpieczniejszego miejsca.

Spółeczna użyteczność jest szczególnym aspektem działania muzeów⁷⁴⁹. Jak wskazuje S. Waltoś: „Pracownik muzeum nie gromadzi obiektów z myślą o zaspokajaniu własnych zainteresowań. Czyni to, bo społeczeństwo chce, aby zostały zachowane one jako świadectwa kultury lub przyrody”⁷⁵⁰. Zgodnie z pkt 1.4 Kodeksu Etyki ICOM dla muzeów organ zarządzający powinien zapewnić dostępność do muzeów i jego zbiorów w rozsądnie ustalonych godzinach i w regularnych odstępach czasu, zaś szczególna uwaga powinna być poświęcona osobom mającym szczególne potrzeby. Dalej, zgodnie z pkt 2.18 muzeum powinno ustalić zasady, a następnie stosować się do nich, które zapewnią bieżące udostępnianie zbiorów zarówno stałych jak i czasowych z odpowiednią o nich informacją, należycie zarejestrowanych, a także zagwarantują chronienie ich w najlepszych dla nich warunkach dla przyszłych pokoleń, wykorzystując w tym celu najnowsze wskazania wiedzy i wszystkie pozostające do dyspozycji środki. Przepis ten odzwierciedla zachodzące często połączenie kwestii społecznej użyteczności, polegającej na efektywnym korzystaniu z dóbr kultury, z misją muzeów polegającą na bezpiecznym zachowaniu dóbr kultury dla przyszłych pokoleń. Społeczna użyteczność wyrażona jest również w zasadzie zawartej w rozdziale 4 Kodeksu Etyki ICOM dla muzeów, zgodnie z którą na muzeach spoczywa ważny obowiązek rozwijania działalności edukacyjnej oraz przyciągania coraz szerszej publiczności spośród społeczeństwa, społeczności lokalnych i grup, którym służą, zaś współdziałanie ze społeczeństwem i promowanie jego dziedzictwa jest nieodłącznym elementem funkcji edukacyjnej muzeum.

Działanie dla dobra ogółu jest argumentem często podnoszonym jako uzasadnienie funkcjonowania uniwersalnych muzeów. Przytaczana powyżej Deklaracja o doniosłości i wartości muzeów uniwersalnych powołuje się szczególnie na kwestię społecznej użyteczności sprawowania opieki nad zbiorami i umieszczania ich w nowym kontekście. Deklaracja podnosi również, że dostępność zbiorów w muzeach jest źródłem inspiracji dla kolejnych pokoleń: „Powszechny podziw dla starożytnych cywilizacji nie byłby współcześnie tak dalece

⁷⁴⁸ M. Drela, *Własność zabytków...*, s. 2.

⁷⁴⁹ Zob. S. Waltoś, *Some remarks on the ICOM Code of museum ethics*, „Opuscula Musealia” 1991, nr 5.

⁷⁵⁰ S. Waltoś, *Kodeks Etyki ICOM a nowa polska ustawa o muzeach (w:) Przeszłość przyszłości... Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, Warszawa 1999, s. 470.

ugruntowany, gdyby nie wpływ artefaktów tych kultur, szeroko dostępnych dla międzynarodowej publiczności w publicznych muzeach. Istotnie, greckie rzeźby okresu klasycznego (...) są doskonałą ilustracją tej tezy i znaczenia publicznych zbiorów. Trwająca stulecia historia doceniania greckiej sztuki rozpoczęła się w czasach antycznych, była wznowiona we Włoszech w okresie renesansu, a następnie rozprzestrzeniona po reszcie Europy oraz do Ameryk. Nabywanie jej do kolekcji publicznych muzeów na całym świecie przypieczętowało znaczenie greckiej rzeźby dla ogółu ludzkości i jej trwającą wartość we współczesnym świecie⁷⁵¹.

Należy jednak podkreślić, że współcześnie podnoszone są również tezy kwestionujące jednoznacznie pozytywny charakter gromadzenia zbiorów w publicznych muzeach. Neil A. Silbermann zauważa, że „świadomie lub nie – archeologiczna interpretacja i publiczna prezentacja zabytków archeologicznych jest używana, by podtrzymywać prestiż lub władczość współczesnych państw”⁷⁵².

Niezależnie od oceny skali gromadzenia zbiorów przez muzea, na uwagę zasługuje fakt, że w sporach restytucyjnych przeciwko nim występują dawni właściciele o różnym statusie prawnym – osoby fizyczne, instytucje, kościoły lub związki wyznaniowe⁷⁵³. W świetle przytoczonej powyżej istoty społecznej użyteczności dóbr kultury uzasadnione są obawy co do sytuacji dobra kultury, które miałyby zostać zwrócone podmiotowi podnoszącemu roszczenie⁷⁵⁴. Z tej perspektywy to właśnie muzea często są gwarantami realizowania szczególnej ochrony zabytków przy spełnianiu muzealnej misji polegającej między innymi na zapewnianiu dostępu do zbiorów, co łącznie najpełniej wpisuje się w zagadnienie społecznej użyteczności.

Argumentowi odwołującemu się do społecznej korzyści najczęściej przeciwstawiane są argumenty ugruntowane w rozmaitych formach ochrony prawnej, a także w więzi wytworzonej z dobrem kultury, szczególnie osobistej. Argument z najbezpieczniejszego miejsca jest często stosowany jako wsparcie argumentacji ze społecznej użyteczności. Argument ze sprawiedliwości natomiast może uzupełniać stanowiska obu stron sporu restytucyjnego osadzonego w konflikcie między interesem jednostki a dobrem wspólnym⁷⁵⁵.

⁷⁵¹ Zob. szerzej: A. Plata, *Argumentative aspects of Declaration on the Importance and Value of Universal Museums* (2002), „Brazilian Journal of International Law” 2020, vol. 17, no. 3.

⁷⁵² N.A. Silbermann, *Nationalism and Archaeology* (w:) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East. Vol. 4*, (ed.) E.M. Myers, New York-Oxford, s. 103; zob. szerzej: T. Bennett, *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*, London - New York 2009.

⁷⁵³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 198.

⁷⁵⁴ *Ibidem*.

⁷⁵⁵ *Ibidem*, s. 200.

2.3.5.2. Argument z najbezpieczniejszego miejsca

Dobra kultury stanowią szczególny przedmiot ochrony, której nadrzędnym celem jest zachowanie ich dla przyszłych pokoleń. Preambuła Konwencji UNESCO z 1972 r. zaznacza, że dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu coraz bardziej zagraża zniszczenie nie tylko wskutek szkód wywołanych przyczynami tradycyjnymi, lecz także wskutek przeobrażeń społecznych i gospodarczych, które pogarszają sytuację przez zjawiska jeszcze groźniejszych szkód lub zniszczeń. Wskazuje również, że uszkodzenie lub unicestwienie jakiegokolwiek dobra należącego do dziedzictwa kulturalnego lub naturalnego stanowi nieodwracalne zubożenie dziedzictwa wszystkich narodów świata.

Kodeks Etyki ICOM dla muzeów nakłada na muzea szczególne obowiązki w przedmiocie zapewniania bezpieczeństwa zbiorów, szczególnie w rozdziale drugim. Zgodnie z wyrażoną w kodeksie zasadą muzea są zobowiązane do pozyskiwania, przechowywania i promowania ich zbiorów, a czynności te traktowane są jako udział w zabezpieczeniu dziedzictwa naturalnego, kulturalnego i naukowego. Ich zbiory stanowią znaczące dziedzictwo publiczne, posiadają szczególny status prawny i korzystają z ochrony prawa międzynarodowego. Dalej zasada głosi, że z tą misją służącą interesowi publicznemu nieodłącznie jest związane pojęcie rozsądnego zarządzania, które zawiera w sobie zgodne z prawem korzystanie z własności, trwałe przechowywanie, dokumentowanie, udostępnianie i zbywanie z poczuciem odpowiedzialności za nie. W Kodeksie rozproszone są przepisy odwołujące się do bezpiecznego przechowywania zbiorów. Zgodnie z punktem 1.7 organ zarządzający powinien zapewnić odpowiedni poziom bezpieczeństwa gwarantujący ochronę zbiorów przed kradzieżą lub zniszczeniem ich w czasie wystaw stałych i czasowych, w pracowniach i magazynach oraz podczas transportu. Dalej, punkt 2.21 stanowi, że szczególna uwaga powinna być poświęcona opracowaniu systemu ochrony zbiorów w czasie konfliktów zbrojnych i innych zagrożeń wywołanych przez ludzi lub siły przyrody.

Bezpieczeństwo zbiorów powinno być rozumiane również jako zapewnienie sprawowania nad nimi należytej opieki konserwatorskiej. Punkt 2.23 Kodeksu Etyki ICOM dla muzeów podkreśla istotną rolę konserwacji zapobiegawczej w zasadach rządzących działalnością muzeum i w ochronie zbiorów. Na pracownikach muzeum spoczywa obowiązek utworzenia i utrzymania środowiska zapewniającego ochronę zbiorów zarówno w magazynach, na ekspozycji, jak i w czasie transportu. Dalej, na gruncie punktu 2.24 muzeum powinno troskliwie śledzić stan zbiorów, aby ustalić, kiedy przedmiot lub okaz wymaga zajęcia się nim przez kwalifikowanego konserwatora-restauratora. Głównym celem powinno być

ustabilizowanie stanu przedmiotu lub okazu, zaś wszystkie prace konserwatorskie powinny posiadać dokumentację i nie powinny powodować powstania stanów nieodwracalnych, a wszelkie zmiany dopuszczalne są tylko pod warunkiem, że będzie można je łatwo zidentyfikować.

Istotną kwestią jest również ubezpieczenie zbiorów. Zgodnie z punktem 1.8 w sytuacji, gdy zbiory zostały ubezpieczone przez komercyjną firmę ubezpieczeniową, organ zarządzający powinien zadbać, aby wartość ubezpieczenia była adekwatna do zbiorów oraz aby ubezpieczenie obejmowało także przedmioty podczas ich transportu, wypożyczone lub takie, za które muzeum ponosi odpowiedzialność. Jeżeli został zastosowany system gwarancji odszkodowawczych, należy zadbać, aby zostały nim objęte przedmioty również nie będące własnością muzeum, ale za które ponosi ono odpowiedzialność⁷⁵⁶.

Należy jednak podkreślić, że wyjątkowy charakter dóbr kultury sprawia, że nie jest możliwe ustalenie pieniężnego odszkodowania za ich zniszczenie lub utratę. Każda tego rodzaju strata jest nieodwracalna, bowiem fizyczne zniszczenie lub strata pociąga za sobą niewymierną utratę wartości niematerialnych. Jak wskazuje K. Zeidler: „W przypadku kradzieży tylko odzyskanie dobra kultury może stanowić pełną rekompensatę. Ze względu na często indywidualny i jednostkowy charakter dóbr kultury, przede wszystkim zaś dzieł sztuki, ich utrata jest nieodwracalna”⁷⁵⁷.

I. Gredka-Ligarska zwraca uwagę na istotny aspekt klauzuli mienia odzyskanego, stanowiącej potencjalne zagrożenie dla ubezpieczonego co do tytułu prawnego do przedmiotu ubezpieczenia⁷⁵⁸. Autorka zauważa w praktyce stosowanie w umowach ubezpieczeniowych dotyczących dóbr kultury klauzul, zgodnie z którymi z chwilą wypłaty odszkodowania ubezpieczeniowego własność przedmiotu ubezpieczenia przechodzi na ubezpieczyciela⁷⁵⁹. Jak podkreśla K. Zeidler, takie ukształtowanie zobowiązań ubezpieczonego i ubezpieczyciela może rodzić konsekwencje w zakresie restytucji⁷⁶⁰.

L.V. Prott i P.J. O’Keefe wskazują możliwość odpowiedniej konserwacji zbiorów jako jeden z argumentów używanych najczęściej jako argument za zatrzymaniem dóbr kultury. Należy uznać, że jest to argument wpisany w szerszą teorię restytucyjną najbezpieczniejszego miejsca. Argument o posiadaniu odpowiednich środków do sprawowania należytej opieki nad

⁷⁵⁶ Zob. I. Gredka-Ligarska, P. Gwoździwicz-Matan, W. Kowalski, *Umowy w działalności...*, s. 134 i n.

⁷⁵⁷ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 203.

⁷⁵⁸ I. Gredka, *Klauzula mienia odzyskanego w umowie ubezpieczenia dóbr kultury* (w:) *Rynek sztuki...*, s. 260 i n.

⁷⁵⁹ *Ibidem*, s. 262.

⁷⁶⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 203.

zbiorami jest często podnoszony przez instytucje znajdujące się w ich posiadaniu⁷⁶¹. Dodatkowo takie stanowisko wspierane jest tezą, że państwa zgłaszające roszczenie restytucyjne nie posiadają zasobów niezbędnych do sprawowania opieki nad zbiorami na tym samym poziomie⁷⁶².

G. Lewis podkreśla: „Niezaprzeczalnym faktem jest, że wiele obiektów usuniętych ze swoich krajów pochodzenia zawdzięcza swoje przetrwanie temu przemieszczeniu. Przykładowo, skutek oddziaływania określonych warunków klimatycznych na rozmaite materiały może być dramatyczny. Zatem, o ile istnieją techniczne warunki do odpowiedniego utrzymywania ich w dobrym stanie, zasadność zwrotu określonych obiektów musi być poważnie rozważana”⁷⁶³.

Co do zasady przyjmuje się, że w państwach, w których ochrona dziedzictwa kultury jest satysfakcjonująca zarówno na płaszczyźnie prawa, jak i praktyki, dobra kultury są bezpieczniejsze niż w innych państwach, takiej ochrony niezapewniających⁷⁶⁴. Omawiana teoria restytucyjna jest często prezentowana w wystąpieniach uzasadniających stan posiadania zachodnich muzeów,⁷⁶⁵. Argumentacja podkreślająca techniczne i finansowe możliwości zachodnich muzeów jest natomiast współcześnie kwestionowana poprzez stwierdzenia, że byłe imperia kolonialne posiadały moralny obowiązek zapewnienia opieki odpowiednich instytucji i specjalistów w krajach, w których znajdowały się dobra kultury w miejsce całkowitego usuwania i ich z tych terytoriów⁷⁶⁶. Podkreśla się również, że tezy o niskich możliwościach krajów zgłaszających roszczenia o zwrot dóbr kultury utraconych w wyniku praktyk kolonialnych są zdezaktualizowane, bowiem obecnie odpowiednie warunki mogą być zapewniane zarówno w istniejących już instytucjach kultury lub poprzez odpowiednie wsparcie muzeów znajdujących się w posiadaniu obiektów i organizacji międzynarodowych⁷⁶⁷. Podnoszony jest również argument, że przechowywanie dóbr kultury w zachodnich muzeach nie jest jednoznaczne z gwarancją wysokiego standardu opieki konserwatorskiej⁷⁶⁸. Co więcej, argumentacji z najbezpieczniejszego miejsca przeciwstawiane są twierdzenia, że postulowanie

⁷⁶¹ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 847.

⁷⁶² *Ibidem*.

⁷⁶³ G. Lewis, *Lost Heritage – Some Historical and Professional Considerations* (w:) *Lost Heritage...*, cyt. za: L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 847.

⁷⁶⁴ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 204.

⁷⁶⁵ *Ibidem*.

⁷⁶⁶ Zob. S. Stétié, *The View of UNESCO’s Intergovernmental Committee* (w:) *Lost Heritage...*, s. 9.

⁷⁶⁷ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 848.

⁷⁶⁸ P. Gathercole, *British University Museums and the Problems Relating to Restitution* (w:) *Lost Heritage...*, s. 12.

przechowywania dóbr kultury w kontrolowanym środowisku i konserwacji z użyciem wysoce wyspecjalizowanych technik należy kwestionować, bowiem wiele spośród dóbr kultury oryginalnie funkcjonowało w tropikalnym ekosystemie i było pielęgnowane przez lokalnych rzemieślników na długo przed ich przetransportowaniem do zachodnich instytucji⁷⁶⁹. Pewność co do najdoskonalszego zabezpieczenia dóbr kultury w europejskich muzeach została istotnie naruszona wskutek strat odniesionych podczas dwóch wojen światowych, a także następujących po niej zaniedbań⁷⁷⁰. W przedmiocie prawnych mechanizmów ustanawiających ochronę zbiorów L.V. Prott i P.J. O’Keefe dokonują oceny: „Podczas gdy Muzeum Brytyjskie podlega ustawowym ograniczeniom co do deakcesji zbiorów, legislacja Wielkiej Brytanii dotycząca ochrony jej własnego dziedzictwa archeologicznego jest jedną z najmniej wyczerpujących na świecie”⁷⁷¹. K. Zeidler wskazuje natomiast dalsze ryzyka: „przechowywanie dóbr kultury w muzeach także naraża je na pewne niebezpieczeństwa, które wynikają z istoty misji muzeów, jaką jest upowszechnienie zbiorów. Te z kolei, będąc wystawianymi publicznie, są narażone na zarówno przypadkowe, jak i często zamierzone uszkodzenie lub zniszczenie. W końcu w muzeach również dochodziło do kradzieży. Stąd też dobra kultury najbezpieczniejsze byłyby w specjalnie przygotowanych, tak pod względem konserwatorskim, jak bezpieczeństwa, bunkrach, odpowiednio monitorowane, nikomu jednak nieudostępniane. Tu argument z najbezpieczniejszego miejsca w sposób dość oczywisty pozostawałby w opozycji do argumentu ze społecznej użyteczności”⁷⁷².

Argument z najbezpieczniejszego miejsca zazwyczaj nie jest podnoszony samodzielnie i często jest uzupełniany przez argument ze społecznej użyteczności⁷⁷³. Poza przytoczonymi powyżej racjami, przeciwstawia się go zwykle argumentom ze sprawiedliwości, z więzi z dobrami kultury, a także tym wynikającym z ochrony prawnej.

⁷⁶⁹ K. Myles, *The Needs and Problems of a Particular Country – Ghana* (w:) *Lost Heritage...*, s. 16.

⁷⁷⁰ D. Phillips, *Comment* (w:) *Lost Heritage...*, s. 14; zob. też: T. Shaw, *Whose Heritage?*, „Museum” 1986, vol. 38, no. 1, s. 48.

⁷⁷¹ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 848.

⁷⁷² K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 203 i n.; zob. też: W. Löschburg, *Kradzież Mony Lisy*, przeł. E. Sereżyńska, Warszawa 1984; P. Ogrodzki (red.), *Kradzieże w muzeach – przyczyny, skutki, wnioski. Thefts in Museums – Causes, Effects, Conclusions*, Warszawa 2006; P. Ogrodzki, *Kradzież obrazu Claude’a Moneta Wybrzeże w Pourville z Muzeum Narodowego w Poznaniu. Największa kradzież w historii polskiego muzealnictwa w XX w.*, „Cenne, Bezcenne / Utracone” 2006, wyd. specjalne – Katalog skradzionych dzieł sztuki, s. 3 i n.

⁷⁷³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 203.

Podsumowanie

Prowadzenie dyskursu jest jednym ze sposobów rozwiązywania trudnych przypadków w prawie. Dyskurs restytucyjny jest skonkretyzowanym przykładem dyskursu praktycznego, zaś jego wieloargumentowość prowadzi do konieczności wartościowania.

U podstaw debaty dotyczącej restytucji dóbr kultury leżą dwie idee – internacjonalizm kulturowy i nacjonalizm kulturowy. Zgodnie z teorią internacjonalizmu kulturowego dobra kultury nie są powiązane z żadnym państwem, narodem lub określonym terytorium, jako że są one dziedzictwem całej ludzkości. Nacjonalizm kulturowy akcentuje natomiast rolę dóbr kultury jako części narodowego dziedzictwa poszczególnych państw.

Argumenty przemawiające za lub przeciw restytucji dóbr kultury podlegają klasyfikacji. Podstawowy podział ze względu na stanowisko, które dany argument restytucyjny uzasadnia, wyodrębnia argumenty pozytywne, zmierzające do wsparcia podnoszonego roszczenia restytucyjnego oraz argumenty negatywne, służące do obrony zaistniałego stanu posiadania. Klasyfikacja argumentów restytucyjnych ze względu na ich treść i wartości, do których się odwołują wylicza argument ze sprawiedliwości, argumenty wynikające z ochrony prawnej, argumenty wynikające z więzi z dobrami kultury, argumenty wynikające z okoliczności historycznych oraz argumenty wynikające z ochrony dóbr kultury i opieki nad dobrami kultury.

Argument ze sprawiedliwości jest argumentem kluczowym w sporze restytucyjnym. Z uwagi na swoje podstawowe znaczenie w każdym dyskursie restytucyjnym, zasługuje on na wyodrębnienie jako samodzielna kategoria argumentacji restytucyjnej. Może być podnoszony równie skutecznie przez każdą ze stron sporu restytucyjnego i jest podstawą każdego roszczenia restytucyjnego. Podnoszenie problemu sprawiedliwości w toku sporów restytucyjnych świadczy o wpisaniu tych sporów w szersze zjawisko negocjacji dotyczących historycznych nieprawości.

Argumenty wynikające z ochrony prawnej czerpią treść z norm prawa stanowionego. Grupę tę tworzą argumenty z prawa własności, nabycia w dobrej wierze, nielegalnego wywiezienia, przedawnienia, zasiedzenia, znalezienia, poczynionych nakładów, posiadania, zobowiązania, wzajemności i ustawowego zakazu deakcesji. Uzasadniają one stanowisko w sporze restytucyjnym potrzebą ochrony praw rzeczowych i realizacji stosunków zobowiązaniowych, a także koniecznością przestrzegania ograniczeń wynikających z norm prawa stanowionego.

Argumenty wynikające z więzi z dobrami kultury bazują na założeniu, że dobra kultury są wyjątkowymi rzeczami, na rozmaite sposoby powiązanymi z określonymi

miejscami, kulturami, narodami lub osobami. W skład tej kategorii wchodzi argumenty restytucyjne oparte na szczególnych rodzajach więzi, takie jak argument z miejsca powstania, miejsca przeznaczenia, przynależności narodowej, przynależności kulturowej, przynależności terytorialnej i przynależności osobistej. Przeciwstawiany im jest argument zakorzeniony w idei internacjonalizmu kulturowego, tj. argument z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości, zgodnie z którym dobra kultury stanowią dziedzictwo całej ludzkości.

Argumenty wynikające z okoliczności historycznych włączają do sporu restytucyjnego rozważania na temat przeszłości, upływu czasu oraz transformacji. Są to argumenty z prawa łupu, losów dziejowych, upływu czasu i konsekwencji. Argument z konsekwencji służy uzasadnieniu roszczenia restytucyjnego poprzez odwołanie się do zwrotów dóbr kultury dokonanych w przeszłości.

Argumenty wynikające z ochrony dóbr kultury i opieki nad dobrami kultury zakorzenione są w przekonaniu o ich istotnej roli w społeczeństwie i potrzebie ich zachowania dla przyszłych pokoleń. W tej grupie argumentów znajdują się argument ze społecznej użyteczności oraz argument z najbezpieczniejszego miejsca.

Rozdział 3

Historia i regulacje prawne dotyczące zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Wprowadzenie

W niniejszym rozdziale problem restytucji dóbr kultury został umiejscowiony w przestrzeni brytyjskiego prawa krajowego, historii zbiorów Muzeum Brytyjskiego i encyklopedycznego charakteru Muzeum Brytyjskiego, będącego przedmiotem nieustającej krytycznej debaty. W pierwszej kolejności przybliżeniu podlega historia ustanowienia Muzeum Brytyjskiego, z uwzględnieniem procesów społecznych i geopolitycznych, które przyczyniły się do zgromadzenia fundamentalnej części zbiorów. W dalszej części dokonuje się klasyfikacji sposobów pozyskiwania zbiorów przez Muzeum Brytyjskie ze względu na okoliczności, w których doszło do przemieszczenia dóbr kultury. Przedstawieniu podlegają również oceny dotyczące Muzeum Brytyjskiego jako muzeum kultur świata, stanowiące przejaw ugruntowanej uniwersalistycznej postawy Muzeum w sporach restytucyjnych. Druga część rozdziału została poświęcona sposobom unormowania funkcjonowania Muzeum Brytyjskiego i prowadzenia sporów restytucyjnych, wynikających z ustaw, aktów wewnętrznych Muzeum Brytyjskiego i instrumentów *soft law*. Dodatkowym przedmiotem rozważań są skutki brexitu na płaszczyźnie ochrony dóbr kultury oraz perspektyw międzynarodowej współpracy w sektorze kultury.

3.1. Muzeum Brytyjskie – historia instytucji

Muzea już od czasów starożytnych stanowią istotną przestrzeń kontaktu człowieka z wytworami kultury i natury. Opisując rolę pierwszych muzeów D. Folga-Januszewska podaje: „Badając dzieje muzeów od starożytnych początków do połowy XVIII wieku, odczytać można w samej organizacji zbiorów (ich układzie) i sposobach aranżacji «ryt edukacyjny» – budowę pokazu wedle reguł, które w danym czasie były wykładem wiedzy o świecie. Tworzone licznie w całej Europie XVI-XVIII wieku gabinety wiedzy, osobliwości, ciekawości, sztuki miały jeden cel – prowokować wyobraźnię do tworzenia obrazów wirtualnych (potencjalnych), następnie z układu zgromadzonych artefaktów lub dzieł budować wyobrażenie o bliskim i dalekim

świecie, jego prawach, następstwach, ograniczeniach”⁷⁷⁴. Koncepcja publicznych muzeów w dzisiejszym rozumieniu kształtowała się na przełomie XVIII i XIX wieku⁷⁷⁵. Złożony proces ich tworzenia zakładał zmiany w dotychczasowym sposobie kolekcjonowania i kreatywną adaptację innych ówczesznie pojawiających się instytucji takich jak wystawy międzynarodowe lub domy towarowe⁷⁷⁶. W ocenie Tony’ego Bennetta idea muzeum publicznego nie może być zrozumiana w pełni w oderwaniu od szerszych procesów historycznych, społecznych i politycznych, które doprowadziły do postrzegania i wykorzystywania kultury jako jednego z narzędzi sprawowania władzy⁷⁷⁷. Jak wskazuje zaś D. Folga-Januszewska: „Śledząc dzieje różnych kolekcji i muzeów, możemy odnieść wrażenie, że były to kreacje polegające na wyizolowaniu z rzeczywistości pewnej grupy przedmiotów lub zdarzeń, przeniesieniu ich w osobne miejsce, wydzieleniu i stworzeniu „nowego świata”. (...) Jako układy specjalne, których charakter zmieniał się wraz z rozwojem nauk, sztuki i filozofii, muzea były nie tyle miejscami studiów historycznych, ile same stawały się zwierciadłem współczesnych światopoglądów, tendencji estetycznych i politycznych”⁷⁷⁸.

W XVIII wieku charakter brytyjskiego społeczeństwa zmieniał się wraz ze wzrostem fortun gromadzonych w wyniku działalności handlowej. Przez długi czas brytyjskie majątki ulokowane były we własności nieruchomości, przeważnie przez arystokrację uprzywilejowaną w zakresie tytułu prawnego do ziemi (ang. *landed aristocracy*)⁷⁷⁹. Na gruncie ówczesznie obowiązujących przepisów prawa istniał szczególny związek między własnością gruntów, religią i polityką. Zgodnie z Corporation and Tests Acts, uchwalonych w latach 1661 i 1673, jedynie mężczyźni będący właścicielami ziem i członkami Kościoła Anglikańskiego posiadali bierne i czynne prawo wyborcze, co w oczywisty sposób wykluczało katolików, pozostałych protestantów, inne mniejszości i kobiety⁷⁸⁰. Imperialna brytyjska ekonomia doprowadziła jednak do transformacji społeczeństwa, zwiększając konsumpcję dóbr i kreując nowe kupieckie fortuny. Formalne zakończenie wojny o sukcesję hiszpańską w 1713 r. stanowiło początek długiego okresu handlowej ekspansji na terytorium brytyjskich kolonii, napędzanej handlem

⁷⁷⁴ D. Folga-Januszewska, *Dylematy etyczne w muzeach, czyli o prawdach (w:) Muzea etyczne. Księga dedykowana profesorowi Stanisławowi Waltosowi w 85. rocznicę urodzin*, (red.) D. Folga-Januszewska, Kraków 2017, s. 35.

⁷⁷⁵ T. Bennett, *The Birth of the Museum...*, s. 19.

⁷⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁷⁸ D. Folga-Januszewska, *Obraz, narracja...*, s. 76.

⁷⁷⁹ J. Delbourgo, *Collecting the World. The Life and Curiosity of Hans Sloane*, Rozdział 4: Becoming Hans Sloane, *The art of rising in psychic*, London 2017 (epub).

⁷⁸⁰ *Ibidem*.

niewolnikami, cukrem, tytoniem, ryżem lub zbożami⁷⁸¹. Kolonie były również prawnie uregulowanym rynkiem zbytu dóbr wyprodukowanych w Wielkiej Brytanii. W XVIII wieku stały się źródłem surowców naturalnych, niewolniczej siły roboczej oraz funduszy, wspierających ekspansję brytyjskiej ludności i rozwój rewolucji przemysłowej⁷⁸². Wzrost gospodarczy doprowadził do gromadzenia nowych majątków i wywołał debatę na temat mobilności klasowej.

Opisane powyżej okoliczności socjologiczne stanowiły realia, w których gromadzona była kolekcja stanowiąca podstawę zbiorów Muzeum Brytyjskiego. Sir Hans Sloane, urodzony w roku 1660 w Ulsterze, w rodzinie wywodzącej się z klasy robotniczej, zdobył wykształcenie medyczne i całe życie pielęgnował pasję kolekcjonerską, która doprowadziła do zebrania ponad siedemdziesięciu jeden tysięcy obiektów. Początki kolekcjonerskiej kariery Sloane'a sięgają roku 1687, kiedy to odbył podróż na Jamajkę w roli lekarza Księcia Albermarle – nowego gubernatora kolonii. Jak przyznaje Muzeum Brytyjskie w informacjach przedstawionych na oficjalnej stronie internetowej instytucji, to niewolnicza praca mężczyzn, kobiet i dzieci pochodzących z zachodnich terytoriów Afryki była podstawą dochodów czerpanych z jamajskiej kolonii, zaś pod koniec XVI wieku ludność z Afryki była przywożona w coraz to większych liczbach⁷⁸³. Jak dalej wskazuje Muzeum Brytyjskie: „Sloane pracował jako lekarz na plantacjach niewolników i przy wsparciu angielskich plantatorów i zniewolonej ludności z Zachodniej Afryki – mężczyzn i kobiet Akan pochodzących w większości z dzisiejszych terytoriów Ghany i Wybrzeża Kości Słoniowej – zgromadził kolekcję ośmiuset okazów roślin, zwierząt i innych osobliwości”⁷⁸⁴. Badania zdobytych w ten sposób obiektów stanowiły podstawę późniejszej encyklopedycznej publikacji Sloane'a na temat historii naturalnej, pt. „A voyage to the Islands Madera, Barbados, Nieves, Saint Christophers and Jamaica”.

Życiorys fundatora pierwszych zbiorów Muzeum Brytyjskiego był przedmiotem obszernej publikacji biograficznej autorstwa Jamesa Delbourgo zatytułowanej „Collecting the World. The life and Curiosity of Hans Sloane”⁷⁸⁵. Co istotne, skrócona nota biograficzna na łamach oficjalnej strony internetowej Muzeum Brytyjskiego, podkreśla kolonialny kontekst kolekcjonerskich działań Sloane'a, przejawiający się również w jego życiu prywatnym. Jak

⁷⁸¹ *Ibidem*.

⁷⁸² *Ibidem*.

⁷⁸³ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/sir-hans-sloane> (dostęp: 20.04.2022)

⁷⁸⁴ *Ibidem*.

⁷⁸⁵ Zob. J. Delbourgo, *Collecting the World...*; Zob. też: M. Hunter, A. MacGregor, A. Walker, *From Books to Bezoars: Sir Hans Sloane and His Collections*. London 2012; A. MacGregor, *Sir Hans Sloane: Collector, scientist, antiquary*, London 1994; K. Sloan, *Enlightenment: Discovering the World in the Eighteenth Century*, London 2003.

opisuje: „po powrocie z Karaibów, Sloane poślubił Elizabeth Langley Rose, dziedziczkę plantacji cukru na Jamajce, obsługiwanej pracą niewolniczą, z czego dochody istotnie przyczyniały się przez lata do jego możliwości kolekcjonowania, obok jego zarobków z działalności leczniczej”⁷⁸⁶. Po powrocie z Jamajki Sloane znacznie poszerzył swoje zbiory poprzez odkupienie bogatych kolekcji od dwóch zaprzyjaźnionych kolekcjonerów – Williama Courtena i Jamesa Petivera⁷⁸⁷. Sloane nabywał specyfiki i osobliwości od podróżników i kolonialnych osadników.

Według danych Muzeum Brytyjskiego kolekcja Sloane’a obejmowała: a) 32 000 monet i medali, b) 50 000 książek, druków i rękopisów (obecnie w zbiorach British Library), c) zielnik składający się z 334 tomów suszonych roślin z całego świata (obecnie w zbiorach Natural History Museum), d) 1125 „obiektów związanych ze zwyczajami czasów starożytnych”⁷⁸⁸.

Kolekcjoner zmarł w roku 1753. W testamencie całą zgromadzoną kolekcję zapisał królowi Jerzemu II, na rzecz całego narodu, w zamian za zapłatę 20 000 funtów jego spadkobiercom, pod warunkiem, że Parlament utworzy nowe i bezpłatnie dostępne publiczne muzeum, w którym zostaną umieszczone wszystkie obiekty⁷⁸⁹.

Parlament zaakceptował powyższe zastrzeżenia i po zebraniu odpowiedniej sumy, dnia 7 czerwca 1753 r. uchwalono ustawę dotyczącą zakupu muzeum lub kolekcji sir Hansa Sloane’a i kolekcji rękopisów harlejańskich⁷⁹⁰ oraz zapewnienia jednego głównego repozytorium dla lepszego odbioru wyżej wymienionych kolekcji; oraz Biblioteki Cottona i pozostałych⁷⁹¹. Ustawa wprowadziła zasady zakupu obiektów, dokonywała imiennego powołania powierników muzeum oraz zawierała dalsze regulacje dotyczące następnie wybieranych dożywotnio członków rady powierniczej. Kolekcje, których dotyczyła ustawa, stanowiły fundament obecnych zbiorów Muzeum Brytyjskiego, Natural History Museum

⁷⁸⁶ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/sir-hans-sloane> (dostęp: 20.04.2022)

⁷⁸⁷ J. Delbourgo, *Collecting the World...*, Rozdział 5: The World Comes to Bloomsbury, *Collecting Collectors* (epub).

⁷⁸⁸ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/sir-hans-sloane> (dostęp: 20.04.2022)

⁷⁸⁹ *Ibidem*.

⁷⁹⁰ ang. Harleian Collection of Manuscripts; przetłumaczono za: P. Derecki, *Historia Britonum. The History of the Britons attributed to Nennius, tłum. Richard Bowley, Lampeter 2005: recenzja*, „Przegląd Historyczny 2007”, z. 98, nr 1, s. 137.

⁷⁹¹ An Act for the Purchase of the Museum, or Collection of Sir Hans Sloane, and of the Harleian Collection of Manuscripts; and for providing One General Repository for the better Reception and more convenient Use of the said Collections; and of the Cottonian Library, and of the Additions thereto: British Museum Act z 7 czerwca 1753 r. (26 Geo 2 c 22).

i British Library. British Museum Act 1753 po kolejnych zmianach z czasem został zastąpiony przez obecnie pozostającą w mocy ustawę British Museum Act z roku 1963.

Pierwszą siedzibę Muzeum stanowiła rezydencja Montagu House w Bloomsbury, dostosowana do nowej funkcji poprzez prace architektoniczne prowadzone przez Henry'ego Keena, zaś następnie wyburzona z uwagi na plany rozbudowy w związku ze stałą potrzebą powiększania przestrzeni do gromadzenia eksponatów⁷⁹².

Od początku swojego funkcjonowania Muzeum Brytyjskie otoczone było narracją eksponującą patriotyczną dumę z gromadzenia różnorodnych obiektów, zapewniających zarówno rozrywkę, jak i edukację możliwie najszerszej grupie odbiorców. David C. Harvey zauważa jednak krytycznie: „Gdy w 1753 r. utworzono Muzeum Brytyjskie (...) próbka dziedzictwa, która reprezentowała kulturę elitarną była eksponowana wobec wnikliwych wyższych klas społeczeństwa bardziej jako uzasadnienie rzekomo naturalnego porządku rzeczy niż jako środek edukacji. Niemniej jednak, otwarcie Muzeum Brytyjskiego odzwierciedla rosnące zainteresowanie «kolekcjami», inwentaryzowaniem i publicznym eksponowaniem, które będzie ewoluować przez następne dwieście pięćdziesiąt lat, by w końcu utworzyć jedną z dzisiejszych podstaw postrzegania dziedzictwa”⁷⁹³. W aktualnym oficjalnym opisie misji instytucji również zawarte jest zapewnienie o tym, że Muzeum Brytyjskiemu już od jego utworzenia przyświecały oświeceniowe ideały i wartości, polegające na krytycznym badaniu wszelkich założeń, otwartej debacie, naukowych badaniach, postępie i tolerancji⁷⁹⁴. We wprowadzeniu do jednego z pierwszych przewodników po Muzeum Brytyjskim Henry Warren opisuje doświadczenie wizyty w Muzeum w sposób następujący: „Sale [Muzeum Brytyjskiego – A.P.] są tak liczne i tak obszerne; tak pełne obiektów, niezwykłych i interesujących, tak zdolnych do przekazywania informacji i zapewniających rozrywkę, tak wynagradzających badawczą dociekliwość wybranych i powszechną ciekawość”⁷⁹⁵.

Muzeum Brytyjskie stanowi pierwsze na świecie publiczne muzeum. Współczesna perspektywa pozwala ocenić je jako jedno z najważniejszych muzeów świata, rozwijające renomę pierwszego publicznego, historycznego i świeckiego muzeum. Rocznie przyciąga blisko 6 milionów zwiedzających⁷⁹⁶. Na wystawie stałej Muzeum Brytyjskiego znajduje się

⁷⁹² <https://blog.britishmuseum.org/montagu-house-the-first-british-museum> (dostęp: 20.04.2020).

⁷⁹³ D.C. Harvey, *The History of Heritage* (w:) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, (eds.) B. Graham, P. Howard, Aldershot 2008, s. 25.

⁷⁹⁴ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story> (dostęp: 20.04.2022).

⁷⁹⁵ H. Warren, *A guide to The British Museum*, London c. 1850, s. iii.

⁷⁹⁶ <https://www.visitbritain.org/englands-museums-and-art-galleries-saw-most-significant-growth-visitor-numbers-visitenglands-annual> (dostęp: 18.04.2022).

około 80 000 obiektów, co stanowi jedynie 1% całości zbiorów⁷⁹⁷. 2 miliony obiektów udokumentowano w formie katalogu dostępnego online. Oficjalny opis misji Muzeum Brytyjskiego wskazuje, że Muzeum jest napędzane ciekawością świata oraz głęboką wiarą w przedmioty, stanowiące wiarygodnych świadków i dokumentację ludzkiej historii⁷⁹⁸. Muzeum oświadcza również, że motywują je także rzetelne badania oraz pragnienie dzielenia i poszerzania wiedzy⁷⁹⁹. Szacuje się, że zbiory Muzeum Brytyjskiego obejmują osiem milionów obiektów, co sprawia, że gromadzi jedne z największych i najbardziej różnorodnych zbiorów na świecie⁸⁰⁰. Z. Żygalski podsumowuje charakter Muzeum Brytyjskiego w sposób następujący: „Dążenie do kompletności i globalności, szerokie horyzonty, sięganie zarówno w głąb historii, jak i charakterystyczne dla imperialistycznych państw penetrowanie współczesnych obcych kultur, zaznaczyły się dobitnie w British Museum. Instytucja ta miała zawsze charakter *par excellence* naukowy, gdyż jakość zbiorów wymagała wysokiego poziomu fachowości kustoszy, z drugiej strony muzeum to stanowiło potężny oręż w odkrywaniu, a nawet – w aspekcie politycznym – podporządkowywaniu sobie świata przez imperium brytyjskie”⁸⁰¹.

Muzeum Brytyjskie posiada status równoważny organizacji dobroczynnej (*exempt charity*) na mocy Charities Act 2011⁸⁰². Funkcję *principal regulator* w rozumieniu art. 25 Charities Act 2011 sprawuje względem Muzeum Brytyjskiego DCMS. Muzeum jest pozarządową organizacją publiczną (*non-departmental public body, NDPB*), odpowiadającą przed brytyjskim Parlamentem. Działalność Muzeum jest sponsorowana przez DCMS na zasadach określanych cyklicznie w umowie dotyczącej zarządzania (*management agreement*)⁸⁰³.

⁷⁹⁷ https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/fact_sheet_bm_collection.pdf (dostęp: 24.04.2022).

⁷⁹⁸ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story> (dostęp: 20.04.2022).

⁷⁹⁹ *Ibidem*.

⁸⁰⁰ <https://blog.britishmuseum.org/260-years-the-british-museum-in-numbers/> (dostęp: 20.04.2022).

⁸⁰¹ Z. Żygalski jun., *Muzea na świecie...*, s. 83.

⁸⁰² Charities Act z dnia 14 grudnia 2011 r. (2011 c. 25); zob. szerzej: G. Smith, S. Teasdale, *Ekonomia społeczna, przedsiębiorstwo społeczne i teoria demokracji stowarzyszeniowej*, „Ekonomia Społeczna” 2011, nr 2, s. 131 i n.

⁸⁰³ Zob. Management Agreement zawarte pomiędzy Muzeum Brytyjskim a Department for Digital, Culture, Media and Sport na lata 2016-2020 z dnia 17 marca 2017 r.: <https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/British-Museum-management-2016-2020.pdf> (dostęp: 17.02.2022).

3.2. Okoliczności nabywania zbiorów przez Muzeum Brytyjskie

W roku 2000 Culture, Media and Sport Committee opublikował raport (Seventh Report), dotyczący m.in. zwrotów dóbr kultury znajdujących się w zbiorach brytyjskich muzeów⁸⁰⁴. Zgodnie z wnioskami wyrażonymi w punkcie 125, okoliczności, w których obiekt został nabyty, często stanowią jeden z aspektów sprawy o zwrot, natomiast większość roszczeń restytucyjnych stanowi kulminację złożonych wydarzeń, dyskusji i innych interakcji pomiędzy aktualnymi posiadaczami obiektu a współczesnymi przedstawicielami społeczności lub właścicielami, którym przysługiwało niegdyś prawo własności. W punkcie 126 stwierdzono również, że drugim wspólnym elementem roszczeń restytucyjnych było wskazywanie szczególnej więzi pomiędzy społecznością pochodzenia danego obiektu lub spadkobiercami dawnych właścicieli a określonym dobrem kultury lub szczątkami ludzkimi. Zauważono również podnoszenie argumentacji łączącej obiekt z określonym terytorium. Wnioski te odpowiadają opisywanej powyżej argumentacji restytucyjnej wynikającej ze szczególnych więzi wytwarzanych z dobrami kultury.

Problematykę nabywania zbiorów przez zachodnie muzea D. Folga-Januszewska rozważa w kategorii prawdy zawłaszczenia, zauważając, że dzieje tych kolekcji wpisane są w historyczne procesy, którym towarzyszyły przewłaszczenia i zawłaszczenia dóbr kultury⁸⁰⁵. Analiza komunikacji Muzeum Brytyjskiego w przedmiocie historii jego zbiorów pozwala stwierdzić, że na przestrzeni lat ulega ona zmianie, szczególnie poprzez wprowadzanie transparentności informacji na temat sposobu pozyskiwania obiektów w zbiorach, jak również formułowanie krytycznych ocen niektórych ze sposobów akcesji ze współczesnej perspektywy. Jeszcze w latach osiemdziesiątych XX wieku narracja na temat pozyskiwania zbiorów koncentrowała się wyłącznie na obronie legalności gromadzenia zbiorów, w oderwaniu od pozaprawnych ocen, czego przykładem jest wypowiedź byłego dyrektora Muzeum Brytyjskiego, Davida Wilsona: „Muzeum Brytyjskie zostało utworzone w 1753 r. i sądzę, że należy pamiętać, że gromadzimy zbiory od 225 lat... Były gromadzone – i tu muszę wyrazić się jasno – gromadzone legalnie w świetle ówczesnych okoliczności nabywania obiektów; zatem w 1781 roku gromadziliśmy zbiory legalnie, w 1881 roku gromadziliśmy zbiory legalnie

⁸⁰⁴ Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade* z dnia 18 lipca 2000 r., raport opublikowany online: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmcomeds/371/37102.htm> (dostęp: 2.04.2022).

⁸⁰⁵ D. Folga-Januszewska, *Dylematy etyczne...*, s. 36 i n.

i w 1981 roku gromadzimy zbiory legalnie”⁸⁰⁶. W aktualnej informacji przedstawionej na oficjalnej stronie internetowej Muzeum Brytyjskiego znajduje się natomiast przyznanie, że: „niektóre ze sposobów, na które obiekty trafiły do Muzeum Brytyjskiego nie są już aktualne lub akceptowane”⁸⁰⁷. Wśród zjawisk historycznych i czynności, które doprowadziły do zgromadzenia zbiorów Muzeum Brytyjskiego wskazuje się: politykę kolonialną imperium brytyjskiego, pionierską aktywność naukową i kolekcjonerską, prace archeologiczne, aktywność misjonarską, konflikty zbrojne, a także darowizny, dziedziczenie, odnalezienie skarbu oraz kupno obiektów.

3.2.1. Dobra kultury nabyte w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego

Opracowanie na temat gromadzenia zbiorów Muzeum Brytyjskiego dostępne na stronie internetowej instytucji przedstawia stanowisko, że polityka imperium brytyjskiego miała istotny wpływ na włączanie obiektów do zbiorów, jako że brytyjscy urzędnicy, dyplomaci, misjonarze i podróżnicy nabywali zarówno wielkie jak i skromniejsze kolekcje w państwach pozostających pod brytyjskimi rządami⁸⁰⁸.

Podstawy ekonomiczne i ideologiczne polityki kolonialnej imperium brytyjskiego opisuje Jadwiga Kiwerska: „Podboje kolonialne Wielkiej Brytanii, najpierw w wyniku wojen handlowych, a następnie, od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku, w warunkach nowego imperializmu, prowadzone były głównie w celu podporządkowania najsilniejszej wówczas metropolii możliwie najwartościowszych dla ekspansji ekonomicznej terytoriów zamorskich. Aktualne i potencjalne wartości materialne oraz gospodarcze poszczególnych rejonów kuli ziemskiej były najczęściej głównym magnesem ściągającym uwagę imperializmu brytyjskiego. Popularna w zachodniej historiografii teza o «cywilizacyjnej misji Wielkiej Brytanii w koloniach» czy też «obronnym charakterze polityki kolonialnej Zjednoczonego Królestwa» (walka z niewolnictwem i wojnami międzyplemiennymi itp.) stanowiły jedynie ważny element imperialnej propagandy. Racjonalizacji polityki podboju i eksploatacji służył także szeroko rozpowszechniony «paternalizm». Ta teoretyczna koncepcja brytyjskiego kolonializmu zakładała konieczność stworzenia «ojcowskiej opieki», przejęcia przez kolonizatorów pełnej

⁸⁰⁶ Wypowiedź byłego dyrektora Muzeum Brytyjskiego, Davida Wilsona z roku 1981; cyt. za: L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 844.

⁸⁰⁷ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/collecting-histories> (10.02.2022).

⁸⁰⁸ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/collecting-histories> (dostęp: 28.11.2021).

odpowiedzialności za losy kolonizowanych”⁸⁰⁹.

Edward W. Said definiuje słowo „imperializm” jako teorię, praktykę i postawy metropolii rządzącej odległym terytorium, zaś „kolonializm” jako konsekwencję imperializmu, stanowiącą osadnictwo na odległym terytorium⁸¹⁰. W publikacji z roku 1940 Henry V. Hodson stwierdza, że trudno jest ściśle powiedzieć, gdzie się zaczyna i gdzie kończy się imperium brytyjskie; tak rozległa i skomplikowana jest jego organizacja⁸¹¹. Autor wskazuje: „Najprościej będzie określić je, jako kompleks wszystkich terytoriów (*sic!*) i narodów, za rządy których odpowiedzialne są państwa, będące członkami Brytyjskiej Rzeszypospolitej Narodów (*British Commonwealth of Nations*)”⁸¹². Wśród kolonii brytyjskich w Afryce autor wymienia Gambię, Sierra Leone, Złoty Brzeg, Nigerię, Kamerun Brytyjski, Togo, Kenię, Somali Brytyjskie, Protektorat Aden, Togo Brytyjskie, Rodezję Północną, Rodezję Południową i Protektorat Ugandy⁸¹³. Należy również zauważyć, że do roku 1922 Egipt był brytyjskim protektoratem, zaś do roku 1956 funkcjonowało kondominium brytyjsko-egipskie Sudan Anglo-Egipski. Niejasne zagadnienie „protektoratu” rozwija z ówczesnej perspektywy William Hall w sposób następujący: „we wszystkich przypadkach państwo znajdujące się pod protektoratem europejskiego państwa nie posiada niezależności w stosunkach międzynarodowych”⁸¹⁴.

Uczestnicy prywatnych ekspedycji i wypraw misyjnych ówczasnie cieszyli się przyzwoleniem europejskiej opinii międzynarodowej na nabywanie i wywożenie z krajów kolonizowanych dóbr, mających znaczenie dla nauki⁸¹⁵. Wielka Brytania znalazła się wśród sygnatariuszy Aktu Końcowego konferencji berlińskiej z roku 1885, którego art. 6 nawołuje strony do ochrony i uprzywilejowania wszelkich religijnych, naukowych i charytatywnych instytucji działających na terytoriach kolonii państw-sygnatariuszy⁸¹⁶. Chrześcijańscy misjonarze stanowili natomiast istotną grupę gromadzącą dobra kultury pochodzące z terytoriów Ameryk, Pacyfiku i Australii. Wśród nich jako jedną z najbardziej znaczących

⁸⁰⁹ J. Kiwerska, *Przeobrażenia w koloniach brytyjskich w Afryce w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 1985, vol. XVII, s. 53 i n.

⁸¹⁰ E.W. Said, *Kultura i imperializm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Kraków 2009, s. 7.

⁸¹¹ H.V. Hodson, *Imperjum brytyjskie*, przeł. Cz. Poznański, London 1940, s. 7; por. A. Adu Boahen (ed.), *General History of Africa. Vol. VII: Africa under Colonial Domination 1880-1935*, Paris 1985.

⁸¹² *Ibidem*.

⁸¹³ *Ibidem*, s. 8 i n.

⁸¹⁴ W. Hall, *A Treatise on the Foreign Powers and Jurisdiction of the British Crown*, London 1894, s. 204; W przedmiocie pojęć protektoratu i stref wpływu zob.: L. Darwin, *Sir George Goldie on Government in Africa*, „Journal of the Royal African Society” 1935, vol. 34, no. 135, s. 139

⁸¹⁵ J. van Beurden, *Treasures in Trusted Hands: Negotiating the Future of Colonial Cultural Objects*, Leiden 2017, s. 60.

⁸¹⁶ Tekst Aktu Końcowego konferencji berlińskiej z roku 1885 w języku angielskim dostępny online: <https://www.blackpast.org/global-african-history/general-act-conference-berlin> (dostęp: 11.04.2022).

wymienia się kolekcję sztuki plemienną zebraną przez George'a Browna na terytorium Pacyfiku – przechowywaną do 1986 r. w Newcastle University⁸¹⁷. Istotnym świadectwem tego zjawiska są również zbiory etnologicznego oddziału Muzeum Watykańskiego.

Salome Kiwara-Wilson opisuje skutki praktyk kolonialnych dla afrykańskiego dziedzictwa kultury: „Afrykańskie imperium Wielkiej Brytanii w XIX wieku było zarówno rozległe, jak i okrutne. Imperium było odpowiedzialne nie tylko za utratę przez kolonie minerałów i ziemi, ale również za podbój lokalnej ludności. W wielu przypadkach obejmowało to również grabież i przemieszczenie do Wielkiej Brytanii dóbr kultury należących do kolonizowanej ludności. Płądrowanie było narzędziem ekonomicznym, ale było również instrumentem kolonialnej władzy, służącym temu, aby umocnić dominację nad kolonizowaną ludnością poprzez wymazanie jej kulturowej tożsamości i zakorzenienie poczucia niższości. W tym sensie kolonialne postępowanie wobec ludności Afryki było podobne do traktowania żydowskiej ludności przez nazistów podczas Holokaustu”⁸¹⁸. Nie jest to odosobnione stanowisko porównujące skutki praktyk kolonizatorów do przebiegu II wojny światowej. Orzecznictwo europejskich sądów w przedmiocie dóbr utraconych podczas II wojny światowej – w szczególności w oparciu o Deklarację londyńską z 1943 r. – wzbudziło dyskusję na temat pojęcia „pozornie legalnych” przeniesień prawa własności, co jest problematyką istotną również z perspektywy doświadczeń państw poddanych kolonizacji⁸¹⁹. Jako wpisujące się w zjawisko „pozornej legalności” transferów tytułów prawnych na rzecz nazistowskiego okupanta określano bowiem nie tylko wypożyczenia lub darowizny dokonane pod przymusem, pod wpływem groźby lub szeroko rozumianego zastraszenia, ale również sprzedaż za dalekie od rynkowych realiów ceny – ze strachu o bezpieczeństwo własne oraz swoich najbliższych. Postępowanie kolonizatorów w celu doprowadzenia do przemieszczenia dóbr kultury często spełniało te znamiona. Jak zauważają L.V. Prott oraz P.J. O’Keefe, „pomijając kwestie ekspedycji karnych, «wartość» dóbr przekazywanych w zamian osobom niebędącym w stanie ocenić realiów zachodniego rynku, trudno ocenić jako odpowiednio wynagradzającą, a «prezenty» ofiarowane dominującym kolonizatorom również budzą wątpliwości”⁸²⁰.

Jos van Beurden wyodrębnia pojęcie „kolonialnych dóbr kultury” (*colonial cultural objects*), definiując je w sposób następujący: „kolonialne dobra kultury są obiektami

⁸¹⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 99.

⁸¹⁸ S. Kiwara-Wilson, *Restituting Colonial Plunder: The Case for the Benin Bronzes And Ivories*, „DePaul Journal of Art, Technology and Intellectual Property Law” 2013, vol. 23, iss. 2, s. 376.

⁸¹⁹ Zob. szerzej: L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 805-811.

⁸²⁰ *Ibidem*, s. 811.

o znaczeniu kulturowym bądź historycznym, które zostały nabyte bez odpowiedniego wynagrodzenia lub utracone nieumyślnie w okresie europejskiego kolonializmu”⁸²¹. Stwierdzenie, że wspomniane dobra zostały zbyte bez należytej kompensacji lub też utracono je mimowolnie odnosi się do dysproporcji układu sił między krajem kolonizowanym a kolonizującym oraz do użycia różnych form przymusu podczas zaboru dóbr kultury⁸²². W praktyce dobra kultury utracone podczas epoki kolonialnej, będące przedmiotem dyskursu restytucyjnego są zidentyfikowanymi przedmiotami, o których uzyskano wiedzę najczęściej poprzez eksponowanie ich w europejskich muzeach⁸²³.

Wyodrębnienie kategorii dóbr kultury, których przemieszczenie nastąpiło w historycznym związku z kolonialnym układem sił politycznych należy uznać za uzasadnione. Niemniej jednak, proponowane w literaturze określanie ich „kolonialnymi dobrami kultury” stanowi terminologiczne uproszczenie, sprowadzające złożone pochodzenie i znaczenia tych obiektów do kontekstu ich utraty. W związku z powyższym sugeruje się potrzebę sformułowania określenia tej kategorii w taki sposób, by odnosiło się ono w jasny sposób do okoliczności utraty, a jednocześnie nie zawężało znaczenie obiektu do fragmentu jego historii jakim jest kolonialna przemoc⁸²⁴. Stąd propozycja używania sformułowania „przemieszczenia w związku z polityką kolonialną” w miejsce używania samego przymiotnika „kolonialny”.

W ocenie Dana Hicksa zabór mienia w okolicznościach kolonialnego układu sił wykraczał ponad dotychczas spotykany zwyczaj łupienia w warunkach wojennych. Jak bowiem zauważa, utrata dóbr kultury przez kolonizowane społeczności polegała nie tyle na transferze posiadania danej rzeczy, co na utracie przez kolonizowane społeczności szeroko rozumianych praw, interesów i roszczeń związanych z danym obszarami tożsamości kulturowej⁸²⁵. Biorąc pod uwagę układ sił pomiędzy stronami i kryterium legalności przejęcia dóbr kultury utraconych w związku z praktykami kolonialnymi, dokonuje się klasyfikacji poszczególnych obiektów ze względu na sposoby ich nabycia. Opierając się o te kryteria, J. van Beurden dokonał następującego podziału tych dóbr kultury: a) nabycie poprzez umowę sprzedaży lub zamianę z zachowaniem równowagi stron, b) nabycie zgodnie z prawodawstwem

⁸²¹ J. van Beurden, *Treasures in Trusted...*, s. 40.

⁸²² *Ibidem*, s. 41.

⁸²³ *Ibidem*.

⁸²⁴ Zob. szerzej: N. Thomas, *Colonialism's Culture. Anthropology, Travel and Government*, New Jersey 1994.

⁸²⁵ D. Hicks, *British Museums. The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*, London 2020, s. 12.

kraju kolonizującego, bez zachowania równowagi stron, c) nabycie wskutek złamania prawa, bez zachowania równowagi stron⁸²⁶.

Ponadto J. van Beurden określa następującą systematykę dóbr przemieszczonych wskutek praktyk imperiów kolonialnych: a) prezenty dla administracji i instytucji państwa kolonizującego, b) obiekty nabyte podczas prywatnych ekspedycji, c) obiekty nabyte podczas militarnych ekspedycji, d) obiekty nabyte podczas wypraw misyjnych, e) archiwalia⁸²⁷.

Analiza początków międzynarodowej debaty na temat zwrotu omawianej kategorii dóbr kultury jest istotnym elementem rozważań na temat konsekwencji kolonializmu, bowiem już na tym etapie dokonano diagnozy centralnych problemów. W czasie po II wojnie światowej państwa odzyskujące niepodległość korzystały z ruchów niepodległościowych w kampaniach zmierzających do kompletnego wyzwolenia. W ocenie L.V. Prott i P.J. O’Keefe’a w obliczu precedensowych rozwiązań dotyczących restytucji dóbr kultury dokonywanych przez Austrię, Węgry i Rosję po I wojnie światowej, a także późniejszych, po II wojnie światowej, dotyczących nazistowskich grabieży, rozczarującym jest, że wypracowane zasady nie zostały analogicznie zastosowane lub opracowywane wobec spraw wynikających z procesu dekolonizacji⁸²⁸. Należy przy tym zauważyć, że problem rozliczenia dokonanych przemieszczeń dóbr kultury stanowił istotny aspekt międzynarodowej debaty na temat tekstu Konwencji UNESCO z 1970 r. W toku wymiany opinii Chiny zaproponowały bowiem następującą retroaktywną treść jednego z punktów Konwencji: „Każde Państwo Strona Konwencji będąca w momencie wejścia w życie Konwencji w posiadaniu dóbr kultury o szczególnym znaczeniu, nielegalnie pozyskanych, niezbywalnych i nierozłącznych w stosunku do historii i cywilizacji innego Państwa, powinno – w interesie międzynarodowej współpracy – dołożyć starań, by przywrócić prawo własności tego Państwa”⁸²⁹. Proponowane zmiany nie zostały jednak uwzględnione z uwagi na to, że intencją konwencji nie było jej działanie wstecz⁸³⁰. Sama debata stanowiła natomiast dowód tego, że sprzeciwiano się rzeczywistości, w której tytuł prawny państw kolonizujących do dóbr kultury przejętych wskutek kolonialnej dominacji nie był podważalny zarówno na gruncie prawa krajowego państw-posiadaczy, jak również prawa międzynarodowego.

Za początek debaty na temat dóbr kultury utraconych w czasie epoki kolonialnej we

⁸²⁶ J. van Beurden, *Treasures in Trusted...*, s. 42.

⁸²⁷ *Ibidem*.

⁸²⁸ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 813.

⁸²⁹ Means of prohibiting and preventing the illicit import, export and transfer of ownership of cultural property: final report (SHC/MD/5) Anex II, dokument UNESCO sporządzony 27 lutego 1970 r., s. 10

⁸³⁰ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 813.

współczesnym kształcie uważa się organizację szczytów Ruchu Państw Niezaangażowanych (*Non-Aligned Movement*). Argumentacja przytaczana w toku tych konferencji koncentrowała się bowiem na perspektywie państw rozwijających się i kwestiach dotyczących utraty dóbr kultury w okolicznościach kolonialnych⁸³¹. Rezolucja zwieńczająca czwarty szczyt w Algierze w roku 1973 została wspomniana w preambule Rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 3187 z dnia 17 grudnia 1973 r., dotyczącej restytucji dóbr kultury do państw-ofiar ich zawłaszczenia⁸³². Akt przywołany w rezolucji ONZ zaznaczał wolę państw-sygnatariuszy, by chronić swoją tożsamość, a także by wskrzeszać i wzbogacić swoje dziedzictwo kultury⁸³³.

To właśnie Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 3187 odniosła się wprost do delikatnej dyplomatycznie kwestii zwrotu dóbr kultury utraconych podczas epoki kolonialnej, otwierając nowy etap w debacie międzynarodowej. Już w jej preambule odwołano się do deklaracji w sprawie przyznania niepodległości krajom i narodom kolonialnym z dnia 14 grudnia 1960 r.⁸³⁴ oraz potępiono masowy wywóz – niemalże nieodpłatnie – obiektów artystycznych z jednego państwa do drugiego, czyniony wskutek kolonialnej lub innej obcej okupacji. Ponadto dodano, że restytucja tychże obiektów wynagradzałaby poważne szkody poniesione przez państwa w konsekwencji tych działań. Wśród motywów Rezolucji ujętych w preambule znalazło się również stwierdzenie o przekonaniu, że „dziedzictwo kultury narodu warunkuje teraźniejszy i przyszły rozkwit jego artystycznych wartości, a także jego ogólny rozwój” oraz o tym, że „promowanie narodowych kultur może poprawić zdolność rozumienia kultur i cywilizacji innych narodów, stąd też może wyrzucić korzystny wpływ na międzynarodową współpracę”. Ostatecznie rezolucja apeluje o powstrzymanie się państw od usuwania dóbr kultury z państw pozostających wciąż pod kolonialną bądź inną dominacją. Projekt tej rezolucji został sporządzony przez dwanaście afrykańskich państw, zaś postulowane zmiany uważa się za kolejny krok w stosunkach międzynarodowych po uzyskaniu samodzielności i przeprowadzeniu innych związanych z tym istotnych procesów przez byłe kolonie⁸³⁵.

Co istotne, przy okazji dyskusji na temat problematycznych następstw kolonialnej władzy, niektóre państwa, takie jak Grecja i Panama, podkreślały, że nie tylko kontekst

⁸³¹ *Ibidem*.

⁸³² Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 3187 (Restitution of works of art to countries victims of appropriation) z dnia 17 grudnia 1973 r.

⁸³³ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 813.

⁸³⁴ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 1514 (Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples) z dnia 14 grudnia 1960 r.

⁸³⁵ W. Kowalski, *ONZ a reintegracja...*, s. 62.

kolonialny miał wpływ na plądrowanie i wywóz dóbr kultury⁸³⁶. Przedstawiciele Panamy podnosili bowiem, że „pozbawieni skrupułów przemytnicy oraz ignorancja i kolaboracja rdzennych mieszkańców powodowanych chciwością lub naiwnością” w szczególny sposób przyczyniły się do utajnionego usuwania z państw niezastąpionych dóbr o szczególnej wartości artystycznej i kulturowej⁸³⁷. Rezolucja została przyjęta stu trzynastoma głosami „za” na sto trzydzieści pięć państw głosujących. Wielka Brytania, wśród 14 innych państw europejskich, wstrzymała się od głosu⁸³⁸.

W 1975 r. roku podjęto rezolucję nr 3391 (XXX), wzywającą państwa do procedowania restytucji dóbr kultury do państw ich pochodzenia⁸³⁹. Zawierała postulaty kierowane *expressis verbis* do państw-stron Konwencji Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz wyrażała oczekiwania wobec Komitetu Ekspertów UNESCO, ażeby podczas najbliższej sesji organizowanej w 1976 r. rozważyła problemy związane z restytucją dóbr kultury.

Spotkanie Komitetu miało miejsce w dniach 29 marca - 2 kwietnia 1976 r. w Wenecji, zaś punktami odniesienia prac była treść opisanych powyżej Rezolucji ONZ, Rezolucji UNESCO nr 3.428 z 1975 r. oraz wstępne zaproszenie ze strony Sekretariatu UNESCO do procedowania ogólnych analiz technicznych i prawnych, określenia najważniejszych form uczestniczenia w procesach restytucyjnych, a także rozważania innych istotnych kwestii⁸⁴⁰. Siedemnastu ekspertów podczas pięciu spotkań pracowało w dwóch zespołach zajmujących się odpowiednio zasadami obowiązującymi w procedurach restytucji oraz metodami działań restytucyjnych⁸⁴¹. Zgodnie z raportem z dnia 21 kwietnia 1976 r. Komitet szczegółowo badał rozmaite kwestie związane z restytucją lub zwrotem dóbr kultury utraconych w konsekwencji obcej lub kolonialnej okupacji albo nielegalnego transportu w czasie przed wejścia w życie Konwencji UNESCO z 1970 r. Już na wstępie podkreślono również, że na poziomie krajowym występują poważne utrudnienia w rozwiązywaniu tych kwestii. Stąd też założono, że wszelkie zmiany będą stopniowe i rozciągnięte w czasie przy jednoczesnym przyznaniu wysokiego

⁸³⁶ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 814.

⁸³⁷ Protokół 2206. posiedzenia plenarnego Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych, cyt. za: L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 815.

⁸³⁸ <https://digitallibrary.un.org/record/652349?ln=en> (dostęp: 16.03.2020).

⁸³⁹ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 3391 z dnia 12 listopada 1975 r.

⁸⁴⁰ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 816; Committee of Experts to Study the Question of the Restitution of Works of Art, Venice 1976, agenda konferencji UNESCO (SHC-76/CONF.615/3).

⁸⁴¹ Final Report of UNESCO Committee of Experts to study the Question of the Restitution of Works of Art (SHC.76/CONF.615/5), raport sporządzony w Paryżu, dnia 21 kwietnia 1976 r.

priorytetu podnoszonych roszczeń⁸⁴². Kwestie, które podniósł panel ekspertów pozostają aktualne do dziś i wciąż stanowią podstawę argumentów wymienianych w dyskursie restytucyjnym. Dotyczyły bowiem zagadnień związanych z ewentualnymi ograniczeniami czasowymi lub terytorialnymi roszczeń restytucyjnych, kategoriami dóbr kultury, których miałyby dotyczyć restytucja oraz sposobu dochodzenia do prawdy o okolicznościach, w których dobra kultury opuściły kraj swojego pochodzenia⁸⁴³. Poruszono również kwestię tego, czy koniecznym jest każdorazowe określenie obecnego tytułu prawnego do rzeczy, a także, czy roszczenia restytucyjne miałyby być stosowane do przedmiotów znajdujących się obecnie w prywatnych kolekcjach (i jakie znaczenie mogłoby mieć nabycie rzeczy w dobrej wierze), czy też miałyby być ograniczone do obiektów stanowiących własność publiczną.

Jednym z najbardziej skomplikowanych zagadnień okazała się kwestia ograniczeń czasowych względem skutecznego podnoszenia roszczenia restytucyjnego. Teoria o braku możliwości przedawnienia lub zrzeczenia się roszczeń dotyczących dóbr kultury była popierana przez część obradujących, natomiast pozostali podkreślali znaczenie zasady nieretroaktywności prawa, rozumiejąc przez to niemożność stosowania aktualnego prawa międzynarodowego (w szczególności Konwencji UNESCO z 1970 r.) wobec przypadków utraty dóbr kultury w okolicznościach będących przedmiotem obrad. Podnoszono również, że rozważane okoliczności, w których transportowano dobra kultury, często stanowiły ówczesnie powszechnie akceptowany sposób działania w stosunkach międzynarodowych⁸⁴⁴.

Ostateczną rekomendacją Komitetu Ekspertów było przeprowadzenie szeroko zakrojonej kampanii edukacyjnej na temat potrzeby restytucji lub zwrotu dóbr kultury. Zaapelowano również do państw-stron Konwencji UNESCO o „zwrot do państw ich pochodzenia dóbr kultury o szczególnym znaczeniu dla kulturowej lub historycznej tożsamości, dla osobowości oraz dla duchowych wartości poszczególnych narodów lub zgrupowań”⁸⁴⁵.

Współcześnie międzynarodowa współpraca dotyczy również szerzenia wiedzy na temat historii państw afrykańskich w sposób odzwierciedlający narrację mieszkańców tego terytorium⁸⁴⁶. Edwards W. Said zauważa niezaprzeczalną postkolonialną transformację stosunków społecznych: „Od czasów Conrada i Dickensa świat zmienił się w sposób, który

⁸⁴² *Ibidem*.

⁸⁴³ L.V. Prott, P.J. O’Keefe, *Law and the Cultural...*, s. 816.

⁸⁴⁴ *Ibidem*.

⁸⁴⁵ Final Report of UNESCO...

⁸⁴⁶ Zob. International Scientific Committee for the drafting of a General History of Africa *et al.* (eds.), *General history of Africa. Vol. I-VIII*, Oxford-Paris 1989-1999.

zaskoczył i zaniepokoił Europejczyków i Amerykanów. Zachód musi się obecnie mierzyć z faktem, że zamieszkuje tu duża, niebiała populacja imigrantów, oraz wziąć pod uwagę wielość rosnących w siłę głosów żądających, by wysłuchano ich opowieści⁸⁴⁷. Zależności pomiędzy kolonializmem, muzeami i dobrami kultury angażują trzy odrębne dyscypliny – krytyczną teorię postkolonialną, muzeologię i historię sztuki⁸⁴⁸. Postkolonialna rzeczywistość prowadzi do weryfikacji politycznych i ideologicznych narzędzi kolonializmu, czego skutkiem jest wciąż aktualna debata na temat zwrotu dóbr kultury do byłych kolonii oraz nierozłączność tematu przemieszczeń dóbr kultury i doznanych historycznych krzywd⁸⁴⁹.

3.2.2. Dobra kultury nabyte w związku z rozwojem nauk i działalnością badaczy

Wiele obiektów w zbiorach Muzeum Brytyjskiego nabyto w wyniku prowadzenia pionierskich zorganizowanych prac archeologicznych lub wypraw naukowych na całym świecie. Również współcześnie Muzeum uczestniczy w terenowych badaniach naukowych w ramach współpracy z instytucjami właściwymi ze względu na miejsce prowadzenia wykopaliisk. Zgodnie z informacją umieszczoną na oficjalnej stronie internetowej Muzeum Brytyjskiego w ciągu ostatnich czterech lat archeolodzy powiązani z muzeum współpracowali z lokalnymi naukowcami na dwóch stanowiskach archeologicznych w Iraku – Tello na południu kraju i Darband-i-Rania w Kurdystanie, w ramach programu Iraq Emergency Heritage Management Training Scheme⁸⁵⁰.

Rozwojowi imperiów kolonialnych towarzyszyła aktywność podróżników i handlarzy, a także wzrost liczebności klasy zamożnych kolekcjonerów⁸⁵¹. Powyższe okoliczności umożliwiły gromadzenie ogromnej liczby obiektów ze wszystkich stron świata. Jak zauważa Jeanette Greenfield „skala – zarówno ilości jak i wielkości – dóbr kultury gromadzonych w Europie, pomimo konieczności przebycia dalekich dystansów i pokonania ogromnych trudności, świadczy o zapale, z jakim ta pogoń była powszechnie podejmowana”⁸⁵².

⁸⁴⁷ E.W. Said, *Kultura i imperializm...*, s. xix.

⁸⁴⁸ T. Barringer, T. Flynn, *Introduction* (w:) *Colonialism and the Object. Empire, Material Culture and the Museum*, New York 1998, s. 2.

⁸⁴⁹ Zob. A. Plata, *Argumentative aspects of disputes over return of cultural objects lost to colonial powers*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2020, vol. 18, no.1-2.

⁸⁵⁰ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/collecting-histories> (dostęp: 10.02.2022); zob. szerzej: <https://cultureincrisis.org/projects/iraq-emergency-heritage-management-training-scheme> (dostęp: 10.02.2022).

⁸⁵¹ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 97.

⁸⁵² *Ibidem*.

Szczególnym świadectwem ówczesnej „kolekcjonerskiej gorączki” stały się zbiory Muzeum Brytyjskiego – między innymi za sprawą wspomnianego wcześniej Hansa Sloane’a, którego kolekcja stała się fundamentem muzealnej kolekcji.

Wyprawa Napoleona z roku 1798 wywołała europejską fascynację światem starożytnego Egiptu, stając się również motorem angielsko-francuskiej rywalizacji na polu działań archeologicznych⁸⁵³. Ówczesne panowanie paszy Egiptu Muhammada Ali cechowała natomiast polityka przychylności wobec odkrywczych i kolekcjonerskich ambicji Europejczyków w zamian za korzyści w międzynarodowych relacjach⁸⁵⁴. Skalę oczekiwań oraz rywalizacji co do rozmiarów kolekcji dóbr kultury pochodzących ze starożytnego Egiptu uwiecznia list dyplomaty Williama Hamiltona do Harry’ego Salta, w którym zapewnia, że „niezależnie od kosztów przedsięwzięcia, będzie ono radośnie poparte przez oświecony naród, skory, by wyprzedzać rywali w dążeniach do najlepszych źródeł nauki i literatury”⁸⁵⁵.

Wielka Brytania jest dzierżycielem znacznej części najbardziej cenionych skarbów kultur świata. W dużej mierze jest to powiązane z kolonialną historią państwa, choć nie wszystkie obiekty zostały pozyskane w bezpośrednim związku z polityką imperium brytyjskiego⁸⁵⁶. Wielka Brytania nie pozostawała odosobniona w swoich praktykach. Podobna postawa była obecna wśród innych państw europejskich o statusie imperiów kolonialnych. Wśród państw jak Francja, Belgia, Niemcy, Holandia, Włochy, Dania i Hiszpania obecne były takie praktyki jak organizacja ekspedycji archeologicznych oraz gromadzenie obiektów o szczególnym znaczeniu⁸⁵⁷. Często rzeczony kolekcjonerstwo odbywało się w duchu rywalizacji, dlatego też ten rodzaj motywacji sprzyjał zniszczeniom i przemieszczaniu niezliczonych dóbr kultury⁸⁵⁸.

Przykładem innych prac archeologicznych prowadzących do powiększenia zbiorów Muzeum Brytyjskiego były badania Austena Henry’ego Layarda, który w latach 1845-1851 dokonywał wykopalisk na stanowiskach asyryjskich, znajdujących się na terytorium dzisiejszego Iraku⁸⁵⁹. Badania te były w znacznej części ufundowane przez brytyjskiego

⁸⁵³ B.M. Fagan, *The Rape of the Nile: Tomb Robbers, Tourists, and Archaeologists in Egypt*, New York 1975.

⁸⁵⁴ J. Shuart, *Is All “Pharaoh” in Love and War - The British Museum’s Title to the Rosetta Stone and the Sphinx’s Beard*, “Kansas Law Review” 2004, vol. 52, s. 669.

⁸⁵⁵ Cyt. za: J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 116.

⁸⁵⁶ *Ibidem*.

⁸⁵⁷ *Ibidem*.

⁸⁵⁸ *Ibidem*.

⁸⁵⁹ Zob. A.H. Layard, *Niniveh and Its Remains: The Gripping Journals of the Man Who Discovered the Buried Assyrian Cities*, New York 2013.

ambasadora w Konstantynopolu, Stratforda Canninga, który pozyskał zezwolenie rządu osmańskiego na transport części znalezisk do Londynu⁸⁶⁰.

U schyłku XIX wieku, a następnie w XX wieku wiele rządów praktykowało metodę podziału, zgodnie z którą część znalezisk dokonanych w wyniku prac archeologicznych pozostawała w kraju, zaś część darowana była obcym instytucjom uczestniczącym w wykopaliskach. Jako przykład takiego podziału Muzeum Brytyjskie podaje pracę Flindersa Petriego, który dokonał odkrycia greckiego centrum handlu w Naukratis w egipskiej Deltcie Nilu, działając w imieniu Egypt Exploration Fund⁸⁶¹. Podczas tych badań wydobyto ponad osiemnaście tysięcy obiektów, które to podzielono pomiędzy Muzeum Egipskie w Kairze i siedemdziesiąt państw, z czego niemal osiem tysięcy obiektów trafiło do Muzeum Brytyjskiego⁸⁶².

Dążenie do eksploracji coraz odleglejszych zakątków świata i rozwój rozmaitych dziedzin nauki doprowadził do organizowania coraz liczniejszych wypraw eksploracyjnych, z których to do krajów pochodzenia badaczy napływały obiekty wywiezione z krajów ich pochodzenia. Ze współczesnej perspektywy procedury te podlegają każdorazowej ocenie pod względem legalności tych działań, a także ich moralności. Należy również podkreślić, że sytuacja geopolityczna, towarzysząca wywozowi dóbr kultury w związku z działalnością badawczą prowadzoną ze szczególnym nasileniem do początku XX wieku, często nie pozwalała na jednoznaczne oddzielenie praktyk badaczy od nierównowagi stron (krajów pochodzenia badaczy i terytoriów eksplorowanych), wynikającej z polityki kolonialnej ówczesnych imperiów.

3.2.3. Dobra kultury przemieszczone w wyniku działań wojennych

Łupienie dóbr kultury od zawsze stanowiło istotny element konfliktów zbrojnych. Niemal każde działania wojenne prowadziły do tego rodzaju manifestacji władzy i dominacji, zwłaszcza jeśli konflikt obejmował terytorium więcej niż jednego państwa⁸⁶³. Rozważania ujęte w części dysertacji dotyczącej etiologii sporów restytucyjnych jednoznacznie wskazują,

⁸⁶⁰ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/collecting-histories> (dostęp: 11.02.2022).

⁸⁶¹ *Ibidem*; zob. szerzej: M.S. Drower, *Flinders Petrie: A Life in Archaeology*, London 1995.

⁸⁶² <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/collecting-histories> (dostęp: 11.02.2022).

⁸⁶³ Zob. szerzej: W. Kowalski, *Art Treasures and War: A Study on the Restitution of Looted Cultural Property Pursuant to Public International Law*, London 1998; A. Gerecka-Żołyńska, *Karnoprawna odpowiedzialność sprawców przestępstw przeciwko dobrom kulturalnym popełnionych w okresie konfliktu zbrojnego jako element międzynarodowej ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018, z. 1.

że geneza sporów restytucyjnych jest nierozdzielna z przemieszczaniem dóbr kultury jako wojennych łupów lub przedmiotów uzgodnień pokojowych.

Muzeum Brytyjskie przyznaje „trudne historie niektórych kolekcji, w tym kontestowane środki, którymi pozyskano część zbiorów, takie jak działania militarne i ich konsekwencje”⁸⁶⁴. W komunikacie dotyczącym pochodzenia zbiorów instytucja zaznacza jednak, że często pomimo nabycia danych obiektów w okresie prowadzenia działań wojennych, dokładne okoliczności ich nabycia nie są znane. Tym komunikatem otwiera się możliwość, że nie wszystkie dobra kultury nabyte podczas konfliktu zbrojnego zostały nabyte w związku z jego przebiegiem.

Na marginesie należy zauważyć, że Muzeum Brytyjskie klasyfikuje dobra kultury Królestwa Beninu nabyte podczas tzw. ekspedycji karnej jako obiekty nabyte w wyniku konfliktu zbrojnego, nie zaś skutek praktyk kolonialnych⁸⁶⁵. Nie sposób zgodzić się z tą klasyfikacją, bowiem, jak wskazano powyżej, nieproporcjonalne działania militarne stanowiły jedno z narzędzi dominacji kolonialnej. Opisane w kolejnym rozdziale okoliczności utraty Brązów z Beninu pozwalają stwierdzić, że był to łup wynikający z kolonialnego układu sił.

3.2.4. Dobra kultury pochodzące z nazistowskich grabieży (1933-1945)

II wojna światowa doprowadziła do grabieży i bezpowrotnej utraty milionów dóbr kultury, w tym dzieł sztuki, judaików, mebli, obiektów kolekcjonerskich, starodruków i archiwaliów⁸⁶⁶. Plądrowanie dóbr kultury było do tego stopnia nieodłącznym elementem przeprowadzanego przez nazistów ludobójstwa, że badacze tego zagadnienia proponują określanie tych procederów za pomocą neologizmu „plądrobójstwo” (*thefticide*)⁸⁶⁷.

Oficjalne stanowisko Muzeum Brytyjskiego wskazuje, że od roku 1997 Muzeum przeprowadza badania proveniencji swoich zbiorów celem ustalenia, czy znajdują się wśród nich nieświadomie nabyte obiekty zagrabione w latach 1933-1945 przez nazistów⁸⁶⁸. Podobne inicjatywy podejmowane są w muzeach w Europie, Kanadzie i Stanach Zjednoczonych.

⁸⁶⁴ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/collecting-histories> (dostęp: 11.02.2022).

⁸⁶⁵ *Ibidem*.

⁸⁶⁶ Zob. L.H. Nicholas, *Grabież Europy...*; R.M. Edsel, *Na ratunek Italii: zdążyć ocalić skarby sztuki przed nazistami*, przeł. P. Kruk, Warszawa 2013.

⁸⁶⁷ I. Cotler, „*Thefticide*” and Restitution: a Legal Perspective (w:) *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust*, (ed.) A. Beker, New York 2001, s. 67.

⁸⁶⁸ Stanowisko Muzeum Brytyjskiego w zakresie dóbr kultury utraconych w latach 1933-1945, mogących znajdować się w jego zbiorach opracowano na podstawie oświadczenia dostępnego online:

Muzeum podkreśla, że w przypadkach, gdy nabyto wiedzę o zbyciu dobra kultury pod przymusem wynikającym z nazistowskich praktyk, podjęto wszelkie starania, by zapewnić prawidłową restytucję po zakończeniu II wojny światowej lub by Muzeum nabyło odpowiedni tytuł prawny do takich dóbr kultury⁸⁶⁹. Obiekty, których proveniencja jest niepełna lub niejasna na przestrzeni lat 1933-1945 wyliczone są w publicznym raporcie (Spoliation Report) dostępnym na stronie internetowej Collections Trust⁸⁷⁰. Najnowsza aktualizacja raportu miała miejsce w październiku 2019 r.

W sytuacji, gdy Muzeum Brytyjskie nie jest w stanie dostatecznie zweryfikować historii tytułów własności elementu zbiorów, opis obiektu w katalogu muzealnym dostępnym online opatrzony jest dodatkową informacją: „Ten obiekt posiada niepewną lub niekompletną proveniencję w latach 1933-1945. Muzeum Brytyjskie jest otwarte na wszelkie informacje lub pomoc w zbadaniu i wyjaśnieniu proveniencji wszystkich zbiorów w tym okresie”. Prawne i instytucjonalne ramy postępowania w sprawach dóbr kultury utraconych w latach 1933-1945 opisane są w dalszej części rozdziału.

3.2.5. Inne

W istotnej części zbiory Muzeum Brytyjskiego pochodzą z darowizn lub rozrządzeń testamentowych. W XIX i XX wieku były to najczęstsze sposoby nabycia do zbiorów nowych obiektów. Szczególnie znanym przykładem darowizny na rzecz Muzeum Brytyjskiego jest kolekcja obiektów z Sutton Hoo, podarowana na rzecz muzeum przez właścicielkę gruntu, na którym prowadzone były wykopaliska, podczas których w 1939 r. odnaleziono anglosaski grób królewski⁸⁷¹. Przykładem rozrządzenia testamentowego na rzecz Muzeum Brytyjskiego jest natomiast pozyskana w 1898 r. kolekcja barona Ferdinanda Rothschilda (the Waddesdon Bequest), składająca się z niemal trzystu obiektów, w tym dóbr kultury średniowiecza i renesansu o wyjątkowej wartości historycznej i artystycznej⁸⁷².

<https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/1933-45-provenance> (dostęp: 22.11.2021).

⁸⁶⁹ Zob. G. Bartrum, *Research into wartime provenance at the British Museum*, „British Museum Magazine” 2000, no. 37, s. 13–15.

⁸⁷⁰ <https://records.collectionstrust.org.uk/records/british-museum> (dostęp: 22.11.2021).

⁸⁷¹ Zob. szerzej: R.L.S. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship Burial: A Handbook*, London 1968; M. Carver, *Sutton Hoo: A Seventh-Century Princely Burial Ground and Its Context*, London 2005; C.B. Kendall, P.S. Wells (eds.), *Voyage to the Other World: The Legacy of Sutton Hoo*, Minneapolis 1992.

⁸⁷² Zob. szerzej: D. Thornton, *A Rothschild Renaissance: Treasures from the Waddesdon Bequest*, London 2015.

Wiele obiektów w zbiorach stanowi również znaleziska. Przez stulecia wartościowe przedmioty z metali, ukryte lub zakopane pod ziemią przez właścicieli, stanowiły z mocy prawa własność Korony. W 1996 r. prawo uległo zmianie w ten sposób, by motywować poszukiwaczy skarbów i przypadkowych znalazców do zgłaszania znalezisk starszych niż trzysta lat poprzez Portable Antiquities Scheme, program zarządzany przez Muzeum Brytyjskie⁸⁷³.

Zbiory Muzeum Brytyjskiego powiększane są również poprzez nabycie obiektów w drodze kupna oraz zamówień współczesnych dzieł. Instytucja wskazuje, że przez lata budowała zbiory poprzez kupno obiektów od indywidualnych kolekcjonerów, marszandów lub w inny sposób w ramach wolnego rynku⁸⁷⁴. Instytucja wciąż powiększa swoje zbiory, by zapewnić aktualność prezentowanych materiałów. Komunikat Muzeum zawiera informacje, że zbiory powiększane są również poprzez zamawiane przez nie obiekty artystyczne, w tym wytwory artystów praktykujących tradycyjne rzemiosło⁸⁷⁵.

3.3. Muzeum Brytyjskie jako muzeum uniwersalne

Wystawa stała Muzeum Brytyjskiego prowadzi narrację dotyczącą kultur całego świata, składających się na globalne dziedzictwo ludzkości. Od momentu utworzenia Muzeum zbiory miały za zadanie reprezentować różnorodność kultur świata poprzez obiekty zebrane, skatalogowane i prezentowane w duchu encyklopedycznym⁸⁷⁶. Obecnie zarówno Muzeum Brytyjskie jak i inne światowej sławy instytucje o podobnym charakterze, mierzą się z weryfikacją swoich praktyk w świetle historycznych przemian i nowej rzeczywistości społecznej. W latach 1970-1999 wobec Muzeum Brytyjskiego skierowano 27 międzynarodowych roszczeń o zwrot obiektów, znajdujących się w zbiorach⁸⁷⁷. Zgodnie z raportem Muzeum Brytyjskiego przedstawionym Izbie Gmin w 2000 r. roszczenia miały charakter formalny, gdy stanowiły żądania rządu państwa obcego wobec rządu brytyjskiego lub żądania rządu państwa obcego wobec Muzeum Brytyjskiego, jak również charakter mniej sformalizowany, gdy stanowiły żądania kierowane przez polityków, autorytety świata kultury, muzealników⁸⁷⁸.

⁸⁷³ Zob. szerzej: K. Robbins, *Portable Antiquities Scheme. A Guide for Researchers*, London 2014 (publikacja online: <https://finds.org.uk/documents/guideforresearchers.pdf>, dostęp: 11.02.2022).

⁸⁷⁴ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/collecting-histories> (dostęp: 11.02.2022).

⁸⁷⁵ *Ibidem*; zob. szerzej: S. Nortey, E.K. Bodjawah, K.B. Kissiedu, *African Masking Systems: An Archive of Social Commentary*, „African Arts” 2021, vol. 54, no. 4.

⁸⁷⁶ J. Cuno, *Museums Matter. In Praise of Encyclopedic Museum*, London-Chicago 2011, s. 13 i n.

⁸⁷⁷ M. Simpson, *The Plundered Past...*, s.210.

⁸⁷⁸ *Ibidem*.

Oficjalne stanowisko Muzeum Brytyjskiego w kwestii ewentualnych zwrotów obiektów znajdujących się w jego zbiorach co do zasady pozostaje odmowne. Obrany przez Muzeum stosunek wobec roszczeń opiera się na argumentacji prawnej, podkreślającej, że prawo krajowe co do zasady uniemożliwia Muzeum całkowite wyzbycie się jakiegokolwiek obiektu znajdującego się w zbiorach. Argument z ustawowego zakazu deakcesji wspierany jest argumentem z własności oraz argumentami nawiązującymi do społecznej użyteczności, bowiem celem Muzeum jest zachowanie eksponatów dla dobra społeczeństwa i dobra nauki w wymiarze międzynarodowym. Zwieńczeniem argumentacji restytucyjnej pozostaje natomiast argument z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości, nawiązujący do teorii internacjonalizmu kulturowego.

Zdania środowiska naukowego pozostają w tym temacie podzielone. W ocenie Davida Wilsona, na mocy obowiązujących przepisów prawa Muzeum nie jest uprawnione do zbywania obiektów należących do jego zbiorów⁸⁷⁹. W dalszej kolejności wskazuje, że Muzeum Brytyjskie jest istotną częścią dziedzictwa kultury całego świata i od czasu jego założenia uzyskało renomę „uniwersalnego muzeum”, strzegąc materiałów, które w innych okolicznościach pozostałyby zniszczone lub rozproszone⁸⁸⁰. Były dyrektor Muzeum staje również w obronie legalności pozyskiwania zbiorów. Stwierdza on, że Muzeum nie pozyskuje importowanych obiektów nielegalnie, jak również zgromadzone w przeszłości dobra kultury nie zostały nabyte z naruszeniem prawa⁸⁸¹. W odniesieniu zaś do sprawy Marmurów Partenonskich D. Wilson określił apele o zbycie obiektów jako dążące do „zniszczenie centrum kultury świata”, ustanawiające precedens dla kolejnych roszczeń o zwrot i niweczące ideę „uniwersalnych instytucji na całym świecie”⁸⁸².

Thurstan Shaw podkreślił natomiast, że każda ze spraw wymaga odrębnego rozważenia ze szczególnym uwzględnieniem okoliczności usunięcia dobra kultury z kraju jego pochodzenia⁸⁸³. Ponadto zauważył, że dobro kultury nie powinno zostać przeniesione z miejsca o dobrym poziomie zabezpieczeń do miejsca, gdzie ten standard jest niedostateczny. Autor stwierdził natomiast, że istnieją sytuacje, w których za zwróceniem dobra kultury opowiadają się argumenty natury moralnej. Jako szczególną kategorię takich spraw wyodrębnił sprawy dóbr kultury utraconych w wyniku działań zbrojnych, gdy atakowane państwo było wyraźnie

⁸⁷⁹ Zob. D. Wilson, *List do redakcji z dnia 4 listopada 1981*, „Antiquity” 1982, vol. 56, no. 216, s. 2-4.

⁸⁸⁰ *Ibidem*, s. 3.

⁸⁸¹ *Ibidem*.

⁸⁸² Zob. T. Coleman, *Sir David, defender of the marble halls*, „The Guardian” 14.12.1985, s. 17.

⁸⁸³ T. Shaw, *List do redakcji z dnia 5 listopada 1981*, „Antiquity” 1982, vol. 56, no. 216, s. 4.

słabe. Jako przykład takich sytuacji wymienia kazusy benińskich brązów, złota Ashanti, birmańskiego skarbu i niektóre obiekty pochodzące z Indii. W ocenie T. Shawa były kolonialne metropolie zatrzymujące obiekty tego rodzaju odmawiają niegdyś podległym im państwom części należnej im niepodległości, zaś tego rodzaju praktykę określił mianem „polityki neokolonialnej”⁸⁸⁴.

Nicholas Thomas diagnozował natomiast zagrożenia w ustanawianiu wyjątków dla konsekwentnego stanowiska odmawiającego zwrotów dóbr kultury. Podkreśla, że „byłoby katastrofą, gdyby Zachód rozważał zwrot dóbr kultury jedynie w oparciu o motywy polityczne”⁸⁸⁵. Zauważał również, że dokonanie zwrotu bez gwarancji stabilności politycznej w kraju pochodzenia przedmiotu może z dużym prawdopodobieństwem doprowadzić do jego zniszczenia lub użycia go w celach politycznych⁸⁸⁶.

W publikacji pt. „Museums Matter. In Praise of Encyclopedic Museum” James Cuno przedstawia oceny działalności Muzeum Brytyjskiego, koncentrujące racje wynikające z internacjonalistycznej argumentacji używanej przez Muzeum Brytyjskie do dziś⁸⁸⁷. Autor podaje: „Od samego początku Muzeum Brytyjskie postrzegało społeczną odpowiedzialność nie tylko jako kolekcjonowanie – budowanie archiwum naukowych dowodów naturalnych i sztucznych tworców świata – ale jako informowanie publiki na temat świata. Wiązało się to z organizacją i prezentowaniem zebranych obiektów na sposoby racjonalne i przyciągające uwagę obserwatora do samych obiektów. Jest to prawdą tak teraz, jak i dwieście pięćdziesiąt lat temu. Muzea wciąż skoncentrowane są na misji zbierania, zachowywania i prezentowania obiektów w interesie publicznym. Muzea pozostają całkowicie świadome wyborów, których dokonują, prezentując swoje zbiory. Aranżują obiekt w określony sposób, by przyciągać uwagę zwiedzających do poszczególnych obiektów i znaczących relacji pomiędzy nimi. (...) Obiekty opowiadają historie, gdy znajdują się w towarzystwie innych”⁸⁸⁸.

W świetle powyższych rozważań należy uznać, że uniwersalistyczna postawa Muzeum Brytyjskiego opiera się na dwóch założeniach. Pierwsze wywodzi się z idei internacjonalizmu kulturowego i przejawia się w narracji przedstawiającej wytwory poszczególnych kultur jako dziedzictwo całej ludzkości. Drugie zaś akcentuje wartość encyklopedycznych zbiorów i korzyści dla zwiedzających oraz badaczy, wynikające

⁸⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁸⁵ N. Thomas, *List do redakcji*, „Antiquity” 1982, vol. 56, no. 216, s. 3.

⁸⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁸⁷ J. Cuno, *Museums Matter...*, s. 34.

⁸⁸⁸ *Ibidem*.

z możliwości korzystania z wszechstronnych kolekcji w jednym miejscu o wysokim prestiżu naukowym i wieloletniej tradycji kolekcjonowania i prezentowania zbiorów o takim przekroju.

3.4. Brytyjskie regulacje prawne dotyczące Muzeum Brytyjskiego

3.4.1. British Museum Act 1963

Podstawowym aktem prawnym normującym działalność Muzeum Brytyjskiego jest British Museum Act z dnia 10 lipca 1963 r. Zakres ogólnych regulacji ustawy obejmuje uprawnienia i obowiązki rady powierniczej Muzeum Brytyjskiego, zasady utrzymywania zbiorów, wypożyczanie zbiorów, wyzbywanie się zbiorów, kwestie kadrowe, sporządzanie raportów przez powierników, transfer obiektów do innych instytucji, repozytoria i inne zagadnienia organizacyjne.

Zgodnie z art. 1 British Museum Act 1963 (dalej również jako „ustawa”) rada powiernicza Muzeum (*Board of Trustees*) składa się z dwudziestu pięciu powierników, odpowiadających za ogólnie rozumiane zarządzanie Muzeum Brytyjskim i kontrolę nad nim. Skład rady powierniczej wybierany jest w sposób następujący: jeden członek wskazywany jest przez Jej Wysokość (*Her Majesty*), piętnastu przez premiera, czterech przez Lorda Przewodniczącego Rady (*Lord President of the Council*) według nominacji prezesów Royal Society, Royal Academy, British Academy, Society of Antiquaries of London, a także pięciu wybieranych przez powierników Muzeum. Wyznaczone okresy sprawowania przez nich funkcji mogą być określone odmiennie, natomiast co do zasady nie mogą przekroczyć dziesięciu lat lub pięciu lat, jeśli doszło do powtórnego powołania danej osoby w przeciągu dwunastu miesięcy od ustania poprzedniej kadencji.

Do ogólnych uprawnień rady powierniczej należy dokonywanie czynności prawnych w zakresie nabywania i utrzymywania nieruchomości i innych rzeczy, jak również w przedmiocie wszelkich innych kwestii uznanych za niezbędne lub słuszne dla spełniania swojej funkcji. W myśl art. 2 British Museum Act uprawnienia te mogą ulegać ograniczeniom wyrażonym w źródłach prawa innych niż omawiana ustawa.

Do obowiązków powierników należy zachowywanie obiektów w zbiorach (*objects*) w odpowiednich miejscach ich przechowania (*authorised repositories*), z wyjątkiem sytuacji, gdy zostanie podjęta decyzja o ich czasowym usunięciu, związana z zarządzaniem Muzeum lub konserwacją zbiorów. W przypadku zaś, gdy powiernicy zadecydują, że dany obiekt nie może być odpowiednio zachowany w wyznaczonym miejscu jego przechowywania w Muzeum,

wówczas może być on przeniesiony i przechowywany na terenie innej nieruchomości na terytorium Wielkiej Brytanii, jeśli powiernicy będą przekonani, że nie spowoduje to zagrożenia dla danego obiektu, jak również, że nie będzie stanowił to zakłócenia w spełnianiu funkcji przez Muzeum.

Po wtóre, obowiązkiem rady powierniczej jest zapewnienie, by obiekty należące do zbiorów Muzeum, były udostępniane przedstawicielom społeczeństwa w sposób bezpieczny i umożliwiający skuteczne zarządzanie Muzeum.

Zgodnie z art. 7 ustawy rada powiernicza jest zobowiązana do cyklicznego przedstawiania obu izbom Parlamentu sprawozdań z działalności Muzeum w odstępach czasu nie dłuższych niż co trzy lata. Aktualny skład rady powierniczej Muzeum Brytyjskiego stanowią: Abhijit V Banerjee, Mary Beard, Elizabeth Corley, Clarissa Farr, Chris Gosden, Muriel Gray, Philipp Hildebrand, Vivian Hunt, Jonathan Marland, Charlie Mayfield, George Osborne, Mark Pears, Grayson Perry, Paul Ruddock, Baroness (Minouche) Shafik, Priyanka Wadhawan, Mark Walport, George Weston oraz Sarah Worthington.

Najbardziej kontrowersyjnymi regulacjami British Museum Act 1963 są normy dotyczące zbywania zbiorów. Zasadą wyrażoną w art. 3 ust. 4 British Museum Act jest zakaz deakcesji i zbywania obiektów należących do Muzeum⁸⁸⁹. Rada powiernicza Muzeum jest pozbawiona tego uprawnienia z wyjątkiem sytuacji określonych w art. 5 i 9 British Museum Act oraz art. 6 Museums and Galleries Act 1992⁸⁹⁰.

I tak, art. 5 ustawy w ściśle określonych przypadkach ustanawia wyjątki od tej zasady. Zgodnie z jego treścią rada powiernicza Muzeum może dokonywać sprzedaży, zamiany, darowizny lub innego zbycia obiektu stanowiącego część zbiorów Muzeum, jeśli: a) obiekt stanowi duplikat, b) w ocenie rady powierniczej obiekt został utworzony nie wcześniej niż w roku 1850, zaś składa się głównie z drukowanej materii, której kopia fotograficzna lub zbliżona do fotograficznej znajduje się w posiadaniu rady powierniczej lub c) w ocenie rady powierniczej obiekt jest niezdatny (*unfit*) do zatrzymania w zbiorach Muzeum i wyzbycie się go nie spowoduje uszczerbku dla interesu naukowego⁸⁹¹.

Ustawa zastrzega jednak szczególną sytuację obiektu, który znalazł się w zbiorach Muzeum w drodze darowizny lub dziedziczenia, nakazując uwzględnienie warunków

⁸⁸⁹ Zob. szerzej: F. Matassa, *Zarządzanie zbiorami...*, s. 51 i n.

⁸⁹⁰ Museums and Galleries Act z dnia 16 marca 1992 r. (1992 c. 44).

⁸⁹¹ Treść British Museum Act 1963, art. 5 ust. 1 lit. c w języku angielskim: *In the opinion of the Trustees the object is unfit to be retained in the collections of the Museum and can be disposed of without detriment to the interests of students.*

czynności prawnej prowadzącej do przysporzenia. Należy podkreślić, że artykuł ma strukturę katalogu zamkniętego, zaś rozwinięcie użytych pojęć zawarte jest w wewnętrznej regulacji British Museum, jaką stanowi omówiona poniżej „British Museum policy: De-accession of objects from the collection”.

W wykładni przepisu trudności przysparza pojęcie „niezdatności” obiektu znajdującego się w zbiorach. W opinii J. Greenfield „ocena rady powierniczej” jest terminem dalece subiektywnym i uznaniowym, zaś kryteria tej oceny pozostają nieuściślone⁸⁹². W dalszej kolejności autorka rozważa, czy wykładnia tego przepisu obejmuje sytuacje, w których dany obiekt zostałby uznany za „już nieprzystający” lub „niestosowny” z rozmaitych przyczyn w stosunku do reszty zbiorów⁸⁹³. Zdaje się bowiem, że interpretacja tej okoliczności została pozostawiona całkowicie uznaniu rady powierniczej. Należy jednak podkreślić, że są to okoliczności odmienne od wynikających z oceny stanu fizycznego obiektu, jako że zostały one wyodrębnione jako osobna przesłanka zniszczenia lub zbycia obiektu zgodnie z art. 5 ust. 2.

Narzędzia wykładni systemowej pozwalają na zwrócenie się ku tekstowi nowszej ustawy National Heritage Act 1983⁸⁹⁴, w zakresie regulującym możliwości nabywania i zbywania obiektów przez Victoria and Albert Museum. Jako okoliczność uzasadniającą decyzję o zbyciu obiektu w zbiorach, art. 6 ust. 3 lit. b w miejsce terminu *unfit to be retained* zastosowane jest bowiem – również nieostre – pojęcie *unsuitable for retention in their collection*. National Heritage Act 1983 również niezależnie wyodrębnia okoliczności związane z fizycznym zniszczeniem obiektu. J. Greenfield zauważa, że ledwie dostrzegalna i niemożliwa do rozgraniczenia różnica między dwoma pojęciami *unfit* oraz *unsuitable* sprawia, że nie sposób uznać, jakiego stanu obiektu miałyby dotyczyć subiektywna decyzja rady powierniczej⁸⁹⁵. Wydaje się, że pojęcie *unfit* jest nieco szersze, natomiast opisana w dalszej części rozdziału procedura prawnej regulacji problemu strat wojennych wykazuje, że prawodawca dostrzegł potrzebę wprowadzenia przepisów szczególnych, upoważniających w określonych przypadkach radę powierniczą do deakcesji obiektów pochodzących z nazistowskiej grabieży. Wykładnię pojęcia niezdatności zawiera omówiony poniżej akt wewnętrzny Muzeum, regulujący politykę deakcesji.

Po wtóre, we wspomnianym powyżej art. 5 ust. 2 ustawa wymienia okoliczności, w których rada powiernicza uprawniona jest do podjęcia decyzji o zniszczeniu lub zbyciu

⁸⁹² J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 103.

⁸⁹³ *Ibidem*.

⁸⁹⁴ National Heritage Act z dnia 13 maja 1983 r. (1983 c. 47).

⁸⁹⁵ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 104.

obiektu w szczególnej sytuacji, gdy w ocenie rady powierniczej obiekt stał się bezużyteczny dla spełniania celów Muzeum z powodu zniszczenia, pogorszenia stanu lub infestacji szkodliwymi organizmami.

Artykuł 6 Museums and Galleries Act 1992, do którego deleguje treść art. 3 ust. 4 British Museum Act 1963, reguluje kwestię transferu obiektów muzealnych między instytucjami (*Transfer of objects or related documents between institutions*). Odnosząc treść tego artykułu do sytuacji prawnej Muzeum Brytyjskiego, można dokonać następującej wykładni przepisu. Zbycie obiektu stanowiącego część zbiorów oraz powiązanych z nim dokumentów jest możliwe w drodze sprzedaży, darowizny lub zamiany na rzecz instytucji określonych w pierwszej części Wykazu nr 5, stanowiącego załącznik do Museums and Galleries Act 1992. Załącznik ten we wspomnianej części uwzględnia instytucje kultury uprawnione do wyliczonych przeniesień tytułu własności obiektów, znajdujących się w ich kolekcjach. Ten zamknięty katalog nadaje tego rodzaju szczególne uprawnienie radom powierniczym siedemnastu prominentnych brytyjskich instytucji kultury. Należy podkreślić, że transfer obiektów może odbywać się wyłącznie ze strony i na rzecz tych konkretnie określonych instytucji (*Transferors and Transferees*). Ust. 6 komentowanego artykułu zawiera zaś uprawnienie Sekretarza Stanu do dodawania instytucji do Wykazu nr 5. W myśl art. 5 ust. 3 środki pieniężne uzyskane przez radę powierniczą wskutek działań podjętych na podstawie art. 5 niniejszej ustawy lub art. 6 Museums and Galleries Act zostają przeznaczone na nabycie nowych obiektów do zbiorów Muzeum.

Kolejnym zagadnieniem regulowanym przez British Museum Act 1963 jest wypożyczanie zbiorów. Zgodnie z art. 4 ustawy rada powiernicza Muzeum Brytyjskiego jest uprawniona do wypożyczania obiektów ze zbiorów Muzeum w związku z publicznymi wystawami na terytorium Wielkiej Brytanii lub poza nią, pod warunkiem, że decyzja co do wypożyczenia, jego okresu i wszelkich innych okoliczności będzie podjęta z uwzględnieniem: a) interesu uczniów i innych osób odwiedzających Muzeum Brytyjskie, b) stanu obiektu mającego być przedmiotem wypożyczenia, c) stopnia unikatowości (*rarity*) obiektu mającego być przedmiotem wypożyczenia, d) wszelkiego ryzyka, na które dany obiekt może być wyeksponowany w związku z wypożyczeniem⁸⁹⁶.

Należy podkreślić, że uprawnienie do dokonywania wypożyczeń dotyczy przeniesienia posiadania dobra kultury zarówno na terytorium Wielkiej Brytanii, jak

⁸⁹⁶ Zob. też: D. Folga-Januszewska, *Umowy wypożyczenia – komentarz*, „Muzealnictwo” 2008, vol. 49; F. Matassa, *Zarządzanie zbiorami...*, s. 203 i n.

i zagranicą. Zwrot dóbr kultury, objętych roszczeniem restytucyjnym, na zasadach „bezterminowego wypożyczenia” (*permanent loan*) jest obecnie formą prawną umożliwiającą przeniesienie posiadania obiektu bez naruszenia obowiązującej ustawy, jeżeli taka decyzja zostanie podjęta przez radę powierniczą.

Rozszerzenie kompetencji rady powierniczej co do właściwych form przeniesienia własności obiektów pochodzących ze zbiorów stało się przedmiotem procesu legislacyjnego, mającego na celu nowelizację ustawy w tym zakresie w roku 1983. Procedura zakończyła się jednak odrzuceniem projektu po drugim czytaniu przed Izłą Lordów⁸⁹⁷. Dyskusja nad zmianą ówczesnego – i aktualnego po dziś dzień – stanu prawnego ujawniła jednak przeważające krytyczne nastawienie Brytyjczyków wobec zagadnienia „międzynarodowej odpowiedzialności” w zakresie zwrotu dóbr kultury. Jak zauważa J. Greenfield, znaczna część lordów sprzeciwiających się proponowanym modyfikacjom, stanowiła aktualnych lub byłych powierników Muzeum Brytyjskiego⁸⁹⁸. W toku dyskusji nad projektem nowelizacji uznano, że obecna treść *British Museum Act 1963* chroni powierników Muzeum Brytyjskiego przed koniecznością podejmowania trudnych decyzji o zbywaniu obiektów należących do zbiorów. Zmiana tego stanu rzeczy miała zaś w ocenie lordów zagrozić integralności Muzeum⁸⁹⁹.

Kolejna część ustawy poświęcona jest organizacyjnym kwestiom zarządzania Muzeum Brytyjskim. Art. 6 ust. 1 ustawy nakłada na radę powierniczą obowiązek wyboru dyrektora Muzeum, który obejmuje funkcję za aprobatą premiera. Dyrektor Muzeum sprawuje swoją funkcję na zasadach i warunkach określonych przez Sekretarza Stanu, odpowiada wobec rady powierniczej za jakość opieki nad obiektami znajdującymi się w zbiorach Muzeum oraz za szeroko rozumiane zarządzanie Muzeum. Ponadto, rada powiernicza jest uprawniona do powoływania – za zgodą premiera co do liczby i warunków zatrudnienia – innych pracowników wedle swojego uznania.

British Museum Act 1963 reguluje również kwestię lokalizacji przeznaczonych do przechowywania zbiorów. Precyzyjnie określone lokalizacje przechowywania zbiorów *British Museum* są wskazane w części I Wykazu nr 3, stanowiącego załącznik do ustawy. Część II tego wykazu, wymienia miejsca przechowywania zbiorów *Natural History Museum*, wyodrębnionych ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego. Za zgodą rady powierniczej Lord Przewodniczący Rady może zarządzić zmianę Wykazu nr 3, dodając lub usuwając z niej daną lokalizację lub jej część. W ten sposób zmianie może ulec również opis danej nieruchomości.

⁸⁹⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 103.

⁸⁹⁸ *Ibidem*.

⁸⁹⁹ *Ibidem*.

Powyższe zarządzenia podlegają kontroli Parlamentu, jako że każda z izb ma uprawnienie do ich anulowania.

Szczególny status został nadany nieruchomościom gruntowym i posadowionym na nich budynkach na mocy art. 10 ust. 3 ustawy. Zgodnie z nim nieruchomość powierzona radzie powierniczej jako ustawowe miejsce przechowywania zbiorów Muzeum nie może być sprzedana lub zbyta w inny sposób⁹⁰⁰.

Na podstawie Wykazu nr 3 lokalizacje przechowywania zbiorów Muzeum Brytyjskiego wyznaczone są w następujących obszarach: a) obszar w Londynie, ujęty między Great Russel Street, Bloomsbury Street, Bedford Square, Montague Place, Russell Square i Montague Street, b) budynek przy Burlington Gardens 6 w Londynie; c) budynek przy Orsman Road 38/56 (numery parzyste) w Londynie; d) budynek byłego Post Office Savings Bank przy Blythe Road w Londynie, e) budynek przy Blythe Road 23 w Londynie.

British Museum Act 1963 reguluje również tytuł prawny do zbiorów Muzeum, wynikający z ustanowionego z mocy prawa powiernictwa (*trustu*). Na mocy art. 1 i 2 ustanawia się powiernictwo na rzecz zarządcy zbiorów Muzeum Brytyjskiego, którym jest rada powiernicza. Powiernictwo jest złożonym stosunkiem prawnym. Ustanawiający trust przekazuje własność (*legal ownership*) powiernikowi (*trustee*), a jednocześnie uprawniony z tytułu trustu otrzymuje zbiór praw określanych jako *equitable ownership*, przejawiających się przede wszystkim we władaniu rzeczą⁹⁰¹. Jak wskazuje A. Jagielska-Burduk, „w *common law* powiernik obciążony jest szeregiem obowiązków, jednakże wykonując je musi poruszać się w granicach wskazanych w akcie zakładających trust czy też jego statucie oraz w granicach obowiązującego prawa”⁹⁰². Uprawnienia i obowiązki wyrażone w British Museum Act 1963 należy zatem interpretować jako reguły trustu. Drugą stroną stosunku powiernictwa jest beneficjent, którego ustawa nie precyzuje, bowiem trust ustanowiony na podstawie British Museum Act 1963 nakazuje radzie powierniczej władać zbiorami w interesie publicznym⁹⁰³.

⁹⁰⁰ Zob. szerzej: W. Szafrński, *Res extra commercium* (w:) *Mechanizmy prawne...*

⁹⁰¹ A. Jagielska-Burduk, *Trust jako nowe rozwiązanie w zarządzaniu dziedzictwem kultury*, „Україна-Європа-Світ” 2012, vol 10, s. 262; zob. też: A. Jagielska-Burduk, W. Szafrński, *Trust* (w:) *Mechanizmy prawne...*

⁹⁰² *Ibidem*, s. 265.

⁹⁰³ Zob. szerzej: J. Williams, *Parliaments, Museums, Trustees, and the Provision of Public Benefit in the Eighteenth-Century British Atlantic World*, „Huntington Library Quarterly”, vol. 76, no. 2.

3.4.2. The British Museum: Governance Principles and Procedures

Aktem wewnętrznym, regulującym zasady i procedury zarządzania Muzeum Brytyjskim, jest regulamin „Governance Principles & Procedures” z dnia 7 lipca 2016 r. (dalej jako „Governance Principles”)⁹⁰⁴. Governance Principles regulują uprawnienia i obowiązki rady powierniczej, dyrektora Muzeum i komisji wspierających działania rady powierniczej, jak również zawierają procedury, wedle których działają te podmioty. Załącznikami do Governance Principles są: treść British Museum Act 1963, British Museum Standards of Conduct Policy z 2020 r., Code of Practice for Boards of Public Bodies z lipca 2019 r., British Museum Register of Interests guidance note, wytyczne pt. „Charitable Museums and Galleries: A guide to conflicts of interest policies, trustee benefits and transactions between trustees and charities” wydane przez DCMS i Charity Commission w 2008 r. oraz wykaz komisji i podkomisji działających przy radzie powierniczej.

Zgodnie z punktem 3.4 Governance Principles rada powiernicza realizuje swoje uprawnienia w taki sposób, by promować i wspierać: rolę Muzeum Brytyjskiego na szczeblu krajowym i międzynarodowym; konserwację, wzbogacanie i dbałość o zbiory; powszechną wiedzę na temat zbiorów i dostęp do nich; badania dotyczące zbiorów; używanie, zadbanie i rozwój budynków i terenów Muzeum Brytyjskiego; reputację Muzeum Brytyjskiego; transparentność i efektywność administrowania Muzeum Brytyjskim, a w szczególności jakością finansowego planowania i raportowania; finansową stabilność, w tym zbieranie środków finansowych, by umożliwić ciągłość realizowania celów przez Muzeum. Rada Powiernicza zwykle zwołuje zebranie cztery razy do roku (punkt 4.1).

Dyrektor Muzeum sprawuje funkcję zarządcą w Muzeum na podstawie upoważnienia udzielonego mu przez radę powierniczą, przed którą odpowiada za realizację celów i operowanie budżetem. Punkt 11 Governance Policies wylicza ograniczenia uprawnień Dyrektora, zaś punkt 12 wylicza wyłączne kompetencje rady powierniczej.

Radę powierniczą wspierają trzy stałe komisje (*committees*) – Standing Committee, Audit Committee oraz Nominations and Remuneration Committee. W miarę potrzeby rada powiernicza może tworzyć dodatkowe podkomisje, które co do zasady funkcjonują jako podkomisje (*subcommittees*) Standing Committee. Zadania i kompetencje komisji wyliczone

⁹⁰⁴ The British Museum Governance Principles & Procedures z dnia 7 lipca 2016 r. z późn. zm., opublikowano online: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2021-07/governance_principles_procedures_july_2021.pdf (dostęp: 20.04.2022).

są w punktach 14-16. Art. 18 poświęcony jest natomiast zadaniom i kompetencjom sekretariatu rady powierniczej.

3.4.3. The British Museum Policy: De-accession of objects from the collection

Aktualny standard Muzeum Brytyjskiego dotyczący zbywania zbiorów został przyjęty przez radę powierniczą Muzeum dnia 29 września 2018 r. w formie „The British Museum Policy: De-accession of objects from the collection” (dalej jako „De-accession Policy”)⁹⁰⁵. Zgodnie z punktem 2.1 De-accession Policy celem ustanowienia wytycznych jest unormowanie zasad stosowanych przez radę powierniczą podczas realizowania przez nią uprawnień związanych ze zbywaniem obiektów należących do zbiorów muzeum (w formie sprzedaży, wymiany, darowizny lub innej) między innymi w odpowiedzi na roszczenie restytucyjne.

Standard Muzeum powołuje się na British Museum Act z 1963 r. jako główną ustawę regulującą kompetencje i obowiązki rady powierniczej Muzeum, jak również przytacza treść art. 3 ust. 4 tej ustawy, wprowadzającego generalny zakaz zbywania zbiorów muzeum przez radę powierniczą⁹⁰⁶. De-accession Policy zawiera interpretację pojęć ustawowych i opis możliwych stanowisk Muzeum wobec roszczenia o zwrot obiektów poszczególnych kategorii: a) duplikatów (*duplicates*), b) obiektów niezdatnych do przechowywania w zbiorach Muzeum (*unfit objects*), c) obiektów bezużytecznych (*useless objects*), d) obiektów utraconych w latach 1933-1945 (*Holocaust Spoliation*).

Zgodnie z punktem 3.4 De-accession Policy co do zasady duplikaty nie podlegają deakcesji. Jako duplikat rozumiany jest obiekt identyczny w każdym istotnym aspekcie w stosunku do jednego lub więcej obiektów w kolekcji, nie zaś jedynie tego samego lub podobnego rodzaju. Ponadto rada powiernicza wyraża zdanie, że duplikaty w zbiorach nabyte w wyniku prac archeologicznych lub innych działań, mogą wzbogacać znaczenie kolekcji jako

⁹⁰⁵ The British Museum policy: De-accession of objects from the collection z dnia 29 września 2018 r., https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/De-accession_Policy_Nov2018.pdf (dostęp: 20.04.2022).

⁹⁰⁶ W omawianym dokumencie przywołany zostaje również art. 47 Human Tissue Act z dnia 15 listopada 2004 r. (2004 c. 30), zgodnie z którym rada powiernicza Muzeum Brytyjskiego może zbyć ze swej kolekcji szczątki ludzkie, które szacuje się jako pochodzące od osoby, która zmarła później niż tysiąc lat przed wejściem w życie tego przepisu, tj. 3 października 2005 r., jeśli Rada uzna to za stosowne z jakichkolwiek względów. W sytuacji, gdy szczątki ludzkie są zmieszane lub połączone z innymi materiałami, zaś ich oddzielenie jest niepożądane lub niemożliwe, możliwe jest zbycie przez Muzeum również zmieszanych materiałów. Zob. szerzej: The British Museum Policy: Human Remains in Collection z dnia 6 grudnia 2018 r., https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/Human_Remains_policy_061218.pdf (dostęp: 20.04.2022).

całości, jak również umożliwiają badanie poszczególnych rodzajów artefaktów, zatem nie powinny ulec usunięciu ze zbiorów wyłącznie z uwagi na ich charakter duplikatu.

Zgodnie z regulacją punktu 3.5 rada powiernicza może podjąć decyzję o uznaniu obiektu za niezdatny do zatrzymania w zbiorach po łącznym spełnieniu dwóch przesłanek. W pierwszej kolejności taki obiekt musi zostać uznany za nieużyteczny (*no longer useful*) lub nieistotny (*no longer relevant*) dla celów Muzeum. Drugą przesłanką jest brak pożyteczności dla naukowców lub społeczeństwa, zarówno w formie publicznego udostępniania, jak i badania lub używania w inny sposób wynikający z celów Muzeum. Ocena obiektu jako niezdatnego do utrzymania w zbiorach muzealnych powinna być poprzedzona pisemnym uzasadnieniem, zawierającym argumenty wskazujące na niezdatność obiektu oraz informujące, dlaczego usunięcie obiektu ze zbiorów nie naruszy interesu społecznego i naukowego. W świetle uwag dotyczących wykładni pojęcia *unfitness* wyrażonego w British Museum Act 1963 należy uznać, że interpretacja przepisu zawarta w niniejszym standardzie istotnie zawęży określenie *unfit*, co może wynikać z przyjęcia za nadrzędną podstawę wykładni obowiązku rady powierniczej do utrzymywania integralności zbiorów.

W punkcie 3.6 De-accession Policy określone są przesłanki uznania obiektu za beużyteczny. Rada powiernicza może dokonać takiej oceny, jeśli obiekt uległ zniszczeniu, pogorszeniu lub infestacji szkodliwymi organizmami, co doprowadziło do stanu, w którym obiekt stał się beużyteczny dla celów Muzeum. Ocena obiektu jako beużytecznego powinna być poprzedzona pisemnym uzasadnieniem, zawierającym argumenty wskazujące na beużyteczność obiektów i powody, dla których powinien być usunięty ze zbiorów.

W przedmiocie postępowania w sprawach dóbr kultury utraconych podczas okresu nazizmu, a znajdujących się w zbiorach Muzeum, w punkcie 3.8 rada powiernicza deklaruje stosowanie się do „Spoliation of Works of Art during the Holocaust and World War II period: Statement of Principles and Proposed Actions”, omówionej w dalszej części rozdziału regulacji opublikowanej przez National Museum Director’s Conference w roku 1998⁹⁰⁷. Rada powiernicza ma uprawnienie do zbycia obiektu należącego do zbiorów Muzeum w sytuacji, gdy wskutek wystąpienia z roszczeniem dotyczącym restytucji obiektu tego rodzaju Spoliation Advisory Panel wyda taką rekomendację zaakceptowaną przez właściwego ministra. Niezależnie od procedury przed Spoliation Advisory Panel rada powiernicza może

⁹⁰⁷ National Museum Directors’ Council, *Spoliation of works of art during the Holocaust and World War II period. Statement of principles and proposed actions*, wersja zaktualizowana w 2021 r.: https://www.nationalmuseums.org.uk/what-we-do/contributing-sector/spoliation/spoliation_statement/ (dostęp: 11.04.2022).

samodzielnie dokonać pozytywnej oceny zasadności deakcesji lub skorzystać z tej kompetencji w określonej indywidualnie sprawie, jeśli spełnione zostaną łącznie następujące przesłanki: a) wnoszący roszczenie ma silne moralne podstawy żądania przeniesienia własności obiektu, a także jest uprawniony do reprezentowania wszystkich spadkobierców pierwotnego właściciela obiektu, b) obiekt, którego dotyczy roszczenie został utracony przez właściciela w konsekwencji bezprawnego działania narodowosocjalistycznego rządu Niemiec lub jego kolaborantów w okupowanej przez nazistów Europie, c) ofiara tych bezprawnych działań lub jej spadkobiercy nie otrzymali uprzednio sprawiedliwej i satysfakcjonującej rekompensaty za poniesioną szkodę, d) przeniesienie własności obiektu stanowi najwłaściwsze rozwiązanie po zważeniu kwestii takich jak znaczenie obiektu dla całości zbiorów muzealnych oraz okoliczności, w których obiekt został nabyty.

Szczególne zasady postępowania w sprawach dotyczących restytucji dóbr kultury utraconych w latach 1933-1945 na gruncie brytyjskiego prawa krajowego zostaną omówione w dalszej części rozdziału.

De-accession Policy w punkcie 3.11 podkreśla, że decyzja o zbyciu części zbiorów muzealnych nie powinna być podyktowana możliwością uzyskania dodatkowych środków pieniężnych, mimo że wszelkie środki uzyskane wskutek odpłatnego zbycia obiektu powinny być przeznaczone na wzbogacenie zbiorów.

Punkt 3.12 zawiera wytyczne co do sposobu przeprowadzenia deakcesji. W wyjątkowych sytuacjach, gdy rada powiernicza jest uprawniona do samodzielnego dysponowania obiektem z muzealnych zbiorów, decyzja o sprzedaży, darowaniu, wymianie lub zmianie przeznaczenia (np. w materiał archiwalny) powinna zostać podjęta w sposób jawny i transparentny, po wszechstronnym rozważeniu kwestii mających znaczenie dla sprawy, z zastosowaniem opisanych wyżej wytycznych, a także na podstawie doradztwa kuratorskiego, prawnego i wszelkiego innego właściwego rodzaju. Jeśli rada powiernicza uzna to za słuszne, możliwe jest wystąpienie o uzyskanie zewnętrznej opinii eksperckiej oraz przeprowadzenie konsultacji z gronem interesariuszy m.in. takich jak darczyńcy, badacze, społeczność lokalna. Co więcej, gdy postępowanie dotyczące usunięcia obiektu ze zbiorów toczy się wskutek roszczenia osoby trzeciej, rada powiernicza powinna postrzegać zbycie obiektu jako środek ostateczny, który powinien być rozważany, jeśli zostanie oceniony jako jedyna sprawiedliwa i satysfakcjonująca odpowiedź na roszczenie. Ostatecznie, w sytuacji, gdy dojdzie do decyzji o wyłączeniu obiektu z kolekcji Muzeum, rada powiernicza co do zasady powinna zaoferować obiekt innemu muzeum wskazanemu przez Arts Council England lub innej publicznej instytucji zanim obiekt miałby znaleźć się w posiadaniu podmiotów prywatnych. Wyjątek stanowić będą

sprawy dotyczące roszczeń o silnych podstawach moralnych kierowane wobec Muzeum przez osobę trzecią.

De-accession Policy przewiduje sporządzanie dokumentacji utrwalającej wszelkie decyzje o wyłączeniu obiektu ze zbiorów muzealnych, opis obiektu oraz ustalenia związane z konserwacją lub przeniesieniem rzeczy.

3.4.4. Inne

W pozostałych zakresach bieżące funkcjonowanie Muzeum Brytyjskiego uregulowane jest w zespołach reguł zwanych standardami, uchwalanych przez radę powierniczą. Standardy ustanawiają szczegółowy, a nawet drobiazgowy zapis procedur wykonywanych w muzeach⁹⁰⁸. Nadrzędnym celem omawianych standardów jest zabezpieczenie realizacji misji Muzeum Brytyjskiego, jakim jest utrzymywanie zbiorów reprezentujących kultury świata oraz zapewnienie, że zbiory te są bezpiecznie przechowywane, konserwowane, badane i wystawiane⁹⁰⁹.

Pierwszą kategorię wewnętrznych regulacji Muzeum Brytyjskiego stanowią standardy dotyczące zarządzania zbiorami Muzeum. Acceptance of Donations and Sponsorship Policy z dnia 19 marca 2020 r.⁹¹⁰ reguluje zasady, których rada powiernicza powinna przestrzegać podczas podejmowania decyzji w przedmiocie przyjmowania darowizn. Kolejny akt – Acquisitions of Objects for the Collection Policy z dnia 6 grudnia 2018 r. – ustanawia zasady nabywania obiektów do zbiorów Muzeum⁹¹¹. Zgodnie z punktem 2.1 obiekt może zostać nabyty do zbiorów pod warunkiem łącznego spełnienia następujących przesłanek: rzecz była dostępna do nabycia w sposób legalny oraz nie zachodzą racjonalne przesłanki, by uważać, że został on bezprawnie zabrany prawowitemu właścicielowi, został zagrabiony ze stanowiska archeologicznego lub muzeum lub został nielegalnie wywieziony. Dodatkowo, punkt 2.2 stawia wymóg, by obiekt nabyty do zbiorów miał udokumentowaną proveniencję, która w uzasadnionych przypadkach powinna sięgać wcześniej niż 14 listopada 1970 r., tj. dzień przyjęcia konwencji UNESCO z 1970 r. Standard wylicza ściśle okoliczności, gdy możliwe

⁹⁰⁸ D. Folga-Januszewska, *Muzeum: fenomeny...*, s. 122.

⁹⁰⁹ <https://www.britishmuseum.org/about-us/governance#governance> (dostęp: 17.02.2022).

⁹¹⁰ The British Museum Acceptance of Donations and Sponsorship Policy z dnia 19 marca 2020 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2021-12/Acceptance_of_Donations_and_Sponsorship_Policy_December_2021.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹¹¹ The British Museum Acquisitions of Objects for the Collection Policy z dnia 6 grudnia 2018 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/Acquisitions_objects_collection_policy_Dec_2018.pdf (dostęp: 17.02.2022 r.).

jest nabycie obiektu pomimo braku udokumentowanej proveniencji. Trzecim aktem w przedmiocie zarządzania zbiorami jest polityka wypożyczeń, tj. Loans Policy z dnia 7 listopada 2019 r.⁹¹² Regulacje te dotyczą wypożyczeń wszelkich obiektów – zarówno przez Muzeum Brytyjskie jak i na jego rzecz – niezależnie od długości okresu wypożyczenia i liczby wypożyczanych obiektów. Regulację tę stosuje się wyłącznie do wypożyczeń na wystawy czasowe, tj. nie dotyczy ona wypożyczeń obiektów poza Muzeum Brytyjskie w celu konserwacji lub przeprowadzenia badań. Szczególnie istotne zastrzeżenie dotyczące wypożyczeń zawiera punkt 2.4, zgodnie z którym rada powiernicza wyraża zgodę na wypożyczenie jedynie, gdy potencjalne ryzyko dla obiektu jest postrzegane jako rozsądne oraz gdy wypożyczający zagwarantuje zwrot obiektu po upływie umówionego okresu. Do omawianej kategorii aktów wewnętrznych zalicza się również omówiona wcześniej odrębnie De-accession policy.

Kolejną grupę standardów stanowią regulacje w przedmiocie opieki nad zbiorami. Conservation Policy z dnia 24 stycznia 2019 r.⁹¹³ wskazuje zasady, zgodnie z którymi Muzeum Brytyjskie dokonuje konserwacji obiektów w swoich zbiorach. Zgodnie z punktem 1, kiedy tylko to możliwe zbiory są przede wszystkim chronione poprzez ograniczanie możliwości pogorszenia ich stanu lub ich niszczenia, a dopiero w drugiej kolejności poprzez podejmowanie działań konserwatorskich i napraw, czym ustala się prymat konserwacji prewencyjnej. Zgodnie zaś z punktem 12 konserwacja przeprowadzana jest z użyciem bezpiecznych i sprawdzonych narzędzi, niezagrożających przyszłym konserwacjom lub badaniom, a także nienaruszających autentyczności obiektu. Drugą politykę dotyczącą opieki nad zbiorami stanowi British Museum Policy: Human Remains in the Collection z dnia 6 grudnia 2018 r.⁹¹⁴, ustanawiająca zasady zarządzania, utrzymywania, wystawiania, opieki i badania szczątków ludzkich w zbiorach Muzeum Brytyjskiego. Akt ten dotyczy również zasad zbywania szczątków ludzkich w zbiorach na podstawie art. 47 Human Tissue Act 2004⁹¹⁵.

⁹¹² The British Museum Loans Policy z dnia 7 listopada 2019 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-11/British-Museum-Loans-Policy-approved-07-11-19_0.pdf (dostęp: 17.02.2022 r.); zob. szerzej: L. Zan, *Management and the British Museum*, „Museum Management and Curatorship” 2000, vol. 18, no. 3.

⁹¹³ The British Museum Conservation Policy z dnia 24 stycznia 2019 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/Conservation_policy_2019_Approved%20240119.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹¹⁴ British Museum Policy: Human Remains in the Collection z dnia 6 grudnia 2018 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/Human_Remains_policy_061218.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹¹⁵ Zob. szerzej: M. Giesen (ed.), *Curating Human Remains: Caring for the Dead in the United Kingdom*, Woodbridge 2013.

Dalej, wewnętrzne akty Muzeum Brytyjskiego stanowią również dwie polityki dotyczące przeciwdziałania przestępczości. Pierwszą z nich jest Anti-Money Laundering Prevention of Tax Evasion and Refusal of Donations Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.⁹¹⁶ Regulacja ta zawiera wytyczne dla rady powierniczej i kadry Muzeum w zakresie przeciwdziałania oszustwom podatkowym i praniu pieniędzy. Punkt 1 standardu podkreśla, że wszystkie organizacje dobroczynne, w tym muzea, są zagrożone eksploatacją przez przestępców i terrorystów i istnieje prawny obowiązek zawiadomienia o podejrzanym praniu pieniędzy lub wspieraniu działalności terrorystycznej. Punkt 2.1 wyszczególnia kwestie, które należy zbadać podczas przyjmowania darowizn na rzecz Muzeum, w celu upewnienia się, czy nietypowa darowizna lub inna oferta wsparcia przewyższająca 25.000,00 funtów pochodzi z wiarygodnego źródła⁹¹⁷. Drugim aktem w tym przedmiocie jest Fraud, Bribery and Corruption Prevention Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.⁹¹⁸ Zgodnie z punktem 1.2 tej regulacji Muzeum nie akceptuje żadnej formy oszustwa, łapownictwa lub korupcji, a w konsekwencji każdy podejrzanym przypadek takich zachowań będzie przedmiotem dochodzenia. Standard ten jest interpretowany i stosowany łącznie z innymi aktami wewnętrznymi takimi jak Fraud, Bribery and Corruption Prevention procedure, Finance Operating Manual, Standards of Conduct policy, Code of Conduct for Staff oraz Disciplinary procedure.

⁹¹⁶ Anti-Money Laundering Prevention of Tax Evasion and Refusal of The British Museum Donations Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.

⁹¹⁷ Zob. szerzej: F.M. De Sanctis, *Money Laundering Through Art. A Criminal Justice Perspective*, Heidelberg 2013; W. Pływaczewski, *Pranie pieniędzy na rynku dzieł sztuki — skala zjawiska oraz możliwości przeciwdziałania*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, tom 88; W. Szafranski, *Nowe regulacje dotyczące przeciwdziałania praniu pieniędzy w obrocie dziełami sztuki. Między implementacją V AMLD a rozwiązaniem systemowym*, „Santander Art and Culture Law Review” 2021, nr 1(7); zob. też: S. Waltoś, *Glosa do tekstu profesora Andrzeja Rottermunda (w:) Własność a dobra kultury*, (red.) G. Czubek, P. Kosiewski, Warszawa 2006.

⁹¹⁸ The British Museum Fraud, Bribery and Corruption Prevention Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2020-12/Fraud_Bribery_Corruption_Prevention_policy_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022); por. S. Waltoś, *Konflikty interesów oraz korupcja (w:) Kodeks Etyki ICOM dla muzeów*, przeł. S. Waltoś, Warszawa 2009.

Czwartą kategorię wewnętrznych regulacji Muzeum Brytyjskiego stanowią cztery polityki dotyczące bezpieczeństwa ludzi i zbiorów. Są to CCTV Policy⁹¹⁹, Fire Safety Policy⁹²⁰, Health and Safety Policy⁹²¹ oraz Safeguarding Children and Adults at Risk Policy⁹²².

Ostatnią grupę standardów stanowią wewnętrzne regulacje dotyczące szeroko rozumianej współpracy z Muzeum Brytyjskim, w tym bezpieczeństwa informacji i zarządzania ryzykiem. Są to następujące akty: Equality and Diversity Policy⁹²³, Information Risk Policy⁹²⁴, Privacy Policy⁹²⁵, Risk Management Policy⁹²⁶, Standards of Conduct Policy⁹²⁷, Sustainable Development Policy⁹²⁸, Volunteer Policy⁹²⁹ oraz Whistleblowing Policy⁹³⁰.

⁹¹⁹ The British Museum CCTV Policy z dnia 21 stycznia 2021 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2021-01/CCTV_policy_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹²⁰ The British Museum Fire Safety Policy z dnia 6 września 2018 r.: <https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/Fire-Safety-Policy-2018.pdf> (dostęp: 17.02.2022).

⁹²¹ The British Museum Health and Safety Policy z dnia 5 października 2021 r.: <https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2020-04/Health%20Safety%20Policy%20approved%20051019.pdf> (dostęp: 17.02.2022).

⁹²² The British Museum Safeguarding Children and Adults at Risk Policy z dnia 5 listopada 2020 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2020-11/Safeguarding_Children_and_Adults_At_Risk_Policy_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022); zob. H. Jędras, P. Jaskanis (red.), *Muzeum bezpieczne*, tłum. S. Jaszczyńska, J. Stepnowska, Kraków-Warszawa 2018; D.A. Johnston, *The law of museum safety*, „International Journal of Museum Management and Curatorship” 1987, vol. 6, no. 2.

⁹²³ The British Museum Equality and Diversity Policy z dnia 5 listopada 2020 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2020-11/Equality_Diversity_policy_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹²⁴ The British Museum Information Risk Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2020-12/Information_Risk_Policy_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹²⁵ The British Museum Privacy Policy uchwalone w maju 2018 r., z późn. zm.: <https://www.britishmuseum.org/privacy-policy> (dostęp: 17.02.2022).

⁹²⁶ The British Museum Risk Management Policy uchwalone w styczniu 2015 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2020-11/Risk_Management_policy_20201022.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹²⁷ The British Museum Standards of Conduct Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2020-12/Standards_of_Conduct_policy_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹²⁸ The British Museum Sustainable Development Policy z dnia 1 listopada 2007 r.: <https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/Sustainable-Development-policy-2007-11.pdf> (dostęp: 17.02.2022).

⁹²⁹ The British Museum Volunteer Policy z dnia 21 stycznia 2021 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2021-01/volunteer_policy_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022).

⁹³⁰ The British Museum Whistleblowing Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.: https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2021-08/whistleblowing_policy_december_2020.pdf (dostęp: 17.02.2022).

3.5. Regulacje dotyczące restytucji dóbr kultury w brytyjskim systemie prawnym

3.5.1. Restitution and Repatriation: Guidelines for Good Practice 2000

W marcu 2000 r. Museums & Galleries Commission (dalej jako „MGC”)⁹³¹ przedstawiła memorandum, w którym stwierdza, że problemy dotyczące roszczeń o zwrot dóbr kultury są szczególnie złożone, a w sporach tego rodzaju nie istnieje jedno słuszne rozwiązanie⁹³². MGC wyraziło przekonanie, że podmiotem decydującym o sposobie rozwiązania sporu o zwrot powinien być właściwy organ zarządzający muzeum, zaś każda z tego rodzaju spraw powinna być rozstrzygana indywidualnie⁹³³. MGC przedstawiła również wytyczne pt. „Restitution and Repatriation: Guidelines for Good Practice” (dalej jako Wytyczne), stanowiące pierwszy brytyjski systemowy model rozwiązań co do sposobu prowadzenia sporów restytucyjnych, a także zachętę dla muzeów, by „eksplorować rozmaite dostępne opcje pomiędzy zwrotem a odmową”⁹³⁴. Jest to instrument *soft law*, będący obecnie najistotniejszym narzędziem brytyjskich muzeów w przedmiocie restytucji dóbr kultury.

Wstęp do części 2 Wytycznych podkreśla, że muzea w Wielkiej Brytanii należą do profesjonalnej społeczności, która zarówno w wymiarze krajowym, jak i międzynarodowym mierzy się z ciągłymi zmianami o charakterze społecznym, ekonomicznym, politycznym i kulturowym⁹³⁵. Punkt 2.1. wskazuje natomiast, że niezależnie od kierunku odpowiedzi na roszczenie restytucyjne, będzie ona miała znaczenie dla samego muzeum i jego reputacji, strony podnoszącej roszczenie, jak również dla szerszej społeczności muzealnej w Wielkiej Brytanii i na całym świecie. Rekomenduje się zarazem, by decyzja dotycząca zwrotu uwzględniała wszelkie zgromadzone dowody, szacunek dla wszelkich obaw strony zgłaszającej roszczenie, zagadnienia etyczne, aktualną praktykę specjalistyczną, ograniczenia prawne oraz wszelkie dostępne możliwości rozwiązań. Dalej podkreśla się natomiast, że decyzja muzeum „oddziałuje na szerszą społeczność muzealną, a decyzja może być uznana za ustanowienie

⁹³¹ MGC było państwowym ciałem doradczym na rzecz muzeów w Wielkiej Brytanii, następnie zostało przekształcone w Museums, Libraries and Archives Council, którą zastąpiła funkcjonująca do dziś Arts Council England.

⁹³² Museums & Galleries Commission, *Memorandum submitted by the Museums & Galleries Commission* z marca 2000 r.: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmcomeds/371/0032302.htm> (dostęp: 15.04.2022).

⁹³³ *Ibidem*.

⁹³⁴ *Ibidem*.

⁹³⁵ Museums and Galleries Commission, *Restitution and Repatriation: Guidelines for Good Practice*, London 2000; Wytyczne opracowano na podstawie wyciągu opublikowanego w: L.V. Prott (ed.), *Witnesses to History...*, s. 130 i n.

precedensu”, co może być interpretowane jako przestroga przed ewentualnym podnoszeniem argumentu z konsekwencji przez podmioty zgłaszające roszczenia restytucyjne w przyszłości.

Punkt 2.2 zatytułowany „Debate – Retention vs Return” wyraża podstawę argumentacji wywodzącej się z internacjonalizmu kulturowego, a także nawiązującej do społecznej użyteczności muzeów: „Współcześnie muzea rozumieją fundamentalne znaczenie zmieniających się relacji i stanowisk pomiędzy muzeami a społecznościami, które cenią obiekty znajdujące się w ich zbiorach, jednak problemy te często wciąż są przedmiotem debaty. Jednocześnie, obiekty mogą zyskiwać nowe znaczenie w środowisku odległym od miejsca ich pochodzenia. Te nabyte znaczenia mogą zaś mieć silną i uprawnioną wymowę oraz wartość dla zróżnicowanych społeczności”.

Co istotne, z Wytycznych wprost wynika, że MGC dostrzega istnienie otwartego katalogu argumentów restytucyjnych, bowiem w art. 2.2.1. i 2.2.2. podejmuje się wyodrębnienia najczęstszych argumentów popierających zatrzymanie dóbr kultury oraz argumentów za dokonaniem zwrotu. Należy przy tym zaznaczyć, że argumenty za dokonaniem zwrotu wymienione w art. 2.2.2. stanowią racje za dokonaniem zwrotu z perspektywy muzeum, tj. nie są to argumenty podnoszone przez strony zgłaszające roszczenie. Zgodnie z art. 2.2.2. argumenty przemawiające za restytucją dóbr kultury uznają poprzedni tytuł do obiektu, wywodzący się ze zwyczaju lub z prawa własności w zachodnim rozumieniu, a także dostrzegają zmieniające się znaczenie dóbr kultury. I tak, wśród nich Wytyczne wyliczają: a) nowe podejście do profesjonalnej współpracy w badaniach naukowych, wykopaliskach archeologicznych i działalności muzealnej, które uznaje prawa innych do kontroli nad dobrami kultury i wiedzą; b) uważność dla duchowych przekonań i kulturowych imperatywów krewnych i spadkobierców; c) uznanie praw rdzennych społeczności do odzyskania kontroli nad ich dziedzictwem kultury; d) uznanie przeszłego krzywdzącego zaboru obiektu i/lub nieporozumienia co do złożonej zwyczajowych koncepcji własności oraz próba naprawienia krzywdy; e) ustanowienie konstruktywnej relacji z uprzednio nie dość uznawanymi interesariuszami; f) przyznanie, że odbywanie podróży może być łatwiejsze mieszkańców Zachodu niż dla powiązanych kulturowo z obiektami przedstawicieli rdzennych społeczności; g) przyznanie, że dla danego obiektu korzystnym byłoby przedstawianie go w innym kontekście; h) technologie informatyczne umożliwiające łatwy dostęp do informacji naukowych; i) nieprzerwana możliwość przeprowadzania badań, również gdy obiekty znajdują się w posiadaniu strony zgłaszającej roszczenie; j) okazja do budowania nowych relacji istotnych dla muzeów oraz potencjalnego dodawania nowych, bardziej dokładnych informacji do baz danych, a nawet akcesji nowych obiektów do zbiorów muzealnych.

Punkt 2.2.1. wskazuje natomiast, że argumenty popierające zatrzymywanie dóbr kultury w muzealnych zbiorach są zakorzenione „w kulturowych i zachodnich poglądach naukowych i filozoficznych”, a wśród nich wymienia się: a) wartość nauk, szczególnie medycyny, antropologii fizycznej, epidemiologii i paleopatologii, których znaczenie kulturowe wobec międzynarodowej społeczności przeważa nad wszelkimi innymi kwestiami; b) znaczenie lepszego międzykulturowego porozumienia w Wielkiej Brytanii i na świecie na płaszczyźnie obecnych i historycznych kultur; c) możliwość osiągnięcia jeszcze większego potencjału badań naukowych, gdy nowe techniki i metodologie staną się dostępne; d) integralność kolekcji; e) większy potencjał opieki nad obiektem i jego dostępności niż w sytuacji, gdy byłby zwrócony podmiotowi zgłaszającemu roszczenie; f) większy potencjał zapoznania się z obiektem przez szerszą publiczność, gdy jest przechowywany w muzeum w Wielkiej Brytanii; g) globalne znaczenie kulturowego i naturalnego dziedzictwa, które należy do wszystkich; h) możliwość wypożyczenia rzeczy na czas określony na rzecz podmiotu zgłaszającego roszczenie lub odpowiedniej osoby trzeciej takiej jak muzeum; i) możliwości przeprowadzania porównawczych badań przeprowadzanych w jednym centralnym miejscu; j) dostępność dla podmiotu zgłaszającego roszczenie zapewniona również wtedy, gdy obiekt przechowywany jest w muzeum; k) możliwość przekazania danych, prowadzenia wspólnych badań i współdecydowania; l) możliwość zapewnienia stronie podnoszącej roszczenie prawa do decydowania o kulturowo odpowiedniej opiece nad obiektem przechowywanym w muzeum oraz uczestniczenia w zarządzaniu obiektem; m) możliwość uczestniczenia w interpretacji obiektów przechowywanych w muzeum; n) ryzyko sprzedaży obiektu i utraty publicznego dostępu; o) ryzyko zupełnej utraty obiektu przez całkowite zniszczenie; p) historia obecności obiektu w muzeum sprawia, że jest on częścią naukowego lub kulturowego dziedzictwa Wielkiej Brytanii; q) kulturowa wartość obiektu do danych grup etnicznych w Wielkiej Brytanii; r) obiekt ma status lokalnego „landmarku”, a także wytworzył poczucie społecznej przynależności poprzez swoją obecność w muzeum; s) problemy prawne w sytuacji, gdy powiernicy zobowiązani są do działania na korzyść instytucji; t) zobowiązania wynikające z zapisów testamentowych i warunkowych czynności prawnych; u) potrzeba koncentracji na przyszłości przy jednoczesnym uznawaniu wagi historycznych zdarzeń.

Powyższe przykłady negatywnej argumentacji restytucyjnej odwołują się do racji wskazywanych w opracowanym w poprzednim rozdziale otwartym katalogu argumentów restytucyjnych. Wskazują bowiem racje wynikające ze społecznej użyteczności, koncepcji uniwersalnego dziedzictwa ludzkości, przynależności kulturowej, najbezpieczniejszego miejsca, upływu czasu, a także do ustawowego zakazu deakcesji.

Część 3 Wytycznych odnosi się do procesu podejmowania przez muzeum decyzji na temat roszczenia restytucyjnego, proponując porządek rozważań uzależnionych od okoliczności danej sprawy. W pierwszej kolejności rekomenduje się przyznanie na piśmie wpływu roszczenia restytucyjnego do instytucji wraz ze skierowaniem do strony zgłaszającej roszczenie podstawowych informacji o przebiegu procesu. Następnym etapem jest delegowanie zadań związanych z przygotowaniem odpowiedzi i koordynacja działań wewnątrz muzeum. Zgodnie z punktem 3.1.3 o wpływie roszczenia restytucyjnego należy poinformować organ zarządzający muzeum. Następnym etapem jest określenie statusu podmiotu zgłaszającego roszczenie, w tym ustalenie, czy jest to osoba legitymowana do wystąpienia z roszczeniem lub odpowiednie umocowanie. Zgodnie z punktem 3.1.5 dobrą praktyką jest skontaktowanie się w przedmiocie roszczenia restytucyjnego z innymi muzeami lub powiązаныmi instytucjami, którymi mogą być m.in. uczelnie wyższe, muzea uniwersyteckie, ogrody botaniczne, ośrodki badawcze, biblioteki specjalistyczne.

Punkt 3.1.6 zachęca do zrozumienia faktycznych przyczyn, motywujących roszczenie restytucyjne, jako że stanowi to istotny czynnik prowadzenia efektywnych rozmów na temat możliwych rozwiązań. Katalog przyczyn zamieszczony w tej regulacji przedstawia istotne podsumowanie okoliczności, które stanowią podstawy roszczeń restytucyjnych, kierowanych przeciwko brytyjskim instytucjom. Są to: a) działania w ramach programu obejmującego odnowę kulturową określonej grupy; b) dopełnienie z należyтым szacunkiem pochówku i właściwych rytuałów dotyczących śmierci, które zostały zakłócone; c) zadośćuczynienie za doznane krzywdy; d) obawy o duchowy i fizyczny dobrostan szczątków przodków lub sakralnych artefaktów; e) odzyskanie dóbr kultury stanowiących własność prywatną lub publiczną, niekiedy w ramach regulacji prawa międzynarodowego; f) odzyskanie przywłaszczonych składników masy spadkowej; g) pragnienie lub potrzeba uzupełnienia kluczowych braków w zbiorach narodowych lub regionalnych; h) działania w ramach badań nad rdzennymi społecznościami; i) osiągnięcie korzyści politycznej wynikającej z medialnego zainteresowania sprawą w mediach brytyjskich i międzynarodowych; j) osiągnięcie korzyści majątkowej wynikającej z promocji danego obiektu, skutkującej prestiżową sprzedażą aukcyjną lub medialnymi doniesieniami na temat innych istotnych powiązanych okoliczności⁹³⁶.

Kolejne regulacje części 3 wskazują obszary istotne do zbadania przez muzeum podczas rozpatrywania prośby o zwrot dobra kultury lub innych obiektów, takich jak kulturowe

⁹³⁶ Zob. też: W. Szafrński, *Regulaminy aukcyjne na polskim rynku sztuki (w:) Rynek sztuki...*

i religijne znaczenie obiektu, stan obiektu, proveniencję obiektu, wewnętrzne regulacje instytucji, etyczne aspekty sprawy, regulacje prawa międzynarodowego oraz możliwe praktyczne rozwiązania dotyczące przyszłości obiektu. Część 4 Wytycznych dotyczy natomiast formalnych i praktycznych aspektów dotyczących formułowania decyzji muzeum w przedmiocie roszczenia restytucyjnego.

16 marca 2020 r. Arts Council England ogłosiła wyznaczenie Institute of Art and Law jako podmiotu odpowiedzialnego za stworzenie nowych wytycznych dla muzeów dotyczących restytucji dóbr kultury, adresowanych do wszelkiego rodzaju muzeów w Wielkiej Brytanii, w tym narodowych, regionalnych, prywatnych i uniwersyteckich⁹³⁷. Zastrzeżono, że nowe wytyczne nie zapowiedzą istotnej zmiany brytyjskiego stanowiska oraz podtrzymają praktykę indywidualnego rozpatrywania roszczeń restytucyjnych⁹³⁸.

3.5.2. Regulacje prawne dotyczące restytucji dóbr kultury podchodzących z nazistowskich grabieży (1933-1945)

Brytyjski system prawa krajowego i praktyka postępowań restytucyjnych w szczególności sposób traktują roszczenia restytucyjne dotyczące dóbr kultury utraconych w wyniku nazistowskiej grabieży⁹³⁹. Wielka Brytania przyjęła Zasady Konferencji Waszyngtońskiej na temat dzieł sztuki skonfiskowanych przez nazistów, sformułowane przy okazji Konferencji Waszyngtońskiej ds. mienia z czasów Zagłady z dnia 3 grudnia 1998 r.⁹⁴⁰ Zadeklarowano tym samym wolę dążenia do pozasądowego rozwiązywania sporów, dotyczących dóbr kultury o statusie strat wojennych⁹⁴¹.

W odróżnieniu od terytoriów okupowanych przez III Rzeszę Wielka Brytania nie poniosła tak ogromnych strat wynikających z usankcjonowanej systemowo grabieży dóbr kultury. Po ustaniu wojny utrata dóbr kultury z publicznych zbiorów nie stanowiła

⁹³⁷ <https://ial.uk.com/arts-council-england-appoints-ial-to-develop-new-guidance-on-restitution-and-repatriation/> (dostęp: 16.04.2022).

⁹³⁸ *Ibidem*.

⁹³⁹ ang. *spoliation*; jako dobra kultury utracone w związku z II wojną światową rozumie się straty poniesione w latach 1933-1945. Zob. A.F. Vrdoljak, *International Law...*, s. 288 i n.

⁹⁴⁰ tekst Zasad Konferencji Waszyngtońskiej na temat dzieł sztuki skonfiskowanych przez nazistów, sformułowanych przy okazji Konferencji Waszyngtońskiej ds. mienia z czasów Zagłady w Waszyngtonie dnia 3 grudnia 1998 r. w przekładzie T. Kapturkiewicza: https://www.nimoz.pl/files/articles/88/Zasady_Konferencji_Waszyngtońskiej.pdf (dostęp: 23.04.2022).

⁹⁴¹ A. Marck, E. Muller, *National Panels Advising on Nazi-looted Art in Austria, France, The United Kingdom, the Netherlands and Germany (w:) Fair and Just Solutions? Alternatives to litigation in Nazi-looted art disputes: status quo and new developments*, (ed.) E. Campfens, The Hague 2015, s. 58.

priorytetowego problemu Wielkiej Brytanii, toteż nie ustanowiono zasad postępowania w ewentualnych sporach restytucyjnych⁹⁴². Istotny etap stanowiło jednak przeprowadzenie restytucji zaryzowanego mienia na terytorium Niemiec bezpośrednio po ustaniu II wojny światowej, również na obszarze strefy brytyjskiej⁹⁴³. Kwestia restytucji stała się przedmiotem szerszej międzynarodowej debaty w latach dziewięćdziesiątych, kiedy to problem zwalczania skutków grabieży wojennych powrócił jako istotny przedmiot międzynarodowej współpracy⁹⁴⁴. Za szczególnie niepokojące uznano zjawisko przechowywania w muzeach dzieł sztuki i zabytków o niezbadanej proveniencji, importowanych na przestrzeni lat⁹⁴⁵.

Jednym z działań podjętych w ramach brytyjskiego systemu było utworzenie w czerwcu 1998 r. Spoliation Working Group przy National Museum Directors' Conference (dalej jako „NMDC”) – zespołu składającego się z dyrektorów lub zarządców brytyjskich muzeów i galerii narodowych, jak również największych brytyjskich muzeów samorządowych⁹⁴⁶. Zespół ten w przyjął zestaw zasad i proponowanych działań⁹⁴⁷. Dokument Statement of Principles and Proposed Actions został sfinalizowany i przyjęty przez członków NMDC w listopadzie 1998 r. Jednym z głównych postulatów było podjęcie szeroko zakrojonych badań proveniencji przedmiotów, co do których zachodzi podejrzenie ich bezprawnego zaboru w trakcie okresu Holokaustu i II wojny światowej⁹⁴⁸. Jednocześnie ustanowiono niezależne ciało doradcze pod przewodnictwem Davida Neubergera, mające na celu nadzór stosowania w praktyce ustalonych rekomendacji. W kwietniu roku 1999 Museums & Galleries Commission opublikowała stanowisko o zbliżonej treści, dotyczące zaleceń dla muzeów o innym statusie prawnym niż muzea narodowe⁹⁴⁹, biblioteki i archiwa w Wielkiej Brytanii⁹⁵⁰.

W wyniku tych działań od 1998 r. rozwijano świadomość tego problemu i podejmowano działania zmierzające do zbadania zbiorów muzeów, bibliotek i archiwów w poszukiwaniu przedmiotów o niejasnym pochodzeniu. Jednym ze skutków było tworzenie raportów oraz list dzieł sztuki i zabytków o niekompletnych danych dotyczących proveniencji w latach 1933-1945, udostępnianych za pośrednictwem rządowego serwisu internetowego The

⁹⁴² *Ibidem*, s. 63.

⁹⁴³ Zob. N. Cieślińska-Lobkowicz, *Połowiczna restytucja. Losy zaryzowanego żydowskiego mienia w powojennej Europie (1945-1955)* (w:) *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939-1950*, (red.) J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 457.

⁹⁴⁴ A. Herman, *Restitution...*, s. 76.

⁹⁴⁵ A. Marck, E. Muller, *National Panels...*, s. 63.

⁹⁴⁶ <https://www.nationalmuseums.org.uk/what-we-do/contributing-sector/spoliation/> (dostęp: 27.03.2022).

⁹⁴⁷ National Museum Directors' Council, *Spoliation of works...*

⁹⁴⁸ *Ibidem*, s. 3.

⁹⁴⁹ ang. *non-national museums*.

⁹⁵⁰ https://www.lootedart.com/MFEU4P56510_print;Y (dostęp: 26.03.2022).

Collections Trust - Cultural Property Advice⁹⁵¹. Na łamach portalu internetowego upublicznione są raporty muzeów, dotyczące badań proveniencyjnych ich zbiorów. Udostępniona jest również opcja wyszukiwania, ułatwiająca wgląd w upublicznione przez muzea wykazy dóbr kultury o niejasnym pochodzeniu.

W maju 2000 r. ustanowiono Spoliation Advisory Panel (Komisja Doradcza ds. Grabieży⁹⁵², dalej jako „SAP”), doradczy zespół, mający na celu usprawnienie pozasądowego rozwiązywania sporów dotyczących restytucji dóbr kultury znajdujących się w publicznych zbiorach brytyjskich instytucji, utraconych w okolicznościach Holokaustu i II wojny światowej⁹⁵³. Zadaniem SAP było rozważanie wszelkich roszczeń dotyczących takowych dóbr kultury znajdujących się w brytyjskich muzeach lub galeriach, udostępniających powszechnie zbiory⁹⁵⁴. Procedura przed SAP określana jest jako koncyliacje, rozumiane jako proces, w którym za uprzednią zgodą stron przedmiot sporu zostaje przedłożony odpowiedniej instytucji w celu zbadania i dążenia do polubownego rozwiązania sporu⁹⁵⁵.

Dane zebrane przez Dutch Restitution Committee pozwalają stwierdzić, że dochodzenie restytucji opisanych powyżej dóbr kultury w postępowaniu sądowym może być utrudnione. Według stanowiska Spoliation Advisory Panel, udzielonego Dutch Restitution Committee: „Jest wysoce prawdopodobne, że tego rodzaju roszczenia uległy przedawnieniu, choć nie jest to [każdorazowo – A.P.] pewne. Zgodnie z ogólną zasadą angielskiego prawa, sprawa o przywrócenie posiadania powinna być wszczęta przed upływem sześciu lat od dokonania czynu bezprawnego (...). Stosowane w takich sprawach prawo jest natomiast prawem właściwym dla miejsca położenia dobra kultury w momencie przeniesienia posiadania (niekoniecznie prawo angielskie)”⁹⁵⁶.

Atutem SAP okazała się możliwość rozpatrywania sporów, dla których droga sądowa była niedostępna z rozmaitych przyczyn. Co więcej, argumenty rozważane przez SAP mogły

⁹⁵¹ <http://records.collectionstrust.org.uk/> (dostęp: 20.04.2022).

⁹⁵² Przekład nazwy SAP na język polski za: F. Matassa, *Zarządzanie zbiorami...*, s. 30.

⁹⁵³ Zob. T.I. Oost, *Restitution Policies on Nazi-Looted Art in the Netherlands and the United Kingdom: A Change from Legal to a Moral Paradigm?*, „International Journal of Cultural Property” 2018, vol. 25, no. 2, s. 154-156.

⁹⁵⁴ Działalność SAP finansowana jest ze środków DCMS.

⁹⁵⁵ Zob. Ł. Biel, A. Jopek-Bosiacka, K. Wasilewska, *Mediacje w sprawach cywilnych w Polsce — analiza terminologii polskiej i angielskiej*, „Lingua Legis” 2015, nr 23.

⁹⁵⁶ Informacja udzielona przez Spoliation Advisory Panel na rzecz Dutch Restitution Committee, cyt. za: A. Marck, E. Muller, *National Panels...*, s. 64.

wykraczać poza te o naturze prawnej, jako że „w razie braku prawa, sprawiedliwe i satysfakcjonujące rozwiązanie jest osiągnięte głównie przez zbadanie kwestii moralnych”⁹⁵⁷.

Zgodnie ze stanem prawnym obowiązującym w momencie utworzenia SAP muzea narodowe objęte były zakazem deakcesji zbiorów, bez uwzględnienia wyjątków dla dóbr utraconych w latach 1933-1945. Zgodnie z punktem 190 raportu Culture, Media and Sport Committee z 2000 r. istniały ówczesne znaczące przeszkody prawne do dokonywania restytucji przez instytucje państwowe, z czego większość z nich wynikała z treści ustaw⁹⁵⁸. Powiernicy byli uprawnieni do zbywania obiektów w ściśle określonych sytuacjach, zaś żadna z nich nie zezwalała na zwrot w prawdopodobnych okolicznościach spraw wnoszonych przed SAP⁹⁵⁹. Wskutek rekomendacji Culture, Media and Sport Committee wyrażonych w raporcie przystąpiono do przygotowywania ustawy zmieniającej zakres możliwych rozwiązań dotyczących dóbr kultury omawianej kategorii, jednak dopiero poszczególne sprawy restytucyjne stanowiły czynnik motywujący zmianę prawa⁹⁶⁰.

The Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009 z dnia 12 listopada 2009 r. jest ustawą obowiązującą w Anglii, Walii oraz Szkocji⁹⁶¹. Ustawa ta wprowadza uprawnienie rad powierniczych do dokonywania zwrotu dóbr kultury utraconych w związku z wydarzeniami, mającymi miejsce podczas okresu nazizmu (*the Nazi era*), rozumianym zgodnie z art. 3 ust. 3 jako czas od 1 stycznia 1933 r. do 31 grudnia 1945 r. Zgodnie z art. 1 ustawa dotyczy siedemnastu brytyjskich muzeów, galerii i bibliotek⁹⁶².

Dokonanie zwrotu dobra kultury na rzecz podmiotu zgłaszającego takie roszczenie jest możliwe pod dwoma spełnionymi łącznie warunkami. Pierwszym jest wydanie przez SAP

⁹⁵⁷ P. Jenkins, *Independent Review of the Spoliation Advisory Panel*, London 2015, raport opublikowany online: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/415966/SAP_-_Final_Report.pdf (dostęp: 16.04.2022), s. 13.

⁹⁵⁸ Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*

⁹⁵⁹ *Ibidem*.

⁹⁶⁰ W marcu 2005 r. SAP opublikował raport dotyczący roszczenia o zwrot XII-wiecznego manuskryptu Benevento Missal, znajdującego się w zbiorach British Library, zagrabionego we Włoszech w latach 1943-1944. SAP wydał opinię aprobującą zwrot manuskryptu, jednak nie było to możliwe z uwagi na treść British Library Act z dnia 27 lipca 1972 r. (1972 c. 54). W związku z powyższym skonkretyzowano rekomendacje z roku 2000, zalecając zmianę British Museum Act 1963, British Library Act 1972 oraz Museums and Galleries Act 1992 w taki sposób, by możliwa była restytucja obiektów tej szczególnej kategorii. Manuskrypt Benevento Missal został zwrócony po wejściu w życie Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009; zob. A. Marck, E. Muller, *National Panels...*, s. 65.

⁹⁶¹ The Holocaust (Return of Cultural Objects) Act z dnia 12 listopada 2009 r. (2009 c. 16).

⁹⁶² Royal Armouries Museum, British Library, British Museum, Imperial War Museum, National Galleries of Scotland, National Gallery, National Library of Scotland, National Maritime Museum, National Museums and Galleries on Merseyside, National Museums of Scotland, National Portrait Gallery, Natural History Museum, Royal Botanic Gardens, Kew, Science Museum, Tate Gallery, Victoria and Albert Museum, Wallace Collection.

rekomendacji dokonania zwrotu, natomiast drugim jest zatwierdzeniu tej opinii przez Sekretarza Stanu ds. kultury⁹⁶³. Szczególne zastrzeżenie zostało wprowadzone w stosunku do szkockich instytucji, gdzie rekomendacja SAP podlega zatwierdzeniu przez Sekretarza Stanu jedynie po uzyskaniu zgody szkockich ministrów⁹⁶⁴. Pierwotny tekst ustawy zawierał ograniczenie czasowe jej obowiązywania – 10 lat od dnia jej uchwalenia. W nowelizacji ustawy zostało ono uchylone.

W roku 2010 formuła SAP została przekształcona z pozaministerialnej organizacji publicznej (*non-departmental public body*) na rzecz grupy ekspertów zwoływanych w miarę potrzeby w celu rozpoznania sprawy⁹⁶⁵. Obecnie przewodniczącymi SAP są Donnell Deeny (były sędzia Sądu Apelacyjnego Irlandii Północnej, mediator i arbiter) oraz Alan Moses (były sędzia Sądu Apelacyjnego, przewodniczący Independent Press Standards Organisation)⁹⁶⁶. Sekretarz Stanu wyznacza członków SAP spośród specjalistów takich dziedzin jak prawo (ze szczególnym uwzględnieniem prawa ochrony dóbr kultury), etyka i nauki humanistyczne, muzealnictwo, historia (ze szczególnym uwzględnieniem historii Europy w latach 1933-1945), historia sztuki i administracja publiczna⁹⁶⁷.

Zgodnie z informacją udzieloną przez SAP w kwestionariuszu Dutch Restitution Committee, zespół zapewnia niezależne doradztwo wobec podmiotów występujących z roszczeniem restytucyjnym, instytucji i Sekretarza Stanu, nie reprezentując któregokolwiek z tych podmiotów⁹⁶⁸. W sytuacji ewentualnego wystąpienia konfliktu interesów strony i członka SAP, członek ulega wyłączeniu ze sprawy⁹⁶⁹. Podkreśleniem niezależności SAP jest wybór byłych sędziów – niezależnych od środowisk rynku sztuki, muzeów i rządu – o bogatym doświadczeniu jako przewodniczących zespołu. Obranie tego rozwiązania zostało zaaprobowane w raporcie weryfikującym działalność SAP z 2015 r.⁹⁷⁰

Każdorazowo zwołany SAP działa na podstawie dokumentu Constitution and Terms of Reference, zawierającego ramy działania zespołu, jak również określenie sprawy, do rozpoznania której został powołany⁹⁷¹. Zgodnie z art. 1 Constitution and Terms of Reference,

⁹⁶³ Zob. F. Matassa, *Zarządzanie zbiorami...*, s. 30.

⁹⁶⁴ The Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009 posługuje się pojęciem *consent of Scottish Ministers*.

⁹⁶⁵ A. Marck, E. Muller, *National Panels...*, s. 66.

⁹⁶⁶ <https://www.gov.uk/government/groups/spoliation-advisory-panel#members> (dostęp: 11.04.2022).

⁹⁶⁷ P. Jenkins, *Independent Review...*, s. 38.

⁹⁶⁸ Informacja udzielona przez Spoliation Advisory Panel na rzecz Dutch Restitution Committee, cyt. za: A. Marck, E. Muller, *National Panels...*, s. 67.

⁹⁶⁹ *Ibidem*.

⁹⁷⁰ P. Jenkins, *Independent Review...*, s. 3.

⁹⁷¹ Oficjalny wzór znajduje się na stronie internetowej Department for Digital, Culture, Media and Sport: <https://www.gov.uk/government/groups/spoliation-advisory-panel#terms-of-reference> (dostęp: 20.04.2022).

celem SAP jest rozpoznanie sprawy każdego (lub jego spadkobiercy lub spadkobierców), kto utracił posiadanie dobra kultury („obiekty”) podczas okresu nazizmu (w latach 1933-1945), a obiekt ten znajduje się obecnie w brytyjskiej narodowej kolekcji lub w posiadaniu innego brytyjskiego muzeum lub galerii ustanowionych dla pożytku publicznego („instytucji”).

Zgodnie z art. 6 SAP może również udzielić porady dotyczącej dobra kultury znajdującego się w prywatnej kolekcji, jednak tylko za zgodą podmiotu występującego z roszczeniem i aktualnego posiadacza przedmiotu.

SAP udziela porady podmiotowi występującym z roszczeniem oraz instytucji w przedmiocie rozwiązania sporu, jak również może zarekomendować Sekretarzowi Stanu podjęcie określonych działań w związku z tą sprawą lub w innych kwestiach, które wyniknęły podczas jej rozpatrywania. Jeśli zaleceniem SAP jest zwrot danego dobra kultury, do procedowania tego rozwiązania potrzebne jest zatwierdzenie tej rekomendacji przez Sekretarza Stanu. Rekomendacje SAP nie są prawnie wiążące⁹⁷².

Głównym celem rozstrzygnięć SAP jest osiągnięcie w danej sprawie rozwiązania, które jest sprawiedliwe i satysfakcjonujące zarówno dla występującego z roszczeniem, jak i instytucji wezwanej do zwrotu dobra kultury⁹⁷³. Postępowanie przed SAP stanowi alternatywę wobec postępowania sądowego, a także pozwala na osiąganie rozwiązań z uwzględnieniem okoliczności takich jak „moralne podstawy roszczenia” oraz „moralne zobowiązania po stronie instytucji”.

Podstawą dla wazenia wartości moralnych przez SAP są narzędzia prawa międzynarodowego – Deklaracja londyńska z 1943 r. i Zasady Konferencji Waszyngtońskiej z 1998 r. Deklaracja londyńska nie została inkorporowana do brytyjskiego porządku prawnego w drodze ustawy, jednak zawiera wytyczne uzasadniające działania SAP⁹⁷⁴. Założenia Deklaracji zostały odzwierciedlone w Zasadach Konferencji Waszyngtońskiej, akcentujących potrzebę odnajdywania „sprawiedliwych i satysfakcjonujących rozwiązań” (*fair and just*

⁹⁷² Przykładem dowolności wykonywania rozstrzygnięć SAP jest kasus obrazu „Pâté de Jambon” autorstwa Jean-Baptiste-Siméona Chardina. Obraz stał się przedmiotem wymuszonej sprzedaży w roku 1936, zaś po latach stał się własnością Glasgow City Council. Anonimowi spadkobiercy byłych współwłaścicieli wystąpili przeciwko Glasgow City Council w 2001 r. z roszczeniem restytucyjnym. W 2004 roku Spoliation Advisory Panel uznał, że argumenty podniesione przez spadkobierców mają silne podstawy i zarekomendował zwrot obrazu, natomiast ostatecznie strony doszły do porozumienia co do zapłaty przez Glasgow City Council sumy *ex gratia* w miejsce zwrotu obrazu. Zob. <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/pate-de-jambon-2013-anonymous-german-heirs-and-glasgow-city-council#section-6> (dostęp: 20.04.2022).

⁹⁷³ Oficjalny wzór Spoliation Advisory Panel Constitution and Terms of Reference, art. 19.

⁹⁷⁴ Zob. Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of four drawings now in the possession of the British Museum, raport z dnia 27 kwietnia 2006 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-british-museum> (dostęp: 24.04.2022), pkt 32 i 33.

solutions). Aktem przywoływanym przez SAP w raportach jest natomiast aliancki akt Military Law No. 59, szczególnie art. 3, zgodnie z którym powinno się ustalać na korzyść powoda, że czynność prawna dokonana pomiędzy styczniem 1933 r. a majem 1945 r., dotycząca przeniesienia prawa własności lub porzucenia rzeczy w okresie prześladowań, dokona przez osobę, która była bezpośrednio narażona na prześladowanie ze względów rasowych, stanowi akt konfiskacji⁹⁷⁵. Powyższe domniemanie mogło zostać obalone poprzez wykazanie, że dokonujący czynności prawnej zbywającej prawo własności rzeczy zyskał odpowiednie wynagrodzenie; z zastrzeżeniem, że zbywający nie był pozbawiony możliwości wydania kwoty sprzedaży przez dyskryminację⁹⁷⁶.

SAP ustala fakty, kierując się oceną ich prawdopodobieństwa. Aspekty sprawy, które brane są pod uwagę podczas dochodzenia przez SAP do ostatecznej rekomendacji określone są w art. 15 Constitution and Terms of Reference. W celu osiągnięcia sprawiedliwego i satysfakcjonującego rozwiązania badane są między innymi takie kwestie jak: a) okoliczności utracenia dobra kultury przez występującego z roszczeniem; b) tytuł prawny zgłaszającego roszczenie do dobra kultury, z uwzględnieniem trudności w dowodzeniu wynikających ze zniszczeń dokonanych w związku z II wojną światową i Holokaustem, a także czasu, który upłynął od momentu utraty dobra kultury; c) moralne podstawy roszczenia; d) tytuł prawny instytucji do dobra kultury; e) właściwe przepisy prawa krajowego, włącznie z celami instytucji i jej ograniczeniami co do możliwości zbycia prawa własności do rzeczy.

Spór restytucyjny może być rozstrzygnięty przez SAP na kilka sposobów. W sytuacji uznania roszczenia za uzasadnione, istnieje pięć rodzajów możliwych rekomendacji w danej sprawie: a) zwrot dobra kultury na rzecz wnioskodawcy; b) zapłata na rzecz wnioskodawcy odszkodowania w wysokości określonej przez SAP z uwzględnieniem wszelkich istotnych okoliczności, między innymi takich jak obecna wartość rynkowa dobra kultury; c) zapłata sumy *ex gratia*; d) eksponowanie w towarzystwie dobra kultury informacji, dotyczącej jego historii i proveniencji z okresu nazistowskiego, ze szczególnym uwzględnieniem tytułu wnioskodawcy do obiektu; e) przeprowadzenia negocjacji z wnioskodawcą co do jak najszybszego wdrożenia rekomendacji SAP.

⁹⁷⁵ Military Government, United States Area of Control, Germany, Law No. 59 (Restitution of Identifiable Property) z dnia 10 listopada 1947 r.; Zob. Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of a painting now in the possession of Glasgow City Council, raport z dnia 24 listopada 2004 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-a-painting-now-in-the-possession-of-glasgow-city-council>.

⁹⁷⁶ Zob. Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of a painting...

W szczególności SAP bada, czy do pozbawienia posiadania doszło w warunkach grabieży wojennej (*spoliation*) oraz czy na instytucjach kultury ciąży w związku z tym określone moralne zobowiązanie. SAP ma obowiązek ustalić okoliczności, w których osoba zgłaszająca roszczenie, została pozbawiona rzeczy i określić, czy odbyło się to wskutek kradzieży, wymuszonej sprzedaży, sprzedaży za nieadekwatną cenę, czy też inaczej.

Regulacją, która rozstrzyga o praktycznych aspektach prowadzenia sporu przed SAP są Rules of Procedure⁹⁷⁷. Precyzują one procedury oraz wymogi formalne złożenia roszczenia i odpowiedzi na roszczenie. Wskazują również sposoby, na które SAP może rozstrzygnąć sprawę, tj. na podstawie pism doręczonych przez strony lub też na posiedzeniu w celu przesłuchania stron. Zgodnie z informacjami udzielonymi przez SAP na rzecz Dutch Restitution Committee przeważnie sprawy rozstrzygane są na podstawie pism stron, zaś za zgodą przewodniczącego SAP i na zgodny wniosek stron możliwe jest przeprowadzenie posiedzenia, jednak zdarza się to rzadko⁹⁷⁸.

W miarę zaistnienia takiej potrzeby podczas rozpoznawania sprawy prowadzone są badania lub zleca się ich przeprowadzenia. SAP korzysta z ekspertyz i zaleceń zewnętrznych biegłych, w tym ekspertów rynku sztuki, pracowników państwowych archiwów, domów aukcyjnych, instytucji naukowych oraz prawników⁹⁷⁹.

Czas, który poświęcony jest na rozstrzygnięcie sprawy zależy od stopnia jej złożoności, jednak postępowania przed SAP trwają zwykle od sześciu do ośmiu miesięcy⁹⁸⁰. Rekomendacje SAP wraz z uzasadnieniem zawarte są w raporcie, przedstawianym wnioskodawcy, instytucji i Sekretarzowi Stanu. Do tej pory SAP rozstrzygnął dwadzieścia dwie sprawy dotyczące zbiorów: Courtauld Institute of Art (cztery sprawy), Muzeum Brytyjskiego (trzy sprawy), Ashmolean Museum (trzy sprawy), British Library (trzy sprawy), Tate Galleries (trzy sprawy), The Burrell Collection (dwie sprawy), Victoria & Albert Museum (jedna sprawa), Fitzwilliam Museum (jedna sprawa) Cecil Higgins Art Gallery (jedna sprawa) oraz Bristol Museum and Art Gallery (jedna sprawa)⁹⁸¹.

⁹⁷⁷ Oficjalny wzór Rules of Procedure znajduje się na stronie internetowej Department for Digital, Culture, Media and Sport: <https://www.gov.uk/government/groups/spoliation-advisory-panel#rules-of-procedure> (dostęp: 23.04.2022).

⁹⁷⁸ Informacja udzielona przez Spoliation Advisory Panel na rzecz Dutch Restitution Committee, cyt. za: A. Marck, E. Muller, *National Panels...*, s. 70.

⁹⁷⁹ A. Marck, E. Muller, *National Panels...*, s. 70.

⁹⁸⁰ *Ibidem*.

⁹⁸¹ Zob. Raporty wszystkich spraw rozstrzygniętych przez SAP: <https://www.gov.uk/government/collections/reports-of-the-spoliation-advisory-panel> (dostęp: 26.11.2021).

3.5.3. Inne regulacje i działania

Współczesne brytyjskie regulacje dotyczące postępowania w sprawach o restytucję dóbr kultury rozproszone są w kilku aktach prawa krajowego. Roszczenie powinno zostać zgłoszone przez departament rządu brytyjskiego odpowiedzialny za sprawy zagraniczne – Foreign, Commonwealth & Development Office (FCDO), który przekazuje sprawę dalej do DCMS⁹⁸². Jeśli okoliczności zdarzenia uzasadniają przypuszczenie, że do utraty obiektu doszło wskutek czynu zabronionego, angażuje się policję we właściwe działania śledcze, a także zmierzające do zajęcia danego obiektu na podstawie przepisów Police and Criminal Evidence Act 1984⁹⁸³. Na podstawie art. 148 Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act 2000⁹⁸⁴ DCMS może rekomendować policji lub Koronnej Służbie Prokuratorskiej (*Crown Prosecution Service*) wystąpienie do sądu z wnioskiem o zwrot rzeczy osobie posiadającej do niej tytuł prawny. W sytuacji, gdy obiekt zostanie zatrzymany przez służby celne, może zostać zwrócony uprawnionemu z pominięciem opisanej powyżej procedury, gdy zatrzymanie przestaje być konieczne ze względu na gromadzenie materiału dowodowego⁹⁸⁵. Jeśli okoliczności utraty rzeczy nie wskazują na konieczność podjęcia postępowania karnego, zaś obiekt znajduje się w posiadaniu osoby trzeciej, uprawniony może dochodzić zwrotu rzeczy na drodze postępowania cywilnego⁹⁸⁶. Powyższe regulacje nie wyłączają możliwości korzystania z alternatywnych metod rozwiązywania sporów restytucyjnych.

Wielka Brytania przez wiele lat nie przystąpiła do głównych aktów prawa międzynarodowego, dotyczących ochrony i restytucji dóbr kultury. Wyjątek stanowiła europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego z roku 1969, która weszła w życie w Wielkiej Brytanii w roku 1973. W kolejnych latach Wielka Brytania przyjęła Konwencję UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego (1984 r.), Konwencję UNESCO z 1970 r. (2002 r.) i Konwencję haską z 1954 r. (2017 r.)⁹⁸⁷. Poza podjęciem regulacji dotyczącymi eksportu i importu na szczeblu krajowym, Wielka Brytania jest stroną międzynarodowych porozumień w tym przedmiocie. Jako członek Światowej Organizacji Handlu, przestrzega właściwych zasad, w tym ograniczenia wolności

⁹⁸² K. Chamberlain, K. Hausler, *United Kingdom...*, s. 503.

⁹⁸³ Police and Criminal Evidence Act z dnia 31 października 1984 r. (1984, c. 60).

⁹⁸⁴ Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act z dnia 25 maja 2000 r. (2000 c. 6).

⁹⁸⁵ Department for Culture Media and Sport, *The 1970 UNESCO Convention – Guidance for Dealers and Auctioneers in Cultural Property*, London 2004, s. 2.

⁹⁸⁶ K. Chamberlain, K. Hausler, *United Kingdom...*, s. 503.

⁹⁸⁷ <https://www.gov.uk/government/speeches/implementation-of-the-1954-hague-convention-and-protocols> (dostęp: 22.04.2022).

handlu narodowymi skarbami o wartości artystycznej, historycznej lub archeologicznej⁹⁸⁸. Wielka Brytania nie dokonała ratyfikacji Konwencji UNIDROIT z 1995 r. Analiza dyplomatycznych działań Wielkiej Brytanii pozwala natomiast stwierdzić, że Wielka Brytania nie jest stroną porozumienia z żadną ze swoich byłych kolonii w sprawie zwrotu dóbr kultury, mimo że tego rodzaju rozwiązanie zostało zastosowane przez kilka byłych mocarstw kolonialnych w Europie, natomiast stanowisko kolejnych brytyjskich rządów wobec zagadnienia restytucji najczęściej jest określane jako „nieskrywana niechęć”⁹⁸⁹.

Restytucja dóbr kultury pozostawała jednak istotnym przedmiotem działań wyspecjalizowanych brytyjskich instytucji. W roku 1999 powstała Grupa Robocza ds. Nielegalnego Transportu Dóbr Kultury (*The Illicit Trafficking of Cultural Property Working Group*), mająca na celu badanie kwestii, dotyczących międzynarodowego handlu nielegalnie wydobytymi i eksportowanymi dobrami kultury. Grupa składała się z przedstawicieli ICOM oraz Museums Association, kierującej Illicit Antiquities Research Centre w Cambridge⁹⁹⁰. Opublikowany w 2000 r. raport „Stealing History: The Illicit Trade in Cultural Material” autorstwa Neila Brodiego, Jenny Doole i Petera Watsona zawierał rozmaite rekomendacje działań muzeów w celu zapewnienia zgodności praktyki z profesjonalnymi standardami i prawem międzynarodowym podczas nabywania obiektów lub postępowania w sprawie obiektów o nieustalonej proveniencji⁹⁹¹. Raport wzywał również do ustanowienia centralnej instytucji doradczej, utworzenia scentralizowanego rejestru doradców oraz sformułowania zestawu wytycznych dla muzeów z małym budżetem przeznaczonym na nabywanie eksponatów, które to mierzą się z dużą liczbą materiałów o niezbadanej proveniencji, pochodzących często od poszukiwaczy skarbów⁹⁹².

W 1999 r. brytyjski rząd ustanowił w Izbie Gmin komitet do badania problemów dotyczących dóbr kultury (*House of Commons Select Committee on Cultural Property*). DCMS wystosowało wówczas apel o przedkładanie pisemnie opracowanych dowodów dotyczących nielegalnego handlu dobrami kultury i metod przeciwdziałania temu zjawisku⁹⁹³. Wzywano

⁹⁸⁸ Układ Ogólny w sprawie Taryf Celnych i Handlu podpisany w Genewie dnia 30 października 1947 r., art. XX lit. f.

⁹⁸⁹ A.F. Vrdoljak, *International Law...*, s. 288.

⁹⁹⁰ Illicit Antiquities Research Centre działało w latach 1996-2007. Zob. N. Brodie, *The Illicit Antiquities Research Centre: Afterthoughts and Aftermaths* (w:) *The Adventure of the Illustrious Scholar. Papers Presented to Oscar White Muscarella*, (ed.) E. Simpson, Leiden-Boston 2018, s. 719-733.

⁹⁹¹ Zob. N. Brodie, J. Doole, P. Watson, *Stealing History: The Illicit Trade in Cultural Material*, Cambridge 2000.

⁹⁹² M. Simpson, *The Plundered Past: Britain's challenge for the future* (w:) *The Dead and their Possessions...*, s.213.

⁹⁹³ *Ibidem*.

również do nadsyłania pism dotyczących roszczeń o zwrot dóbr kultury, które w przeszłości zostały usunięte z miejsca ich pochodzenia i nabyte nie tylko w wyniku działań związanych z nielegalnym handlem. Kolejnymi obszarami wymagającymi opracowania w ocenie ministerstwa były polityki i doradztwo dla muzeów w obszarze roszczeń restytucyjnych, obejmujące inne rozwiązania niż zwrot, scentralizowane wytyczne i doradztwo dla muzeów dotyczące nabywania obiektów do zbiorów i ich zwrotu, a także legislacja, dotycząca rozstrzygania sporów o zwrot dóbr kultury i wszelkie postulaty *de lege ferenda* w tym zakresie⁹⁹⁴. Jak wskazuje Moira Simpson, apel ministerstwa spotkał się z szerokim odzewem organizacji, podmiotów trudniących się obrotem dobrami kultury, domów aukcyjnych, muzeów i galerii, a także rdzennych społeczności, dyplomatów, policji, służby celnej i innych zainteresowanych⁹⁹⁵. Memoranda, apele i opinie ekspertów stanowią istotną część materiałów, pozwalających na analizę sporów restytucyjnych ujętą w kolejnym rozdziale.

Wspominany wcześniej raport z 2000 r. wydał w stosunku do Biura Krajowego rekomendację utworzenia krajowej bazy danych skradzionych dóbr kultury i dóbr kultury eksportowanych niezgodnie z prawem, kompatybilnej z międzynarodowymi osiągnięciami w zakresie ewidencjonowania skradzionych i nielegalnie wywiezionych dóbr kultury⁹⁹⁶. Istotnie, w procedurze poszukiwania i zwrotu utraconych dóbr kultury pomocne są bazy danych i rejestry. Wśród takich wykazów znajduje się London Stolen Arts Database, prowadzona przez Metropolitan Police, a także prywatny Art Loss Register.

3.6. Brexit a ochrona dóbr kultury

Wielka Brytania wystąpiła z Unii Europejskiej dnia 31 stycznia 2020 r. (*brexit*), po kilku latach negocjacji prowadzonych w następstwie wyników referendum przeprowadzonego w czerwcu 2016 r. oraz uruchomienia procedury przewidzianej w art. 50 Traktatu o Unii Europejskiej dnia 29 marca 2017 r.⁹⁹⁷ Konsekwencją decyzji o wystąpieniu z Unii Europejskiej była potrzeba uporządkowania kwestii legislacyjnych poprzez wprowadzenie do brytyjskiego systemu prawa krajowego norm prawa Unii Europejskiej lub wygaszenie ich obowiązywania⁹⁹⁸. Valentine

⁹⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁹⁶ Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, pkt 43.

⁹⁹⁷ Zob. szerzej: B. Hawkins, *Deconstructing Brexit Discourses. Embedded Euroscepticism, Fantasy Objects and the United Kingdom's Vote to Leave the European Union*, Oxon-New York 2022.

⁹⁹⁸ V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit on heritage: impeding workers' mobility and European cooperation in the fight against the trafficking of cultural objects and endangered species*, „Art Antiquity and

Granet oraz Sophie Vigneron wskazują, że brexit wywołał długoterminowe skutki w sferze ochrony dziedzictwa kultury, szczególnie z uwagi na zmiany w prawie oraz zakończenie wpływu środków finansowych przeznaczonych na muzea i ochronę zabytków, m.in. z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego⁹⁹⁹.

W 2016 roku dokonano obliczeń, z których wynikało, że sektor kreatywny generuje wpływy do brytyjskiego budżetu rządu 84,1 miliarda funtów rocznie, wobec czego uznano, że jest to obszar wart ochrony¹⁰⁰⁰. Uważa się jednak, że w toku przygotowywania Wielkiej Brytanii na wystąpienie z Unii Europejskiej kwestia ochrony dziedzictwa kultury została na wielu płaszczyznach pominięta¹⁰⁰¹. Przykładem tego rodzaju pominięć jest raport „Implementing Brexit: Customs”, sporządzony przez Institute for Government w przedmiocie rozwiązań celnych po wystąpieniu Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej¹⁰⁰². Raport ten odnosi się do kwestii przemieszczania dóbr kultury jedynie poprzez wskazanie Arts Council jako podmiotu wyspecjalizowanego w tym przedmiocie¹⁰⁰³. Od zakończenia tzw. *implementation period*, tj. od dnia 1 stycznia 2021 r. odbywają się kontrole celne w ruchu granicznym pomiędzy Wielką Brytanią a państwami Unii Europejskiej, obejmujące również dobra kultury.

V. Granet i S. Vigneron stwierdzają, że aktualnie trudno jest dokonać kompleksowej oceny skutków brexitu dla rynku sztuki z uwagi na krótki okres obowiązywania zmian w prawie¹⁰⁰⁴. Wielka Brytania pozostaje na pierwszym miejscu europejskiego rynku sztuki i jest jednym z liderów na świecie ze względu na udział w rynku globalnym na poziomie 20%, co stanowi równowartość 9,9 miliarda dolarów¹⁰⁰⁵. W praktyce tę wartość reprezentują tysiące dóbr kultury eksportowanych z Wielkiej Brytanii każdego roku¹⁰⁰⁶. Clare McAndrew szacuje,

Law” 2022, vol. 26, iss. 4 (cytowany w formie udostępnionej online przez autorki: <https://kar.kent.ac.uk/92895/3/The%20impact%20of%20Brexit%20on%20heritage.pdf>, dostęp: 14.02.2022).

⁹⁹⁹ *Ibidem*, s. 2.

¹⁰⁰⁰ <https://www.gov.uk/government/news/creative-industries-worth-almost-10-million-an-hour-to-economy> (dostęp: 14.02.2022); zob. też: <https://historicengland.org.uk/research/heritage-counts/heritage-and-economy> (dostęp: 14.02.2022).

¹⁰⁰¹ Zob. K. Hausler, R. Mackenzie-Gray Scott, *Outside the debate? The potential impact of Brexit for cultural heritage in the UK*, „Art Antiquity & Law” 2017, vol. 22, iss. 2.

¹⁰⁰² J. Owen, M. Shephard, A. Stojanovic, *Implementing Brexit: Customs*, London 2017, publikacja online: https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2017/09/IfG_Brexit_customs.pdf (dostęp: 14.02.2022).

¹⁰⁰³ *Ibidem*, s. 33.

¹⁰⁰⁴ V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit...*, s. 2.

¹⁰⁰⁵ C. McAndrew, *The Art Market 2021* (Art Basel and UBS Report), Basel 2021, publikacja online: https://d2u3kfw92fzu7.cloudfront.net/The-Art-Market_2021.pdf (dostęp: 14.02.2022), s. 42; zob. też: C. McAndrew, *The Art Market 2020* (Art Basel and UBS Report), Basel 2020, publikacja online: https://d2u3kfw92fzu7.cloudfront.net/The_Art_Market_2020-1.pdf (dostęp: 14.02.2022), s. 29-32.

¹⁰⁰⁶ Zob. szerzej: Department for Digital, Culture, Media & Sport, *Export of Objects of Cultural Interest 2018–19 and 2019–20*, London 2021, publikacja online: https://www.artscouncil.org.uk/sites/default/files/download-file/RCEWA_annual_report%20%2718%2619_%2719%2620.pdf (dostęp: 14.02.2022).

że najszybciej zauważalnym bezpośrednim skutkiem brexitu będzie redukcja unijnego rynku sztuki, który w 2019 r. z wyłączeniem transakcji w Wielkiej Brytanii odpowiadałby jedynie za 12% sprzedaży na całym świecie¹⁰⁰⁷.

Konsekwencje brexitu dla dziedzictwa kultury obejmują nie tylko regulacje prawne dotyczące transportu dóbr kultury, ale również swobodnego przepływu ludzi. Szacuje się, że 15% siły roboczej większych muzeów stanowią obywatele państw Unii Europejskiej, natomiast w branży kreatywnej ogółem jest to średnio 10-20%¹⁰⁰⁸. Wskazuje się, że koniec swobodnego przepływu ludzi i dodatkowe trudności w zatrudnianiu pracowników z państw Unii Europejskiej mogą doprowadzić do braków kadrowych w zawodach wymagających szczególnych kwalifikacji w sytuacji, gdy nie ma możliwości pozyskania dostatecznej liczby specjalistów wewnątrz Wielkiej Brytanii, szczególnie w obszarze konserwacji dóbr kultury¹⁰⁰⁹. Swobodny przepływ ludzi jest również istotnym czynnikiem w wymianie pomysłów i wiedzy oraz zacieśnianiu profesjonalnych współprac istotnych dla sektora artystycznego i kulturalnego¹⁰¹⁰. W ocenie V. Granet i S. Vigneron zarówno nowe trudności w zatrudnianiu obywateli państw członkowskich Unii Europejskiej, jak i ograniczenia we współpracy pomiędzy instytucjami wywołują zagrożenie podniesienia cen wstępów do muzeów i na wystawy czasowe, jak również ogólnego ograniczenia dostępu do kultury i potencjalnego obciążenia finansowego muzeów i sektora kultury w Wielkiej Brytanii¹⁰¹¹.

Brexit wiąże się z wygaszeniem zasady współpracy pomiędzy Wielką Brytanią a państwami członkowskimi Unii Europejskiej, co dotyczy również kooperacji z państwami członkowskimi w przedmiocie eksportu i zwrotu nielegalnie wywiezionych dóbr kultury, z zastrzeżeniem rozwiązań szczególnych dotyczących Irlandii Północnej¹⁰¹². Zgodnie z art. 2 European Union (Withdrawal) Act 2018¹⁰¹³ przyjęto zasadę „zatrzymania” po brexicie ustawodawstwa krajowego wydanego na podstawie prawa unijnego w celu zapewnienia ciągłości prawnej. Art. 8 tej ustawy upoważnia jednak właściwych ministrów do nowelizacji ustaw w drodze rozporządzenia, aby dostosowywać wprowadzoną do krajowego systemu treść

¹⁰⁰⁷ C. McAndrew, *The Art Market 2020...*, s. 46.

¹⁰⁰⁸ European Union Committee, *Brexit: movement of people in the cultural sector*, London 2018, raport opublikowany online: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201719/ldselect/ldcom/182/18206.htm> (dostęp 14.02.2022).

¹⁰⁰⁹ V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit...*, s. 5; zob. Historic England, *Heritage Indicators 2020. Heritage Counts*, 2020, raport opublikowany online: <https://historicengland.org.uk/content/heritage-counts/pub/2020/heritage-indicators-2020> (dostęp: 11.04.2022), s. 25.

¹⁰¹⁰ <https://ukandeu.ac.uk/brexit-impacts-on-the-arts-and-culture/> (dostęp: 11.04.2022).

¹⁰¹¹ V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit...*, s. 5.

¹⁰¹² *Ibidem*, s. 6.

¹⁰¹³ European Union (Withdrawal) Act z dnia 26 czerwca 2018 r. (2018 c. 16).

przepisów prawa UE do środowiska prawnego pozbawionego instytucji unijnych (tzw. klauzula Henryka VIII)¹⁰¹⁴. Łukasz Danel wskazuje: „Z założenia instrumenty ustawowe, będące brytyjskim odpowiednikiem rozporządzeń z mocą ustawy, umożliwiają rządowi zachowanie pewnej elastyczności, tak aby można było tworzyć bądź dostosowywać do rzeczywistości jak najlepsze prawo, i to bez konieczności czasochłonnego wprowadzania nowych aktów prawa pierwotnego (ustaw)”¹⁰¹⁵.

Realizując kompetencje wynikające z art. 8 European Union (Withdrawal) Act 2018 dokonano uchylecia regulacji wdrażających do brytyjskiego prawa krajowego dyrektywy unijne. I tak, zgodnie z rozporządzeniem z dnia 15 października 2018 r. The Return of Cultural Objects (Revocation) (EU Exit) Regulations 2018¹⁰¹⁶ nastąpiło uchylenie aktów prawnych The Return of Cultural Objects Regulations 1994 oraz The Return of Cultural Objects (Amendment) Regulations 2015¹⁰¹⁷. Były to akty prawne wprowadzające regulacje odpowiednio Dyrektywy Rady 93/7/EWG z dnia 15 marca 1993 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium Państwa Członkowskiego oraz Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniającej Rozporządzenie (UE) nr 1024/2012¹⁰¹⁸. Uchylenie to nastąpiło jednak z zastrzeżeniami. The Return of Cultural Objects Regulations 1994 stosuje się bowiem nadal w sprawach wszczętych przed wystąpieniem Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej. V. Granet i S. Vigneron zauważają, że uchylenie tych regulacji doprowadzi do istotnych utrudnień w restytucji dóbr kultury z terytorium Wielkiej Brytanii, bowiem brytyjskie sądy nie rozpoznają spraw w przedmiocie naruszeń obcego prawa krajowego dotyczącego eksportu¹⁰¹⁹.

Kolejnym aktem prawa Unii Europejskiej, który przestał obowiązywać w Wielkiej Brytanii wskutek brexitu jest Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z dnia 18 grudnia 2008

¹⁰¹⁴ E.K. Czech, H. Sitnik, *Precedensy dotyczące kontroli decyzji wydanych na podstawie art. 6 Dyrektywy Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory a funkcjonowanie formy ochrony przyrody sieć „Natura 2000” po Brexicie*, „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 51, s. 60 i n.

¹⁰¹⁵ Ł. Danel, *Prawno-konstytucyjne implikacje wystąpienia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej – perspektywa brytyjska*, „Politeja” 2018, vol. 54, nr 3, s. 168.

¹⁰¹⁶ The Return of Cultural Objects (Revocation) (EU Exit) Regulations z dnia 10 października 2018 (2018 No. 1086).

¹⁰¹⁷ The Return of Cultural Objects (Amendment) Regulations z dnia 19 listopada 2015 r. (2015 No. 1926).

¹⁰¹⁸ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012.

¹⁰¹⁹ V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit...*, s. 7 i n.

r. w sprawie wywozu dóbr kultury¹⁰²⁰ (dalej jako „Rozporządzenie nr 116/2009”). Zostało ono uchylone na podstawie The Export of Objects of Cultural Interest (Control) (Amendment etc.) (EU Exit) Regulations 2018¹⁰²¹. Zgodnie z rozporządzeniem dostosowującym prawo krajowe do uchylenia tego instrumentu prawa unijnego dokonano zmiany The Export of Objects of Cultural Interest (Control) Order 2003 m.in. poprzez zmianę art. 1 ust. 2 w zakresie definicji pojęcia „EU licence” (pozwolenia na wywóz w rozumieniu Rozporządzenia nr 116/2009). W ocenie V. Granet i S. Vigneron następstwa uchylenia Rozporządzenia nr 116/2009 wywołują niepewność sytuacji prawnej dóbr kultury, które przywieziono do Wielkiej Brytanii na podstawie ważnego pozwolenia na wywóz z państwa członkowskiego Unii Europejskiej¹⁰²². Autorki zauważają, że granice Unii Europejskiej wskutek brexitu uległy zmianie, podczas gdy dobra kultury pozostały w Wielkiej Brytanii, co może wywołać komplikacje, gdy właściciele dóbr kultury zdecydują o przewiezieniu ich z powrotem na terytorium Unii Europejskiej¹⁰²³. Uchylenie Rozporządzenia nr 116/2009 skutkuje tym, że ostateczna kontrola dóbr kultury przywożonych do Wielkiej Brytanii z państw członkowskich Unii Europejskiej będzie miała miejsce w kraju Unii Europejskiej, a nie jak dotychczas w Wielkiej Brytanii. Może to prowadzić do zmniejszenia napływu dóbr kultury z państw członkowskich Unii Europejskiej¹⁰²⁴. Jednocześnie dobra kultury sprzedane na terytorium Wielkiej Brytanii z nielicznymi wyjątkami określonymi szczególnie w Export Control Act 2002 oraz Export of Objects of Cultural Interest (Control) Order 2003 będą mogły zostać z Wielkiej Brytanii wywiezione.

Na podstawie The Introduction and the Import of Cultural Goods (Revocation) Regulations 2021¹⁰²⁵ uchylono również Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (dalej jako „Rozporządzenie 219/880”)¹⁰²⁶. Rozporządzenie to określa warunki wprowadzania dóbr kultury oraz warunki i procedury przywozu dóbr kultury w celu ochrony dziedzictwa kultury oraz zapobiegania nielegalnemu handlowi dobrami kultury, w szczególności

¹⁰²⁰ Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury (Dz.U.U.E.L.2009.39.1).

¹⁰²¹ The Export of Objects of Cultural Interest (Control) (Amendment etc.) (EU Exit) Regulations z dnia 13 listopada 2018 r. (2018 No. 1186).

¹⁰²² V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit...*, s. 9.

¹⁰²³ *Ibidem*.

¹⁰²⁴ *Ibidem*.

¹⁰²⁵ The Introduction and the Import of Cultural Goods (Revocation) Regulations z dnia 23 września 2021 r. (2021 No. 1087).

¹⁰²⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz.U.U.E.L.2019.151.1).

w przypadku gdy taki nielegalny handel mógłby przyczynić się do finansowania terroryzmu. Uważa się, że brak rozwiązań przewidzianych w Rozporządzeniu 219/880 w prawodawstwie brytyjskim stanowi istotną lukę i straconą szansę na silniejsze zaimplementowanie postanowień art. 7 Konwencji UNESCO z 1970 r.¹⁰²⁷ Brytyjskie prawo krajowe nie zawiera dostatecznie efektywnych rozwiązań w tym przedmiocie. *Dealing in Cultural Objects (Offences) Act 2003* stosuje się jedynie wobec dóbr kultury usuniętych w wyniku przestępstwa, spełniających określone przesłanki definicji *tainted cultural object*, a ponadto zakres terytorialny jej stosowania obejmuje jedynie Anglię i Walię. *Cultural Property (Armed Conflict) Act 2017* również stosowany jest wąsko i dotyczy jedynie dóbr kultury wywiezionych nielegalnie z krajów okupowanych w rozumieniu art. 42 Konwencji haskiej z 1899 r. Ustawa ta nie znajduje zatem zastosowania dla dóbr kultury wywiezionych z Afganistanu, Mali, Jemenu lub Libii mimo że są to państwa objęte innego rodzaju destabilizacją, wpływającą również na nielegalny przewóz obiektów¹⁰²⁸.

Brexit wywołał również zmiany w stosowaniu Konwencji o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem z dnia 3 marca 1973 r. (dalej jako „Konwencja CITES”)¹⁰²⁹. Jest to akt prawa międzynarodowego istotny dla obrotu dobrami kultury zawierającymi części pochodzące z rzadkich gatunków roślin lub zwierząt, czego przykładem mogą być instrumenty muzyczne często składające się z rzadkich gatunków drewna lub kości słoniowej. W Unii Europejskiej przepisy Konwencji CITES są implementowane przez Rozporządzenie Rady (WE) nr 338/97 z dnia 9 grudnia 1996 roku w sprawie ochrony gatunków dzikiej fauny i flory w drodze regulacji handlu nimi z późniejszymi zmianami (dalej jako „Rozporządzenie nr 338/97”)¹⁰³⁰. Zgodnie z art. 12 ust. 4 Rozporządzenia nr 338/97 w wyjątkowych przypadkach i zgodnie z kryteriami określonymi w ramach procedury ustanowionej w art. 18 organ administracyjny może zezwolić na wprowadzenie okazów do Unii Europejskiej lub wywóz albo powrotny wywóz okazów z Unii Europejskiej przez urząd celny inny niż wyznaczony zgodnie z tym Rozporządzeniem. W toku przygotowywania prawa brytyjskiego do wyjścia z Unii Europejskiej zatrzymano Rozporządzenie nr 338/97 w systemie prawa krajowego za dokonaniem istotnych zmian¹⁰³¹.

¹⁰²⁷ V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit...*, s. 11.

¹⁰²⁸ *Ibidem*.

¹⁰²⁹ Konwencja o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem z dnia 3 marca 1973 r. (Dz. U. z 1991 r. nr 27 poz. 112).

¹⁰³⁰ Rozporządzenie Rady (WE) nr 338/97 z dnia 9 grudnia 1996 roku w sprawie ochrony gatunków dzikiej fauny i flory w drodze regulacji handlu nimi (Dz.U.U.E.L.1997.61.1).

¹⁰³¹ The Environment and Wildlife (Miscellaneous Amendments etc.) (EU Exit) Regulations z dnia 30 listopada 2020 r. (2020 No. 1395).

W drodze The Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (Commission Regulation (EC) No 865/2006) (Amendment) Regulations 2020¹⁰³² dokonano najistotniejszej zmiany, polegającej na dopuszczeniu możliwości wwiezienia na terytorium Wielkiej Brytanii obiektów, do których stosuje się Konwencję CITES pod warunkiem, że osoba przewożąca obiekt nie miała obowiązku odbycia kontroli celnej w jednym z punktów kontroli celnej wyznaczonych dla obiektów objętych Konwencją CITES lub odbyła kontrolę celną w punkcie nieustalonym jako punkt kontroli celnej dla obiektów objętych Konwencją CITES. Tego rodzaju wyjątki w przedmiocie importu dóbr do Wielkiej Brytanii istotnie zwiększają ryzyko importu obiektów i zwierząt objętych szczególną ochroną¹⁰³³.

Ze względu na ochronę dóbr kultury i praktyczne aspekty funkcjonowania sektora kultury wyjście Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej jest oceniane jednoznacznie negatywnie. Separacja Wielkiej Brytanii od Unii Europejskiej na płaszczyźnie prawnej jest szczególnie niekorzystna, bowiem na skuteczność ochrony dóbr kultury wpływa stopień międzynarodowej współpracy. Niejednolitość rozwiązań prawnych oraz niepewność co do statusu prawnego pozwoleń wydanych przed uchyceniem instrumentów prawa unii europejskiej negatywnie wpływają na bezpieczeństwo obrotu na rynku sztuki oraz ochronę dóbr kultury nielegalnie wywożonych z krajów pochodzenia celem ich zbycia na rynku europejskim. Skutkiem Brexitu jest również ograniczenie źródeł finansowania szeroko rozumianego sektora kultury oraz skomplikowanie korzystania z pracy wykwalifikowanych pracowników spoza Wielkiej Brytanii. Można zatem przyjąć, że w przypadku zaobserwowania negatywnych skutków brexitu w obszarze funkcjonowania muzeów lub jakości naukowej współpracy z brytyjskimi instytucjami, okoliczności te mogą zostać uwzględnione w pozytywnej argumentacji restytucyjnej.

Podsumowanie

Muzeum Brytyjskie utworzono na podstawie British Museum Act 1753. W drodze ustawy nabyto od Hansa Sloane'a bogatą kolekcję dóbr kultury i biologicznych okazów. Współczesna komunikacja Muzeum Brytyjskiego przyznaje, że ten fundament zbiorów jest wynikiem aktywności kolekcjonerskiej wpisanej na wielu płaszczyznach w politykę kolonialną imperium brytyjskiego. Muzeum Brytyjskie jest pierwszym na świecie publicznym muzeum,

¹⁰³² The Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (Commission Regulation (EC) No 865/2006) (Amendment) Regulations z dnia 31 grudnia 2020 r. (2020 No. 1668).

¹⁰³³ V. Granet, S. Vigneron, *The impact of Brexit...*, s. 13.

odwiedzanym przez sześć milionów zwiedzających rocznie. Wystawa stała Muzeum Brytyjskiego obejmuje około 80 000 eksponatów, co stanowi jedynie 1% całości zbiorów.

Kolonialna polityka imperium brytyjskiego miała istotny wpływ na gromadzenie zbiorów Muzeum. Dobra kultury opuszczały terytoria kolonii najczęściej w charakterze prezentów dla administracji i instytucji kolonialnej metropolii, łupu prywatnych ekspedycji, łupu militarnych ekspedycji oraz obiektów zebranych podczas wypraw misyjnych. Plądrowanie kolonizowanych terytoriów było narzędziem ekonomicznym oraz instrumentem kolonialnej władzy, służącym umocnieniu dominacji nad lokalną ludnością poprzez wymazanie jej kulturowej tożsamości i zakorzenieniu poczucia niższości. Debata na temat zwrotu dóbr kultury utraconych w związku z dominacją kolonialną trwa od czasu odzyskania niepodległości przez byłe kolonie i pozostaje aktualnym problemem stosunków międzynarodowych. Centralne zagadnienia w tej debacie to nieretroaktywność współczesnych instrumentów prawa międzynarodowego, trudności w ustaleniu okoliczności faktycznych przemieszczeń poszczególnych dóbr kultury oraz wpisanie debaty w szeroki kontekst zadośćuczynienia krzywd doznanych przez społeczności kolonizowanych państw.

W zbiorach Muzeum Brytyjskiego znajdują się również dobra kultury pozyskane w wyniku rozwoju nauk oraz wzmożonej działalności badaczy i kolekcjonerów. Europejski wyścig eksploracji coraz odleglejszych zakątków świata doprowadził do organizowania coraz liczniejszych wypraw, z których do krajów pochodzenia badaczy napływały obiekty wywiezione z krajów ich pochodzenia. Obecnie procedury te podlegają krytycznej ocenie pod względem legalności tych działań, ich moralności i związku z uprzywilejowaniem badaczy pochodzących z kolonialnych imperiów.

W skład zbiorów wchodzi również dobra kultury przemieszczone podczas konfliktów zbrojnych. Szczególną grupę tych obiektów stanowią obiekty utracone w latach 1933-1945 w związku z praktykami nazistów i przebiegiem II wojny światowej, a następnie w innych okolicznościach włączone do zbiorów Muzeum.

Pozostała część zbiorów Muzeum Brytyjskiego pochodzi z darowizn, rozrządzeń testamentowych, znalezisk i innych współczesnych przysporzeń w drodze kupna lub zamówień.

Muzeum Brytyjskie wobec większości roszczeń restytucyjnych zajmuje stanowisko uniwersalistyczne, polegające na przedstawianiu dóbr kultury jako dziedzictwa całej ludzkości oraz podkreślaniu wartości swoich encyklopedycznych zbiorów i ich użyteczności społecznej.

Działalność Muzeum Brytyjskiego uregulowana jest w ustawie British Museum Act 1963 oraz wewnętrznych aktach Muzeum w postaci regulaminu i standardów. Rada

powiernicza Muzeum Brytyjskiego włada zbiorami w interesie publicznym na podstawie powiernictwa ustanowionego w treści ustawy. W sporach restytucyjnych kluczowa jest wyrażona w ustawie zasada zakazu deakcesji, uniemożliwiająca podjęcie przez radę powierniczą Muzeum Brytyjskiego samodzielnej decyzji o wyłączeniu obiektów ze zbiorów z wyjątkiem wyliczonych w ustawie przesłanek. Jedną z przesłanek umożliwiających radzie powierniczej podjęcie decyzji o deakcesji jest uznanie obiektu za niezdatny (*unfit*) do zatrzymania w zbiorach. Standard Muzeum dotyczący deakcesji zbiorów wyklada to pojęcie w sposób istotnie zawężający.

Z perspektywy brytyjskich muzeów najistotniejszą regulacją dotyczącą restytucji dóbr kultury jest instrument *soft law* w postaci „Restitution and Repatriation: Guidelines for Good Practice” z 2000 r., opublikowany przez Museums & Galleries Commission. Są to wytyczne dotyczące przeprowadzenia procedury wynikającej z podniesienia roszczenia restytucyjnego. Uwzględniają również dwa otwarte katalogi argumentów restytucyjnych, którymi posługują się najczęściej brytyjskie instytucje kultury w sporach restytucyjnych.

Dobra kultury utracone w tzw. okresie nazizmu, tj. w latach 1933-1945, objęte są w brytyjskim prawie krajowym odrębną regulacją ustawową w postaci Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009. Sprawy dotyczące restytucji strat wojennych rozstrzyga w drodze eksperckich koncyliacji wyspecjalizowany Spoliation Advisory Panel. Rada powiernicza Muzeum Brytyjskiego w sytuacjach określonych w Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009 może podjąć decyzję o deakcesji obiektu będącego stratą wojenną.

Wielka Brytania wystąpiła z Unii Europejskiej dnia 31 stycznia 2020 r. Skutki brexitu na płaszczyźnie prawa, ekonomii i współpracy sektora kultury oceniane są negatywnie. Ewentualne pogorszenie funkcjonowania muzeów lub jakości współpracy naukowej z brytyjskimi instytucjami może w przyszłości zostać uwzględnione w pozytywnej argumentacji restytucyjnej.

Rozdział 4

Ujęcie argumentacyjne sporów restytucyjnych dotyczących zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Wprowadzenie

Rozdział w całości poświęcony jest analizie przebiegu jedenastu sporów restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego. Wspólnymi cechami poniższych kazusów jest niemożność ich rozstrzygnięcia na podstawie norm prawa stanowionego i konieczność poszukiwania rozwiązań w obszarach pozaprawnych. Omawiane spory restytucyjne zostały podzielone na trzy kategorie odpowiadające okolicznościom historycznym, prowadzącym do nabycia dóbr kultury przez Muzeum Brytyjskie. W pierwszej grupie sporów znajduje się pięć kazusów dotyczących dóbr kultury przemieszczonych w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego. W dalszej kolejności omówione są trzy spory dotyczące dóbr kultury przemieszczonych w wyniku rozwoju nauk i działalności badaczy. Trzecią kategorię spraw stanowią trzy spory rozstrzygnięte przez Spoliation Advisory Panel, dotyczące dóbr kultury utraconych w wyniku nazistowskich grabieży w latach 1933-1945. Każdy spór podlega odrębnemu omówieniu z uwzględnieniem charakterystyki obiektu, okoliczności jego utraty i włączenia do zbiorów Muzeum Brytyjskiego, przebiegu sporu restytucyjnego, charakteru wymienianych argumentów restytucyjnych i skutków sporu. Z uwagi na wyjątkowość racji i problemów wynikających w toku każdego ze sporów, zostały one opatrzone odrębnymi wnioskami, formułowanymi z perspektywy teorii trudnych przypadków.

4.1. Spory o zwrot dóbr kultury nabytych w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego

4.1.1. Brązy z Beninu

4.1.1.1. Charakterystyka dóbr kultury

„Brązy z Beninu” to zwyczajowa nazwa grupy rzeźb sporządzonych przeważnie z mosiądzu lub brązu, na którą składają się odlewy tablic, głów, postaci zwierzęcych i ludzkich, regalia

i inne osobiste ozdoby¹⁰³⁴. Były one wytwarzane od XVI wieku w Królestwie Beninu przez wyspecjalizowane cechy rzemieślników sporządzające je na zamówienie dworu królewskiego Oby. Królestwo wspierało również działalność cechów wytwarzających dobra z takich surowców jak kość słoniowa, skóra, koral lub drewno, stąd też zwyczajowo używa się określenia „Brązy z Beninu”, obejmując nim wszelkie wytwory pochodzące z Królestwa Beninu, niezależnie od materiału, z którego faktycznie zostały wykonane¹⁰³⁵.

Wiele dóbr kultury z tej grupy zostało sporządzonych specjalnie na zamówienie jako rzeźby przeznaczone na ołtarze przodków poświęcane przeszłym Obom i Królowym Matkom. Inne obiekty były używane jako przedmioty rytualne w obrządkach upamiętniających przodków lub celebrujących koronację nowego Oby¹⁰³⁶. Wytwory nadwornych artystów stanowiły z mocy prawa własność państwową, przechowywaną w pałacu królewskim¹⁰³⁷. Wyodrębnia się dwa szczególne okresy w rozwoju benińskiego rzemiosła. Pierwszy z nich przypada na początek okres panowania Oby Esigie w pierwszej połowie XVI w., kiedy to znacząco wzrosła ilość metali dostarczanych do Królestwa przez europejskich handlarzy, w związku z czym nastąpił rozwój kreatywności pozwalający na wprowadzenie nowych artystycznych form do rzemiosła, takich jak głowa „Królowej Matki”¹⁰³⁸. Drugi zaznaczył się podczas panowania Oby Eresonye w XVIII w., kiedy to w związku z jeszcze większym napływem surowca nastąpił rozkwit nowych stylów w sztuce benińskiej¹⁰³⁹. Rozwijające się w Beninie tradycyjne rzemiosło artystyczne stanowiło lokalnie praktykowaną przez stulecia sztukę dworską do krytycznego momentu brytyjskiej ekspedycji karnej w roku 1897¹⁰⁴⁰.

Obecnie w zbiorach Muzeum Brytyjskiego znajduje się dziewięćset pięćdziesiąt Benińskich Brązów przejętych podczas opisanej poniżej ekspedycji karnej, z czego eksponowanych na wystawie stałej jest jedynie około stu¹⁰⁴¹. Zbiory muzeum zawierają również dokumentację i fotografie sporządzone przy okazji przejmowania obiektów. Poza obiektami zajętymi bezpośrednio w wyniku ekspedycji karnej w roku 1897 w zbiorach znajdują

¹⁰³⁴ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/benin-bronzes> (dostęp: 20.04.2022).

¹⁰³⁵ B. Phillips, *Loot: Britain and the Benin Bronzes*, London 2021, Rozdział: *Clarifications* (epub).

¹⁰³⁶ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/benin-bronzes> (dostęp: 20.14.2022).

¹⁰³⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 122.

¹⁰³⁸ *Ibidem*.

¹⁰³⁹ *Ibidem*, s. 122.

¹⁰⁴⁰ Zob. szerzej: A.E. Coombes, *Reinventing Africa: Museums, Material Culture, and Popular Imagination in Museums, Material Culture and Popular Imagination in Late Victorian England*, New Haven-London 1994.

¹⁰⁴¹ B. Phillips, *Loot: Britain...*, Preface: *Relatives behind bars* (epub).

się inne benińskie dobra kultury, w tym odlewy z mosiądzu, rzeźby z kości słoniowej, tkaniny oraz znaleziska archeologiczne.

Poza Muzeum Brytyjskim obiekty z grupy Benińskich Brązów znajdują się w zbiorach: Nigerian National Commission for Museums and Monuments, Museum of Archaeology and Anthropology w Cambridge, Pitt Rivers Museum w Oksfordzie, Ethnologisches Museum w Berlinie, Weltmuseum w Wiedniu, Museum am Rothenbaum w Hamburgu, Staatliche Kunstsammlungen w Dreźnie, Museum für Völkerkunde w Dreźnie, GRASSI Museum für Völkerkunde zu Leipzig w Lipsku, Linden-Museum w Stuttgarcie oraz oddziałów Nationaal Museum van Wereldculturen w Holandii¹⁰⁴².

Przed przystąpieniem do analizy sporu restytucyjnego należy wyjaśnić związek Królestwa Beninu z obecną Federalną Republiką Nigerii. Historyczne Królestwo Beninu znajdowało się na dzisiejszym terytorium Nigerii (stan Edo), byłej kolonii brytyjskiej. W 1975 r. Dahomej, była kolonia francuska na zachód od Nigerii, zmienił swoją nazwę na Benin z uwagi na to, że znajduje się w pobliżu Zatoki Beninu, jak również przez wzgląd na polityczną wolę przyjęcia etnicznie neutralnej nazwy zakorzenionej w afrykańskich tradycjach¹⁰⁴³. Terytorium współczesnej Republiki Beninu znajduje się na peryferiach historycznych granic Królestwa Beninu i nie ma bezpośredniego narodowego związku z omawianymi dobrami kultury¹⁰⁴⁴.

4.1.1.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Brązy z Beninu należą do kategorii dóbr kultury przemieszczonych w wyniku dominacji kolonialnej. Zostały przejęte przez brytyjskie siły zbrojne podczas militarnej ekspedycji, zorganizowanej w odwecie o nieproporcjonalnej skali. Ekspedycje karne z punktu widzenia kolonizatorów stanowiły działanie zgodne z zasadą *lex talionis*, tj. usprawiedliwioną metodę przewycięzania oporu lokalnej ludności¹⁰⁴⁵. Dla ich ofiar były one równoznaczne z plądrowaniem, podpaleniami, upokorzeniem oraz zniszczeniami dokonywanymi przez obce siły wojskowe¹⁰⁴⁶.

¹⁰⁴² <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/benin-bronzes> (dostęp: 21.04.2022).

¹⁰⁴³ B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *Clarifications* (epub).

¹⁰⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁴⁵ D. Hicks, *British Museums...*, s. 72.

¹⁰⁴⁶ *Ibidem*; zob. szerzej: T. Falola, *Colonialism and Violence in Nigeria*, Bloomington 2009.

Królestwo Beninu, choć stanowiło obszar zainteresowań brytyjskiego handlu, niemal do końca XIX wieku zachowało niezależność przejawiającą się m.in. w utrzymaniu uprawnień celnych względem imperialnych przedsiębiorców¹⁰⁴⁷. Sytuację miał zmienić traktat zaproponowany benińskiemu obie Ovonramwenowi w roku 1892 przez kpt. H. L. Gallweya – brytyjskiego wicekonsula Dystryktu Rzeki Benin. Priorytetem politycznym dyplomaty było bowiem zwiększenie obrotu handlowego, zabezpieczenie gospodarczych interesów Wielkiej Brytanii oraz zapewnienie swobody handlu w obrębie rzeki¹⁰⁴⁸. Treść tak zwanego Traktatu Gallweya (*Gallwey Treaty*) miała stać się początkiem upadku oby Ovonramwena oraz całego Królestwa Beniniu. Zgodnie z traktatem „wobec życzeń Oby Ovonramwena” zobowiązano władze Beninu do „akceptowania doradztwa brytyjskiego konsulatu oraz innych urzędników co do spraw wewnętrznych państwa, rozstrzygania sporów, relacji w stosunkach zewnętrznych oraz rozwoju zasobów państwa”¹⁰⁴⁹. Ponadto, zgodnie z treścią aktu Oba zgodził się na to, by wyłączną jurysdykcję na terytorium Beninu względem „brytyjskich podmiotów” oraz „innych osób znajdujących się pod brytyjską protekcją” sprawował brytyjski monarcha, a także, by Benin pozostawał otwarty dla wszelkiego rodzaju religijnych misji¹⁰⁵⁰. Kluczowym z punktu widzenia kpt. Galleweya pozostawał również zapis dotyczący swobody handlu na całym terytorium znajdującym się pod władzą Oby, w tym wolności budowania fabryk oraz domostw¹⁰⁵¹.

Traktat Gallweya został podpisany przez Obę Ovonramwena oraz wodzów plemion znakami „X”. Podkreśla się, że tego rodzaju umowy zawierane przez brytyjskich dyplomatów z władcami afrykańskich państw dochodziły do skutku *de facto* pod przymusem¹⁰⁵². Afrykańscy władcy w rzeczywistości podpisywali pisma na podstawie ustnych tłumaczeń brytyjskich urzędników bez właściwego rozpoznania znaczenia zawieranych umów. Najprawdopodobniej stanowiło to podłoże tego, że mimo zawarcia Traktatu Gellweya w określonym powyżej kształcie, Oba Ovonramwen kontynuował politykę swoich przodków – w tym również w zakresie dotyczącym gospodarki, handlu oraz cel¹⁰⁵³. Sytuację polityczną

¹⁰⁴⁷ P.A. Igbafe, *The Fall of Benin: A Reassessment*, “The Journal of African History” 1970, vol. 11, no. 3, s. 387.

¹⁰⁴⁸ *Ibidem*, s. 386.

¹⁰⁴⁹ *Ibidem*, s. 387.

¹⁰⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁵¹ *Ibidem*.

¹⁰⁵² *Ibidem*; zob. szerzej: Ch.A. Ekpotuatin, *Treaties as a central diplomatic tool in the ‘legal’ pacification, and colonisation of the Western Lower Niger, 1884-1914*, rozprawa doktorska, Keele University, Keele 2021, <https://eprints.keele.ac.uk/id/eprint/9275> (dostęp: 2.03.2022).

¹⁰⁵³ B. Plankensteiner, *The Benin treasures: difficult legacy and contested heritage* (w:) *Cultural Property and Contested Ownership, The trafficking of artefacts and the quest for restitution*, (eds.) B. Hauser-Schäublin, L.V. Prott, Oxon-New York 2016, s. 134.

Oby ocenia się jako tragiczną – poprzez zawarty traktat został on pozbawiony historycznie pielęgnowanej niezależności, a jednak dokładał starań, by praktykować rodzime prawo w niezmiennym kształcie, czym naruszył interesy Brytyjczyków, chronione traktatem¹⁰⁵⁴. Postępowanie Oby stało się przyczyną licznych petycji lokalnych brytyjskich urzędników kierowanych do brytyjskiego rządu i samego Oby. Postulowały one, by Oba zastosował się do treści umowy lub też „zmierzy się z Brytyjską Armią”¹⁰⁵⁵.

Próba zrealizowania ultimatum była zorganizowana w 1897 r. ekspedycja pod dowództwem kpt. G.R. Philippsa – wicekonsula Brytyjskiej Placówki Handlowej – której celem miało być przekonanie Oby do przestrzegania traktatu¹⁰⁵⁶. Phillips zignorował prośbę Oby o przełożenie wizyty z uwagi na uczestnictwo Oby w planowanych dorocznych rytuałach¹⁰⁵⁷. Zapowiedziana przez Philippsa misja spotkała się ze sprzeciwem dwóch podległych Obie wodzów, którzy niezależnie od woli władcy zorganizowali zasadzkę na uczestników ekspedycji, z której ocalało jedynie dwóch z dziewięciu przedstawicieli Brytyjczyków i dwudziestu spośród dwustu pięćdziesięciu lokalnych tragarzy¹⁰⁵⁸. W odpowiedzi na drastyczne informacje z Beninu, Brytyjska Armia zorganizowała ekspedycję karną pod dowództwem adm. H. Rawsona, w której wzięło udział około 1200 żołnierzy¹⁰⁵⁹. Inwazja na Benin rozpoczęła się 18 lutego 1897 r. Stolica Beninu została zdobyta, zaś z podbitego terytorium zbierano łupy w postaci obiektów ze świątyń, darów pochodzących z rytuałów oraz wielu figur z brązu¹⁰⁶⁰. Wśród zgromadzonych przez wojsko obiektów znajdowały się zdobione tablice z brązu, metalowe głowy, rzeźbione kły, rzeźby twarzy i sylwetek oraz rzeźbione wyroby z kości słoniowej o zwierzęcych kształtach¹⁰⁶¹. Liczba skonfiskowanych obiektów według różnych oszacowań waha się od 2400 do ponad 4000¹⁰⁶². Wiele spośród zdobytych podczas ekspedycji brązów zostało rozproszonych w zbiorach muzeów na całym świecie. Uważa się, że ówczesny brytyjski rząd chętnie zbywał obiekty, mając na celu pokrycie w ten sposób kosztów wyprawy¹⁰⁶³.

¹⁰⁵⁴ P.A. Igbafe, *The Fall of Benin...*, s. 390.

¹⁰⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁶ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 135.

¹⁰⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁸ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 123.

¹⁰⁵⁹ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 135.

¹⁰⁶⁰ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 123.

¹⁰⁶¹ *Ibidem*.

¹⁰⁶² J. van Beurden, *Treasures in Trusted...*, s. 212.

¹⁰⁶³ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 123.

W ocenie Barbary Plankensteiner wydarzenia prowadzące do eskalacji przemocy były wynikiem tragicznego nieporozumienia obu stron¹⁰⁶⁴. Jak wskazuje autorka: „Phillips najprawdopodobniej zinterpretował wiadomość od króla jako słabą wymówkę i zlekceważył istotę królewskich ceremoniałów dla narodu Edo. Jego przekonanie o brytyjskiej wyższości i sile sprawiły, że źle ocenił bezpośrednie zagrożenie, jako że wraz ze swoimi towarzyszami oczywiście nie spodziewał się tak tragicznych i śmiertelnych konsekwencji swojej misji”¹⁰⁶⁵. Co do perspektywy Edo autorka dodaje: „Dowódcy i żołnierze Edo najwyraźniej nie uwierzyli w pokojowe intencje misji i obawiali się, że duża grupa ponad 250 osób zbliżających się do stolicy mogłaby stanowić zagrożenie wobec króla. Podczas gdy dla Edo całe zdarzenie było usprawiedliwioną obroną suwerenności ich narodu, Brytyjczycy rozumieli swoją inwazję jako słuszną odpowiedź na perfidny atak”¹⁰⁶⁶. Okoliczności historyczne i nomenklatura dotycząca zdarzeń roku 1897 okazują się kluczowe również dla oceny zaboru dóbr kultury w toku tych wydarzeń. Z perspektywy brytyjskiej konfiskata królewskich skarbów stanowiła sposób na pokrycie kosztów sprowokowanej wojny kolonialnej, dla narodu Edo była to grabież¹⁰⁶⁷. Kontrowersje na temat tego, czy słusznym jest nazywanie agresji roku 1897 „ekspedycją karną” do dziś pozostają przedmiotem debaty. Podczas gdy strona brytyjska ocenia ją jako reakcję i odwet, z perspektywy Królestwa Beninu były to podjęte z premedytacją ekspansywne działania kolonizatorskie¹⁰⁶⁸. Jak podkreśla B. Plankensteiner, nie rozstrzygając sporów co do okoliczności historycznych, należy zauważyć, jak subiektywne poglądy na przebieg zdarzeń w Królestwie Beninu nadają kierunek strategii zarówno roszczeń o zwrot Brązów jako bezprawnie wywiezionych, jak i argumentacji legitymizującej postawę retencyjną¹⁰⁶⁹.

Skutkiem agresji przeciwko Królestwu Beninu było poddanie go brytyjskim władzom, zajęcie królewskiego pałacu oraz grabież opisanych powyżej dóbr kultury¹⁰⁷⁰. W procesie karnym uznano za winnych i skazano na śmierć dowódców odpowiedzialnych za organizację

¹⁰⁶⁴ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 136.

¹⁰⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁶⁸ Zob. szerzej: D. Hicks, *British Museums...*, s. 84.

¹⁰⁶⁹ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 137; zob. też: W. Fagg, *Benin: the sack that never was (w:) Images of Power. Art of the Royal Court of Benin*, (ed.) F. Kaplan, New York 1981, E. Eyo, *The dialectics of definitions: “massacre” and “sack” in the history of the punitive expedition*, *African Arts* 1997, vol. 30, no. 3.

¹⁰⁷⁰ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 135; zob. szerzej: C.O. Egidin, *The 1897 Colonial Invasion of Benin and the Minimalist Policy of the British Government*, „GNOSI: An Interdisciplinary Journal of Human Theory and Praxis” 2020, vol. 3, no. 3.

zasadki na ekspedycję Phillipsa, zaś Obę skazano na wygnanie do Calabar, gdzie zmarł w roku 1914¹⁰⁷¹.

Szacuje się, że około dziewięćset odlewów tablic zostało powierzonych Muzeum Brytyjskiemu przez British Foreign Ministry jako oficjalny łup wojenny, celem jego odsprzedaży na pokrycie kosztów ekspedycji¹⁰⁷². Pozostałe rozgrabione obiekty zostały podzielone pomiędzy uczestników ekspedycji według rangi¹⁰⁷³. Większość Brązów z Beninu w zbiorach Muzeum Brytyjskiego pochodzi ze sprzedaży i darowizn dokonywanych na rzecz Muzeum przez członków ekspedycji i ich spadkobierców¹⁰⁷⁴.

W kulturze Edo data 18 lutego 1897 r. pozostała symbolem bezpowrotnej utraty dawnej chwały i królewskich skarbów świadczących o bogatej historii Królestwa Beninu. Pomimo upływu ponad 120 lat, wydarzenia tego okresu pozostają istotnym lokalnym motywem we współczesnej sztuce i literaturze¹⁰⁷⁵.

4.1.1.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

Do 1960 r. terytorium Nigerii pozostawało kolonią i protektoratem Wielkiej Brytanii¹⁰⁷⁶. Utworzenie w roku 1963 niezależnej Republiki Nigerii wiązało się z wolą symbolicznego odzyskania tożsamości narodowej i tym samym dało początek afrykańskiej kampanii w przedmiocie restytucji dóbr kultury utraconych w okresie kolonialnych europejskich wpływów¹⁰⁷⁷.

Brak jest danych na temat roszczeń restytucyjnych podnoszonych w czasie dominacji kolonialnej nad Nigerią¹⁰⁷⁸. W roku 1937 miał miejsce dobrowolny zwrot z rąk syna członka ekspedycji roku 1897, G.M. Millera, na rzecz Oby Akenzuy II. Dokonano wówczas zwrotu dwóch koralowych koron oraz koralowej tuniki, które pozostają do dziś w użyciu przez tradycyjnych monarchów Królestwa Beninu¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷¹ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 135; zob. szerzej: P. Docherty, *Blood and Bronze: The British Empire and the Sack of Benin*, London 2021.

¹⁰⁷² B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 138.

¹⁰⁷³ R. Home, *City of blood revisited. A new look at the Benin expedition of 1897*, London 1982, s. 101.

¹⁰⁷⁴ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 138.

¹⁰⁷⁵ Zob. szerzej: P. Layiwola, *The Benin-massacre: memories and experiences (w:) Benin. Kings and rituals: court arts from Nigeria*, (ed.) B. Plankensteiner, Gent-Vienna 2007.

¹⁰⁷⁶ Zob. szerzej: T. Falola, *Colonialism and Violence...*

¹⁰⁷⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 122.

¹⁰⁷⁸ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 138.

¹⁰⁷⁹ *Ibidem*.

W roku 1946 pod brytyjską administracją kolonialną utworzono The Benin Museum. W celu powiększenia zbiorów wykupowano rozproszone dobra kultury Beninu dostępne na rynku sztuki, czym doprowadzono do zgromadzenia jednej z najistotniejszych kolekcji Brązów na świecie¹⁰⁸⁰. Głównym zadaniem nigeryjskich muzeów w latach sześćdziesiątych było jednak zachowanie i gromadzenie obiektów, które pozostały na terytorium kraju. Sytuacja polityczna doprowadziła do utraty kolejnych tysięcy dóbr kultury wskutek wojny domowej w latach 1967-1970¹⁰⁸¹.

Muzeum Brytyjskie w latach pięćdziesiątych dokonało sprzedaży, wymiany lub darowizny około trzydziestu obiektów z kolekcji Brązów, zaś Nigeria była jednym z nabywców, pozyskując dwadzieścia pięć dóbr kultury. Obiekty te zostały potraktowane przez Muzeum Brytyjskie jako duplikaty w rozumieniu art. 5 British Museum Act 1963, choć stanowiły odrębne oryginalne odlewy. Obecnie Muzeum przyznaje, że ówczesne przekonanie było błędne¹⁰⁸².

W latach siedemdziesiątych kierunek działań politycznych Nigerii po raz pierwszy uwzględniał restytucję dóbr kultury. W 1977 r. – powtórnie po apelach z lat 1974 i 1976 – Nigeria zwróciła się o wypożyczenie XV-wiecznej benińskiej maski z kości słoniowej z uwagi na organizację w Lagos ogólnoafrkańskiej wystawy¹⁰⁸³. Adresatem prośby było Muzeum Brytyjskie, które wstępnie uwarunkowało wypożyczenie zapłatą kaucji w wysokości 2.000.000,00 funtów brytyjskich tytułem zabezpieczenia ewentualnych roszczeń odszkodowawczych¹⁰⁸⁴. Ostatecznie nie dokonano wypożyczenia również z uwagi na wątpliwości co do bezpieczeństwa dzieła podczas transportu, jako że maska wymaga przechowywania w szczególnych warunkach zapewniających jej odpowiedni poziom temperatury i wilgotności. Wraz z pozostałymi Brązami pozostaje przechowywana do dziś w siedzibie Muzeum Brytyjskiego¹⁰⁸⁵.

Zainteresowanie kwestią zwrotu Brązów istotnie wzrosło w czasie setnej rocznicy wydarzeń roku 1897. W roku 1996 Bernie Grant, kanclerz African Reparations Movement, wystąpił do kilku brytyjskich muzeów z prośbą o zwrot benińskich zbiorów na rzecz Oby¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸⁰ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 141.

¹⁰⁸¹ Zob. szerzej: J.J. Stremmlau, *The International Politics of the Nigerian Civil War, 1967-1970*, Princeton 2016.

¹⁰⁸² <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/benin-bronzes> (dostęp: 20.04.2022); zob. szerzej: B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

¹⁰⁸³ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 122..

¹⁰⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁸⁶ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 142.

Raport Culture, Media and Sport Committee z 2000 r. podkreśla, że spór o zwrot Brązów z Beninu jest przykładem debaty, w której roszczenie o zwrot skupia problemy wynikające z okoliczności utraty dobra kultury oraz szczególnych więzi pomiędzy dobrami kultury a społecznością, z której się wywodzą¹⁰⁸⁷. Odzwierciedla to treść tego apelu. W imieniu tradycyjnych władców Królestwa Bernie Grant poruszył argumenty z przynależności kulturowej i historycznej:

„Religijne i kulturowe obiekty Beninu znajdujące się w brytyjskich muzeach i innych instytucjach należą do żywej kultury, a także mają głęboką historyczną i społeczną wartość, wykraczającą ponad wartość estetyczną i pieniężną, którą reprezentują na uchodźstwie. Byłem ostatnio poinformowany przez Księcia Anenzuę, brata Oby (...), że osoby przeprowadzające ceremoniał koronacyjny Oby zapomniały porządku rytuału. Musiały zweryfikować wygląd niektórych Brązów pozostałych w Beninie, by założyć odpowiednie szaty i przeprowadzić ceremoniał w obecności odpowiednich oficjeli. (...) Dodał, że wiele ceremonii odbywa się w sposób niepełny, bowiem większość Brązów utracono”¹⁰⁸⁸.

Poruszono również argument ze sprawiedliwości:

„Co więcej, obiekty symbolizują intensywne poczucie niesprawiedliwości powszechnie odczuwane w Afryce, a nawet przez wiele osób afrykańskiego pochodzenia w Wielkiej Brytanii, dotyczące zawłaszczenia afrykańskiej sztuki, kulturowych i religijnych obiektów, wynikającego z okresu europejskiej kolonizacji”¹⁰⁸⁹.

W odpowiedzi Muzeum Brytyjskie podniosło argumenty z ustawowego zakazu deakcesji, uniwersalnego dziedzictwa ludzkości oraz społecznej użyteczności Muzeum Brytyjskiego jako muzeum uniwersalnego:

„Muzeum Brytyjskie, wspierane przez rząd, odpiera roszczenia o zwrot części swoich zbiorów i stara się promować rozumienie swojej funkcji jako uniwersalnego muzeum, odgrywającego wyjątkową rolę w międzynarodowej kulturze. Zbiory Muzeum są powierzone radzie powierniczej, której od roku 1753 zakazano zbywania jakiegokolwiek obiektu (...), a także zobowiązano do zapewnienia zachowania kolekcji dla dobra międzynarodowej nauki i publicznej korzyści. Realizując ten obowiązek, Muzeum jest otwarte siedem dni w tygodniu, bezpłatnie, przez cały rok. Rada powiernicza uznałaby za zdradę zaufania

¹⁰⁸⁷ Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, pkt 127.

¹⁰⁸⁸ Treść listu Berniego Granta z dnia 10 grudnia 1996, cytowana na łamach „The Art Newspaper”, archiwalny materiał prasowy dostępny online: <https://www.theartnewspaper.com/1997/04/01/bernie-grant-and-the-quest-to-return-ceremonial-objects-to-nigeria-was-the-stone-of-destiny-pandoras-box> (dostęp: 4.03.2022).

¹⁰⁸⁹ *Ibidem*.

ustanowienie precedensu rozczłonkowania kolekcji, która nie podlega ograniczeniom czasu lub miejsca”¹⁰⁹⁰.

Uniwersalne rozumienie dziedzictwa kultury zostało wyrażone również w raporcie Culture, Media and Sport Committee z 2000 r., odnoszącym się m.in. do roszczenia o zwrot Brązów z Beninu:

„Komitet dostrzega mało zalet nacjonalizmu kulturowego i podziela obawy przed perspektywą pozbawienia światowych muzeów ich globalnych zbiorów oraz oferowanych przez nich możliwości porównywania obiektów i pogłębiania wiedzy”¹⁰⁹¹.

W marcu 2000 r. Edun Akenzua Enogie – prawnuk Oby Ovonramwena – przemówił przed brytyjskim rządowym Komitetem ds. Kultury Mediów i Sportu, określając motywy żądania zwrotu obiektów utraconych w 1897 r. Wystąpienie nigeryjskiego arystokraty podzielone było na części – historyczną, dotyczącą identyfikacji utraconych obiektów, opisującą znaczenie utraconych dóbr kultury dla ludności Beninu oraz wyszczególniającą oczekiwane rozwiązania¹⁰⁹². I tak, podkreślając wykorzystanie przez Brytyjczyków dyplomatycznej przewagi oraz krzywdzącą pogardę dla benińskiego rzemiosła artystycznego – mówca przywołał argumenty ze sprawiedliwości oraz przynależności kulturowej i historycznej:

„Określano te prace mianem sztuki prymitywnej lub tylko jako artefakty afrykańskiego pochodzenia. Ale Benin nie wytwarzał tych prac tylko ze względów estetycznych dla galerii i muzeów. W tamtym czasie Europejczycy tworzyli zapiski w piśmie i hieroglifach, zaś społeczność Beninu odlewała je w Brązie, wycinała w kości słoniowej i drewnie. Oba zamawiał je, ilekroć miało miejsce ważne wydarzenie, które pragnął zarejestrować. Część z nich oczywiście była ornamentalna i przyozdabiała ołtarze oraz miejsca kultu. Wiele z nich było jednak punktami odniesienia, biblioteką lub archiwum. (...) Odbieranie ich nam jest odbieraniem naszej historii i naszej Duszy”¹⁰⁹³.

Wzrost zainteresowania zwrotem Brązów z Beninu spotkał się z krytyką środowiska muzealników, którzy uzasadniali postawę retencyjną argumentem z najbezpieczniejszego miejsca:

¹⁰⁹⁰ *Ibidem*; por. N. Brodie, *Problematising the Encyclopedic Museum: The Benin Bronzes and Ivories in Historical Context* (w:) *Unmasking Ideology in Imperial and Colonial Archaeology: Vocabulary, Symbols, and Legacy* (eds.) B. Effros, G. Lai, Los Angeles 2018.

¹⁰⁹¹ Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, pkt 129.

¹⁰⁹² <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmcomeds/371/371ap27.htm> (dostęp: 4.03.2022).

¹⁰⁹³ *Ibidem*.

„Choć problem kradzieży nie jest obcy muzeom w Wielkiej Brytanii, są one dosyć rzadkie. W Nigerii dochodzi do nich na wielką skalę. Zwrócenie obiektów, które są bezpiecznie przechowywane w brytyjskich muzeach do niezabezpieczonych instytucji jakimi są muzea (prawdopodobnie również pałace) w Nigerii, byłoby wysoce nieodpowiedzialne”¹⁰⁹⁴.

W październiku 2021 r. do Muzeum Brytyjskiego wpłynęła pisemna prośba o zwrot dóbr kultury pochodzenia nigeryjskiego ze strony Federalnego Ministerstwa Informacji i Kultury Nigerii¹⁰⁹⁵. Treść pisma objęta jest tajemnicą na podstawie art. 27 Freedom of Information Act (2000) i nie została opublikowana w całości lub w części¹⁰⁹⁶.

Oficjalne stanowisko Muzeum Brytyjskiego nie zawiera wyrażanych wprost negatywnych argumentów restytucyjnych, natomiast skoncentrowane jest na wskazywaniu aktualnych obszarów współpracy z instytucjami w Nigerii. Przyznaje także gotowość do „szczegółowego i nieograniczonego badania historii kolekcji z Beninu, w tym kolonialnych okoliczności, które stanowią kluczowy kontekst pozyskiwania dóbr kultury tego pochodzenia”¹⁰⁹⁷.

Muzeum przyznaje, że najważniejsze obiekty z grupy Benińskich Brązów znajdują się poza Nigerią¹⁰⁹⁸. Komunikat Muzeum podkreśla szczególne znaczenie pozostawiania w stałym dialogu zarówno z przedstawicielami Królewskiego Dworu Beninu jak i z Nigeria's National Commission for Museums and Monuments. Przytacza również słowa obecnego Oby Królestwa Beninu – Ewuare II – jakoby Benińskie Brązy eksponowane poza granicami Nigerii były „kulturalnymi ambasadorami” kultury Beninu¹⁰⁹⁹.

Muzeum Brytyjskie wskazuje, że jest członkiem Benin Dialogue Group – grupy roboczej zrzeszającej przedstawicieli muzeów z Austrii, Niemiec, Holandii, Szwecji i Wielkiej Brytanii oraz reprezentantów Nigerii, w tym Królewskiego Dworu i Nigeria's National Commission for Museums and Monuments. Głównym zadaniem Benin Dialogue Group jest ustanowienie nowych muzeów w Benin City w Nigerii, co ma zapewnić miejsce dla stałych

¹⁰⁹⁴ F. Willet, *Restitution or re-circulation: Benin, Ife, Nok*, „Journal of Museum Ethnography” 2000, vol. 12, s. 129.

¹⁰⁹⁵ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/benin-bronzes> (dostęp 21.11.2021).

¹⁰⁹⁶ The British Museum (Resources), e-mail z dnia 20 grudnia 2021 r. (w archiwum autorki).

¹⁰⁹⁷ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/benin-bronzes> (dostęp: 21.04.2022).

¹⁰⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹⁹ *Ibidem*.

ekspozycji dóbr kultury Królestwa Beninu, w tym istotnych kolekcji zgromadzonych w europejskich kolekcjach¹¹⁰⁰.

Muzeum Brytyjskie zapewnia również o woli doprowadzenia do „wirtualnej reintegracji zbiorów” poprzez uczestnictwo w inicjatywie Digital Benin, skoncentrowanej na budowaniu narzędzi online i internetowej bazy danych zawierającej informacje o dobrach kultury, dokumentacji i fotografiach dotyczących Królestwa Beninu¹¹⁰¹. Stanowisko Muzeum Brytyjskiego podkreśla, że dobra kultury Królestwa Beninu są regularnie wypożyczane na zagraniczne wystawy czasowe¹¹⁰².

4.1.1.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego

Argumentacja podnoszona w sprawach dotyczących afrykańskich dóbr kultury odwołuje się do sprawiedliwości i potrzeby naprawienia historycznych krzywd, jak również do szczególnej kulturowej i duchowej więzi pomiędzy dobrami kultury a dzisiejszymi mieszkańcami państw afrykańskich. Jest to skupienie argumentów uniwersalne dla sporów o dobra kultury afrykańskiego pochodzenia utraconych wskutek dominacji kolonialnej, niezależne od aktualnego miejsca ich przechowywania. Jak wskazuje T.B. Gurirab:

„Afryka potrzebuje nie tylko przeprosin i przebaczenia, ale również zwrócenia tych bezcennych afrykańskich skarbów – dzieł sztuki, ikon, relikwii – ich prawowitym właścicielom... Sztuka afrykańska, która znalazła się w galeriach byłych europejskich mocarstw kolonialnych oraz w domach bogatych w Ameryce Północnej, Europie i w innych miejscach, ma głębokie kulturowe znaczenie. Obiekty te stanowią integralną część definiującą naszą tożsamość i osobowość jako rodzina, jako afrykańska rodzina. Mówimy do nich. One mówią do nas. Dotykamy ich w określonych momentach naszego życia, od narodzin do śmierci. To poprzez nie żywe duchy naszych ludzi, naszej historii, naszej kultury spotykają i komunikują się z nami. Nie ma ich tam, stąd pustka w naszych umysłach i sercach. Wciąż wołamy, by powróciły do domu, by wypełnić tę kulturową i duchową przestrzeń”¹¹⁰³.

¹¹⁰⁰ Zob. szerzej: J. van Beurden, *Treasures in Trusted...*, s. 211 i n.; F. Shyllon, *Benin Dialogue Group: Benin Royal Museum – Three Steps Forward, Six Steps Back*, „Art, Antiquity and Law” 2018, vol. 23, iss. 4.

¹¹⁰¹ Zob. szerzej: <https://digital-benin.org/> (dostęp: 6.03.2022); <https://www.theartnewspaper.com/2020/06/08/digital-benin-a-milestone-on-the-long-slow-journey-to-restitution> (dostęp: 6.03.2022).

¹¹⁰² <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/benin-bronzes> (dostęp: 21.04.2022).

¹¹⁰³ Cyt. za: E. Barkan, R. Bush, *Introduction* (in:) *Claiming the Stones / Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*, Los Angeles 2002, s. 1.

Utrzymująca się przez dziesiątki lat lakoniczna narracja o uzyskaniu benińskiej kolekcji, a także sposób prezentowania Brązów w Muzeum Brytyjskim poddawane były intensywnej krytyce pod względem kuratorskim. W ocenie A. Procter biała supremacja i żądza kolekcjonowania czytelne są od początków gromadzenia zbiorów Muzeum¹¹⁰⁴. Zauważa, że zbiory afrykańskie są jedyną galerią w Muzeum Brytyjskim, do której fizycznie schodzi się na niższy poziom, zaś sama ekspozycja nie ma zachowanej chronologii¹¹⁰⁵. Zwracano również uwagę, że zbiorom greckim i rzymskim poświęca się więcej przestrzeni wystawowej niż łącznie zbiorom pochodzącym z Afryki (z wyłączeniem Egiptu), Oceanii i Ameryk¹¹⁰⁶. Opis Brązów na wystawie w formule do 2020 r. również budził kontrowersje jako eufemistyczny co do skali krzywd oraz unikający wpisania splądrowania Beninu w imperialne praktyki XIX wieku¹¹⁰⁷.

Kwestia prawa własności Muzeum Brytyjskiego do benińskich dóbr kultury została oceniona przez B. Plankensteiner jako niepodważalna w świetle aktów prawa międzynarodowego¹¹⁰⁸. Tytuł własności Muzeum Brytyjskiego do Brązów nie był kwestionowany w toku sporu. Współczesne krajowe wytyczne dotyczące postępowania w sprawie dóbr kultury przemieszczonych w wyniku praktyk kolonialnych również dostrzegają, że spory o zwrot dóbr tego rodzaju co do zasady nie obejmują sporu co do prawa i w większej mierze dotyczą aspektów pozaprawnych.

Presja polityczna i społeczna nasilająca się w XXI wieku w ocenie D. Hicksa doprowadziła do przełomowego momentu w brytyjskim dialogu dotyczącym kolonialnych łupów znajdujących się w zbiorach muzeów¹¹⁰⁹. W przeszłości koncentrowano się na kolonialnym łupie w zbiorach brytyjskich muzeów narodowych, podczas gdy obiekty tego pochodzenia znajdują się również w muzeach niższego szczebla, zbiorach uniwersytetów oraz galeriach sztuki¹¹¹⁰. Instytucje te nie są ograniczone ustawowym zakazem deakcesji i coraz częściej dokonują zwrotów na rzecz krajów pochodzenia obiektów. Jesus College w Cambridge w roku 2016 usunął z publicznego widoku brązową statuetkę koguta (*okukor*) z grupy Brązów

¹¹⁰⁴ Wypowiedź A. Procter przytoczona za: B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

¹¹⁰⁵ *Ibidem*; zob. też: P. Wood, *Display, Restitution and World Art History: The Case of the 'Benin Bronzes'*, „Visual Culture in Britain”, vol. 13, issue 1; S. Small, *Slavery, Colonialism and Museums Representation in Great Britain. Old and New Circuits of Migration*, „Human Architecture” 2011, vol. 9, iss. 4.

¹¹⁰⁶ B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

¹¹⁰⁷ *Ibidem*; zob. też: <https://www.nytimes.com/2019/11/22/arts/design/restitution-france-africa.html> (dostęp: 6.03.2022).

¹¹⁰⁸ B. Plankensteiner, *The Benin treasures...*, s. 138.

¹¹⁰⁹ <https://www.theguardian.com/education/2019/nov/27/bronze-cockerel-to-be-returned-to-nigeria-by-cambridge-college> (dostęp: 6.03.2022).

¹¹¹⁰ *Ibidem*.

z Beninu, natomiast pięć lat później za rekomendacją Legacy of Slavery Working Party podjęto decyzję o jego zwrocie na rzecz Nigeria's National Commission for Museums and Monuments¹¹¹¹. W 2021 r. University of Aberdeen dokonał na rzecz Nigerii zwrotu królewskiej podobizny wykonanej z brązu, co uzasadniono tym, że dobro kultury zostało nabyte w sposób, który obecnie jest oceniany jako „ekstremalnie niemoralny”¹¹¹². Zwrotów dokonują również osoby fizyczne. W latach 2014 i 2019 Mark Walker, wnuk brytyjskiego kapitana biorącego udział w splądrowaniu Beninu, dokonał na rzecz Oby zwrotu dwóch figur z brązu – tzw. proroczego ptaka (*Oro bird*) i dzwonka służącego do rytualnego przywoływania przodków wraz z ceremonialnymi wiosłami¹¹¹³.

Istotnym problemem w toku sporu restytucyjnego jest ustawowy zakaz deakcesji zbiorów wynikający z British Museum Act 1963. Barnaby Phillips przytacza wypowiedź anonimowego członka rady powierniczej Muzeum Brytyjskiego: „Z jednej strony powiernicy nie chcą być postrzegani – choć często są – jako chowający się za treścią British Museum Act. Z drugiej strony, British Museum Act to rzeczywistość. Mamy dużo swobody w zakresie wypożyczeń. Ale nie co do zwrotów”¹¹¹⁴. Gdy w 2002 r. ujawniono informacje o zbyciu przez radę powierniczą w połowie XX wieku części brązowych odlewów jako duplikatów w rozumieniu art. 5 ustawy, oceniono te decyzje jako skutek ignorancji lub świadomego działania wbrew prawu, bowiem metoda, którą odlewano brązy sprawia, że każdy egzemplarz jest wyjątkowy¹¹¹⁵. Ujawnienie działania w przeszłości wbrew British Museum Act 1963 osłabiło argumentację z ustawowego zakazu deakcesji. Dodatkowym czynnikiem było również ustanawianie szczególnych regulacji prawnych dotyczących zwrotu dóbr kultury utraconych podczas II wojny światowej. W 2009 roku uchwalono Holocaust (Return of Cultural Objects) Act, co wzmocniło tezę, że prawodawstwo może być kształtowane w sposób wspierający rozwiązania o silnych podstawach moralnych.

Analogiczne stosowanie norm wypracowanych w przedmiocie zwrotu dóbr kultury utraconych wskutek przebiegu II wojny światowej wobec dóbr kultury utraconych w wyniku

¹¹¹¹ <https://www.bbc.com/news/uk-england-cambridgeshire-58927240> (dostęp: 6.03.2022); zob. też: T. Jenkins, *From objects of enlightenment to objects of apology: why you can't make amends for the past by plundering the present* (w:) *Dethroning historical reputations: universities, museums and the commemoration of benefactors*, (eds.) J. Pellew, L. Goldman, London 2018.

¹¹¹² <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-north-east-orkney-shetland-59063449> (dostęp: 6.03.2022).

¹¹¹³ <https://www.premiumtimesng.com/entertainment/165632-walker-and-the-restitution-of-two-benin-bronzes-by-peju-laiwola.html> (dostęp: 6.03.2022); <https://www.theguardian.com/uk-news/2019/dec/17/soldiers-grandson-to-return-items-looted-from-benin-city-nigeria> (dostęp: 6.03.2022).

¹¹¹⁴ Cyt. za: B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

¹¹¹⁵ *Ibidem*.

przemocy kolonialnej jest aktualnym przedmiotem badań¹¹¹⁶. B. Phillips rozważa: „Są różnice pomiędzy nazistowskimi zbrodniami i brytyjskimi zbrodniami kolonialnymi, jednak chciałem wiedzieć, gdzie Muzeum Brytyjskie stawia pomiędzy nimi granicę. W końcu zarówno profesor Nicholas Thomas i Mark Walker sugerowali, że trudno usprawiedliwić zatrzymanie Brązów z Beninu, jeśli osiągnięto etyczny konsensus, że nazistowskie łupy powinny zostać zwrócone. Czy jest to problem skali czy daty? Upływ czasu oczyszcza, jednak czy słusznie czujemy większą powinność odniesienia się do niesprawiedliwości z pierwszej połowy XX wieku niż z końca XIX wieku? Czy muzeum odważyłoby się przyznać, że geografia i rasa są tu czynnikami?”¹¹¹⁷. S. Kiwara-Wilson zauważa, że w odróżnieniu od powszechnie potępianych zbrodni nazistowskich, zbrodnie kolonialne bywają traktowane niejednoznacznie pod wpływem przekonania o słuszności imperialnej misji¹¹¹⁸. Możliwe do zaobserwowania zmiany w systemach prawa krajowego państw europejskich pozwalają jednak stwierdzić, że pewne zasady postępowania w sprawach strat wojennych przenoszone są na grunt sporów dotyczących łupu kolonialnego¹¹¹⁹. Holenderski raport z roku 2020 rekomenduje ustanowienie wyspecjalizowanej instytucji Expertise Centre for the Provenance of Colonial Cultural Objects oraz działanie zgodnie z zasadą gotowości do bezwarunkowego zwrotu dóbr kultury utraconych w związku z praktykami kolonialnymi, w taki sposób, aby naprawa historycznej niesprawiedliwości poprzez zwrot obiektu nie będzie przeciwstawiana innym interesom¹¹²⁰.

Przełom w debacie na temat zwrotu dóbr kultury utraconych w wyniku kolonializmu stanowią wnioski z Raportu Sarr-Savoy opublikowanego w 2018 r. W środowisku muzealników spotkał się on z krytyką spowodowaną bezwarunkową rekomendacją dokonywania zwrotów. W ocenie B. Plankensteiner, przytaczanej przez B. Phillipsa, Raport nie stanowi wytycznych, lecz jest politycznym stanowiskiem zwiększającym uważność w omawianym zakresie¹¹²¹. Inicjatorka Benin Dialogue Group zauważa jednak, że Raport nie zawiera rozwiązań istotnych problemów praktycznych takich jak ponoszenie kosztów zwrotów oraz czasu, który afrykańskie muzea powinny poświęcić na przygotowanie do ich

¹¹¹⁶ Zob. szerzej: J. van Beurden, *Treasures in Trusted...*, s. 111 i n.; S. Kiwara-Wilson, *Restituting Colonial...*, s. 403 i n.

¹¹¹⁷ B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

¹¹¹⁸ S. Kiwara-Wilson, *Restituting Colonial...*, s. 395.

¹¹¹⁹ Zob. Summary of report Advisory Committee on the National Policy Framework for Colonial Collections, raport dostępny online: <https://www.raadvoorcultuur.nl/binaries/raadvoorcultuur/documenten/adviezen/2020/10/07/summary-of-report-advisory-committee-on-the-national-policy-framework-for-colonial-collections/Summary+of+report+Advisory+Committee+on+the+National+Policy+Framework+for+Colonial+Collections.pdf> (dostęp: 6.03.2022).

¹¹²⁰ *Ibidem*, s. 2.

¹¹²¹ B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

przeprowadzenia¹¹²². N. Thomas ocenił blankietową rekomendację zwrotu jako „przemoc” względem muzeów polegającą na nieuwzględnieniu ich zróżnicowanych historii¹¹²³. Zauważył również, że Raport, pomimo postulowania symbolicznego moralnego zwycięstwa, pomija kwestię, czy afrykańskie władze mają możliwości i wolę, aby istotnie odebrać wszystkie dobra kultury utracone w przeszłości¹¹²⁴.

Kolejną kwestią wynikającą ze sporu o zwrot Brązów z Beninu jest pytanie o to, czy obarczenie muzeów całością moralnej odpowiedzialności za skutki kolonializmu jest sprawiedliwe. Równie istotnie, czy słusznym jest skupienie na geście zwrotu dóbr kultury, podczas gdy skutki kolonializmu są dalece rozleglejsze niż przemieszczenie obiektów. Cytowany przez B. Phillipsa anonimowy członek rady powierniczej Muzeum Brytyjskiego stwierdza, że presja medialna i środowiskowa wywołuje wrażenie, że muzea powinny nieść cały moralny ciężar skutków kolonializmu¹¹²⁵. Dalej autor przytacza: „dobra kultury stały się «fetyszami» jako symbole niesprawiedliwości, a jednak są tylko kroplą w oceanie krzywd, które wyrządził kolonializm. Jeśli chcemy odciąć się od nich i działać względem państw i ludzi, których traktowaliśmy bardzo źle w przeszłości, na bardziej równościowych zasadach, nie może to spoczywać jedynie na muzeach”¹¹²⁶. Symboliczność zwrotu dóbr kultury zauważana jest również przez badaczy wywodzących się z krajów pochodzenia utraconych dóbr kultury. Moyo Okediji krytycznie obserwuje debatę na ten temat: „Zwrócenie dóbr do Afryki znaczyłoby udawanie, że taka reparacja pozwala całkowicie odpokutować lub nawet częściowo zadośćuczynić za nieustającą afrykańską tragedię”¹¹²⁷. W ocenie M. Okediji zadośćuczynienie nie jest możliwe, bowiem Brązy podzieliły tragiczne losy afrykańskiej ludności i bezpowrotnie utraciły swoje pierwotne znaczenie: „były trzymane w klatkach, wystawiane na blokach i piedestałach lub sprzedawane na aukcjach z jednych rąk do drugich jak ludzkie transporty, za którymi przybyły przez Ocean Atlantycki”¹¹²⁸. Autor kwestionuje również więź historyczną pomiędzy Brązami a współczesnym Królestwem Beninu: „Dwór królewski Beninu nie jest już tym, czym był przed tragicznym splądrowaniem miasta w roku 1897. Sam Benin zmienił się ponad najśmielsze oczekiwania któregokolwiek z XIX-wiecznych Obów. Znaczenia wielu obiektów są utracone i bardziej interesują naukowców lub polityków niż przeciętnych

¹¹²² *Ibidem*.

¹¹²³ *Ibidem*.

¹¹²⁴ *Ibidem*.

¹¹²⁵ *Ibidem*.

¹¹²⁶ *Ibidem*.

¹¹²⁷ M. Okediji, *On Reparations: Exodus and Embodiment*, „African Arts” 1998, vol. 31, no. 2, s. 10.

¹¹²⁸ *Ibidem*, s. 9.

mieszkańców współczesnego Benin City”¹¹²⁹. W rozważaniach M. Okediji rozwija problem godziwego zadośćuczynienia, stawiając pytanie o gotowość współczesnego Oby do zapłaty zadośćuczynienia potomkom niewolników zbytych w zamian za metal na produkcję Brązów¹¹³⁰.

Ostatnie lata przyniosły transformację w sposobie komunikacji na temat dziedzictwa kultury dotkniętego praktykami kolonialnymi. Krytyka uniwersalnych muzeów stała się częścią dyskursu prowadzonego podczas protestów ruchu Black Lives Matter w 2000 r. Zabójstwo Afroamerykanina George’a Floyda przez funkcjonariusza policji w maju 2020 r. wyzwoliło na całym świecie falę protestów dotyczących sprawiedliwości społecznej i dyskryminacji na tle rasowym¹¹³¹. Społeczny sprzeciw skierowano również przeciwko posągom upamiętniającym osoby reprezentujące kolonialną przeszłość, jak również zbiorom muzealnym i sposobom ich pozyskiwania¹¹³². Muzeum Brytyjskie w związku z pandemią wirusa SARS-CoV-2 pozostawało zamknięte od wiosny do jesieni 2020 r. Przed ponownym otwarciem Muzeum dokonano miejscowych symbolicznych zmian w wystawie czasowej, odzwierciedlających postulaty protestów. Popiersie fundatora pierwotnej kolekcji Muzeum, Hansa Sloane’a, zostało przeniesione z cokółu do gabloty wystawowej opatrzonej opisem uwzględniającym wykorzystywanie przez Sloane’a pracy niewolniczej¹¹³³. Zmiany dotyczyły również opisów umieszczonych w części wystawy stałej Brązów z Beninu. Obecnie panele informacyjne znajdujące się przy benińskich odlewach tablic zatytułowane są „Benin: kolonialny podbój i wojskowa grabież”. Benin City, w słowach Muzeum, cierpiało „okrutną i wyniszczającą okupację, która wywołała wiele ofiar”, podczas gdy ekspedycję Phillipsa określa mianem „wysoce prowokującej”. Już od 2019 r. zauważa się zmianę w postawie Muzeum Brytyjskiego przejawiającą się we współpracy wewnątrz Benin Dialogue Group oraz w przejrzystości komunikacji na temat kontrowersyjnych zbiorów¹¹³⁴.

Analiza zmian w stanowisku Muzeum Brytyjskiego na przestrzeni lat pozwala stwierdzić, że instytucja odeszła od wyrażania wprost negatywnych argumentów restytucyjnych. W aktualnym komunikacie roszczenie przedstawicieli Nigerii nie jest

¹¹²⁹ *Ibidem*.

¹¹³⁰ *Ibidem*, s. 8; por.: J.D. Graham, *The Slave Trade, Depopulation and Human Sacrifice in Benin History: The General Approach*, „Cahiers d’Études Africaines” 1965, vol. 5, cahier 18.

¹¹³¹ Zob. szerzej: Ch. Abraham, *Toppled Monuments and Black Lives Matter: Race, Gender, and Decolonization in the Public Space. An Interview with Charmaine A. Nelson*, „Atlantis” 2021, vol. 42, no. 1.

¹¹³² <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-53219869> (dostęp: 7.03.2022).

¹¹³³ <https://www.theguardian.com/culture/2020/aug/25/british-museum-removes-founder-hans-sloane-statue-over-slavery-links> (dostęp: 7.03.2022).

¹¹³⁴ B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

bezpośrednio kwestionowane. W miejsce podnoszenia argumentów restytucyjnych, oficjalne stanowisko Muzeum Brytyjskiego podkreśla wolę współpracy w ramach instytucji i zapewnienia dostępu do benińskich zbiorów w inny sposób niż fizyczny zwrot obiektów.

4.1.2. Skarb z Magdali

4.1.2.1. Charakterystyka dóbr kultury

W zbiorach Muzeum Brytyjskiego znajduje się około osiemdziesięciu dóbr kultury pochodzących z położonej na północy Etiopii Magdali (obecnie: Amba Mariam), gdzie w drugiej połowie XIX wieku Cesarz Teodor II wybudował fortecę, bibliotekę i skarbiec¹¹³⁵. Teodor II zgromadził w Magdali cenne zbiory tysięcy manuskryptów w etiopskim języku liturgicznym (gyyz, także ge'ez)¹¹³⁶.

Dobra kultury określane zbiorczą nazwą Skarb z Magdali zostały rozproszone pomiędzy brytyjskimi instytucjami kultury i nauki. Jak wskazuje J. Greenfield, złota korona należąca do Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego znajduje się w Victoria and Albert Museum¹¹³⁷, zaś setki egzemplarzy biblii, dawnych pergaminów, książek oraz oprawionych rękopisów przechowywane są w British Library oraz bibliotekach w Oksfordzie (Bodleian Library), Cambridge (Cambridge University Library) i Manchesterze (The John Rylands Library)¹¹³⁸. Sześć rękopisów o ogromnej wartości artystycznej, opisujących m.in. żywoty Jezusa Chrystusa i Maryi znajdują się w Królewskiej Bibliotece w Windsorze¹¹³⁹.

Stanowisko Muzeum Brytyjskiego zawiera informację, że etiopskie muzea nie posiadają dóbr kultury pochodzących z Magdali. W zbiorach Muzeum znajdują się natomiast krzyże procesyjne, kielichy, procesyjne baldachimy, broń, tekstylia, biżuteria, zbytki archeologiczne i tablice stanowiące święte obiekty zgodnie z wiarą Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego.

¹¹³⁵ Stanowisko Muzeum Brytyjskiego w przedmiocie dóbr kultury pochodzących z Magdali opracowano na podstawie oświadczenia dostępnego online: <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/maqdalena-collection> (dostęp: 21.04.2022).

¹¹³⁶ Zob. szerzej: W.K. Brzuski, *Gramatyka języka gyyz (etiopskiego klasycznego)*, Warszawa 1972.

¹¹³⁷ Nr katalogowy obiektu: M.27-2005; zob. szerzej: <https://collections.vam.ac.uk/item/O108443/crown-unknown/> (dostęp: 20.04.2022).

¹¹³⁸ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 134.

¹¹³⁹ Zob. szerzej: E. Ullendorff, *The Ethiopic Manuscripts in the Royal Library, Windsor Castle*, „Rassegna di Studi Etiopici” 1953, vol. 12, s. 71-79.

4.1.2.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

W 1862 r. Cesarz Etiopii Teodor II zwrócił się listownie do Królowej Wiktorii z propozycją zacieśnienia dyplomatycznej więzi pomiędzy Cesarstwem Etiopii a Imperium Brytyjskim¹¹⁴⁰. Prośba ta wynikała z potrzeby wzmocnienia pozycji Etiopii wobec ataków Egipcjan na północne i zachodnie granice państwa, jak również z koncepcji technologicznego rozwoju państwa we współpracy z Europejczykami¹¹⁴¹. Brytyjskie władze, obawiając się ryzyka zakłócenia stosunków z Egiptem, ówczesnym głównym źródłem bawełny na rynku brytyjskim, pozostawiły pismo cesarza bez odpowiedzi¹¹⁴². Milczenie Brytyjczyków zostało zinterpretowane przez Teodora II jako afront, wobec czego rozkazał pozbawienie wolności dwóch brytyjskich wysłanników oraz i kilku innych Europejczyków, w tym misjonarzy, pod zarzutem przygotowywania spisku przeciwko niemu. Działania Cesarza spotkały się ze zdecydowaną reakcją ze strony imperium brytyjskiego w postaci zorganizowanej w roku 1867 ekspedycji karnej, składającej się z 13000 brytyjskich i indyjskich żołnierzy pod przywództwem generała Roberta Napiera, której celem było uwolnienie zakładników i ukaranie Cesarza¹¹⁴³. Podczas decydującej bitwy pod wzgórzem Magdali, stoczonej 10 kwietnia 1868 r., siły brytyjskie pokonały etiopskie wojska, zaś Teodor II wobec poniesionej porażki nawoływał do pokojowego rozwiązania sporu¹¹⁴⁴. Strona brytyjska nalegała jednak na całkowite poddanie się Etiopii oraz ustąpienie cesarza, a wobec odmowy Teodora II, przystąpiono do ataku fortecy w Magdali. Podczas tego etapu inwazji Cesarz Teodor II zmarł śmiercią samobójczą, zaś brytyjskie wojsko zajęło obiekt 13 kwietnia 1868 r.¹¹⁴⁵ Skutkiem ekspedycji karnej było zniszczenie fortecy w Magdali, setki ofiar śmiertelnych wśród etiopskich żołnierzy oraz tysiące rannych¹¹⁴⁶. Jak przyznaje Muzeum Brytyjskie w oficjalnym stanowisku na temat pozyskania etiopskich dóbr kultury, ofiary po stronie brytyjskiej były nieliczne.

¹¹⁴⁰ R. Pankhurst, *Ethiopia, the Aksum Obelisk, and the Return of Africa's Cultural Heritage*, „African Affairs” 1999, vol. 98, s. 230.

¹¹⁴¹ *Ibidem*.

¹¹⁴² *Ibidem*; zob. szerzej: P. Arnold, *Prelude to Magdala. Emperor Theodore of Ethiopia and British diplomacy*, London 1991.

¹¹⁴³ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 134; zob. szerzej: F. Myatt, *The Abyssinian War 1868*, London 1970.

¹¹⁴⁴ R. Pankhurst, *Ethiopia, the Aksum Obelisk...*, s. 230.

¹¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹¹⁴⁶ Zob. szerzej: V. Matthies, *The Siege of Magdala: The British Empire Against the Emperor of Ethiopia*, Princeton 2012.

W świetle powyższych okoliczności należy stwierdzić, że pomimo braku formalnego podporządkowania właściwego dla systemu kolonialnego między imperium brytyjskim a Cesarstwem Etiopii, faktyczny układ sił politycznych oraz nieproporcjonalność reakcji militarnej wojsk brytyjskich pozwalają rozpatrywać sprawę dóbr kultury utraconych w wyniku bitwy pod Magdala przede wszystkim w związku z ówczesną pozycją Wielkiej Brytanii jako kolonialnej potęgi¹¹⁴⁷.

Zachowane wspomnienia uczestników zdarzeń opisują szeroko zakrojone plądrowanie fortecy i kościoła przez żołnierzy oraz okradanie wyzwolonych zakładników¹¹⁴⁸. Splądrowano całą fortecę oraz sąsiadujące świątynie, a ciało Teodora II odarto w całości z szat i kosztowności¹¹⁴⁹. Wiele spośród zagrabionych obiektów zostało następnie sprzedanych, zaś pozyskane ze sprzedaży środki przeznaczono na nagrody dla wojska. Głównym nabywcą dóbr kultury był Richard Rivington Holmes - członek ekspedycji w oficjalnej roli archeologa i asystent Departamentu Rękopisów w Muzeum Brytyjskim. R.V. Holmes powrócił do Wielkiej Brytanii z bogatą kolekcją dóbr z Magdali, w tym z ponad trzystoma rękopisami, regaliami, świętymi naczyniami i przedmiotami liturgicznymi.

Dobra kultury z Magdali trafiły do zbiorów Muzeum Brytyjskiego za sprawą R.V. Holmesa, kapitana Tristrama Speedy'ego i indyjskiego Sekretarza Stanu w roku 1868¹¹⁵⁰. Wskutek działań Holmesa w Etiopii, Muzeum Brytyjskie oraz British Library nabyło 350 etiopskich manuskryptów, wiele spośród nich w wyjątkowych oprawach. Kolejne 6 manuskryptów trafiło do Royal Library w Zamku Windsor. Robert Napier przekazał zaś kolejne manuskrypty na rzecz cesarza Niemiec, Royal Library w Wiedniu oraz Bibliotheque Nationale w Paryżu¹¹⁵¹. Niemal 200 innych tomów został nabytych przez Bodleian Library w Oksfordzie, Cambridge University Library, John Rylands Library w Manchesterze oraz do kilku innych mniejszych kolekcji w Wielkiej Brytanii. Niektóre spośród manuskryptów zawierały rozległy materiał archiwalny, w tym rejestry podatkowe Teodora II, stanowiący cenne źródło informacji w przedmiocie Etiopii i etiopskiej sztuki¹¹⁵².

¹¹⁴⁷ Zob. S. Frost, 'A Bastion of Colonialism'. *Public Perceptions of the British Museum and its Relationship to Empire*, „Third Text” 2019, vol. 33.

¹¹⁴⁸ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/maqdala-collection> (dostęp: 13.03.2022).

¹¹⁴⁹ Association for the Return of the Ethiopian Maqdala Treasures, *Memorandum submitted by the Association for the Return of the Ethiopian Maqdala Treasures (AFROMET)* (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. III, appendix 51.

¹¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹¹⁵¹ *Ibidem*.

¹¹⁵² Zob. szerzej: R. Pankhurst (ed.), *Tax Records and Inventories of Emperor Téwodros of Ethiopia (1855-1868)*, London 1979.

Łup obejmował również dwie korony i inne królewskie nakrycie głowy, należące najprawdopodobniej do Teodora II, cesarską pieczęć Teodora II, złoty kielich, 10 tablic zrabowanych z kościoła w Magdali, krzyże procesyjne, dwa bogato haftowane namioty Teodora II, 350 manuskryptów i pergaminowych zwojów, ikony oraz pukle włosów Teodora II.

4.1.2.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

Starania o restytucję dóbr kultury utraconych wskutek ekspedycji wojskowej w latach 1867-1868 pierwszy raz podjął cesarz Etiopii Jan IV Kassa, panujący od oku 1871. Wątpiąc w możliwość zwrotu wszelkich zagrabionych dóbr kultury, cesarz 10 sierpnia 1872 zwrócił się pisemnie do Królowej Wiktorii oraz do brytyjskiego ministra do spraw zagranicznych, hrabiego Ganville, o zwrot dwóch szczególnych obiektów – manuskryptu i ikony¹¹⁵³. Manuskrypt „Chwała Królów” („Kebra Nagast”) ma szczególną wartość historyczną, bowiem zawiera notatki i inne dokumenty odnoszące się do Aksum¹¹⁵⁴. Objęta roszczeniem ikona przedstawiająca podobiznę Chrystusa w koronie cierniowej (tytuł w języku gyyz: *Kwer'ata Re'esu*) miała sakralną funkcję ochronną i była zabierana przez etiopskich władców na ryzykowne wyprawy¹¹⁵⁵. W wyniku tej prośby zwrócono jeden z dwóch egzemplarzy manuskryptu, uznawany za mniej wartościowy¹¹⁵⁶.

W roku 1999 w Addis Abebie utworzono Association for the Return of the Magdala Treasures (AFROMET) w celu dochodzenia zwrotu dóbr kultury zajętych przez brytyjskie wojska w roku 1868¹¹⁵⁷. Na czele stowarzyszenia stanął Richard Pankhurst, specjalista w dziedzinie kultury etiopskiej. W maju 2000 r. przedstawiciele AFROMET zwrócili się do Committee on Culture, Media and Sport w formie memorandum, zawierającego apel o zwrot wszelkich dóbr kultury utraconych w wyniku ekspedycji Napiera w latach 1867-1868¹¹⁵⁸.

Apel o zwrot w szczególności podkreślał argument ze sprawiedliwości, wywodzony z naruszenia prawa oraz czynów niegodziwości względem wartości religijnych:

¹¹⁵³ Memorandum submitted by the Association...

¹¹⁵⁴ Zob. szerzej: G. Hausman (ed.), *The Kebra Nagast: The Lost Bible of Rastafarian Wisdom and Faith*, New York 2020.

¹¹⁵⁵ Zob. szerzej: R. Pankhurst, *The History of the Kwer'ata Re'esu: An Ethiopian Icon*, „African Affairs”, vol. 81, iss. 322.

¹¹⁵⁶ Memorandum submitted by the Association...

¹¹⁵⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 134; zob.: <http://www.afromet.info> (dostęp: 13.03.2022).

¹¹⁵⁸ Memorandum submitted by the Association...

„(...) AFROMET pragnie podkreślić, że splądrowanie położonej na górze fortecy Cesarza Teodora w 1868 w żaden sposób nie może być usprawiedliwione na podstawie prawa międzynarodowego, dlatego też jesteśmy przekonani, że był to akt niesprawiedliwości. Co więcej, podkreślamy, że brytyjskie łupienie Magdali objęło również zabór mienia kościelnego w posiadaniu Kościoła Madhane Alam – Zbawcy Świata – w Magdali, dlatego też było aktem świętokradztwa”¹¹⁵⁹.

AFROMET powołał się również na więź pomiędzy utraconymi dobrami kultury a Etiopczykami:

„Podkreślamy również, że te zagrabione obiekty, korony, manuskrypty, krzyże procesyjne oraz tablice i im podobne, były integralną częścią etiopskiego dziedzictwa kultury, które, jak wierzymy, musi być zwrócone swoim prawdziwym właścicielom – ludowi Etiopii”¹¹⁶⁰.

Podniesiono również argument zapewniający o bezpieczeństwie dóbr kultury w miejscu ich pochodzenia:

„Podkreślamy również, że niezależnie od sytuacji w przeszłości, obecnie Etiopia posiada współczesne biblioteki i muzea, całkowicie zdolne do zachowania łupu niesprawiedliwie zabranego z Magdali”¹¹⁶¹.

Memorandum przytacza również historyczne przypadki zwrotów dóbr kultury stanowiących łup z Magdali, powołując się na argument z konsekwencji:

„Brytyjski rząd, choć dotąd najwyraźniej nie skłania się do uznania niemoralności złupienia stolicy Teodora z dzisiejszej perspektywy, uznawał za wygodne, gdy nadarzały się odpowiednie okazje, by wydać kilka przedmiotów łupu, niemal jako obiekty charytatywne. Podczas wizyty Rasa Tafari Makonnena, przyszłego Cesarza Haile Sellassie, do Wielkiej Brytanii w roku 1924, brytyjski rząd zaaranżował wysłanie na rzecz ówczesnego władcy, Cesarza Zawditu, jednej z dwóch koron Teodora. Wybrano tę posrebrzaną, pozwalając, by Victoria and Albert Museum pozostawiło w zbiorach cenniejszą, wykonaną ze złota. Czterdzieści lat później, pod koniec wizyty Królowej Elżbiety w Etiopii w 1965 roku, brytyjski rząd podobnie zaaranżował ofiarowanie przez Jej Wysokość na rzecz Cesarza Haile Sallassie królewskiego nakrycia głowy i pieczęci Teodora”¹¹⁶².

¹¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹¹⁶¹ *Ibidem*.

¹¹⁶² *Ibidem*; zob. R. Pankhurst, *The case for Ethiopia*, „Museum International” 2009, vol. 38, no. 1, s. 60.

AFROMET nie jest jedyną organizacją zwracającą uwagę na dobra kultury zagrabione podczas militarnej ekspedycji Napiera. W 1937 r. w Nowym Jorku ustanowiono Ethiopian World Federation, której celem było odzyskanie obiektów utraconych przez Kościół Etiopski¹¹⁶³.

W roku 2000 Ethiopian World Federation przedstawiło Committee on Culture, Media and Sport memorandum zawierające apel o zwrot obiektów¹¹⁶⁴. Memorandum koncentruje się przede wszystkim na argumentach dotyczących więzi z dobrami kultury etiopskiej i ich niskiej społecznej użyteczności w anglosaskim kręgu kulturowym. Przedstawiciele Ethiopian World Federation wygłosili następujące stanowisko podkreślające więź z dobrami kultury:

„reprezentujemy interes Czarnych z całego świata. Niniejszym wskazujemy, że nasza społeczność tu w Anglii i na całym świecie nie ma dostępu do naszego duchowego i kulturowego dziedzictwa”¹¹⁶⁵.

Uwaga dotycząca więzi z dobrami kultury stanowiła wstęp do wykazania, że przechowywanie dóbr kultury w instytucji muzealnej innego kręgu kulturowego ogranicza potencjał edukacyjny obiektów względem osób, których dziedzictwo rzeczywiście jest przez nie reprezentowane. I tak, przedstawiciele Ethiopian World Federation wygłosili następujące pytania:

„Spośród zrabowanych rękopisów 550 znajduje się w Wielkiej Brytanii. Czy Komisja może udzielić informacji, ile spośród nich jest dostosowanych do nauczania o nich w szkołach? Ilu spośród członków Komisji widziało manuskrypty i ich tłumaczenia? Ilu spośród członków Komisji zna tę sprawę? Czy Komisja ma świadomość, że Królewskie Kroniki Etiopii znajdują się dziś w Anglii?”¹¹⁶⁶.

Ostatecznie Ethiopian World Federation przytacza argument z konsekwencji oparty na innych historycznych przypadkach zwrotów dóbr kultury etiopskiej dokonanych w przeszłości przez brytyjskich władców:

„Królowa Wiktoria zwróciła egzemplarz «The Kebra Nagast Chronicle of Queen of Sheba» na rzecz cesarza Jana IV Kassa. W 1924 r. Król Jerzy zwrócił tron Cesarza Teodora, zaś w 1965 r. Królowa Elżbieta II zwróciła królewskie nakrycie głowy i królewską pieczęć”¹¹⁶⁷.

¹¹⁶³ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 134.

¹¹⁶⁴ <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmcomeds/371/371ap26.htm#n37> (dostęp: 21.03.2022).

¹¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹¹⁶⁷ *Ibidem*.

Wśród argumentów podnoszonych w oświadczeniach dyplomatycznych również pojawiają się te nawiązujące do sprawiedliwości i więzi narodu z utraconymi dobrami kultury. Komunikat ambasady Etiopii w Wielkiej Brytanii z dnia 9 września 2021 r. głosi:

„Grabież Magdali stanowiła wielką niesprawiedliwość XIX wieku i pozostaje blizną na ciepłych i przyjaznych relacjach pomiędzy ludem Etiopii i Wielką Brytanią. Jesteśmy przekonani, że wszystkie obiekty z Magdali powinny odnaleźć swoją drogę do domu, aby zapewnić zakończenie tego etapu dla pokoleń Etiopczyków pozbawionych swojego dziedzictwa i pokrzywdzonych tym bolesnym rozdziałem wspólnej historii¹¹⁶⁸”.

Oficjalne stanowisko Muzeum Brytyjskiego wspomina o kilkukrotnych wizytach w Muzeum delegacji z Etiopii, w tym etiopskiego Ministra Kultury i Turystyki Hiruta Kassawa w marcu 2019 r.

Muzeum Brytyjskie przyznaje, że miały miejsce dyskusje z dyrektorem Muzeum na temat zbiorów pochodzących z Magdali, w tym próśb dotyczących zwrotu obiektów sakralnych. Po spotkaniu z etiopskim Ministrem Kultury i Turystyki w 2019 r. rada powiernicza Muzeum otrzymała raport dotyczący stanu debaty. Rozmowy dotyczyły również poszerzania współpracy między Muzeum a etiopskimi instytucjami. W stanowisku Muzeum wymieniane są współprace z National Museum w Addis Abebie i Institute of Ethiopian Studies.

Stanowisko Muzeum Brytyjskiego nie zawiera argumentów bezpośrednio wymierzonych przeciwko roszczeniom o zwrot dóbr kultury etiopskiej, natomiast przedstawia tezę dotyczącą społecznej użyteczności ekspozycji tych obiektów:

„Etiopskie obiekty na wystawie Muzeum podkreślają i wspierają komunikację na temat różnorodnych tradycji wyznaniowych Etiopii, w tym chrześcijaństwa, islamu, judaizmu i innych religii¹¹⁶⁹”.

Co istotne, oświadczenie Muzeum Brytyjskiego pomija całkowicie fakt przechowywania w miejscu niedostępnym dla zwiedzających, naukowców lub duchownych obiektów uznawanych za święte przez Etiopski Kościół Ortodoksyjny. W tym zakresie nie opowiada zatem na istotne pozytywne argumenty restytucyjne. Aktualna ekspozycja etiopskich dóbr kultury ma miejsce na trzecim piętrze Muzeum Brytyjskiego jako część wystawy poświęconej

¹¹⁶⁸ <https://www.ethioembassy.org.uk/artefacts-looted-in-maqdala-in-1868-to-be-returned-to-ethiopia/> (dostęp 20.04.2022).

¹¹⁶⁹ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/maqdala-collection> (dostęp: 23.04.2022).

kulturze Egiptu, w pokoju nr 66. Wystawa zatytułowana „Chrześcijański Egipt i Etiopia” nie zawiera informacji na temat kontekstu pozyskania zbiorów ani odesłania do treści na temat sporu restytucyjnego.

4.1.2.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego

J. Greenfield zauważa, że zdarzenia, które doprowadziły do grabieży etiopskich dóbr kultury powielają schemat militarnej akcji odwetowej osadzonej w politycznym kontekście dominacji kolonialnej¹¹⁷⁰. Łup z Magdali jedynie pozornie stanowi mienie utracone w wyniku działań wojennych, bowiem akt odebrania dóbr kultury w wyniku konfliktu zbrojnego jest drugorzędny wobec nieproporcjonalnego wykorzystania pozycji imperium brytyjskiego.

Zarzut dotyczący braku społecznej użyteczności przechowywania w Muzeum Brytyjskim dotyczy szczególnie części zbiorów utraconych po bitwie pod Magdałą, którą stanowi dziewięć tablic (ang. *tabots*) – obiektów uważanych za święte repliki tablic zawierających Dziesięć Przykazań i postrzeganych przez Etiopski Kościół Ortodoksyjny za miejsce zamieszkania Boga na Ziemi. Muzeum Brytyjskie, uznając duchową i religijną wartość tych dóbr kultury, nie przedstawia żadnych fotografii dokumentujących ich wygląd, nie zezwala na badanie ich przez naukowców i od 150 lat nie wystawiła ich na publicznej ekspozycji¹¹⁷¹. Tablice mogą być bowiem oglądane lub dotykane jedynie przez duchownych Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego.

Traktowanie Tablic odmiennie w stosunku do reszty zbiorów stanowi okoliczność, z której można wywodzić przesłankę wyłączenia Tablic ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego, jak twierdzą przedstawiciele Scheherazade Foundation – fundacji wspierającej starania o doprowadzenie do zwrotu „skrywanych skarbów religijnych” etiopskiego pochodzenia¹¹⁷². Jak wskazano wcześniej, zgodnie z art. 5 ust. 3 British Museum Act 1963 rada powiernicza Muzeum może dokonywać sprzedaży, zamiany, darowizny lub innego zbycia obiektu stanowiącego część kolekcji Muzeum, jeśli w ocenie rady obiekt jest niezdatny jako część kolekcji Muzeum. Fakt skrywania obiektów, a tym samym brak społecznej użyteczności przechowywanych zbiorów, może być interpretowany jako znamię niezdatności, o której mowa w ustawie.

¹¹⁷⁰ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 134.

¹¹⁷¹ <https://www.matrixlaw.co.uk/news/the-scheherazade-foundation-seeks-legal-opinion-to-have-hidden-religious-treasures-returned-from-the-british-museum/> (dostęp: 20.04.2022).

¹¹⁷² *Ibidem*.

Niniejszy kasus pozwala stwierdzić, że dla dynamiki sporu restytucyjnego znaczenie ma sposób prezentowania spornych obiektów w miejscu ich przechowywania. Spór restytucyjny o skarby z Magdali nie jest odzwierciedlony na wystawie stałej Muzeum Brytyjskiego, w przeciwieństwie do wystawy stałej w skrzydle ściśle poświęconym sztuce afrykańskiej. Fizyczne odseparowanie tych dóbr od pozostałych zbiorów afrykańskich w innej sali, a także szczątkowe prezentowanie dóbr z Magdali na ekspozycji ogranicza świadomość co do istnienia tych obiektów w zbiorach Muzeum Brytyjskiego, ich charakteru, pochodzenia oraz rzeczywistej liczby obiektów pochodzących z grabieży Magdali. Ma to skutek w postaci ograniczonej presji społecznej i dyplomatycznej na uzyskanie satysfakcjonujących rozwiązań w przedmiocie zwrotu dóbr lub międzynarodowej współpracy.

Przykładem narracji przyznającej dojdzie do historycznej krzywdy i nadużyć ze strony brytyjskiej armii była wystawa „Maqdala 1868”, zorganizowana w 2018 roku przez Victoria & Albert Museum, w całości poświęcona obiektom pochodzącym z grabieży Magdali¹¹⁷³. Transparentna narracja wystawy spotkała się z aprobatą ekspertów i opinii publicznej, bowiem klarownie wpisała utratę dóbr kultury w kontekst kolonialnej przemocy¹¹⁷⁴.

Na marginesie należy zaznaczyć, że w marcu 2019 r. National Army Museum w Londynie dokonało zwrotu na rzecz Etiopii pukli włosów Teodora II¹¹⁷⁵. W kwietniu 2018 r. ambasada Etiopii w Londynie wystąpiła do National Army Museum w Londynie z prośbą o zwrot włosów cesarza, które zostały obcięte przez brytyjskiego rysownika po uwiecznieniu przez niego zwłok Teodora II. Pukle zostały przekazane National Army Museum przez rodzinę rysownika¹¹⁷⁶. Prośba o zwrot określiła publiczne prezentowanie włosów tragicznie zmarłego cesarza jako nieludzkie, a motywacją roszczenia była wola pochowania włosów z pozostałymi szczątkami¹¹⁷⁷. Muzeum przychyliło się do prośby o zwrot. Co istotne, National Army Museum nie jest związane ustawowym zakazem deakcesji zbiorów.

¹¹⁷³ <https://www.vam.ac.uk/blog/museum-life/maqdala-1868> (dostęp: 23.04.2022).

¹¹⁷⁴ Zob. B. Phillips, *Loot: Britain...*, Rozdział: *How do you think your ancestors got these?* (epub).

¹¹⁷⁵ <https://www.theartnewspaper.com/2019/03/04/londons-national-army-museum-to-return-emperors-hair-to-ethiopia> (dostęp: 23.04.2022).

¹¹⁷⁶ <https://www.nam.ac.uk/press/national-army-museum-responds-repatriation-request-ethiopia> (dostęp: 23.04.2022).

¹¹⁷⁷ <https://www.theguardian.com/culture/2019/mar/04/uk-museum-agrees-to-return-ethiopian-emperors-hair> (dostęp: 23.04.2022)..

4.1.3. Posągi (*moai*) z Rapa Nui

4.1.3.1. Charakterystyka dóbr kultury

Rapa Nui (Wyspa Wielkanocna) jest wyspą na Oceanie Spokojnym, oddaloną o ponad 3500 km od wybrzeży Chile¹¹⁷⁸. Stała się przedmiotem zainteresowania badaczy po przybiciu do jej brzegów przez duńskiego odkrywcę Jacoba Roggeveena w 1722 r.¹¹⁷⁹. W 1888 r. Rapa Nui zostało anektowane przez Chile¹¹⁸⁰. Park Narodowy Rapa Nui o powierzchni 6,666 ha w 1995 r. został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO¹¹⁸¹. Opis Rapa Nui dostępny w rejestrze UNESCO głosi: „Rapa Nui (...) jest świadkiem wyjątkowego zjawiska kulturowego. Społeczność polinezyjskiego pochodzenia, która osiedliła się tam około 300 r. n.e., stworzyła pełną mocy i wyobraźni oryginalną tradycję stawiania monumentalnych posągów i architektury, wolną od zewnętrznych wpływów. Od X do XVI wieku społeczność ta budowała świątynie i wznosiła ogromne kamienne posągi znane jako *moai*, które utworzyły niezrównany krajobraz kulturowy wciąż fascynujący ludzi na całym świecie”¹¹⁸². *Moai* umieszczane były na ceremonialnych podwyższeniach zwanych *ahu*. Według wierzeń społeczności Rapa Nui są one ożywionymi reprezentacjami postaci ich przodków (*aringa ora*). Na Rapa Nui znajduje się obecnie około 900 *moai*.

W zbiorach Muzeum Brytyjskiego znajdują się dwa posągi. Wywiezione z wyspy statuy znajdują się m.in. również w Musée du quai Branly Jacques Chirac w Paryżu, Smithsonian Institution w Waszyngtonie, Otago Museum w Dunedin, Natural History Museum w Santiago, a także w Musées Royaux d'Art et d'Histoire w Brukseli.

Pierwszym posągiem w zbiorach Muzeum Brytyjskiego – i jedynym udostępnionym jako część stałej ekspozycji – jest Hoa Hakananai'a (w języku rapanui: utracony, ukryty lub

¹¹⁷⁸ Zob. szerzej: A. Marek, *Wyspa Wielkanocna jako współczesny cel turystyczny*, „Słupskie Prace Geograficzne” 2012, vol. 9.

¹¹⁷⁹ Zob. szerzej: B. Peiser, *From Genocide to Ecocide: The Rape of Rapa Nui*, „Energy & Environment” 2005, vol. 16, iss. 3-4; zob. też: A.L. Kaeppler, J.A. Van Tilburg, *The Iconic Tattooed Man of Easter Island*, Melbourne 2018.

¹¹⁸⁰ Zob. szerzej: S.R. Fischer, *Island at the End of the World: The Turbulent History of Easter Island*, London 2006.

¹¹⁸¹ <https://whc.unesco.org/en/list/715/> (dostęp: 13.01.2022).

¹¹⁸² *Ibidem*.

skradziony przyjaciel)¹¹⁸³. Posąg ma 2,42 metra wysokości i 96 centymetrów szerokości¹¹⁸⁴. Jest uznawany za nietypową reprezentację *moai*, bowiem jako jeden z tylko szesnastu znanych posągów wykonany jest z bazaltu, a nie z miększej skały wulkanicznej¹¹⁸⁵. Jest również jedyną rzeźbą powiązaną jednoznacznie z kultem *tangata manu* (człowieka-ptaka), a także jedynym *moai* osadzonym bezpośrednio w ziemi¹¹⁸⁶. W odróżnieniu od innych posągów z Rapa Nui, Hoa Hakananai'a nosi ślady białej i czerwonej farby i jako jedyny został pokryty rzeźbionymi zdobieniami, odwołującymi się do lokalnych wierzeń¹¹⁸⁷. Rzeźba ta uważana jest za najistotniejszy wytwór kultury Rapa Nui, bowiem wyraża dwa duchowe aspekty w jednym przedstawieniu¹¹⁸⁸. Jej kształt odpowiada sakralnej funkcji pozostałych *moai*, będących „żywymi twarzami przodków”, zaś zdobienia na plecach postaci świadczą o kulcie człowieka-ptaka, czyniąc „utraconego przyjaciela” istotnym świadectwem złożonej duchowości społeczności wyspy¹¹⁸⁹. Hoa Hakananai'a eksponowany jest w pokoju numer 24 jako część ekspozycji Muzeum Brytyjskiego opisującej relację człowieka z cyklami życia i śmierci¹¹⁹⁰.

Drugi posąg w zbiorach Muzeum Brytyjskiego to Moai Hava (w języku rapanui: brudny, zbrukany, utracony)¹¹⁹¹. Jego powstanie datowane jest na lata 1100-1600. Posąg wykonany jest z tufu wulkanicznego, typowo wykorzystywanego do rzeźbienia *moai*. Rzeźba wraz z podstawą ma 2 metry wysokości i 107 centymetrów szerokości. *Moai Hava* przedstawia postać (głowę, tors i ręce), odzianą w tradycyjną przepaskę (*hami*). Obiekt nie jest eksponowany na wystawie stałej Muzeum Brytyjskiego, jednak w latach 2011-2018 był prezentowany na wystawach czasowych w Royal Academy, World Museum w Liverpoolu oraz w Manchester Museum¹¹⁹².

¹¹⁸³ Numer katalogowy obiektu: Oc1869,1005.1; Spotyka się również tłumaczenie nazwy posągu jako „Dryfujący Kolega” (*Surfing Fellow*); por. uwagi dot. tłumaczenia nazwy *moai* z języka rapanui: A. Davletshin, *An overlooked image on the Hoa-haka-nana'ia stone statue from Easter Island in the British Museum*, „Rapa Nui Journal” 2012, vol. 26, no. 1, s. 63.

¹¹⁸⁴ https://www.britishmuseum.org/collection/object/E_Oc1869-1005-1 (dostęp: 23.01.2022)

¹¹⁸⁵ A. Davletshin, *An overlooked image...*, s. 57.

¹¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 57 i n; zob. też: M.C. González, *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*, „Museology and the Sacred” 2019, vol. 47, no. 1-2, s. 75.

¹¹⁸⁸ M.C. González, *Museum Performativity...*, s. 75.

¹¹⁸⁹ *Ibidem*.

¹¹⁹⁰ <https://www.britishmuseum.org/collection/galleries/living-and-dying> (dostęp: 23.01.2022).

¹¹⁹¹ Numer katalogowy obiektu: Oc1869,1006.1.

¹¹⁹² https://www.britishmuseum.org/collection/object/E_Oc1869-1006-1 (dostęp: 23.01.2022).

4.1.3.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Obie rzeźby zostały przewiezione z Rapa Nui do Wielkiej Brytanii na pokładzie HMS Topaze w 1868 r.¹¹⁹³ Załoga statku dowodzona przez Richarda Powella eksplorowała wyspę w towarzystwie lokalnej społeczności. 2 listopada 1868 r. autochtoni doprowadzili część ekspedycji do Moai Hava, niemal całkowicie przykrytego ziemią¹¹⁹⁴. 4 listopada część załogi odnalazła Hoa Hakananai'a, który został uznany za doskonały przykład lokalnego rzemieślnictwa¹¹⁹⁵. Okazalszy *moai* stanowił prezent dla Królowej Wiktorii, która zdecydowała, że powinien być eksponowany w Muzeum Brytyjskim¹¹⁹⁶. Moai Hava został zaś przekazany Muzeum Brytyjskiemu przez admiralicję¹¹⁹⁷.

Matías C. González określa kontekst, w którym doszło do wywiezienia *moai* jako jednoznacznie kolonialny¹¹⁹⁸. Rzeźby zostały usunięte z wyspy przy wsparciu załogi statku, misjonarzy rezydujących na wyspie, kolonizatorów i niemal całej nielicznej społeczności Rapa Nui¹¹⁹⁹. Jak podkreśla M.C. González od momentu usunięcia *moai* społeczność Rapa Nui, tj. od stu pięćdziesięciu lat, nie miała możliwości obcowania z Hoa Hakananai'a i Moai Hava zarówno w sensie duchowym, jak i estetycznym¹²⁰⁰.

4.1.3.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

Muzeum Brytyjskie w oficjalnym oświadczeniu przyznaje, że w lipcu 2018 r. przedstawiciele Rapa Nui wnieśli w formie pisemnej prośbę o zwrot zarówno Hoa Hakananai'a jak i Moai Hava¹²⁰¹. W listopadzie 2018 r. w Muzeum Brytyjskim miała miejsce oficjalna wizyta gubernatorki Rapa Nui, Tarity Alarcón Rapu oraz Felipe Warda, ministra Chile do spraw

¹¹⁹³ Zob. szerzej: J.A. Van Tilburg, *Remote Possibilities. Hoa Hakananai'a and HMS Topaze on Rapa Nui*, London 2006.

¹¹⁹⁴ *Ibidem*, s.32.

¹¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 36.

¹¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 3.

¹¹⁹⁷ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/moai> (dostęp: 24.01.2022)

¹¹⁹⁸ M.C. González, *Museum Performativity...*, s. 75.

¹¹⁹⁹ J.A. Van Tilburg, *Lost and found: Hoa Hakananai'a and the Orongo „Doorpost”*, „The Journal of the Polynesian Society” 2014, vol. 123, no. 4, s. 383.

¹²⁰⁰ M.C. González, *Museum Performativity...*, s. 75.

¹²⁰¹ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/moai> (dostęp: 25.01.2022).

zasobów narodowych¹²⁰². W lipcu 2019 r. odbyła się wzajemna wizyta przedstawicieli Muzeum Brytyjskiego na Rapa Nui, gdzie personel muzeum został oprowadzony po miejscach historycznych wyspy celem zapoznania z kulturą rapanui, znaczeniem *moai* i ambicjami lokalnej społeczności¹²⁰³. Od czasu wymiany wizyt trwają rozmowy na temat utworzenia memorandum w przedmiocie porozumienia pomiędzy Muzeum Brytyjskim i społecznością Rapa Nui co do wspólnych projektów w przyszłości¹²⁰⁴.

Podczas konferencji prasowej zorganizowanej przy okazji wizyty przedstawicieli Rapa Nui i Chile w Muzeum Brytyjskim w listopadzie 2018 r. Tarita Alarcón Rapu apelowała, podnosząc argumenty z przynależności kulturowej:

„Moja babcia, która zmarła, mając niemal dziewięćdziesiąt lat, nie miała nigdy szansy zobaczyć swojego przodka. Ja żyję niemal pół wieku i jest to pierwszy raz, kiedy mogę tu przyjechać. (...) Jestem tu jako reprezentantka rządu, jak również pochodzę z Rapa Nui. Przybyliśmy tu, ale jesteśmy tylko ciałem, Wy, Anglicy, posiadacie naszą duszę. Być może moglibyście odesłać go na chwilę, by nasze potomstwo mogło go zobaczyć, jak teraz możliwe było to dla mnie. Tylko dajcie nam szansę, by mógł powrócić. Byłabym wdzięczna, gdybyście przybyli na wyspę, by nas odwiedzić. Jest to bardzo, bardzo odległe miejsce i nie mamy szans, by przyjeżdżać tu często. Przetzymujecie go sto pięćdziesiąt lat. Dajcie nam kilka miesięcy, będziemy mieć chociaż tyle”¹²⁰⁵.

Anakena Manuatomatoma, działaczka komisji rozwoju Rapa Nui wskazuje natomiast na duchową osobistą więź z *moai*, wynikającą z wierzeń społeczności Rapa Nui:

„Chcemy, by muzeum zrozumiało, że *moai* są naszą rodziną, nie tylko kamieniami. Dla nas [posąg – A.P.] jest bratem, a dla nich jest pamiątką lub atrakcją. (...) Gdy dodaje się do wizerunku posągu oczy, w *moai* tchnięta jest energia i stają się żywym wcieleniem przodków, których rolą jest chronienie nas”¹²⁰⁶.

Rząd Chile prezentował w mediach propozycję, zgodnie z którą Hoa Hakananai’a miałyby być zastąpiony w Muzeum Brytyjskim przez jego replikę sporządzoną przez rzemieślników z Rapa Nui. F. Ward stwierdził w listopadzie 2018 r.:

¹²⁰² <https://www.theguardian.com/world/2018/nov/20/easter-island-british-museum-return-moai-statue> (dostęp: 23.01.2022).

¹²⁰³ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/moai> (dostęp: 25.01.2022).

¹²⁰⁴ *Ibidem*.

¹²⁰⁵ Materiał wideo agencji prasowej Reuters: <https://www.youtube.com/watch?v=ju3pe6bq3cQ> (dostęp: 20.04.2022).

¹²⁰⁶ Cyt. za: <https://www.theguardian.com/world/2018/nov/16/moai-easter-island-statue-british-museum-talks-return> (dostęp: 24.01.2022).

„Ludzie Rapa Nui chcą wytłumaczyć władzom muzeum, że *moai* jest żywą duszą tej wyspy. Hoa Hakananai’a funkcjonuje jako ich ambasador i chcemy, by tak pozostało, jednak chcemy zamienić go za *moai* wyrzeźbionego przez rzemieślników z wyspy, by ta reprezentacja była dobrowolna. Jest to bardzo istotne”¹²⁰⁷.

Aktualne stanowisko Muzeum Brytyjskiego pomija możliwość fizycznego zwrotu któregośkolwiek z *moai*. Ogólnym stwierdzeniem odnosi się natomiast do kwestii przynależności kulturowej posągów i niesprawiedliwości historycznej, która stanowi kontekst ich usunięcia:

„Muzeum jest świadome znaczenia Hoa Hakananai’a i Moai Hava dla współczesnej społeczności Rapa Nui i rozumie skutki usunięcia ich z wyspy w 1868 r.”¹²⁰⁸

W dalszej części oświadczenia Muzeum Brytyjskie powołuje się na wolę podtrzymywania naukowej i kulturowej współpracy z artystami, naukowcami i innymi członkami społeczności Rapa Nui. Stanowisko zamyka jednak argument z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości, podkreślający rolę Muzeum Brytyjskiego jako muzeum uniwersalnego:

„Hoa Hakananai’a reprezentuje jedną z wielkich tradycji rzeźbiarskich świata, jak również jest świadkiem całościowego znaczenia kultury rapanui. Jego obecność zwiększa publiczne zrozumienie historii Rapa Nui, przeszłych, teraźniejszych i przyszłych artystycznych osiągnięć jej ludności, a także aktualnych wyzwań dotyczących tej społeczności. Siłą zbiorów Muzeum Brytyjskiego jest ich rozległość i wnikliwe przedstawienie, które pozwala milionom odwiedzających zrozumieć kultury świata i to, jak pozostają w interakcji – poprzez handel, migracje, podboje, pokojową wymianę i na inne sposoby – zarówno w przeszłości jak i obecnie”¹²⁰⁹.

¹²⁰⁷ *Ibidem*.

¹²⁰⁸ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/moai> (dostęp: 25.01.2022).

¹²⁰⁹ *Ibidem*.

4.1.3.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego

M.C. González, odwołując się do społecznej użyteczności i teorii miejsca przeznaczenia, podkreśla, że w momencie usunięcia Hoa Hakananai'a z Rapa Nui, był to wciąż używany przedmiot kultu¹²¹⁰. Posąg odgrywał istotną rolę w rytuale przejścia z dzieciństwa w dorosłość (*poki manu*) oraz rytuałach lub rywalizacjach ku czci człowieka-ptaka (*koro manu*)¹²¹¹. Autor wywodzi, że skoro Hoa Hakananai'a stanowił część ówczesnie praktykowanych obrzędów, fizyczne usunięcie *moai* przyczyniło się do wygaszenia pewnych form kultu, prowadząc do zatracenia kultury ludu Rapa Nui¹²¹².

Podkreśla się, że wywóz rzeźb nastąpił w zbiegu z przemocowymi praktykami chrystianizacyjnymi, przymusową rekrutacją do pracy niewolniczej, głodem i chorobami wywołanymi kontaktem z populacją spoza wyspy¹²¹³. Rzeźby zostały zatem utracone w momencie granicznym historii ludu Rapa Nui, kiedy to wskutek społecznych problemów i odgórnie wprowadzanych praktyk kolonizatorów ciągłość tradycji była niepewna¹²¹⁴. W tych okolicznościach pojawienie się okrętu HMS Topaze i jego załogi nastawionej na eksplorację wyspy nie było postrzegane jako zagrożenie kolonialne, ale jako szansa na poprawienie jakości bytu mieszkańców w trudnych warunkach; dlatego też powodowani trudną sytuacją życiową mieszkańcy Rapa Nui zaprowadzili Brytyjczyków do rzeźb i umożliwili ich transport¹²¹⁵. Autor zauważa jednak, że kontekst tych wydarzeń odzwierciedlony jest w imionach rzeźb, które mieszkańcy przekazali członkom ekspozycji – obie nazwy wskazują bowiem w języku rapanui na „utrąę”, co w jego ocenie miało podkreślić, że przekazane *moai* nie były dobrowolnym darem¹²¹⁶.

Obecnie Hoa Hakananai'a eksponowany jest jako część stałej wystawy tematycznej. Jako jeden z nielicznych obiektów w zbiorach opatrzony jest opisem okoliczności przemieszczenia go z miejsca jego pochodzenia oraz informacją o skierowaniu wobec Muzeum Brytyjskiego prośby o zwrot dobra kultury. Bezpośrednio poniżej posągu znajduje się informacja:

¹²¹⁰ M.C. González, *Museum Performativity...*, s. 76.

¹²¹¹ *Ibidem*.

¹²¹² *Ibidem*.

¹²¹³ *Ibidem*.

¹²¹⁴ J.A. Van Tilburg, *Lost and found...*, s. 392.

¹²¹⁵ M.C. González, *Museum Performativity...*, s. 76.

¹²¹⁶ *Ibidem*.

„W 2018 roku Muzeum otrzymało prośbę o zwrot posągów od ludności Rapa Nui, w tym od Rady Starszych wyspy. Delegacja (...) przybyła do Muzeum Brytyjskiego i podczas wizyty ofiarowała dary dla Hoa Hakananai'a, w tym ziemię z Rapa Nui tu prezentowaną. Rapa Nui ma złożoną historię kolonialną. W 1888 r. została anektowana przez Chile. Dziś Hoa Hakananai'a jest uważany za jednego z najważniejszych duchowo *moai*. Dla wielu Rapanui powrót posągów jest częścią szerszych zmagania, by wzmocnić swoją tożsamość po stuleciach chorób, utraty populacji i kolonizacji. W 2019 r. pracownicy Muzeum odbyli podróż do Rapa Nui w celu odbycia dyskusji, zaś dialog ze społecznością jest w toku”.

Dary dla Hoa Hakananai'a spoczywają w szklanej gablocie usytuowanej przed posągiem. Jest to szczególny wyraz aktywnego kultu i kontynuowania tradycji. Podobnie jak część skarbu z Magdali, *moai* mają aktualnie uznawane głębokie znaczenie religijne. Nie są wyłącznie przedmiotami służącymi do odbywania kultu, obiektami, którym przypisuje się określone właściwości sakralne lub magiczne, jak również nie są jedynie materialnym wyrazem wierzeń danej kultury. Rapanui podkreślają bowiem, że zgodnie z ich wierzeniami są to przedmioty ożywione, będące nośnikiem określonych dusz lub tożsamości. Należy zatem stwierdzić, że w sporze restytucyjnym obiekty tradycyjnie mające duchową tożsamość i uznawane za ożywione nie powinny być traktowane tożsamo z pozostałymi obiektami kultu religijnego. Spór o *moai* dowodzi, że metafizyczny charakter obiektu, pozostający w zbiegu z krzywdzącym sposobem jego odebrania, ma wpływ na dynamikę sporu i sposób informowania opinii publicznej o podejmowanych próbach jego rozwiązania.

4.1.4. Aborygeńska tarcza z Australii

4.1.4.1. Charakterystyka dobra kultury

W sali nr 1 (*The Enlightenment Gallery*) Muzeum Brytyjskiego eksponowana jest aborygeńska tarcza¹²¹⁷. Opis „dawnej tarczy z New South Wales, Australia” (*early shield from New South Wales, Australia*) przedstawiony na stronie internetowej Muzeum Brytyjskiego wskazuje, że jest to tarcza sporządzona z kory i drewna mangrowca czerwonego, datowana na późny wiek XVIII lub początek wieku XIX¹²¹⁸. Dalej opis wskazuje, że „tarcza blisko swojego środka ma otwór, spójny z uderzeniem włócznią”¹²¹⁹. Tarcza ma również mniejszy otwór, bliżej jednego

¹²¹⁷ Numer katalogowy obiektu: Oc1978,Q.839.

¹²¹⁸ Opis tarczy na stronie Muzeum Brytyjskiego wraz ze stanowiskiem dotyczącym zwrotu: <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/early-shield-australia> (2.02.2022).

¹²¹⁹ *Ibidem*.

z końców¹²²⁰. Badania przeprowadzone w ostatnich latach negują dotychczasowe ustalenia co do pochodzenia tarczy i są wpisane w przebieg sporu restytucyjnego, toteż dalsze uwagi na temat proveniencji obiektu ujęto w dalszej części rozważań.

Dobra kultury aborygeńskiej pochodzące z okolic Sydney są rzadko spotykane w muzealnych zbiorach. Włócznie zebrane przez Jamesa Cooka podczas pierwszego kontaktu w Botany Bay znajdują się w Museum of Archaeology and Anthropology (MAA) w Cambridge, zaś w Ethnologisches Museum w Berlinie znajduje się tarcza z tego regionu¹²²¹. Pojedyncze obiekty znajdują się w regionalnych muzeach rozproszonych w Wielkiej Brytanii. Tarcza ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w latach 2015-2016 była wypożyczona na wystawę czasową w National Museum of Australia w Canberze¹²²².

4.1.4.2. Okoliczności włączenia dobra kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Pierwsze Narody Australii i Nowej Zelandii po raz pierwszy zetknęły się z Brytyjczykami w latach 1768-1771 za sprawą osoby Jamesa Cooka, w trakcie odbywanej przez niego pierwszej wyprawy dookoła świata na pokładzie HMS Endeavour¹²²³. W Nowej Zelandii tzw. pierwszy kontakt doprowadził do incydentów skutkujących śmiercią Maorysów w co najmniej dwóch lokalizacjach Północnej Wyspy jeszcze przed końcem października 1769 r.¹²²⁴ W Australii pierwszy kontakt historycznie symbolizuje starcie skutkujące otwarciem przez Brytyjczyków ognia w stronę ludności aborygeńskiej w Botany Bay, Sydney 29 kwietnia 1770 r.¹²²⁵ Podczas tego historycznego zderzenia strony brytyjskiej, wyposażonej w broń palną, z lokalną ludnością, dysponującą drewnianą bronią i tarczami z kory, doszło do konfiskaty przez Brytyjczyków aborygeńskiej tarczy narodu Gweagal, uszkodzonej pociskiem z muszkietu odpalonego z pokładu HMS Endeavour¹²²⁶.

Odkrytą dla świata zachodniego Australię okrzyknięto *terra nullius*, po czym od roku 1788 przystąpiono do sukcesywnie postępującego zajmowania ziemi dotychczas użytkowanej

¹²²⁰ https://www.britishmuseum.org/collection/object/E_Oc1978-Q-839 (2.02.2022).

¹²²¹ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/early-shield-australia> (dostęp: 28.03.2022).

¹²²² <https://www.nma.gov.au/exhibitions/encounters/places/botany-bay> (dostęp: 28.03.2022).

¹²²³ Zob. szerzej: G. Blainey, *The story of Australia's people. The rise and fall of ancient Australia*, Melbourne 2015.

¹²²⁴ Zob. szerzej: J.C. Beaglehole, *The life of captain James Cook*, London 1974.

¹²²⁵ G. Blainey, *The story of Australia's...*, rozdział 16, podrozdział 3 (epub).

¹²²⁶ S. Keenan, *The Gweagal shield*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2017, vol. 68, issue 3, s. 284.

przez rdzenną ludność¹²²⁷. W Nowej Zelandii w 1840 r. zawarto z ludnością maoryską przygotowany przez Brytyjczyków Traktat Waitangi¹²²⁸. Następnie ekspansja kolonialna Korony Brytyjskiej na wyspie połączona z pozbawianiem ludności maoryskiej faktycznego władania ziemią i ruchomościami odbywała się na podstawie zasad organizacyjnych i finansowych określonych w New Zealand Settlements Act 1863 oraz Public Works Land Act 1865¹²²⁹.

Kontakt ludności aborygeńskiej z Brytyjczykami i jego następstwa oceniane są z dzisiejszej perspektywy jako pokoleniowa trauma Pierwszych Narodów Australii i Nowej Zelandii, której brzemień pozostaje odczuwalne dla rdzennej społeczności do dzisiaj. Historyczna niesprawiedliwość stanowi zatem istotny kontekst wszelkich sporów dotyczących utraty dóbr kultury z terytoriów Australii i Nowej Zelandii. Jak wskazuje Sarah Keenan, gdy James Cook dopłynął do wybrzeży kontynentu, aborygeńscy Australijczycy pozostawali wyłącznymi mieszkańcami tej ziemi od ponad sześćdziesięciu tysięcy lat¹²³⁰. Obecnie aborygeńska ludność stanowi jedynie trzy procent populacji Australii, podczas gdy jej znaczna część egzystuje w ubóstwie nieporównywalnym do standardu życia przeciętnego Australijczyka, zaś średnia długość życia wśród ludności aborygeńskiej jest o dziesięć lat krótsza w stosunku do reszty populacji¹²³¹.

4.1.4.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

Roszczenie restytucyjne dotyczące aborygeńskiej tarczy znajdującej się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego zostało podniesione przez osobę fizyczną, tj. Rodneya Kelly'ego, mężczyznę pochodzenia Gweagal. Leah Kelly, Faith Aldridge oraz Rodney Kelly są prawnukami szóstego stopnia Wojownika Coomana, jednego z uczestników zdarzeń w Botany Bay, od którego to

¹²²⁷ Zob. B. Buchan, M. Heath, *Savagery and Civilization: From Terra Nullius to the 'Tide of History'*, „Ethnicities” 2006, vol. 6, issue 1; G. Foley, T. Anderson, *Land Rights and Aboriginal Voices*. „Australian Journal of Human Rights” 2006, vol. 12, iss. 1.

¹²²⁸ Zob. szerzej: D. O'Sullivan, *The Treaty of Waitangi in Contemporary New Zealand Politics*. „Australian Journal of Political Science” 2008, vol 43, issue 2.

¹²²⁹ Zob. szerzej: K. Hooper, K. Kearins, *Financing New Zealand 1860–1880: Maori Land and the Wealth Tax Effect*. „Accounting History” 2004, vol. 9, iss. 2.

¹²³⁰ S. Keenan, *The Gweagal shield...*, s. 284.

¹²³¹ *Ibidem*; zob. też: W. Kealy-Bateman et al., *Should we be Royal?*, „Australasian Psychiatry” 2021, vol. 29, issue 4.

według zachowanych archiwaliów odebrano przebitą pociskiem tarczę¹²³². Roszczenie Rodneya Kelly'ego zostało wsparte przez wspólnotę Gweagal. Przed przystąpieniem do szczegółowej analizy przebiegu sporu restytucyjnego należy wstępnie zaznaczyć, że w aktualnym stanowisku Muzeum Brytyjskie jednoznacznie zaprzecza, by aborygeńska tarcza w zbiorach muzeum była tą zarekwirowaną przez załogę HMS Endeavour w związku z pierwszym kontaktem z ludnością aborygeńską w Botany Bay.

Rodney Kelly w imieniu własnym oraz społeczności Gweagal sformułował oficjalne roszczenie o zwrot tarczy oraz aborygeńskich włóczni (w zbiorach Museum of Archaeology and Anthropology w Cambridge) 25 października 2016 r. podczas spotkania z zastępcą dyrektora Muzeum Brytyjskiego i kuratorami. Treść przedstawionego żądania została opublikowana za łamach stron internetowych poświęconych działaniom aborygeńskich społeczności¹²³³.

Należy szczególnie zwrócić uwagę na pierwsze zdania oświadczenia Rodneya Kelly'ego, bowiem zawierają one wyraźny kierunek argumentacji przedstawianej w całości apelu o zwrot aborygeńskiej tarczy. W zdaniu otwierającym oświadczenie z dnia 25 października 2016 r. Rodney Kelly podkreśla swoje aborygeńskie korzenie, wynikający z nich tytuł do kulturowego dziedzictwa oraz osobistą więź genealogiczną z Wojownikiem Coomanem:

„Jestem Murrum z ludu Dweagal, strażnikiem ziemi Kamay, prawnikiem szóstego stopnia Wojownika Coomana”.

Kolejne zdanie wprowadzające odwołuje się wprost do argumentu ze sprawiedliwości:

„Pragnę zaoferować szacunek oraz szansę na pomoc w uzdrowieniu krzywd przeszłości, wyrządzonych moim ludziom.”

Przynależność kulturowa, narodowa i osobista omawianej tarczy oraz potrzeba naprawienia historycznych krzywd stanowią trzon pozytywnych argumentów restytucyjnych w niniejszej sprawie.

¹²³² E. Pearson, *Old Wounds and New Endeavors: The Case for Repatriating the Gweagal Shield from the British Museum*, „Art Antiquity and Law” 2016, vol. 21, iss. 3, s. 207; zob. J.C. Beaglehole (ed.), *The Endeavour Journal of Sir Joseph Banks 1768-1771, vol. II*, Sydney 1963, s. 133.

¹²³³ Oświadczenie Rodneya Kelly'ego opracowano na podstawie treści opublikowanej online: <https://sovereigntyparliam.wixsite.com/firstcontact1770/single-post/2016/10/25/statement-to-british-museum-regarding-gweagal-repatriation-october-25th-2016> (dostęp: 2.02.2022).

Argument ze sprawiedliwości odwołuje się zarówno do symbolicznego i traumatycznego przebiegu wydarzeń podczas pierwszego kontaktu Jamesa Cooka z ludnością aborygeńską, jak i wszelkich konsekwencji kolonialnej okupacji Australii dla rdzennych mieszkańców kontynentu:

„Tarcza Gweagal jest punktem wyjścia o potencjale otwarcia dyskursu na temat tragicznej historii współczesnej rdzennych Australijczyków pod wpływem kolonizacji. Muzeum Brytyjskie musi mieć świadomość, że ten obiekt ma przed sobą istotną kulturową pracę do wykonania w Australii”.

Dalej:

„Przez 246 lat od przybicia przez Cooka do brzegu, wszystko w Australii uległo zmianie. Moi ludzie, pierwotni mieszkańcy, teraz mierzą się z przerażającym wskaźnikiem inkarceracji, epidemią uzależnienia od narkotyków i alkoholu, egzystencją w ubóstwie, zależnością od pomocy socjalnej, utratą języka, kultury, obrzędów i stylu życia, industrialnym gwałtem i grabieżą naszego uświęconego krajobrazu aż do granicy ekologicznej zagłady i masowego wymierania. Winę za to ponosi bez wątpienia imperium brytyjskie”.

Autor zwraca również uwagę na problem perspektyw i narracji dotyczących historycznych zdarzeń, podejmując niemal literacką próbę przedstawienia wersji historii odczuwanej przez rdzenną ludność Australii:

„Historia jest zawsze pisana przez zwycięzców. To, czego nie powiedziano, to wersja historii opowiedziana przez Moich Ludzi. Nasza historia. (...) Mówię do Was w imieniu moich Przodków i mojego plemienia. Jest 28 kwietnia 1770 r. Pierwszy pocisk wypalony z muszkietu nad australijską ziemią wybrzmiał nad ziemią później znaną jako Botany Bay, ogłaszając przybycie imperium brytyjskiego. Ten pierwszy pocisk przebił drewnianą tarczę, trzymaną przez mojego przodka, jednego z pierwszych rdzennych Australijczyków widzianych kiedykolwiek przez białego człowieka. Był to dzień, który zmienił Australię na zawsze. Dla moich ludzi była to zmiana na najgorsze”.

Argument z przynależności kulturowej podkreśla szczególną więź pomiędzy dzisiejszą ludnością aborygeńską a fizycznymi świadectwami utraconej kultury:

„Nie znacie naszych dziejów. Tylko my możemy opowiadać naszą historię. Nasze dzieje noszone są w naszych umysłach i naszych sercach i były przekazywane przez tysiące i tysiące lat. Nasze artefakty są pozostałościami dawnej kultury, która została zdziesiątkowana przez kolonialną inwazję”.

A także:

„Dziś wiele, wiele aborygeńskich osób w Australii próbuje odnaleźć, kim są, skąd przybywają i jak połączyć się ze swoją historią. Ponieważ historia ta była im skradziona”.

Rodney Kelly łączy również argument z przynależności kulturowej z argumentem z miejsca przeznaczenia:

„Podstawą aborygeńskich przekonań jest to, że artefakty muszą być przechowywane w państwie, w którym zostały wytworzone, jako że kształtują niekończącą się historię tego miejsca. Częścią naszej kultury jest to, że nasze artefakty i narzędzia są pozostawiane na ziemi, by mogły być podniesione w miarę potrzeby”.

Roszczenie Rodneya Kelly’ego ma również oparcie w argumente z przynależności osobistej:

„To mój przodek, Wojownik Cooman z dawnego ludu Gweagal, stał na plaży tego dnia w 1770 r. i sprzeciwił się przybiciu do brzegu przez Cooka, broniąc naszej ziemi przed ludźmi z obcego plemienia”.

Rodney Kelly podnosi także argument ze społecznej użyteczności:

„Moi ludzie cierpią, a nasza kultura umiera. Potrzebujemy naszych artefaktów z powrotem, aby na nowo połączyć naszą kulturę. (...) Uzdrawiająca moc, którą ta tarcza reprezentuje dla Aborygeńskiej Australii jest o wiele potężniejsza niż jakakolwiek wartość, którą może ona mieć jako część Muzeum Brytyjskiego i jakakolwiek obca instytucja nie może opowiedzieć lepiej naszej historii niż my sami”.

Dalej autor podnosi argument ze sprawiedliwości ściśle powiązany z argumentem z przynależności kulturowej i narodowej:

„Powodem, dla którego te artefakty są tak istotne dla społeczności Gweagal z Botany Bay jest to, że jesteśmy pierwszymi rdzennymi Australijczykami, którzy zetknęli się z Brytyjczykami i byliśmy pierwszymi, którzy utracili swoją kulturę i język. Nie praktykowaliśmy naszej kultury przez wiele lat. Powoli do nas wraca – słowo po słowie, artefakt po artefakcie. Powoli odzyskujemy swoją kulturę i język. Dla nas artefakty nie są narzędziami. Są tym, kim jesteśmy”.

W końcu, wielowymiarowe znaczenie tarczy jako dobra kultury opisane jest przez Rodneya Kelly’ego w następujący sposób:

„Ma znaczenie dla mojej rodziny jako coś trzymanego przez naszego przodka Coomana, ma znaczenie dla ludu Gweagal jako przetrwanie naszej kultury, ma znaczenie narodowe jako symbol dumy i jedności Pierwszego Narodu Australii i ma znaczenie dla Australii jako przypomnienie prawdziwego charakteru pierwszego kontaktu z tą ziemią i historii jej pierwotnych mieszkańców”.

Roszczenie Rodneya Kelly’ego ma wymiar zarówno osobisty, jak i wspólnotowy. Wskazuje on, że tarcza i inne zwrócone w przyszłości obiekty miałyby być udostępniane na ekspozycji Living Cultural Heritage Museum w Kurnell (Botany Bay). Oczekiwany zwrot miał być dokonany w takim terminie, by obiekty stały się częścią wystawy zorganizowanej z okazji 250 rocznicy inwazji Cooka. W tej formie roszczenie Rodneya Kelly’ego oraz prawo rdzennej ludności Gweagal do dysponowania utraconymi dobrami kultury zostało poparte przez New South Wales Legislative Council oraz Senat Australii¹²³⁴.

W świetle oparcia roszczenia strony aborygeńskiej w dużej mierze na więzi osobistej zstępnego Wojownika Coomana z tarczą oraz szczególnego charakteru okoliczności, w których doszło do jej utraty, aktualne twierdzenia Muzeum Brytyjskiego dotyczące pochodzenia tarczy istotnie zmieniają kierunek debaty.

Stanowisko Muzeum Brytyjskiego w zakresie proveniencji tarczy wskazuje, że mangrowiec czerwony nie rośnie w okolicach Sydney, dlatego też prawdopodobnie tarcza powstała z dala od wybrzeża, głębiej w Nowej Południowej Walii. Muzeum przytacza jednak przekonanie, trwające do roku 2018, jakoby wygląd tej tarczy przypominał jeden z obiektów naszkicowanych w materiałach archiwalnych jako zdobyty podczas podróży Jamesa Cooka w Botany Bay.

Twierdzenie, że tarcza znajdująca się w zbiorach muzeum nie pochodzi z wyprawy Jamesa Cooka popierane jest przez Muzeum Brytyjskie badaniami, których wyniki opublikowano w roku 2018¹²³⁵. Wieloaspektowe badania nad tarczą prowadzone były na żądanie La Perouse Local Aboriginal Land Council przez współpracujących naukowców Muzeum Brytyjskiego, Australian Museum oraz Museum of Archaeology and Anthropology w Cambridge. Zakres badań obejmował między innymi rozmieszczenie gatunku mangrowca czerwonego w Nowej Południowej Walii, dowody na istnienie aborygeńskiej wymiany handlowej w źródłach archeologicznych i źródłach z okresu pierwszego kontaktu, porównawczą analizę znanych tarcz aborygeńskich w zbiorach muzealnych oraz weryfikację

¹²³⁴ E. Pearson, *Old Wounds...*, s. 237 i n.

¹²³⁵ Zob. M. Nugent, G. Sculthorpe, *A Shield Loaded with History: Encounters, Objects and Exhibitions*, „Australian Historical Studies” 2018, vol. 49, issue 1; N. Thomas, *A Case of Identity: The Artefacts of the 1770 Kamay (Botany Bay) Encounter*, „Australian Historical Studies” 2018, vol. 49 issue 1.

archiwaliów pod kątem informacji o najwcześniejszej możliwej dacie nabycia tarczy przez Muzeum Brytyjskie¹²³⁶. W toku weryfikacji wyników dotychczasowych badań oraz treści archiwaliów badacze osiągnęli wniosek, jakoby zebrane dowody proveniencji tarczy nie prowadziły jednoznacznie do wydarzeń w Botany Bay w 1770 r., ale wskazują z większym prawdopodobieństwem na inne scenariusze pozyskania tarczy i przekazania jej do Muzeum Brytyjskiego¹²³⁷. W ocenie badaczy nie zachował się żaden dowód zabrania tarczy w momencie pierwszego kontaktu, jak również nie istnieje zapis włączenia tarczy do zbiorów Muzeum Brytyjskiego¹²³⁸. Przedziurawienie tarczy zostało uznane za wspólną cechę wielu tego typu obiektów poddanych badaniom porównawczym, jak również wykluczono, by otwór w tarczy ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego pochodził od pocisku¹²³⁹. Nie znaleziono również dowodów na wymianę dóbr, która mogłaby doprowadzić do znalezienia się tarczy z mangrowca czerwonego w Botany Bay, oddalonego około pięciuset kilometrów na południe od granicy występowania gatunku tej rośliny¹²⁴⁰.

4.1.4.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego

Spór o zwrot omawianej aborygeńskiej tarczy pozwala na obserwację szczególnych treści i emocji skupionych w odbiorze dobra kultury. Prowadzą one do nadania dyskursowi wyjątkowo delikatnego charakteru, a w konsekwencji uznania go za trudny przypadek. Teoretyczka kultury, Katrina Schlunke opisuje oddziaływanie dóbr kultury utraconych wskutek przemocy kolonialnej, zauważając ich „moc”, która uaktywnia kulturowe skojarzenia, polityczne stanowiska i odpowiedzi, jak również ustalanie się nowych znaczeń¹²⁴¹.

Należy podkreślić, że wykazywany badaniami brak tożsamości przedmiotu, którego dotyczy roszczenie (tarcza Gweagal utracona 28 kwietnia 1770 r. na rzecz załogi HMS Endeavour) oraz przedmiotu w zbiorach Muzeum Brytyjskiego (dawna tarcza aborygeńskiego pochodzenia), nie osłabia podnoszonej przez Rodneya Kelly’ego argumentacji w części dotyczącej naprawienia historycznej niesprawiedliwości, bowiem nie ma wątpliwości co do

¹²³⁶ M. Nugent, G. Sculthorpe, *A Shield Loaded...*, s. 36 i n.

¹²³⁷ *Ibidem*, s. 32.

¹²³⁸ *Ibidem*, s. 34.

¹²³⁹ *Ibidem*, s. 37; zob. też: V.J. Attenbrow, C.R. Cartwright, *An Aboriginal shield collected in 1770 at Kamay Botany Bay: an indicator of pre-colonial exchange systems in south-eastern Australia*, „Antiquity” 2014, vol. 88, iss. 341.

¹²⁴⁰ M. Nugent, G. Sculthorpe, *A Shield Loaded...*, s. 39 i n.

¹²⁴¹ Zob. K. Schlunke, *One strange colonial thing: material remembering and the Bark Shield of Botany Bay*, „Journal of Media & Cultural Studies” 2013, vol. 27, iss. 1.

tego, że obiekt ten znalazł się w muzealnych zbiorach w związku z ekspansją kolonialną imperium brytyjskiego na terytorium Australii. Nieusunięcie wątpliwości co do pochodzenia przedmiotu w zbiorach wywołuje natomiast impas, wynikający z nieustalenia okoliczności, w których doszło do utraty dobra kultury. Aktualne stanowisko Muzeum Brytyjskiego potwierdza tę tezę, bowiem wskazuje, że niezależnie od powiązania tarczy z osobą Jamesa Cooka, ma ona ogromną wartość kulturową jako najprawdopodobniej najstarsza tarcza z Australii w światowych zbiorach¹²⁴².

Muzeum przyznaje również, że symbolizuje ona brytyjską kolonizację Australii i trwające do dziś konsekwencje tych zdarzeń¹²⁴³. Muzeum Brytyjskie nie podejmuje argumentacji popierającej utrzymanie tarczy w zbiorach i zaznacza gotowość do udostępnienia obiektu na wystawy czasowe na podstawie zasad ogólnych wypożyczania zbiorów¹²⁴⁴. Podkreśla przy tym świadomość potrzeby współpracy kulturalnej.

Niniejsza sprawa udowadnia, że trudność sporu restytucyjnego może wynikać z ograniczeń nauki oraz braku informacji na temat dawno przemieszczonego obiektu. Niniejszy obiekt funkcjonował wszak w powszechnym rozumieniu badaczy przedmiotu jako tarcza z Botany Bay aż do roku 2018. Nowe wnioski badań naukowych wpłynęły zaś na wartościowanie zaprezentowanych w sporze restytucyjnym racji.

4.1.5. Kamień z Rosetty

4.1.5.1. Charakterystyka dobra kultury

Kamień z Rosetty (dalej również jako „Kamień”) jest płytą o wymiarach 112,3 cm wysokości, 75,7 cm szerokości, 28,4 cm grubości, wykonaną z granodiorytu w kolorach szarym i różowym¹²⁴⁵. Zachowany Kamień jest fragmentem większej steli z roku 196 p.n.e., na której znajdował się zapis dekretu wydanego w Memfis dnia 27 marca 196 r. p.n.e. przez kapłanów dla uczczenia faraona Ptolemeusza V¹²⁴⁶. Kamień zapisany jest tekstem w dwóch językach – egipskim i greckim. Tekst egipski został zapisany w formie hieroglificznej (14 wierszy)

¹²⁴² <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/early-shield-australia> (5.02.2022).

¹²⁴³ *Ibidem*.

¹²⁴⁴ *Ibidem*.

¹²⁴⁵ Numer katalogowy obiektu: EA24; obiekt udostępniany na wystawie stałej: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA24 (dostęp: 21.02.2022); zob. szerzej: E.A.W. Budge, *The Rosetta Stone in the British Museum*, London 1929.

¹²⁴⁶ R.B. Parkinson, *Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment*, Berkley-Los Angeles 1999, s. 28.

i pismem demotycznym (32 wiersze), zaś jego tłumaczenie, zapisane greckimi majuskułami (54 wiersze), umożliwiło przełom w badaniach nad znaczeniem hieroglifów¹²⁴⁷. Charakterystyczny kształt Kamienia jest efektem przypadkowych zniszczeń – oryginalna krawędź steli widoczna jest jedynie wzdłuż lewej krawędzi, częściowo wzdłuż prawej i szczątkowo na dole obiektu¹²⁴⁸. Ponad połowa dekretu zapisanego hieroglifami została utracona i szacuje się, że oryginalnie hieroglify zajmowały 29 wierszy¹²⁴⁹. Wygląd Kamienia nosi znaki opisanych poniżej okoliczności jego utarty. Na lewej krawędzi widnieją ślady napisu: „Captured in Egypt by the British Army 1801”, na prawej zaś: „Presented by King George III”¹²⁵⁰.

Nazwa Kamień z Rosetty bywa określana jako myląca, bowiem Kamień nie mógł oryginalnie pochodzić z Rosetty (egipska nazwa miasta: Rashid), jako że teren, na którym wzniesiono to miasto nie istniał w okresie ptolemejskim, a jego powstanie było efektem późniejszych procesów geologicznych¹²⁵¹. Uważa się, że stela została przeniesiona do Rosetty wraz z innymi kamiennymi blokami, stanowiącymi materiał budowlany z dawniejszego miasta położonego w głębi lądu¹²⁵². Biorąc pod uwagę, że transportowanie kamienia Nilem było częstą praktyką w starożytnym Egipcie oraz że do tej pory nie zdołano odnaleźć pozostałych fragmentów steli, przyjmuje się, że stela uległa zniszczeniu zanim Kamień dotarł do miejsca jego odnalezienia w Rosetcie¹²⁵³.

Edykt wychwala królewskie cnoty trzynastoletniego Ptolemeusza V z okazji pierwszej rocznicy jego rządów¹²⁵⁴. Celem głoszenia zalet władcy z dynastii wywodzącej się z Macedonii miało być umocnienie jego autorytetu wśród egipskich elit¹²⁵⁵. Ten sam tekst powtórzony jest na steli w trzech różnych formach zapisu, co doprowadziło do kompleksowego badania problemu, które z tych pism było oryginalną wersją tekstu¹²⁵⁶. Podkreśla się, że

¹²⁴⁷ Zob. szerzej: J. Ray, *The Rosetta Stone and the Rebirth of Ancient Egypt*, London 2007.

¹²⁴⁸ R.B. Parkinson, *Cracking Codes...*, s. 26.

¹²⁴⁹ *Ibidem*.

¹²⁵⁰ *Ibidem*, s. 23.

¹²⁵¹ *Ibidem*, s. 26.

¹²⁵² Zob. L. Habachi, *Sais and Its Monuments*, „Annales du Service des Antiquités de l’Égypte” 1943, vol. 42, no. 1.

¹²⁵³ R.B. Parkinson, *Cracking Codes...*, s. 26.

¹²⁵⁴ J. Shuart, *Is All “Pharaoh”...*, s. 679.

¹²⁵⁵ *Ibidem*.

¹²⁵⁶ Zob. R.B. Parkinson, *Cracking Codes...*, s. 30.

wielojęzyczność dekretu odzwierciedla funkcjonowanie Egipcjan w okresie ptolemejskim w dualistycznej kulturze o elementach egipskich i greckich¹²⁵⁷.

W narracjach na temat procesu odszyfrowania hieroglifów wybrzmiewa międzynarodowa rywalizacja na tym polu pomiędzy dwoma badaczami aktywnymi w XIX wieku – Thomasem Youngiem, wybitnym interdyscyplinarnym naukowcem brytyjskiego pochodzenia oraz Jeanem-François Champollionem, francuskim badaczem i lingwistą¹²⁵⁸. Na odczytanie Kamienia z Rosetty złożył się wysiłek wielu badaczy, natomiast uznaje się, że Youngowi zawdzięcza się dostrzeżenie występowania w tekście na Kamieniu imienia Ptolemeusza, a następnie rozszyfrowania pozostałych znaków hieroglificznych dokonał Champollion w roku 1822¹²⁵⁹. Odszyfrowanie Kamienia z Rosetty stanowiło historyczny przełom w egiptologii i umożliwiło rozwinięcie tej dziedziny nauki.

4.1.5.2. Okoliczności włączenia dobra kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Egipt przez stulecia poddawany był wpływowi imperializmu¹²⁶⁰. Szczególnie istotny dla przemieszczenia dóbr kultury był okres rywalizacji sił imperialnych Francji i Wielkiej Brytanii trwający od końca XVIII wieku do połowy wieku XX, kiedy to procedowany był tzw. „gwałt na Egipcie”, polegający na systematycznym wywożeniu starożytnych dóbr kultury do Europy¹²⁶¹. Anna Volante ujmuje Kamień z Rosetty wśród obiektów utraconych w wyniku tego imperialnego konfliktu toczącego się na terytorium Egiptu¹²⁶².

Kamień z Rosetty został odnaleziony w trakcie wyprawy Napoleona do Egiptu w roku 1798, wymierzonej przeciwko Imperium Brytyjskiemu¹²⁶³. Cele wyprawy przytacza Zygmunt S. Zalewski: „12 kwietnia 1798 r. Dyrektorzy skierowali do Bonapartego poufny dekret,

¹²⁵⁷ Zob. szerzej: R.G. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993; J.H. Johnson, *Life in a Multicultural Society: Egypt from Cambyses to Constantine and Beyond*, „Studies in Ancient Oriental Civilization” 1992, no. 51.

¹²⁵⁸ R.B. Parkinson, *Cracking Codes...*, s. 31; A. Robinson, *The Last Man Who Knew Everything*, Oxford 2006; zob. też: H. Kaczmarek, *Manowce polskiej egiptologii XIX wieku. Jerzego Ręczyńskiego „Przekład” tekstu Kamienia z Rosetty*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2002/2003, t. 10/11.

¹²⁵⁹ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA24 (dostęp: 21.02.2022).

¹²⁶⁰ Zob. szerzej: A. Ghosh, *In an Antique Land*, New York 1994; R.L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton 2016; E. Trout Powell, *A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain, and the Mastery of the Sudan*, Berkeley 2003; T. Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge 1991.

¹²⁶¹ Zob. szerzej: P. France, *The Rape of Egypt: How the Europeans Stripped Egypt of its Heritage*, London 1991; B.M. Fagan, *The Rape of the Nile...*

¹²⁶² A. Volante, *Renouncing the Universal Museum's Imperial Past: A Call to Return the Rosetta Stone Through Collaborative Museology*, praca magisterska, University of San Francisco, San Francisco 2018.

¹²⁶³ Zob. szerzej: P. Strathern, *Napoleon w Egipcie*, przeł. T. Hornowski, Poznań 2009.

w którym określili cel bliskowschodnich działań militarnych i politycznych. Wyrażone w tym dokumencie treści nie pozostawiały wątpliwości, jakiego rodzaju działania należało podjąć. W preambule zawarto zwięzłe uzasadnienie konieczności zaatakowania Egiptu. Napisano tam m.in.: «(...) przejąwszy rządy nad Egiptem bejowie ustanowili bliskie relacje z Anglikami, a następnie popadli w całkowitą zależność od nich i w konsekwencji przejawiają otwartą wrogość oraz stosują najstraszniejsze okrucieństwa wobec Francuzów, których poniżają, ograbiają i mordują każdego dnia». Artykuł drugi omawianego dokumentu nakazywał przysłemu dowódcy wojsk francuskich na Bliskim Wschodzie «Wyrzucić Anglików z ich posiadłości w Oriencie, do których zdoła dotrzeć, a przede wszystkim zniszczyć ich faktorie handlowe nad Morzem Czerwonym». George Young słusznie stwierdził pisząc, że: «Celem ekspedycji Napoleona do Egiptu w 1798 r. było (...) zaatakowanie imperium brytyjskiego»¹²⁶⁴.

Obiekt został odnaleziony w czasach napoleońskiej okupacji Egiptu, przez anonimowego francuskiego żołnierza w roku 1799¹²⁶⁵. Odkrycia dokonano podczas robót w ruinach średniowiecznego Fortu Julien w okolicach Rosetty, przy ujściu Nilu¹²⁶⁶. Odnalezioną płytę natychmiast oczyszczono i przetłumaczono grecki tekst inskrypcji¹²⁶⁷. Następnie w sierpniu 1799 r. Kamień został przewieziony do Kairu w celu przeprowadzenia nad nim badań przez naukowców z francuskiego Institut d’Egypte¹²⁶⁸. Szybko zorientowano się, że Kamień ma ogromny potencjał jako przedmiot badań nad hieroglifami i kulturą starożytnego Egiptu¹²⁶⁹.

Chronologia zdarzeń prowadzących do przejęcia Kamienia przez Brytyjczyków, a w konsekwencji przez Muzeum Brytyjskie, jest następująca. Wiosną 1801 roku, po operacjach wojskowych stawiających Kair w bezpośrednim zagrożeniu zniszczeniem, badacze z francuskiej ekspedycji podjęli decyzję o opuszczeniu egipskiej stolicy oraz udaniu się do Aleksandrii wraz z notatkami, badanymi obiektami i zgromadzonymi starożytnymi zabytkami¹²⁷⁰. 31 sierpnia 1801 r. generał Abdallah-Jacques Menou doprowadził do kapitulacji Kairu przed Brytyjczykami, co zadecydowało o porażce wojsk napoleońskich w Egipcie¹²⁷¹.

¹²⁶⁴ Z.S. Zalewski, *Wyprawa Napoleona do Egiptu – element tzw. "Sprawy Wschodniej"*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, vol. 12, nr 1, s. 59 i n; zob. J.C. Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record. vol. I European Expansion, 1535 -1914*, New Haven-London, 1975.

¹²⁶⁵ Zob. szerzej: L. Adkins, R.A. Adkins, *The Keys of Egypt: The Race to Read the Hieroglyphs*, London 2001, s. 34.

¹²⁶⁶ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 118.

¹²⁶⁷ J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 679, s. 680.

¹²⁶⁸ *Ibidem*.

¹²⁶⁹ R.B. Parkinson, *Cracking Codes...*, s. 20.

¹²⁷⁰ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 118.

¹²⁷¹ R.B. Parkinson, *Cracking Codes...*, s. 21.

Warunki zaprzestania działań wojennych zostały określone w pakcie o kapitulacji Aleksandrii z sierpnia 1801 r.¹²⁷² Dokument ten regulował również sytuację dóbr kultury zgromadzonych podczas konfliktu przez stronę francuską. Na podstawie art. XVI paktu Francuzi byli bowiem zobowiązani do przekazania na rzecz Anglików wszelkich znalezisk naturalnych lub stanowiących wytwory człowieka, znalezionych w Egipcie przez Institut d’Egypte¹²⁷³. Francuscy badacze mieli zatem obowiązek przekazania stronie brytyjskiej Kamienia z Rosetty wraz z innymi obiektami sztuki starożytnej, czego w żadnym stopniu nie skonsultowano z rządem egipskim¹²⁷⁴. Początkowo strona francuska zdecydowanie sprzeciwiała się pokojowemu oddaniu obiektów zgodnie z paktem o kapitulacji. Próbowano nawet wykazywać, że Kamień stanowi prywatną własność generała Menou, aby uchronić go przed konfiskatą¹²⁷⁵. Ostatecznie został on przekazany dnia 12 września 1801 r. w obecności brytyjskich badaczy na ręce generała Turnera¹²⁷⁶.

Kamień z Rosetty został następnie przewieziony do Wielkiej Brytanii w lutym 1802 r. na pokładzie okrętu HMS L’Egyptienne, po czym w marcu 1802 r. został umieszczony w siedzibie głównej Society of Antiquaries w Londynie¹²⁷⁷. W czerwcu 1801 r. Kamień z Rosetty wraz z innymi obiektami zdobytymi w Egipcie został oficjalnie powierzony Muzeum Brytyjskiemu przez króla Jerzego III¹²⁷⁸.

Okoliczności utraty Kamienia z Rosetty pozornie dotyczą konfliktu zbrojnego, bowiem przeniesienie jego własności następuje na podstawie aktu kapitulacji. Należy jednak podkreślić, że w rzeczywistości terytorium Egiptu stanowiło przestrzeń rywalizacji pomiędzy dwoma imperiami, a dobro kultury usunięto z kraju jego pochodzenia. Egipt, którego dotyczyła utrata dobra kultury, nie był stroną konfliktu i nie został uwzględniony w ustaleniach prowadzących do wywozu Kamienia.

¹²⁷² Zob. P. Mackesy, *British Victory in Egypt, 1801. The end of Napoleon’s conquest*, London-New York 2002, s. 225 i n.

¹²⁷³ T.H. Turner, *List z dnia 30 maja 1810, London* (w:) C.W. Ceram (ed.), *Hands on the Past: Pioneer Archaeologists Tell Their Own Story*, New York 1975, s. 159; cyt. za: J. Stuart, *Is All “Pharoah”...*, p. 681.

¹²⁷⁴ B.M. Fagan, *The Rape of the Nile...*, s. 81.

¹²⁷⁵ J. Stuart, *Is All “Pharoah”...*, s. 681.

¹²⁷⁶ *Ibidem*.

¹²⁷⁷ *Ibidem*, s. 682.

¹²⁷⁸ R.B. Parkinson, *Cracking Codes...*, s. 22 i n.

4.1.5.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

W przedmiocie Kamienia z Rosetty apele o zwrot miały do tej pory charakter prośby wyrażonej w stosunkach dyplomatycznych, jednak nigdy nie skierowano roszczenia bezpośrednio przeciwko Muzeum Brytyjskiemu¹²⁷⁹. Wymiana argumentów restytucyjnych w niniejszej sprawie toczyła się w przestrzeni mediów, zaś potencjalne pozytywne i negatywne argumenty restytucyjne były przedmiotem naukowych rozważań. W oficjalnych materiałach informacyjnych dostępnych na stronie internetowej Muzeum Brytyjskiego spór o Kamień z Rosetty nie jest wymieniany wśród aktywnych sporów restytucyjnych.

Pierwszy wyrażony publicznie apel o zwrot Kamienia z Rosetty miał być zainspirowany zwrotem do Szkocji Kamienia ze Scone (*Stone of Destiny*, Kamień Przeznaczenia) w 1996 r.¹²⁸⁰ Tego samego roku egipski minister ds. kultury Faruq Hosni, podnosząc argument z konsekwencji w oparciu o ten przykład, poprosił bowiem o analogiczny zwrot do Egiptu Kamienia z Rosetty:

„Zwracamy się do brytyjskiego Premiera o zwrot Kamienia z Rosetty do Muzeum Egipskiego w Kairze, tak jak zwrócił Kamień Przeznaczenia do Szkocji (...) Kair nie podnosi roszczenia co do wszystkich obiektów na wystawie w Muzeum Brytyjskim, a jedynie co do tych wyjątkowych jak Kamień z Rosetty”¹²⁸¹.

Apel ten nie przyniósł rezultatu, natomiast już w roku 1997 odnotowano medialną wypowiedź egipskiego przedstawiciela rządu, popierającą argumenty z najbezpieczniejszego miejsca i społecznej użyteczności na rzecz pozostawienia egipskich dóbr kultury w Londynie. Według relacji prasowej:

„W latach sześćdziesiątych Egipt żądał zwrotu wszystkich siedemdziesięciu tysięcy starożytnych mumii, glinianych naczyń i zwojów przechowywanych w Muzeum Brytyjskim, jednak w ubiegłym tygodniu rzecznik ambasady egipskiej w Londynie powiedział, że są one dobrze utrzymywane i eksponowane w Londynie oraz dodał, że wskutek tego zachęcają ludzi do odwiedzenia Egiptu, by zobaczyć miejsce, skąd pochodzą”¹²⁸².

¹²⁷⁹ J. Ray, *The Rosetta Stone...*, s. 146.

¹²⁸⁰ J. Shuart, *Is All "Pharaoh" ...*, s. 682; zob. szerzej: W. Rodwell, *The Coronation Chair and Stone of Scone: History, Archaeology and Conservation*, Oxford 2013; J. Greenfield, *Return of Cultural...*, s. 135 i n.

¹²⁸¹ *Another stone upturned; Egyptians ask for their Rosetta back*, „Daily Mail (London)” 9.07.1996, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News.

¹²⁸² J. Harlow, *Egypt tells Britain to keep its treasures*, „The Sunday Times (London)”, 23.03.1997, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News.

Zmiana stanowiska co do dochodzenia zwrotu Kamienia nastąpiła wraz z polityczną aktywnością Zahiego Hawassa w roli sekretarza generalnego egipskiej Najwyższej Rady Starożytności¹²⁸³. Od 2003 r. Zahi Hawass zintensyfikował działania zmierzające do zwrotu wybranych dóbr kultury, stanowiących szczególne świadectwa cywilizacji starożytnego Egiptu. Wśród zabytków objętych planem odzyskania były: Kamień z Rosetty, popiersie Nefertiti w zbiorach Muzeum Egipskiego w Berlinie, sklepienie kaplicy z Dendery (tzw. Zodiak z Dendery) w zbiorach Luwru, popiersie Ankhafo (architekta Piramidy Khefren) w zbiorach Museum of Fine Arts w Bostonie, posąg Hemiunu (architekta Wielkiej Piramidy w Gizie) w zbiorach Roemer-Pelizaeus Museum w Hildesheim oraz obelisk z Luksoru znajdujący się na paryskim Place de la Concorde¹²⁸⁴.

W lipcu 2003 r. podczas prywatnej rozmowy z ówczesnym dyrektorem Muzeum Brytyjskiego, Neilem MacGregorem, Zahi Hawass zasygnalizował, że zamierza zwrócić się o zwrot Kamienia z Rosetty¹²⁸⁵. Podczas wykładu przeprowadzonego w Muzeum Brytyjskim Hawass, stosując retorykę odwołującą się do warunków wojny i powołując się na argument z przynależności narodowej oraz nielegalnego wywiezienia, wskazał:

„Jeśli Brytyjczycy chcą być zapamiętani, jeśli chcą odbudować swoją reputację, powinni samodzielnie zaoferować zwrot Kamienia z Rosetty, ponieważ jest on ikoną naszej egipskiej tożsamości. W przeciwnym razie będę zmuszony użyć wobec nich innej strategii. Stadia naszych negocjacji mogą być różne. Nie chcę z nikim walczyć na ten moment, jednak jeśli Muzeum Brytyjskie nie zadziała, wraz z rządem będziemy musieli zastosować bardziej agresywne środki. Nie obchodzi mnie, czy ludzie znają moją strategię – zabytki skradzione z Egiptu muszą powrócić”¹²⁸⁶.

Ze strony egipskiej zaproponowano również tymczasowy kompromis polegający na wypożyczeniu Kamienia z Rosetty na okres trzech miesięcy, a w zamian za zwrot oryginalny obiekt miałby zostać wymieniony na replikę znajdującą się w posiadaniu muzeum w Kairze¹²⁸⁷. Wypożyczenie Kamienia miało uhonorować otwarcie nowego skrzydła Muzeum Egipskiego w 2005 r.¹²⁸⁸

¹²⁸³ Zob. S. Waxman, *Loot. The Battle over Stolen Treasures of the Ancient World*, New York 2008, s.13 i n.

¹²⁸⁴ *Ibidem*, s. 16; zob. też: P. Vallely, *Stonewalled*, „The Independent (London)” 24.07.2003, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News.

¹²⁸⁵ P. Vallely, *Stonewalled*...

¹²⁸⁶ *Ibidem*.

¹²⁸⁷ Ch. Edwardes, C. Milner, *Egypt demands the return of Rosetta Stone*, „Sunday Telegraph (London)” 20.07.2003, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News.

¹²⁸⁸ J. Shuart, *Is All “Pharaoh” ...*, s. 690.

J. Greenfield zauważa, że prośba o zwrot Kamienia z Rosetty spotkała się z odmową strony brytyjskiej z uwagi na brak ścieżki prawnej dla wyzbycia się Kamienia ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego, a także możliwość zapewnianie szerokiego i darmowego dostępu do obiektu ogromnej liczbie zwiedzających w Londynie¹²⁸⁹. Vivian Davies, ówczesny kurator Departamentu Starożytnego Egiptu i Sudanu (*Department of Ancient Egypt and Sudan*) posłużył się argumentem z ustawowego zakazu deakcesji zbiorów:

„Chcielibyśmy współpracować z Egipcjanami na tyle na ile pozwala nam prawo. Jest to to samo prawo, które stosuje się w sprawie Marmurów Elgina – the British Museum Act z 1963 roku”¹²⁹⁰.

W swojej wypowiedzi kurator powołał się również na argument z upływu czasu:

„Czy Kamień z Rosetty zostanie zwrócony? Powiedziałbym, że na ten moment nasze priorytety są inne. Raczej współpracujemy z naszymi egipskimi kolegami nad zachowaniem dziedzictwa współcześnie niż koncentrujemy się na problemach – czy nawet kłopotach – które są bardzo stare”¹²⁹¹.

W roku 2003 brytyjska prasa podkreślała również aspekt społecznej użyteczności w debacie o zwrot Kamienia. Charlotte Edwardes oraz Catherine Milner wskazują:

„Gdyby Kamień został przeniesiony, byłby oglądany przez mniejszą liczbę ludzi niż dzisiaj: muzeum w Kairze odwiedza rocznie około 2,5 miliona osób, natomiast Muzeum Brytyjskie odwiedzane jest rocznie przez 5,5 miliona zwiedzających”¹²⁹².

W 2007 r. Egipt zasygnalizował zamiar zwrócenia się w przyszłości do zachodnich muzeów o wypożyczenie starożytnych dóbr kultury w związku z otwarciem nowego Muzeum Egipskiego lub Muzeum Atum¹²⁹³. W 2009 roku apel o wypożyczenie został za pośrednictwem mediów ponowiony w kontekście powodzenia egipskiego roszczenia względem Luwru o zwrot fresków utraconych przez Egipt w latach osiemdziesiątych XX wieku w wyniku przestępstwa¹²⁹⁴.

¹²⁸⁹ J. Greenfield, *Return of Cultural...*, s. 119.

¹²⁹⁰ Ch. Edwardes, C. Milner, *Egypt demands...*

¹²⁹¹ *Ibidem*.

¹²⁹² *Ibidem*.

¹²⁹³ *Ibidem*.

¹²⁹⁴ S. al-Atrush, *Egypt asks British Museum for the Rosetta Stone after Louvre victory*, „The Daily Telegraph (London)”, 10.10.2009, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News.

Wówczas Zahi Hawass zakwestionował również prestiż warunków przechowywania Kamienia z Rosetty w Muzeum Brytyjskim przed podnoszeniem przez Egipt roszczeń o jego zwrot:

„Trzymali go w ciemnym, źle oświetlonym pokoju do momentu, gdy się pojawiłem i o niego poprosiłem. Nagle stał się dla nich ważny”¹²⁹⁵.

W 2009 r. Zahi Hawass w wywiadzie dla programu informacyjnego telewizji Al Jazeera podniósł argument ze sprawiedliwości, uniwersalny dla utraty starożytnych egipskich dóbr kultury:

„Unikatowe artefakty tego typu były zabrane w czasach imperializmu, w czasach ludzkich kłamstw i czasach kradzieży. W XXI najwyższy czas, by ludzie otworzyli oczy i powiedzieli: «musimy oddać sprawiedliwość tym krajom, które przedtem były gwałcone»”¹²⁹⁶.

Relacjonując kolejny etap sporu, brytyjska prasa podkreśliła, że europejscy kuratorzy zgłaszali obawy co do sposobu, w jaki dobra kultury są w Egipcie przechowywane i zabezpieczane¹²⁹⁷. Odwołując się do argumentu z najbezpieczniejszego miejsca zauważano, że ówczesnie w Muzeum Egipskim w Kairze turystów od obiektów nie oddzielała żadna bariera i wielu z nich dotyka obiektów na wystawie¹²⁹⁸.

Roy Clare, dyrektor Museums, Libraries and Archives Council w odpowiedzi na informacje udzielone w mediach przez Zahiego Hawassa sformułował istotne w sprawie negatywne argumenty restytucyjne¹²⁹⁹. Podkreślił również, że rada powiernicza Muzeum Brytyjskiego mogłaby zdecydować o wypożyczeniu Kamienia, jednak taka prośba nigdy nie wpłynęła do Muzeum. Wówczas rozważeniu miałyby zostać poddane ryzyka dla bezpieczeństwa obiektu, jak również prawdopodobieństwo jego zwrócenia po okresie wypożyczenia w kontekście publicznych wypowiedzi Zahiego Hawassa¹³⁰⁰.

¹²⁹⁵ S. Frenkel, *Egypt ignores rebuff and demands Rosetta Stone*, „The Times (London)”, 8.12.2009, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News.

¹²⁹⁶ ang.: *Unique artifacts like this were taken in the time of imperialism and the time of people cheating and the time of stealing. It is the time that in XXI century people should open their eyes and say: “we have to give the right to these countries that were raped before”*; wywiad dla stacji Al Jazeera z dnia 9 grudnia 2009 r., dostępny na platformie YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=_XnMcTa5Vd8 (dostęp: 26.02.2022).

¹²⁹⁷ S. Frenkel, *Egypt ignores rebuff...*

¹²⁹⁸ *Ibidem*.

¹²⁹⁹ R. Clare, *The Rosetta Stone can be shared where it is*, „The Daily Telegraph (London)”, 10.12.2009, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News.

¹³⁰⁰ *Ibidem*.

W pierwszej kolejności R. Clare podniósł argument z prawa własności:

„Kamień z Rosetty został nabyty odpowiednio i jego proveniencja w zbiorach Muzeum Brytyjskiego jest bezsporna”¹³⁰¹.

Dyrektor Museums, Libraries and Archives Council podkreślił również w szerokim rozumieniu znaczenie nakładów, które w ramach Muzeum Brytyjskiego jako instytucji naukowej pozwoliły na jak najpełniejsze czerpanie z Kamienia z Rosetty jako przedmiotu badań:

„Decyzja o zwrocie Kamienia nie dotyczy jednak wyłącznie techników tytułu własności. Poprzez swój naukowy charakter Muzeum Brytyjskie ogromnie rozwinęło nasze rozumienie znaczenia Kamienia z Rosetty. Ponieważ całe zbiory Muzeum poddawane są badaniom i szczegółowemu studiowaniu posiadamy zasoby większe niż suma obiektów w zbiorach, dom dla procedur badawczych, możliwość dyskusji i wzajemnej weryfikacji, co pomaga tchnąć życie w te nieożywione obiekty”¹³⁰².

Dalej podkreślono również społeczną użyteczność brytyjskich instytucji naukowych umożliwiających międzynarodowe programy wymiany kadry naukowej oraz współpracę profesjonalistów:

„Muzea i organizacje kulturalne w Wielkiej Brytanii są aktywnie zaangażowane w wymiany z partnerami z całego świata, co pomaga w budowaniu globalnego rozumienia światowego dziedzictwa kulturowego. W ten sposób kultury są łączone, narody przyciągane do siebie, a nad podziałami powstają mosty. Istotnie, Muzeum Brytyjskie jest efektywnym orędownikiem międzynarodowego dialogu kulturowego i rozwoju”¹³⁰³.

Uwagi R. Clare na temat międzynarodowej współpracy badawczej zmierzają do argumentacji z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości:

„Nie chodzi o zatrzymywanie obiektów, ale o dzielenie się ich historiami. Własność danych artefaktów ma obecnie o wiele mniejsze znaczenie niż fakt, że ludzie mogą się nimi cieszyć, być nimi olśniewani lub bawieni, a także przybliżani do prawdziwego rozumienia dziedzictwa, które wiąże nas wszystkich”¹³⁰⁴.

¹³⁰¹ *Ibidem.*

¹³⁰² *Ibidem.*

¹³⁰³ *Ibidem.*

¹³⁰⁴ *Ibidem.*

Argument z dziedzictwa ludzkości został również podniesiony przez Richarda Falkinera, historyka, specjalistę do spraw starożytności w wypowiedzi dla programu informacyjnego telewizji Al Jazeera w 2009 r.:

„to muzeum całego świata i jedynie przypadkiem jest brytyjskie, to jest znajduje się w Londynie. Ale jest to centrum kultury świata (...) można powiedzieć - centrum kultury świata najwyższej jakości”¹³⁰⁵.

W roku 2018 pojawiły się doniesienia prasowe o możliwym zgłoszeniu roszczenia o zwrot Kamienia z Rosetty przez dyrektora nowego Grand Egyptian Museum¹³⁰⁶. Prośba o zwrot nie wpłynęła jednak bezpośrednio do Muzeum Brytyjskiego. Dwa lata później Eltayeb Abbas, dyrektor do spraw archeologicznych Grand Egyptian Museum udzielił wypowiedzi wyrażającej przekonanie, że Kamień z Rosetty nigdy nie powróci do Egiptu; dodał jednak, że eksponowanie starożytnych dóbr kultury egipskiej w zachodnich muzeach zachęca do odwiedzenia kraju ich pochodzenia¹³⁰⁷.

4.1.5.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego

Sprawa Kamienia z Rosetty jest przykładem sporu toczącego się głównie w przestrzeni medialnej. Wypowiedzi uczestników odwoływały się do możliwości prowadzenia negocjacji lub podejmowania innego rodzaju narzędzi dyplomacji kulturalnej, jednak dostępne informacje nie pozwalają stwierdzić, czy incydentalne wypowiedzi kierowane do mediów lub publiczności kiedykolwiek skonkretyzowano poprzez próbę polubownego rozwiązania sporu. Nie sposób jednak przeoczyć, że Muzeum Brytyjskie nie zostało aktywnie zaangażowanym uczestnikiem tych procedur, co też sygnalizowali jego przedstawiciele przy okazji udzielania większości wypowiedzi dla prasy.

Nieostry charakter dialogu na temat Kamienia z Rosetty pozwala wyciągnąć dwa wnioski dotyczące sporów o restytucję dóbr kultury. W pierwszej kolejności należy zauważyć, że niesprecyzowanie adresata roszczenia restytucyjnego oraz nieprzedłożenie precyzyjnego wniosku o zwrot lub wypożyczenie Kamienia doprowadziło do niepodjęcia formalnej

¹³⁰⁵ ang. *It is a world museum that happens to be British, i.e. it is in London. But it is a world cultural centre, (...) some may argue - the top world cultural centre*, wywiad dla stacji Al Jazeera z dnia 9 grudnia 2009 r., dostępny na platformie YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=_XnMcTa5Vd8 (dostęp: 26.02.2022).

¹³⁰⁶ D. Sanderson, *Return the Rosetta Stone, say Egyptians*, „The Times London” 7.11.2018.

¹³⁰⁷ S. Sleight, *Rosetta Stone will never return to Egypt, says expert at £1bn museum*, „The Evening Standard (London)” 25.02.2020.

procedury rozważenia roszczenia lub sformułowana propozycji kompromisu. Muzeum Brytyjskie, któremu powierzony jest obiekt, nie zostało zaangażowane w spór, co sprawiło, że roszczeniu nie nadano biegu. Co więcej, poddawane analizie apele o zwrot Kamienia mówią o zamiarach wystąpienia z roszczeniem restytucyjnym lub zawierają ogólne stwierdzenia o tym, że dobra kultury starożytnego Egiptu powinny powrócić do kraju pochodzenia. Należy stwierdzić, że nieprecyzyjne doniesienia prasowe nie powinny być postrzegane jako samodzielne przesłanki wszczynania przez muzea odpowiednich procedur dotyczących restytucji dóbr kultury. Brak skonkretyzowanych działań mógł stanowić czynnik decydujący o niepowodzeniu roszczenia. Po drugie, nieostrość próśb o zwrot Kamienia z Rosetty prowadzi do wniosku, że spór restytucyjny niekiedy wymyka się poszczególnym ścieżkom rozwiązywania sporów. Pojedyncza wypowiedź postulująca zwrot dobra kultury może wszak doprowadzić do podnoszenia argumentów restytucyjnych nie tylko przez strony sporu restytucyjnego, ale również przez opinię publiczną i badaczy przedmiotu¹³⁰⁸. W przyszłości spór restytucyjny może przybrać postać skonkretyzowanej procedury, a wówczas argumentacja uformowana na płaszczyźnie teoretycznej może zostać przeniesiona na grunt sporu i przyjmowana przez strony za własną.

Cechą sporu o Kamień z Rosetty jest również stosowanie przez stronę egipską reprezentowaną przez Zahiego Hawassa silnie oddziałującej terminologii, odwołującej się do wojny oraz historycznej niesprawiedliwości przy jednoczesnym całkowitym pominięciu w argumentacji restytucyjnej okoliczności nabycia Kamienia z Rosetty przez Muzeum Brytyjskie lub legalności nabycia tytułu prawnego do dobra kultury, co może wynikać z formułowania próśb w skoncentrowanych komunikatach medialnych. Pomimo stosowania przez Zahiego Hawassa określeń „grabieży”, „kradzieży”, „kłamstwa” lub „gwałtu”, w trakcie wymiany argumentów dotyczących zwrotu Kamienia z Rosetty nie padł zarzut braku tytułu prawnego Muzeum Brytyjskiego do posiadania obiektu. Charakter tych wypowiedzi dowodzi, że zwrot dóbr kultury jest problemem, w którym po stronie zgłaszającego roszczenie dużą rolę mogą odgrywać emocje i potrzeba przywrócenia sprawiedliwości. Należy jednak zwrócić uwagę, że w przypadku dóbr kultury, których zwrot nie może być skutecznie dochodzony na drodze sądowej, funkcjonuje się na płaszczyźnie alternatywnych metod rozwiązywania sporów wymagających współpracy i wzajemnego szacunku. Dlatego też kluczowym może okazać się znalezienie równowagi pomiędzy rzetelnym przedstawianiem argumentów budujących moralne podstawy roszczenia i wspieraniem konstruktywnego dialogu.

¹³⁰⁸ Zob. I. Shuart, *Is All "Pharoah" ...*, s. 690 i n.; J. Ray, *The Rosetta Stone...*, s. 145 i n.

Historia i naukowa wartość Kamienia z Rosetty sprawiają, że jego przynależność kulturowa nie jest jednoznaczna. Oczywistym jest, że stanowi on świadectwo kultury starożytnego Egiptu i wielokulturowej specyfiki egipskiego społeczeństwa w okresie ptolemejskim. Argumenty z kulturowej i narodowej przynależności były elementem egipskiej argumentacji restytucyjnej. Należy jednak zwrócić uwagę na to, jak wybitne znaczenie nadały Kamieniowi osiągnięcia naukowe europejskich badaczy. Przełomowość odszyfrowania hieroglifów za sprawą europejskich badaczy sprawia, że Kamień stał się również symbolem humanistycznego sukcesu, otwierającego badania nad starożytnym Egiptem dla kolejnych pokoleń naukowców na całym świecie. Osiągnięcia badaczy Kamienia pozwoliły na wyodrębnienie go spośród setek tysięcy dóbr kultury starożytnego Egiptu i nadały mu wyjątkowe indywidualne znaczenie. Biorąc to pod uwagę, niemal niemożliwe jest negowanie więzi pomiędzy Kamieniem z Rosetty a Europą. Rozstrzygnięcie o tym, czy przeważające znaczenie ma kulturowa więź Kamienia z Egiptem czy z Wielką Brytanią – po ponad dwustu latach przechowywania obiektu i dokonywania za jego sprawą eksploracji egipskiej kultury – jest kolejnym problemem składającym się na omawiany przypadek.

Rozważając kulturową przynależność Kamienia z Rosetty i innych dóbr kultury utraconych na rzecz mocarstw kolonialnych należy jednak zachować uważność co do posługiwania się argumentami nacechowanymi orientalistycznie. Jak zdefiniował pojęcie orientalizmu jego twórca, E.W. Said, jest to „sposób widzenia Wschodu przez pryzmat szczególnych europejskich (zachodnich) doświadczeń. Chodzi nie tylko o to, że Orient sąsiaduje z Europą; jest to także teren największych, najbogatszych i, wreszcie, jeden z najmocniejszych, najgłębiej utrwalonych europejskich obrazów «obcego»”¹³⁰⁹. E.W. Said dodaje również: „Nadto pojęcie Wschód pozwoliło lepiej zdefiniować Europę (Zachód) – jako przeciwstawny obraz, ideał, osobowość, doświadczenie. A jednak nic w tak pojętym Wschodzie nie jest czystym wytworem wyobraźni, Orient stanowi bowiem integralną część rzeczywistej europejskiej cywilizacji i kultury. Tę właśnie część reprezentuje orientalizm – werbalnie lub ideowo – jako rodzaj dyskursu społecznego, mającego oparcie w specyficznych instytucjach, w słownictwie, w programach szkolnych, w wyobraźni, w doktrynach czy nawet w systemie biurokracji kolonialnej lub w kolonialnym stylu życia”¹³¹⁰. Orientalistyczne cechy negatywnych argumentów restytucyjnych analizuje A. Volante: „przez soczewkę orientalizmu Zachód uważa się nie tylko za wyłącznego sędziego działań i kultury Orientu, ale również za

¹³⁰⁹ E.W. Said, *Orientalizm*, tłum. W. Kalinowski, Warszawa 1991, s. 24.

¹³¹⁰ *Ibidem*.

bohatera Orientu, wybawcę, który przybył, by wskazać mniej cywilizowanym ludziom ścieżkę do cywilizacji. Ten «kompleks zbawcy» wybrzmiewa wciąż dziś w niektórych naukowych tezach, gdy muzea uważają się za strażników «orientalnych» artefaktów»¹³¹¹. Z tego względu należy zachować ostrożność podczas formułowania argumentów dotyczących zbudowania więzi z obiektami innych kultur lub bezpieczeństwa dobra kultury, polegającą na stosowaniu ich w odniesieniu do skonkretyzowanej sytuacji danego dobra kultury.

W sporach o restytucję dóbr kultury prowadzonych przez Egipt przez wiele lat istotne znaczenie miał argument z najbezpieczniejszego miejsca, odwołujący się do doskonałych warunków panujących w muzeach, w których przechowywane są zbiory. Muzeum Brytyjskie jest wyposażone w budżet operacyjny w wysokości 65 milionów dolarów oraz w kadrę niemal tysiąca kuratorów i administratorów¹³¹². Powołując się na te zasoby, przedstawiciele Muzeum Brytyjskiego podkreślają, że ma ono niezbędne środki, by optymalnie zachowywać w dobrym stanie zgromadzone dobra kultury oraz zapobiegać naturalnym czynnikom sprzyjającym pogorszeniu ich stanu¹³¹³. Trwające inwestycje w jakość zwiedzenia i przechowywania obiektów w Muzeum Brytyjskim przez lata były zestawiane ze stanem infrastruktury Muzeum Egipskiego w Kairze. Ta druga przestrzeń była zaś przedmiotem krytyki ze względu na zagadnienia techniczne takie jak słabe oświetlenie, niewydolna klimatyzacja czy rozkład ekspozycji i chaotycznie rozmieszczone informacje na temat obiektów¹³¹⁴. Zdając sobie sprawę z tych zarzutów i ogromnych zasobów stanowiących obszar zainteresowań wielu badaczy, rząd Egiptu realizuje projekt budowy Grand Egyptian Museum o budżecie 1 miliarda dolarów¹³¹⁵. Instytucja położona około 2 kilometrów od kompleksu piramid w Gizie, posadowiona na obszarze blisko 48 hektarów ma stanowić kompleks muzealny konkurencyjnie reprezentujący pozostałości świata starożytnego Egiptu. Otwarcie obiektu zaplanowane jest na listopad 2022 r.¹³¹⁶ Należy jednak podkreślić, że sama budowa nowoczesnej infrastruktury najpewniej nie pozwoli na przechylenie szali argumentów na korzyść strony egipskiej. Przeniesienie bowiem dobra kultury z jednego środowiska muzealnego do drugiego może nie być wystarczające dla przewyższenia ryzyk związanych z transportem dóbr kultury lub usytuowaniu ich w miejscu o mniej stabilnej sytuacji politycznej niż zachodnia Europa.

¹³¹¹ A. Volante, *Renouncing the Universal...*, s. 9.

¹³¹² I. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 719.

¹³¹³ *Ibidem*.

¹³¹⁴ *Ibidem*.

¹³¹⁵ Zob. <https://grandegyptianmuseum.org/about/> (dostęp: 27.02.2022).

¹³¹⁶ <https://grandegyptianmuseum.org/opening/> (dostęp: 27.02.2022).

4.2. Spory o zwrot dóbr kultury nabytych w związku z rozwojem nauk i działalnością badaczy

4.2.1. Marmury Partenonskie

4.2.1.1. Charakterystyka dóbr kultury

Marmury Partenonskie w zbiorach Muzeum Brytyjskiego (nazwa historyczna kolekcji: „Marmury Elgina”) stanowią zbiór różnego rodzaju architektonicznych elementów dekoracyjnych wykonanych z marmuru, pochodzących ze świątyni bogini Ateny, położonej na wzgórzu Akropol w Atenach, zwanej Partenonem¹³¹⁷. Rzeźby powstały w latach 447-432 p.n.e. i składają się z między innymi z fryzu, serii metop i figur przedstawiających bogów i herosów. W Muzeum Brytyjskim znajduje się piętnaście metop, siedemnaście figuralnych rzeźb frontonowych i siedemdziesiąt pięć metrów oryginalnego fryzu¹³¹⁸. Do czasów dzisiejszych zachowało się 50% rzeźb z Partenonu, z czego niemal po połowie znajdują się one w Muzeum Brytyjskim i w Atenach, a nieliczne fragmenty znajdują się w muzeach w Paryżu, Watykanie, Kopenhadze, Monachium, Wiedniu, Palermo i Würzburgu¹³¹⁹. Należy jednak zaznaczyć, że zwyczajowa nazwa Marmury Partenonskie stanowi uproszczenie, bowiem dotyczy rzeźb z wszelkich budowli posadowionych na Akropolu, znajdujących się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego, w tym fragmentów Propylejów i Erechtejonu¹³²⁰.

Partenon jest amfiprostylosem w stylu doryckim. Świątynia stanowi przykład perypteru, jako że jest otoczona pojedynczą kolumnadą. Dodatkowe pary kolumn znajdują się przy portalach z przodu i tyłu świątyni. Budowla skonstruowana jest w całości z marmuru pentelickiego pochodzącego z Półwyspu Attyckiego. Wymiary stylobatu wynoszą 69,51 metra długości i 30,86 metra szerokości, pozostając w proporcji 9:4, która powtarza się w konstrukcji budynku. Jak opisuje Robert Browning: „Oryginalnie istniało pięćdziesiąt osiem kolumn, po siedemnaście z każdego boku, po osiem z przodu i z tyłu świątyni i po sześć wewnątrz dwóch

¹³¹⁷ J.M. Hurwit, *The Athenian Acropolis: History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, New York 1999, s. 27; zob. szerzej: D. Stuttard, *Parthenon: Power and Politics on the Acropolis*, London 2013.

¹³¹⁸ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/parthenon-sculptures> (dostęp: 8.02.2022); zob. szerzej: I. Jenkins, *The Parthenon Sculptures in the British Museum*, London 2007.

¹³¹⁹ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/parthenon-sculptures> (dostęp: 8.02.2022).

¹³²⁰ Zob. A. Herman, *Restitution...*, s. 22.

portali. Istniała również wewnętrzna kolumnada, podtrzymująca dach, ślady której zachowane są do dzisiaj. Świątynia podzielona była na dwie izby – naos na wschodzie, w której usytuowany był dwunastometrowy posąg Ateny autorstwa Fidiasza, wykonany ze złota i kości słoniowej oraz opistonaos na zachodzie, w której przechowywano skarby należące do bogini Ateny i miasta. Nie istniało wewnętrzne połączenie tych dwóch izb. Elementy rzeźbione, stanowiły: frontony po obu stronach świątyni przedstawiały sceny z życia Ateny – narodziny oraz jej rywalizację z Posejdonem o Attykę, dziewięćdziesiąt dwie metopy sporządzone metodą reliefu wypukłego (po trzydzieści dwie po bokach świątyni i po czternaście z przodu i z tyłu), przedstawiające sceny z mitologii greckiej oraz legend związanych z Atenami, a także fryz długości stu sześćdziesięciu metrów, sporządzony metodą reliefu płaskiego, przedstawiający procesję do świątyni podczas festiwalu panateńskiego. Metopy oraz fryz nie zostały dodane jako dekoracja na późniejszym etapie, ale stanowią oryginalny element konstrukcji Partenonu”¹³²¹.

Istotne dla analizy sporu restytucyjnego jest przytoczenie historii świątyni Ateny i jej znaczenia w historii Grecji. Wybudowany w drugiej połowie V wieku p.n.e. Partenon miał zastąpić budowlę świątynną posadowioną na Akropolu, zburzoną przez wojska perskie podczas okupacji Aten w 480 r. p.n.e. i tym samym upamiętnić ofiary wojny z Persami¹³²². Głównymi postaciami związanymi z budową obiektu w latach 447-432 p.n.e. byli Perykles (ateński strateg, inicjator budowy Partenonu), Fidiasz (rzeźbiarz) oraz Iktinos (główny architekt)¹³²³. Na przestrzeni wieków funkcja Partenonu ulegała transformacji. Jak wiele innych pogańskich świątyń została przekształcona w chrześcijański kościół, co wymagało istotnej przebudowy obiektu¹³²⁴. We wczesnym okresie chrześcijańskiego przeznaczenia budowli, jej okolice przeznaczano niekiedy na pochówek, zaś w latach 694-1204 śmierci biskupów i arcybiskupów były odnotowywane na kolumnach. W okresie wczesnochrześcijańskim obiekt funkcjonował jako świątynia Mądrości Bożej.

W 1204 roku wskutek przebiegu czwartej wyprawy krzyżowej, władztwo nad Atenami przejęła burgundzka dynastia de la Roche, zaś Partenon został przemianowany na Kościół Najświętszej Marii Panny w Atenach¹³²⁵. W 1458 roku władze frankońskie na Akropolu

¹³²¹ Zob. R. Browning, *The Parthenon in History* (w:) *The Parthenon Marbles. The Case for Reunification*, (ed.) Ch. Hitchens, London-Brooklyn 2008 (epub).

¹³²² *Ibidem*.

¹³²³ *Ibidem*.

¹³²⁴ *Ibidem*.

¹³²⁵ Zob. J. Bonarek, *Grecja po IV krucjacie: powstanie nowego porządku, próby zjednoczenia i katastrofa turecka* (w:) *Historia Grecji*, J. Bonarek, T. Czekalski, S. Sprawski, S. Turlej, Kraków 2005.

poddały się imperium osmańskiemu¹³²⁶. W okresie władztwa tureckiego Akropol był fortecą okupowaną przez tureckie siły zbrojne, niedostępną dla osób postronnych. Budynek Partenonu został przekształcony w meczet, z którego korzystał garnizon. W 1687 r. podczas próby wyzwolenia Grecji spod okupacji osmańskiej, dokonano bombardowania Akropolu, podczas którego jeden z pocisków przebił dach Partenonu i doprowadził do wybuchu prochu przechowywanego w budynku przez wojska tureckie, powodując ogromne zniszczenia¹³²⁷. Od tego momentu Partenon stał się ruiną, zaś rzeźby, które dotąd przetrwały przebudowy i wpływ czasu, zostały bezpowrotnie utracone, znacznie uszkodzone lub rozbite i rozproszone w okolicach świątyni¹³²⁸.

4.2.1.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Partenon dotknięty ogromną skalą zniszczeń stanowił łatwy cel wypraw eksploracyjnych i grabieżczych. Jak wskazuje Alexander Herman, przed najsłynniejszą działalnością pod kierownictwem Thomasa Bruce'a, siódmego hrabiego Elgina (dalej jako „hrabia Elgin”), podejmowano inne próby wywożenia marmurowych rzeźb¹³²⁹. Bezpośrednio po tymczasowym odparciu wojsk tureckich w roku 1687 wenecki generał podjął próbę usunięcia ze świątyni największych pozostałych rzeźb, znajdujących się na frontonie, a nieszczęśliwy wypadek podczas próby ściągnięcia rzeźb doprowadził do rozbicia posągów¹³³⁰. Następnie, w roku 1688 francuski ambasador zabrał z Akropolu fragmenty frezu oraz części rzeźb i metop, które następnie przekazano na rzecz Luwru, gdzie znajdują się do dzisiaj¹³³¹. Terytorium Grecji stanowiło obszar archeologicznej rywalizacji Wielkiej Brytanii i Francji – szczególnie w przedmiocie Marmurów Partenonkich. Pozostałe wyjątkowe dobra kultury zostały przetransportowane do muzeów bawarskich i francuskich¹³³². Przykładem są marmury ze świątyni bogini Afai na wyspie Egina, odkryte po raz pierwszy przez Brytyjczyka Charlesa Cockerella i częściowo przetransportowane do Bawarii¹³³³.

¹³²⁶ Zob. szerzej: *Idem*, *Turkokracja (w:) Historia Grecji...*

¹³²⁷ Zob. T.E. Mommsen, *The Venetians in Athens and the Destruction of the Parthenon in 1687*, „American Journal of Archaeology” 1941, vol. 45, no. 4.

¹³²⁸ A. Herman, *Restitution...*, s. 25.

¹³²⁹ *Ibidem*.

¹³³⁰ *Ibidem*.

¹³³¹ Zob. <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010279038> (dostęp: 29.03.2022).

¹³³² J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 98.

¹³³³ *Ibidem*.

W latach 1801-1805 na polecenie ówczesnego ambasadora imperium brytyjskiego przy Wysokiej Porcie, hrabiego Elgina, dokonano masowego wywiezienia z Akropolu do Wielkiej Brytanii grup rzeźb, stanowiących niemal połowę marmurów, które przetrwały do tego czasu w Partenonie i przechowywanych do dziś w Muzeum Brytyjskim¹³³⁴. W ocenie J. Greenfield na usunięcie marmurów z Partenonu na zlecenie hrabiego Elgina miały wpływ cztery czynniki, a pierwszym z nich była okupacja terytorium Grecji przez imperium osmańskie trwająca około 400 lat; imperium osmańskie podbiło Grecję w roku 1453 i władało tym terytorium do czasu wojny o niepodległość Grecji, zakończonej zwycięstwem Grecji w roku 1828¹³³⁵. Po wtóre, istotne było również zwycięstwo Brytyjczyków nad Napoleonem prowadzące do zmiany układu sił w Europie i przychylności Turków względem Brytyjczyków, a także ugruntowana praktyka kolekcjonowania zabytków w celu przyozdabiania domostw europejskich wyższych klas oraz wyjątkowy charakter stanowiska hrabiego Elgina¹³³⁶. Hrabia Elgin sprawował urząd ambasadora w latach 1801-1812¹³³⁷. Podjął decyzję o połączeniu swojej pozycji dyplomaty z celami naukowymi skoncentrowanymi na historii sztuki. Źródła biograficzne wskazują, że został zainspirowany do szczególnej eksploracji antycznych rzeźb, między innymi celem pobrania odlewów, co miało przybliżyć społeczeństwu sztukę starożytną, a także dostarczyć dekoracji do posiadłości hrabiego w Szkocji¹³³⁸.

A. Herman zauważa, że sam hrabia Elgin niemal nie uczestniczył osobiście w fizycznym usunięciu grup rzeźb historycznie nazywanych „Marmurami Elgina”, choć były to czynności przeprowadzone na jego polecenie oraz na jego korzyść¹³³⁹. Sprawował swój urząd głównie w Konstantynopolu i pozostawał tam w czasie, gdy pierwsza partia rzeźb była wywożona z Akropolu przez zatrudnionych przez niego artystów i robotników¹³⁴⁰. Hrabia Elgin odwiedził Ateny wyłącznie raz podczas swojej dyplomatycznej funkcji, kiedy proceder wywożenia rzeźb trwał już od roku¹³⁴¹. Hrabia finansował całość przedsięwzięcia, jednak

¹³³⁴ <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/contested-objects-collection/parthenon-sculptures> (dostęp: 31.03.2022); zob. szerzej: T. Vrettos, *The Elgin Affair: The True Story of the Greatest Theft in History*, New York 2011.

¹³³⁵ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 55.

¹³³⁶ *Ibidem*, s. 51 i n.

¹³³⁷ N. Banteka, *The Parthenon Marbles Revisited: A New Strategy For Greece*, „University of Pennsylvania Journal of International Law” 2016, vol. 37, iss. 4, s. 1237.

¹³³⁸ P. Hunt, A.H. Smith, *Lord Elgin and his collection*, „The Journal of Hellenic Studies” 1916, vol. 26, s. 166; zob. też: J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 52 i n.

¹³³⁹ A. Herman, *Restitution...*, s. 25.

¹³⁴⁰ *Ibidem*.

¹³⁴¹ Zob. W. St Clair, *Lord Elgin and the Marbles: The Controversial History of the Parthenon Sculptures*, Oxford 1998, s. 107-110.

polecenia wydawane były przez niego na odległość, a dokonywanie szczegółowych ustaleń na stanowisku odbywało się z udziałem pośredników¹³⁴².

Głównym dokumentem, który miał upoważniać do usunięcia marmurów i ich wywozu, było pozwolenie sporządzone przez tureckiego urzędnika w roku 1801, zaadresowane do gubernatora i kadiego Aten¹³⁴³. Pismo to miało zostać użyte przez kapelana hrabiego Elgina i tureckiego pośrednika w celu zapewnienia dostępu do Akropolu i korzystania z innych przywilejów¹³⁴⁴. W oświadczeniach Muzeum Brytyjskiego do dziś dokument ten nazywany jest firmanem, rozumianym jako akt prawny wydany w imieniu osmańskiego władcy¹³⁴⁵. Wyniki badań archiwaliów przeprowadzonych w ostatnich latach stanowiły jednak podstawę kwestionowania charakteru dokumentu, którym posługiwali się współpracownicy hrabiego Elgina¹³⁴⁶. A. Herman zauważa jednak, że niezależnie od typu dokumentu uzyskanego przez hrabiego Elgina, stanowił on z pewnością przekonujące umocowanie do podejmowanych działań w ówczesnych warunkach osmańskiego systemu prawnego¹³⁴⁷. Autor wywodzi to domniemanie z okoliczności faktycznej, polegającej na tym, że osmańscy urzędnicy istotnie przez okres kilku lat dopuszczali do odłączania i wywozu marmurów partenońskich przez współpracowników hrabiego Elgina¹³⁴⁸. Nie ulega wątpliwości, że przy pozyskiwaniu marmurów hrabia Elgin korzystał z przywilejów wynikających z pełnionego stanowiska, a przeprowadzenie działań tej skali nie byłoby możliwe, gdyby występował w relacjach z imperium osmańskim prywatnie¹³⁴⁹. Zachowane materiały archiwalne zawierają natomiast dowody wykazujące skalę korupcji, która zachodziła w relacjach współpracowników hrabiego z tureckimi urzędnikami w Atenach¹³⁵⁰. Debata na temat legalności wywozu dóbr kultury stanowi istotny aspekt sporu o zwrot marmurów partenońskich, omówiony szerzej poniżej.

Hrabia Elgin poniósł osobiście koszty pozyskania i przewozu marmurów do Wielkiej Brytanii w całkowitej wysokości 74.270,00 funtów¹³⁵¹. Należy jednak podkreślić, że koszty te

¹³⁴² A. Herman, *Restitution...*, s. 26.

¹³⁴³ *Ibidem*.

¹³⁴⁴ *Ibidem*.

¹³⁴⁵ Zob. szerzej: P. Hardy, *Farmān* (w:) *Encyclopedia of Islam. Vol. II*, (ed.) B. Lewis *et al.*, Leiden 1991, J. Reychmann, A. Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, The Hague – Paris 1968.

¹³⁴⁶ Zob. D. Williams, *Lord Elgin's firman*, „Journal of the History of Collections” 2009, vol. 21, no. 1; V. Demetriades, *Was the Removal of the Parthenon Marbles by Elgin Legal?*, (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. III, appendix 12, annex A.

¹³⁴⁷ A. Herman, *Restitution...*, s. 26.

¹³⁴⁸ *Ibidem*, s. 27.

¹³⁴⁹ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 54.

¹³⁵⁰ Zob. Appendix 2: *The Commons Debate 1816* (w:) *The Parthenon Marbles. The Case for Reunification*, (ed.) Ch. Hitchens, London-Brooklyn 2008 (epub).

¹³⁵¹ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 56.

nie stanowią ceny sprzedaży marmurów, bowiem formalnie zostały one nabyte przez hrabiego nieodpłatnie¹³⁵². Po powrocie hrabiego Elgina do Anglii, utracił on swoje miejsce w Izbie Lordów, jego małżeństwo uległo rozpadowi, zaś dyplomatyczna kariera dobiegła końca¹³⁵³. Same marmury stały się natomiast przedmiotem kontrowersji. Sprzeciw wobec przemieszczenia marmurów i drastycznego sposobu ich odłączenia stał się inspiracją dla poematu Lorda Byrona pt. „Przekleństwo Minierwy”:

„Lecz gdy nie zmógł nas rozbój Turka ani Gota,
Twój kraj przysłał gorszego od nich obu – Szkota.
Obejrzyj tę świątynię pustą, pogwałconą,
To stawiał Kekrops, tamto Perykles wznosił potem,
A to Hadrian, w marzeniu wskrzeszając wiek złoty;
Reszta – to wdzięczne dzieło, zasługa jedyna
Dzikiego Alaryka i lorda Elgina.
Ten widok niech pouczy, skąd płyną rabunki –
Zostały na zhańbionych murach wizerunki.
I Elgina słynnego Pallas zapamięta:
Tu oto jego imię, a tu – dokumenta!
Jednaką chwałą będą cieszyć się przez lata –
Król Wizygotów, szkocki z nim arystokrata;
Pierwszy mieczem wziął prawo, drugi go nie kupił
Niczym, lecz grubo więcej skradł, niż tamten złupił”¹³⁵⁴.

Głosy krytyczne podnoszono również w środowisku archeologicznym¹³⁵⁵. Szczególny sprzeciw dotyczył wyjątkowej – nawet jak na ówczesne metody pracy – dewastacji budynku podczas prac archeologicznych i odseparowywania marmurów od świątyni. Brutalne metody wydobywania rzeźb zainspirowały pojęcie elginizmu jako synonim wandalizmu kulturowego¹³⁵⁶.

¹³⁵² *Ibidem*.

¹³⁵³ *Ibidem*.

¹³⁵⁴ G.G. Byron, *Przekleństwo Minierwy*, tłum. J. Żuławski (w:) *Wybór dzieł: wiersze, poematy. Wędrowniki Czajld Harolda. Tom I*, G.G. Byron, (red.) J. Żuławski, Warszawa 1986, s. 143-144.

¹³⁵⁵ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 54; zob. też: M. Mercouri, *Address of Mme. Melina Mercouri, Minister of Culture and Sciences of Greece, to the World Conference on Cultural Policies, organized by UNESCO in Mexico, July 29, 1982, on the submission by Greece of a Draft Recommendation on the Return of Cultural Property to its Country of Origin*, zapis wystąpienia udostępniony online: <https://melinamercourifoundation.com/en/speeches/1/> (dostęp: 3.04.2022); G. Binns, *A Brief History of British Concern* (w:) *Culture, Media and Sport Committee, Seventh Report...*, vol. III, appendix 12, annex C.

¹³⁵⁶ E. Bugaj, *Archeologia klasyczna w poszukiwaniu swej tożsamości. Między przeszłością, teraźniejszą a historią sztuki*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2011, t. 16, s. 264.

Początkowo kolekcja hrabiego Elgina prezentowana była w jego londyńskim domu przy Piccadilly oraz w Burlingtone House¹³⁵⁷. W lutym 1816 roku hrabia zwrócił się do Izby Gmin z zapytaniem o wycenę kolekcji, którą zamierzał sprzedać państwu. W tym samym roku powołano przy Izbie Gmin komisję parlamentarną (*Select Committee of the House of Commons*), której zadaniami było zbadanie tytułu prawnego hrabiego Elgina do kolekcji marmurów partenońskich, okoliczności, w których tytuł ten uzyskano, ocena znaczenia kolekcji marmurów i potrzeby nabycia ich jako własność publiczną, a także ustalenie wysokości ceny sprzedaży¹³⁵⁸. Komisja uznała, że marmury są wartościowe, a odkupienie ich od hrabiego Elgina oceniono jako zasadne, przy czym ustalono cenę sprzedaży całej kolekcji hrabiego Elgina w wysokości 35.000,00 funtów¹³⁵⁹. Ustalenia komisji zostały wprowadzone do porządku prawnego na podstawie The British Museum Act 1816 (An Act to vest the Elgin Collection of Ancient Marbles and Sculpture in the Trustees of the British Museum for the Use of the Public) z dnia 1 lipca 1816 r.¹³⁶⁰ Zgodnie z ustawą kolekcja hrabiego Elgina miała pozostać nierozłączna, prezentowana publicznie w Muzeum Brytyjskim i nazywana „The Elgin Collection” lub „Elgin Marbles”. Każda kolejna osoba o tytule hrabiego Elgin miała natomiast być stałym członkiem rady powierniczej Muzeum Brytyjskiego. The British Museum Act 1816 został w całości uchylony przez The British Museum Act 1963.

Wspólna ekspozycja marmurów partenońskich w Muzeum Brytyjskim w Duveen Gallery trwa od roku 1961¹³⁶¹.

4.2.1.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

W roku 1832 Grecja odzyskała niepodległość i jedną z pierwszych aktywności suwerennego państwa były starania o konserwację Akropolu¹³⁶². Akropol stał się symbolem narodowym, a pierwsze publiczne apele o zwrot utraconych marmurów pojawiły się niedługo po wyparciu tureckich władz¹³⁶³. Kwestię tę podniesiono również w setną rocznicę śmierci Byrona, w roku

¹³⁵⁷ *Ibidem*.

¹³⁵⁸ Zob. J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 54 i n.

¹³⁵⁹ *Ibidem*, s. 59.

¹³⁶⁰ The British Museum Act z dnia 1 lipca 1816 r. (56 Geo. 3. c. 99).

¹³⁶¹ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 59.

¹³⁶² M. Mercouri, *Address of Mrs. Melina Mercouri, Minister of Culture and Sciences of Greece to the Oxford Union, June 12, 1986*, zapis wystąpienia udostępniony online: <https://melinamercourifoundation.com/en/oxford-union-june-12-1986/> (dostęp: 3.04.2022).

¹³⁶³ M. Simpson, *Museums, World Heritage, and Interpretation — the Case of the Parthenon Marbles* (w:) *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003*, (eds.) E. Close, M. Tsianikas, G. Frazis, Adelaide 2005, s. 249.

1924, a także podczas II wojny światowej¹³⁶⁴. Roszczenie o zwrot marmurów zostało podniesione przez Yannisa Tzedakisa, dyrektora departamentu zabytków starożytnych przy greckim ministerstwie ds. kultury, podczas Zgromadzenia Ogólnego ICOM w roku 1983¹³⁶⁵.

W roku 1984 sprawa marmurów partenońskich została wniesiona przed ICPRCP. Komitet do dziś bada sprawę podczas kolejnych posiedzeń oraz kilkakrotnie przyjął rekomendacje wyrażające troskę o osiągnięcie przez strony obopólnie satysfakcjonujących rozwiązań i inicjujące facylitacyjną rolę Dyrektora Generalnego UNESCO w procesie rozmów¹³⁶⁶. Rekomendacja przyjęta podczas 21. Sesji ICPRCP w roku 2018 wzywała Dyrektora Generalnego UNESCO, by asystował w przeprowadzaniu niezbędnych spotkań pomiędzy Grecją a Wielką Brytanią w celu osiągnięcia obopólnie akceptowalnych rozwiązań tego problemu. Apel o współpracę pomiędzy Grecją a Wielką Brytanią został ponowiony w wyniku 22. Sesji ICPRCP w roku 2021¹³⁶⁷.

Raport Culture, Media and Sport Committee z 2000 r. pt. „Cultural Property: Return and Illicit Trade” przedstawia wyniki analizy wieloaspektowej debaty publicznej na temat zwrotu marmurów partenońskich do miejsca ich pochodzenia¹³⁶⁸. Raport podkreśla, że obecnie spór restytucyjny nie koncentruje się na tytule prawnym do obiektów lub okolicznościach nabycia marmurów przez Muzeum Brytyjskie. Podmioty podnoszące lub popierające roszczenie restytucyjne podkreślają natomiast istotę przeniesienia dóbr kultury do miejsca ich pochodzenia, w jak najbliższe miejsce ich przeznaczenia. Pozytywna argumentacja restytucyjna zostanie poddana tu szczególnej analizie, natomiast Komisja dokonała jej podstawowej kategoryzacji, pozwalając na zwięzłe przedstawienie uzasadnienia roszczenia: a) zwrot marmurów pozwoliłby na reintegrację rzeźb partenońskich w ich oryginalnym kontekście topograficznym, historycznym i kulturowym; b) Partenon jest wyjątkowym zabytkiem o światowym znaczeniu oraz najwspanialszym narodowym symbolem Grecji; c) wyjątkowy charakter sprawy zapewnia, że nie ustanowi ona precedensu względem innych sporów restytucyjnych, a roszczenie rządu greckiego jest szczególne i nie jest częścią hipotetycznego ogólnego roszczenia dotyczącego greckich dóbr kultury zagranicą; d) po dokonaniu zwrotu marmury partenońskie byłyby prezentowane w nowym Acropolis Museum, wspólnie z pozostałymi zachowanymi rzeźbami, u stóp Akropolu, tworząc zintegrowane

¹³⁶⁴Zob. J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 62.

¹³⁶⁵Zob. *ibidem*, s. 64.

¹³⁶⁶Zob. Report of the Secretariat on the follow-up to the recommendations and decisions adopted during the 21st session (ICPRCP/21/22.COM/5.Corr), dokument sporządzony podczas 21. sesji ICPRCP w lipcu 2021 r., s. 3 i n.

¹³⁶⁷Zob. *ibidem*.

¹³⁶⁸Zob. Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. I, chapter V, s. *The Elgin Marbles*.

antyczne środowisko, zapewniające głębsze doświadczenie dla zwiedzających¹³⁶⁹; e) zwrot marmurów partenońskich do Aten zapewniłby wyjątkową okazję dla wzmocnienia kulturalnej współpracy pomiędzy Grecją i Wielką Brytanią, na korzyść Muzeum Brytyjskiego¹³⁷⁰.

British Committee for Restitution of the Parthenon Marbles zauważa, że retencyjna postawa Muzeum Brytyjskiego opiera się przede wszystkim na tytule prawnym do kolekcji, podczas gdy współczesna debata powinna być skoncentrowana na zasadności przemieszczenia marmurów do ich pierwotnego środowiska na podstawie pozostałych argumentów¹³⁷¹. Jak podkreślono w raporcie, współcześnie wśród pozytywnych argumentów restytucyjnych dotyczących zwrotu marmurów, pierwszoplanowe znaczenie mają argumenty skupione na więzi z dobrami kultury. I tak, Yannis Tzedakis w roku 1983 powoływał się na argument z miejsca powstania:

„Uważamy za słuszne i sprawiedliwe, by Marmury Partenońskie i te zabrane z Erechtejonu zostały zwrócone Grecji, państwu, w którym zostały stworzone”¹³⁷².

Melina Mercouri, Minister Kultury Grecji w latach 1981-1989 i 1993-1994, w swoich wypowiedziach publicznych wielokrotnie podkreślała natomiast argumenty restytucyjne z przynależności kulturowej i narodowej:

„Musicie zrozumieć, co Marmury Partenońskie oznaczają dla nas. Są naszą dumą. Są naszymi poświęceniami. Są naszym najszlachetniejszym symbolem wspaniałości. Są hołdem dla demokratycznej filozofii. Są naszymi aspiracjami i naszym imieniem. Są esencją greckości”¹³⁷³.

Minister Kultury Grecji akcentowała również znaczenie możliwie najbliższego przeniesienia Marmurów do miejsca ich przeznaczenia:

„Uważam, że nadszedł czas, by te Marmury powróciły pod błękitne niebo Attyki, do swojej naturalnej przestrzeni, do miejsca, w którym będą strukturalną i funkcjonalną częścią wyjątkowej całości”¹³⁷⁴.

¹³⁶⁹ Zob. K. Fouseki, *Claiming the Parthenon Marbles Back: Whose Claim and on Behalf of Whom?* (w:) *Museums and Resitution. New Practices, New Approaches*, L. Tythacott, K. Arvanitis (eds.), London-New York 2014, s. 166 i n.

¹³⁷⁰ *Ibidem*.

¹³⁷¹ British Committee for the Restitution of the Parthenon Marbles, *Memorandum submitted by the British Committee for the Restitution of the Parthenon Marbles* (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. III, appendix 12.

¹³⁷² Cyt. za: J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 64.

¹³⁷³ M. Mercouri, *Address of Mrs. Melina Mercouri...*

¹³⁷⁴ M. Mercouri, *Address of Mme. Melina Mercouri...*

W wypowiedziach podkreślany jest wyjątkowy i symboliczny charakter Marmurów. Melina Mercouri odróżnia je od pozostałych dóbr kultury starożytnej Grecji, jednocześnie apelując o zadośćuczynienie historycznych niesprawiedliwości, które stanowiły przyczynę przemieszczenia zabytków:

„Nie jesteśmy naiwni. Nadejdzie dzień, kiedy świat stworzy nowe wizje, nowe koncepcje tego, co słuszne, co stanowi o dziedzictwie narodowym i ludzkiej kreatywności. I rozumiemy, że muzea nie mogą zostać opustoszone. Ale nalegam, by przypomnieć, że w sprawie Marmurów z Akropolu nie prosimy o zwrot malowidła lub posągu. Prosimy o zwrot części wyjątkowego zabytku, uprzywilejowanego symbolu całej kultury. Oczywiście, Partenon – niestety – nie jest jedynym przykładem okaleczonego zabytku. Grecja apeluje do państw, które miały te same doświadczenia, ucierpiały tę samą dewastację i deklaruje, że podtrzymuje i będzie podtrzymywać stanowisko, że okaleczone grupy rozproszone na świecie muszą zostać zwrócone do kraju swojego pochodzenia, muszą być zreintegrowane z miejscem i przestrzenią, w której zostały poczęte i stworzone, ponieważ stanowią historyczną i religijną schedę, dziedzictwo kulturowe ludzi, którzy powołali je do życia”¹³⁷⁵.

Obecne stanowisko strony brytyjskiej podkreśla tytuł własności Muzeum Brytyjskiego do kolekcji marmurów partenonskich. Konsekwentnie przytaczane jest stanowisko, że nabycie marmurów przez Muzeum w 1816 r. było legalne, zarekomendowane przez Select Committee przy Izbie Gmin i zrealizowane ze środków zatwierdzonych przez parlament w drodze ustawy¹³⁷⁶. Upływ lat sprawia, że kwestie okoliczności prawnych wywozu i nabycia marmurów są drugorzędne, natomiast wciąż są one przedmiotem badań i argumentów podnoszonych w sporze restytucyjnym.

Zachowana kopia dokumentu, na podstawie którego współpracownicy hrabiego Elgina dokonali zaboru Marmurów stanowi przekład oryginału na język włoski¹³⁷⁷. Zawiera ono nieostre stwierdzenie, upoważniające do zabrania „qualche pezzi di pietra con iscrizioni e figure”, podczas gdy w języku włoskim słowo „qualche” może być rozumiane zarówno jako „kilka”, jak i „jakikolwiek”¹³⁷⁸. Znana treść pozwolenia upoważnia zatem niejasno do zabrania kilku lub jakichkolwiek fragmentów kamienia z Partenonu. Sugerowano również, że w praktyce dokonano rozszerzającej wykładni pozwolenia, które najprawdopodobniej w pierwotnym kontekście nie mogło wyrażać upoważnienia do odłączania rzeźb od struktury

¹³⁷⁵ *Ibidem*.

¹³⁷⁶ Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. I, chapter V, *The Elgin Marbles*, pkt 149.

¹³⁷⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 53.

¹³⁷⁸ *Ibidem*.

Partenonu¹³⁷⁹. J.H. Merryman zauważa jednak, że „na podstawie dostępnych faktów, wydaje się, że prawo przemawia za brytyjską stroną sporu. Mimo że pierwotny firman zapewniał znikome upoważnienie do wywozu, następujące po tym zatwierdzenie działań Elgina przez Sułtana, jak również upływ czasu od odzyskania niepodległości przez Grecję popierają stanowisko, że Brytyjczycy są właścicielami marmurów”¹³⁸⁰. Istotnie, w toku debaty podnoszono, że działania hrabiego Elgina zostały zatwierdzone poprzez dwa odrębne firmy, jednak ich treść nie zachowała się do dzisiaj, wobec czego badacze utrzymują wobec niej sceptyczne stanowisko¹³⁸¹.

Spór o legalność działań hrabiego Elgina demonstruje, że spór restytucyjny często toczy się na gruncie dyskusji na temat okoliczności historycznych. W toku debaty dotyczącej przebiegu zdarzeń nie podnosi się wprost argumentów restytucyjnych, jednak wyjaśnienie istotnych okoliczności pozwala wspierać docelowe racje w sporze dotyczącym zwrotu, czego przykładem jest kolejny wątek sporu.

Usunięcie Marmurów z Partenonu z biegiem lat zaczęło być uzasadniane jako działanie ratujące Marmury z uwagi na ówczesną okupację Grecji, działalność wojsk tureckich i obojętność samych Greków na losy dóbr kultury¹³⁸². Stąd, teza o ignorancji Greków w przedmiocie dziedzictwa kultury przeciwstawiana była greckim argumentom restytucyjnym wynikającym z więzi z marmurami. Podawanie w debacie przykładów na okoliczność dbania przez Greków o symbole narodowe pomimo okupacji docelowo wspiera pozytywną argumentację restytucyjną Grecji. I tak, Melina Mercouri, sprzeciwiając się tezie o ówczesnej bierności Greków, wskazuje:

„Oznaczałoby to, oczywiście, że byli ślepi, pozbawieni sumień i serc. Kto? (...) Ci Grecy, którzy pomimo 400 lat tureckich rządów srogo podtrzymywali swój język i swoją religię? Ci Grecy, którzy w trakcie swoich zmagania o niepodległość posłali tureckim żołnierzom kule, aby były użyte przeciwko nim samym? Tak, przeciwko nim samym. Tureckim żołnierzom oblegającym Akropol kończyła się amunicja. Zaczęli atakować wielkie kolumny, by wydobywać z nich ołów na kule. Grecy wysłali im amunicję z przesłaniem: «tu są kule, nie ruszajcie kolumn»”¹³⁸³.

¹³⁷⁹ *Ibidem*.

¹³⁸⁰ J.H. Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, „Michigan Law Review” 1985, vol. 83, no. 8, s. 1902; zob. też: J.H. Merryman (ed.), *Thinking about the Elgin Marbles: Critical Essays on Cultural Property, Art and Law*, Austin 2009; Ch.K. Knox, *They've Lost Their Marbles: 2002 Universal Museums' Declaration, the Elgin Marbles and the Future of the Repatriation Movement*, „Suffolk Transnational Law Review” 2006, vol. 29, iss. 2

¹³⁸¹ Zob. V. Demetriades, *Was the Removal...*

¹³⁸² M. Mercouri, *Address of Mrs. Melina Mercouri...*

¹³⁸³ *Ibidem*.

Odwoływanie się do okoliczności historycznych wywozu Marmurów, zarówno w zakresie ówczesnej sytuacji ustrojowej Grecji, jak i dewastującego sposobu usunięcia rzeźb z Partenonu, stanowi również istotny element argumentów ze sprawiedliwości przytaczanych przez stronę grecką i sojuszników. W przemówieniach apelujących o zwrot Marmurów Melina Mercouri przytacza wprost relacje świadków prac współpracowników hrabiego Elgina, czego przykładem jest cytowane przez Minister Kultury wspomnienie Edwarda Dowdella:

„Ku mojemu niewysłowionemu przerażeniu byłem obecny, gdy Partenon był grabiony ze swoich najwspanialszych rzeźb. Widziałem ściąganie kilku metop położonych w południowo wschodnim obszarze świątyni. Były posadowione pomiędzy tryglifami, jakby w zagłębieniu; aby je wydobyć, koniecznym było zrzuć na ziemię cudownego gzymsu, który je przysłaniał. Południowo wschodni kąt frontonu podzielił ten los; w miejsce malowniczego piękna i wysokiego stopnia zachowania, które dostrzegałem w nich pierwotnie, zostały zredukowane do stanu zdruzgotanego odosobnienia. Należy potępić duch barbarzyństwa, który popchnął ich do roztrzaskania i okaleczenia, do złupienia i obalenia szlachetnych prac zamówionych przez Peryklesa i wykonanych przez niezrównany geniusz Fidiasza i Iktinosa”¹³⁸⁴.

Melina Mercouri przytacza również wspomnienie Roberta Smirke’a, posługujące się animizacją, literackim środkiem stylistycznym, wzmagającym emocje wynikające z odbioru opisu dewastacji Partenonu jako historycznej niesprawiedliwości:

„Szczególnie poruszyło mnie, gdy zobaczyłem destrukcję poczynioną w wyniku ściągania z frezu płaskich reliefów. Każdy kamień upadał na ziemię swoim masywnym ciężarem, wydając głęboki pusty dźwięk; wydawało się, że to konwulsyjny jęk okaleczonej duszy świątyni”¹³⁸⁵.

Etyczne aspekty debaty o zwrot marmurów partenońskich podkreślane są również w kontekście aktualnych problemów rynku sztuki i przestępstw przeciwko dziedzictwu kultury. British Committee for Restitution of the Parthenon Marbles używa argumentu ze sprawiedliwości, zauważając, że zwroty poczynione ze względów etycznych, mogą być istotnym zajęciem stanowiska wobec współcześnie piętnowanych praktyk:

„Problem dotyczy nie tylko praktycznej użyteczności zjednoczenia odseparowanych części zabytku; jest to przedmiot etycznych rozważań. We współczesnym świecie nikt nie ma – i uważa się, że nie miał – prawa, by rozebrać historyczny budynek o ogromnej kulturowej i narodowej wartości oraz usunąć jego

¹³⁸⁴ Cyt. za: *ibidem*.

¹³⁸⁵ Cyt. za: *ibidem*.

wielkie części do innego kraju. Także żadna instytucja ani państwo nie mają prawa, by uznać takie artefakty za część własnej narodowej kultury. Konsekwencją restytucji byłoby istotne przesłanie silnego komunikatu do przestępczych handlarzy i tych, którzy od nich kupują, że nie mogą polegać na wyłącznie na długotrwałości posiadania i upływie czasu, by osiągnąć bezkarność”¹³⁸⁶.

Culture, Media and Sport Committee w raporcie z 2000 r. dokonała podsumowania również negatywnej argumentacji restytucyjnej podnoszonej w sporze, pozwalając na wstępne zapoznanie się z najczęstszymi motywami postawy Muzeum Brytyjskiego: a) Marmury Partenonkie są w sposób odpowiedni i zgodny z prawem przechowywane w Muzeum Brytyjskim; b) rzeźby przedstawiane są w wyjątkowym kontekście muzeum kultur całego świata, co pozwala na intelektualne i wizualne porównanie sztuki wielkich cywilizacji; c) Marmury nieodwracalnie zostały obiektami muzealnymi, zaś ich reintegracja z oryginalną strukturą Partenonu, stanowiącą ich pierwotne miejsce przeznaczenia, nie jest przewidywana; d) Marmury w Muzeum Brytyjskim są udostępniane za darmo milionom zwiedzających rocznie, z czego $\frac{3}{4}$ pochodzi spoza Wielkiej Brytanii; e) zwrot Marmurów do Aten wpłynąłby na pojawienie się podobnych roszczeń co do innych obiektów z innych krajów, co zagroziłoby podstawowemu celowi Muzeum Brytyjskiego, jakim jest porównywanie osiągnięć rozmaitych kultur; f) zwrot tych lub innych obiektów z Muzeum Brytyjskiego zniechęciłby potencjalnych darczyńców do dokonywania darowizn na rzecz Muzeum¹³⁸⁷.

Do czasu otwarcia Acropolis Museum argument z najbezpieczniejszego miejsca stanowił istotny aspekt sporu restytucyjnego¹³⁸⁸. Nie istnieją rozstrzygające dowody co do nieuchronności pogorszenia stanu marmurów lub ich zniszczenia przez tureckie siły zbrojne, gdyby nie zostały one zabrane przez współpracowników hrabiego Elgina¹³⁸⁹. Co istotne, Marmury zostały usunięte z Partenonu przez Brytyjczyków jeszcze przed wybuchem wojny o niepodległość Grecji¹³⁹⁰. Nie ulega natomiast wątpliwości, że doznały one istotnych uszkodzeń podczas wydobywania ich ze struktur Partenonu, a następnie w trakcie

¹³⁸⁶ British Committee for the Restitution of the Parthenon Marbles, *Memorandum...*

¹³⁸⁷ Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. I, chapter V, *The Elgin Marbles*, pkt. 150.

¹³⁸⁸ J. Greenfield, *Return of Cultural...*, s. 61.

¹³⁸⁹ *Ibidem*; por. D. Orchard, *A Proposal in Relation to the Elgin Marbles* (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. III, appendix 16.

¹³⁹⁰ Zob. szerzej: P. Kitromilides, *The Greek Revolution in the age of revolutions (1776-1848) : reappraisals and comparisons*, Abingdon-New York, 2022; W. St Clair, *That Greece Might Still Be Free: the Philhellenes in the War of Independence*, Cambridge 2008; D. Brewer, *The Greek War of Independence: the struggle for freedom from Ottoman oppression*, New York 2011; M. Mazower, *The Greek Revolution: 1821 and the Making of Modern Europe*, London 2021; R. Beaton, *Byron's war: romantic rebellion, Greek revolution*, Cambridge 2019.

transportu¹³⁹¹. J. Greenfield podkreśla, że niezależnie od tego, czy wywóz Marmurów stanowił czyn na rzecz zachowania obiektów, należy stwierdzić, że ich zakup przez brytyjski rząd stanowił akt ochrony zabytków, bowiem miał zapewnić integralność kolekcji i jej bezpieczne przechowywanie w jednym z najbardziej renomowanych muzeów na świecie¹³⁹². Autorka dodaje:

„Biorąc pod uwagę, że Komisja przy Izbie Gmin została postawiona przed *fait accompli* w zakresie przetransportowania marmurów do Wielkiej Brytanii, nieracjonalnym jest atakowanie – jak wielu autorów – brytyjskiego rządu za zakupienie ich dla narodu”¹³⁹³.

Zdecydowany sprzeciw wobec używania w niniejszej sprawie argumentu z najbezpieczniejszego miejsca wyraża natomiast H. Nicolson:

„«Gdyby nie zachowano tych cudownych przedmiotów w Wielkiej Brytanii, zostałyby zniszczone podczas greckiej wojny o niepodległość!» To właśnie ten argument był używany – wielokrotnie używany – kiedy tylko Brytyjczycy mieli wyrzuty sumienia co do Marmurów Elgina. Jest to zgniły argument. Po pierwsze, te statuy i rzeźby, które umknęły grabieżom hrabiego Elgina, przetrwały nienaruszone przez grecką wojnę o niepodległość. Po drugie, gdyby zostały dziś zwrócone Grecji, byłyby z pewnością tak samo bezpieczne jak w Muzeum Brytyjskim. A po trzecie, nie jest słuszne, by nabywca skradzionych dóbr podnosił, że są bezpieczniejsze pod jego opieką niż zwrócone pierwotnym właścicielom”¹³⁹⁴.

Magdalena D. Matczak wprost porównuje zaś zabór dóbr kultury, motywowany rzekomym brakiem zdolności do zadbania danej społeczności o jej dziedzictwo, do praktyk kolonialnych:

„W przypadku Grecji grabież marmurów była kolonizacją kulturową i przemocą symboliczną, bowiem implikowała niezdolność Greków do zadbania o własne dziedzictwo a przez to ich infantylnosc, niemożność, brak siły, co stanowi typowe określenia kolonizowanego przez kolonizatora”¹³⁹⁵.

Problem bezpieczeństwa Marmurów Partenonkich był centralny dla wielu wątków w toku sporu restytucyjnego. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych opinia publiczna została

¹³⁹¹ Zob. T. Jenkins, *Keeping their Marbles...*, s. 96 i n.

¹³⁹² J. Greenfield, *Return of Cultural...*, s. 61.

¹³⁹³ *Ibidem*.

¹³⁹⁴ Cyt. za: J.H. Merryman, *Thinking about...*, „Michigan Law Review” 1985, s. 1903.

¹³⁹⁵ M.D. Matczak, *Postkolonialny charakter archeologii greckiej. Przypadek marmurów partenonkich* (w:) *Wielowymiarowość i Perspektywy Nauki za Progiem XXI Wieku. Część II*, (red.) E. Widawska, K. Kowal, Częstochowa 2012, s. 48; zob. też: K. Grzybczyk, *Skradziona kultura. Jak Zachód wykorzystuje cudzą własność intelektualną*, Warszawa 2021, s. 38 i n.

poinformowana o przeprowadzeniu w roku 1938 prac konserwatorskich nad Marmurami, by nadać im kojarzący się ze sztuką klasyczną czysty biały wygląd¹³⁹⁶. Skutkiem tych prac było nieodwracalne usunięcie wierzchniej warstwy części Marmurów, a tym samym utracenie istotnego przedmiotu badań naukowych. Incydent ten natychmiast stał się podstawą kwestionowania bezpieczeństwa rzeźb w Muzeum Brytyjskim¹³⁹⁷. Strona brytyjska podnosiła natomiast środowiskowe zagrożenia dla Marmurów, na które mogłyby być wyeksponowane w Atenach, w tym kwaśne deszcze i zanieczyszczenia¹³⁹⁸.

Społeczna użyteczność Muzeum Brytyjskiego i publicznego prezentowania jego rozległych zbiorów bywa przedstawiana jako argument przeciwko ustanawianiu rzekomego precedensu zwrotów w przyszłości¹³⁹⁹. Jak podkreśla jednak J. Greenfield:

„Historycznie usunięte obiekty nie mogą być zwrócone na podstawie żadnej współczesnej legislacji lub konwencji, jako że nie działają one wstecz. Założenie, że «zwrot» jest precedensem dla zwrócenia wszystkiego, jest nieprawidłowe; służy jedynie jako ostrzeżenie dla grabieżców, że nie ma ograniczenia czasowego dotyczącego kradzieży lub niesłusznego usunięcia”¹⁴⁰⁰.

Autorka wskazuje również:

„Koncepcja, że zwrot ważniejszych obiektów z muzeów doprowadzi do klęski najważniejszych zbiorów muzealnych jest błędna, ponieważ zakłada, że większość materiałów jest przechowywana niesłusznie i pomija fakt, że każda sprawa zwrotu dobra kultury jest wyjątkowa i powinna być rozstrzygnięta na swoich własnych zasadach”¹⁴⁰¹.

Zgodnie z aktualnym stanowiskiem Muzeum Brytyjskiego obecnie nie są prowadzone rozmowy z władzami Grecji w przedmiocie zwrotu Marmurów Partenonskich znajdujących się w Londynie. Muzeum deklaruje ponadto, że „Muzeum Brytyjskie cieszy się dobrą profesjonalną relacją z Acropolis Museum, obejmującą w poprzednich latach warsztaty naukowe, lokowanie personelu oraz wymianę wiedzy na szerokie spektrum tematów, począwszy od koloru na starożytnych rzeźbach, po ekspozycję i prezentację obiektów w muzeum (...) W poprzednich latach Muzeum Brytyjskie dokonywało wypożyczeń obiektów

¹³⁹⁶ Zob. M. Beard, *The Parthenon...*, s. 168.

¹³⁹⁷ *Ibidem*, s. 171.

¹³⁹⁸ *Ibidem*, s. 172.

¹³⁹⁹ J. Greenfield, *Memorandum submitted by dr Jeanette Greenfield* (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report...*, vol. III, appendix 13.

¹⁴⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁴⁰¹ *Ibidem*.

na rzecz Acropolis Museum, National Archeological Museum w Atenach i Museum of Cycladic Art”¹⁴⁰².

Aktualne oficjalne stanowisko rady powierniczej w przedmiocie roszczenia o zwrot Marmurów jest zamieszczone odrębnie na stronie internetowej Muzeum¹⁴⁰³. Wskazywane w nim tezy powinny podlegać analizie z punktu widzenia kategorii podnoszonych negatywnych argumentów restytucyjnych. Oświadczenie Rady Powierniczej dzieli się na wstęp, wyrażający głównie stanowisko Muzeum w zakresie użyteczności społecznej i poparcie dla koncepcji internacjonalizmu kulturowego oraz część opisową, mającą na celu odpowiedź na najczęściej podnoszone pozytywne argumenty restytucyjne.

W pierwszej kolejności rada powiernicza podkreśla kwestie społecznej użyteczności instytucji, wskazując, że Muzeum opowiada historię kulturowych osiągnięć ludności całego świata, przy czym Marmury Partenonskie stanowią istotną część tej opowieści. Po wtóre, w stanowisku podkreśla się, że Muzeum jest unikatowym źródłem wiedzy dla całego świata, jako że zakres i znaczenie zgromadzonej w nim kolekcji pozwala na międzynarodowe publiczne studiowanie kulturowych tożsamości i badanie złożonych więzi między kulturami. Rada powiernicza dokonuje wypożyczeń obiektów ze zbiorów, a jednocześnie ponad 3,5 miliona obiektów należących do zbiorów są dostępne do studiowania online. Z punktu widzenia użyteczności publicznej, rada powiernicza podaje, że każdego roku miliony zwiedzających nieodpłatnie mają możliwość podziwiania tych rzeźb i zdobywania wiedzy na temat tego, w jaki sposób kultura starożytnej Grecji zarówno inspirowała, jak i czerpała inspirację w relacji z innymi cywilizacjami. W podsumowaniu wstępu oświadczenia stwierdza się, że społeczeństwo czerpie korzyść z faktu, że Marmury Partenonskie są podzielone i przedstawiane w dwóch muzeach, jako że każda z ekspozycji opowiada inną, choć uzupełniającą, historię.

Stanowisko wyraża również ideę internacjonalizmu kulturowego, podnosząc, że Marmury Partenonskie stanowią niezbędny element w zbiorach ukazujących kulturowe powiązania całego świata, a jednocześnie podkreśla, że rzeźby te są częścią „współdzielonego dziedzictwa całego świata i przekraczają polityczne granice”¹⁴⁰⁴. W ocenie rady powierniczej, podczas gdy połowa istniejących dziś Marmurów z Partenonu w jego oryginalnej starożytnej formie, znajduje się Acropolis Museum i może być doceniana w pobliżu miejsca swojego

¹⁴⁰² <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/objects-news/parthenon-sculptures> (dostęp: 20.04.2022).

¹⁴⁰³ Aktualne stanowisko rady powierniczej podlega omówieniu na podstawie oświadczenia dostępnego online: <https://www.britishmuseum.org/about-us/british-museum-story/objects-news/parthenon-sculptures/parthenon-sculptures-trustees> (dostęp: 20.04.2022).

¹⁴⁰⁴ *Ibidem*.

pochodzenia, część znajdująca się w Londynie jest ważną reprezentacją starożytnej cywilizacji ateńskiej w kontekście historii całego świata.

Druga część oświadczenia rady powierniczej jest odpowiedzią na najczęstsze zarzuty co do zatrzymywania Marmurów Partenonskich w zbiorach Muzeum Brytyjskiego. Poruszone w stanowisku kwestie dotyczą też – z góry określonych jako błędne (*common misconceptions*) – jakoby: a) całość zespołu rzeźb pochodzących z Partenonu znajdowała się w Muzeum Brytyjskim; b) Marmury Partenonskie były przedmiotem kradzieży; c) rząd Grecji zwrócił się do Muzeum Brytyjskiego o wypożyczenie rzeźb i prośba ta została odrzucona; d) Muzeum Brytyjskie utrzymywało, że Marmury Partenonskie powinny zostać pozostać w Londynie z uwagi na to, że Grecja nie dysponuje miejscem do ich przechowywania i greckie władze nie są w stanie zapewnić nad nimi właściwej opieki; e) podział zespołu rzeźb pochodzących z Partenonu był wyjątkowym przypadkiem; rzeźby mogły być doceniane jedynie jako kompletna całość; f) rzeźby mogły być połączone w oryginalnej strukturze Partenonu; g) zagadnienie mogłoby zostać rozwiązane poprzez zorganizowanie przez Muzeum Brytyjskie oddziału w Atenach; h) UNESCO zaoferowało mediacje w przedmiocie zwrotu Marmurów Partenonskich, zaś Muzeum Brytyjskie odmówiło.

Analiza odpowiedzi Muzeum Brytyjskiego na przedstawione powyżej zarzuty i obserwacje pozwala prześledzić naturę argumentacji powtarzanej na innych przestrzeniach sporu. Część stanowiska stanowi objaśnienie okoliczności historycznych dotyczących obiektów i przebiegu dyskusji nad nimi, nie odnoszące się bezpośrednio do racji za lub przeciwko zwrotowi. Z uwagi na wcześniejsze omówienie cech Marmurów Partenonskich i okoliczności przemieszczenia zbiorów, analiza stanowiska rady powierniczej ograniczy się do nierozważanych dotąd kwestii.

Rada powiernicza zaprzecza, by kiedykolwiek odmówiono propozycji wypożyczenia Marmurów Partenonskich na rzecz Acropolis Museum. Stanowisko Muzeum Brytyjskiego wskazuje, że prośby z greckiej strony dotyczyły jedynie permanentnego zwrotu zespołu rzeźb. Niemniej jednak w treści oświadczenia deklaruje się gotowość do rozważenia zgodnie z obowiązującymi procedurami ewentualnej prośby o wypożyczenie którejkolwiek części kolekcji. Podstawową czynności wymaganą przez radę powierniczą, warunkującą zainicjowanie postępowania w sprawie wypożyczenia obiektów, jest uznanie przez instytucję wypożyczającą tytułu prawnego Muzeum Brytyjskiego do wypożyczanych rzeczy. Dla zilustrowania tych założeń, rada powiernicza posługuje się dalej przykładem wypożyczenia przez Muzeum na rzecz Państwowego Muzeum Ermitażu w Sankt Petersburgu rzeźby boga rzek Iissosa z okazji obchodów rocznicy ustanowienia rosyjskiego muzeum. Dalej stwierdza

się, że rada powiernicza często dokonuje wypożyczeń na obiektów na rzecz muzeów na całym świecie, włącznie z greckimi instytucjami. W latach 2015-2016 wypożyczono 5 tysięcy przedmiotów, co ma czynić Muzeum Brytyjskie „najhojniejszą instytucją wypożyczającą na świecie”. Po wtóre, rada stwierdza, że polityka wypożyczeń została jasno przedstawiona stronie greckiej, jednak kolejne władze greckie nie akceptowały perspektywy wypożyczenia lub uznania tytułu własności Muzeum Brytyjskiego w stosunku do Marmurów Partenonskich, znajdujących się pod jego opieką. W ocenie rady ta postawa uniemożliwia konstruktywny dialog.

Dalej Muzeum Brytyjskie zaprzecza, by sprzeciwiało się zwrotowi zespołu rzeźb pochodzących z Partenonu z uwagi na brak na terytorium Grecji miejsca odpowiedniego do ich przechowywania lub niezdolność strony greckiej do właściwej opieki nad obiektami. Przeciwnie, rada powiernicza zapewnia, że jest przekonana, że ich „koledzy i koleżanki w Atenach są całkowicie zdolni do konserwacji, zachowania i eksponowania materiałów pod swoją opieką”. Rada wyraża także podziw dla ekspozycji w Acropolis Museum, w której oryginalne rzeźby przedstawione są wraz z odlewami obiektów znajdujących się w Londynie i innych instytucjach, tworząc możliwie najpełniejszy obraz tego, w jaki sposób oryginalnie udekorowana była świątynia na Akropolu.

Po wtóre, omawiane stanowisko podkreśla, że rozdzielenie rzeźb zdobiących niegdyś Partenon nie jest przypadkiem odosobnionym w historii. Podnosząc argument z losów dziejowych, rada powiernicza zauważa, że złożona historia Europy często doprowadzała do rozdzielania i umiejscowienia dóbr kultury w instytucjach kultury rozproszonych w różnych krajach. Za przykład podaje średniowieczne i renesansowe rzeźby ołtarzowe. Dalej stwierdza się, że zjednoczenie wszystkich rzeźb pochodzących z Partenonu jest niemożliwe, m.in. z uwagi na to, że część z nich została zniszczona lub zaginęła przed 1800 r.

W nawiązaniu do powyższych wniosków rada powiernicza stwierdza dalej, że zjednoczenie rzeźb, które przetrwały do dzisiejszych czasów, na terytorium Partenonu jest niemożliwe. Pomimo tego, że został on częściowo zrekonstruowany, pozostaje on ruiną. Powszechnie uznanym faktem jest, że Marmury Partenonskie nie mogą bezpiecznie powrócić do niegdysiejszej świątyni, ale powinny być eksponowane i podziwiane w muzeach. Z uwagi na powyższe obecnie rzeźby znajdujące się na terytorium Grecji znajdują się w Acropolis Museum. Choć samo omawiane stanowisko rady powierniczej nie wyraża tego wprost, sens przytoczonych okoliczności pozwala oceniać je jako odpowiedź na argument z miejsca przeznaczenia. Mimo że oryginalnym miejscem przeznaczenia rzeźb była świątynia, znajdująca się na Akropolu, aktualnie według najlepszej wiedzy specjalistów, uznanej przez

obie strony debaty, nie jest możliwe ani faktyczne przywrócenie im pierwotnej funkcji, ani powtórne zainstalowanie w oryginalnej lokalizacji. Przedmiotem debaty jest wyłącznie przeniesienie Marmurów do muzeum położonym w pobliżu ich miejsca przeznaczenia.

W dalszej kolejności rada powiernicza rozważa sugerowane w debacie organizacyjne rozwiązanie, jakim miałyby być ustanowienie w Grecji oddziału Muzeum Brytyjskiego, przechowującego część zbiorów, tj. Marmurów Partenonskich. Rada podkreśla jednak, że ekspozycja tych rzeźb w ramach kolekcji Muzeum Brytyjskiego w Londynie, reprezentującej światowe dziedzictwo kultury, jest ogromnie wartościowa z punktu widzenia społecznej użyteczności, ponieważ pozwala podziwiać obiekty z perspektywy innych osiągnięć kultury. Taka możliwość w ocenie rady powierniczej stanowi uzupełnienie ekspozycji dostępnej w Acropolis Museum i rozmieszczenie rzeźb w dwóch zbiorach muzealnych pozwala na pełniejsze docenianie ich znaczenia i wartości, również poprzez zwiększenie liczby osób, dla których są dostępne.

4.2.1.4. Wnioski i ocena sporu

A. Hermann, podsumowując charakter sporu o zwrot Marmurów Partenonskich stwierdza, że prześciga on wszelkie inne spory pod względem „długości jego trwania, rozgłosu i czystej nierozwiązywalności”¹⁴⁰⁵. Autor proponuje również cztery wnioski płynące ze sporu, umiejscawiające debatę w kategorii trudnego przypadku, jak również wskazujące zasady postępowania w innych sporach restytucyjnych.

W pierwszej kolejności A. Herman stwierdza, że restytucja dóbr kultury jest problemem złożonym: „W przypadkach, gdy wywóz nastąpił w dawnych czasach, niekiedy (jak w tej sytuacji) miał on miejsce w okolicznościach zupełnie odmiennego systemu, kiedy panowała istotnie obca moralność. Skłonność jednej ze stron do założenia, że jej stanowisko jest jedynym godnym uzasadnienia, a druga strona z czasem po prostu ulegnie, jest błędna. Zmiana nie następuje w ten sposób. Wymaga natomiast otwartości i woli zmiany swojego stanowiska (niekiedy znacznie), aby osiągnąć kompromisowe rozwiązanie. Wyraźnie nie nastąpiło to w sprawie Marmurów Partenonskich”¹⁴⁰⁶. Wniosek A. Hermana, polegający na stwierdzeniu, że w sprawach restytucyjnych możliwe jest przyjęcie różnych równoważnie

¹⁴⁰⁵ A. Herman, *Restitution...*, s. 22.

¹⁴⁰⁶ *Ibidem*, s. 35.

ślusznym rozwiązaniu, wpisuje spory restytucyjny – w tym spór o zwrot Marmurów – w kategorię trudnych przypadków.

Dalej, A. Herman zauważa, że restytucja dóbr kultury niemal zawsze angażuje szersze problemy, takie jak historia lub polityka: „Twierdzenie, że jest to proste zagadnienie fizycznego zwrotu ze zbiorów materialnego obiektu, który był niesłusznie odebrany, może doprowadzić do błędnej oceny motywacji stron, a także zignorowania istotnej wrażliwości dotyczącej historycznej straty”¹⁴⁰⁷. Autor podkreśla, że dla wielu współczesnych Greków Marmury Partenonskie symbolizują nie tylko więź z antyczną przeszłością, ale również wyzwolenie się spod niedawnej okupacji¹⁴⁰⁸. Z tego względu konsekwentne podtrzymywanie przez Muzeum Brytyjskie stanowiska opartego przede wszystkim na argumentach prawnych sprawia wrażenie braku empatii, co pogłębia spór¹⁴⁰⁹. Wniosek A. Hermana potwierdza, że spór o zwrot Marmurów Partenonskich jest trudnym przypadkiem również z uwagi na złożony charakter dóbr kultury objętych sporem. Marmury Partenonskie istotnie skupiają w sobie problemy prawne, moralne, historyczne i polityczne. Na marginesie należy wskazać, że polityka stanowi niezaprzeczalnie jeden z czynników wpływających na dynamikę sporu, bowiem w ostatnich latach publiczne wypowiedzi na temat marmurów towarzyszyły istotnym wydarzeniom w politycznej rzeczywistości Brytyjczyków, takich jak brexit lub diamentowy jubileusz panowania Elżbiety II¹⁴¹⁰.

Wspomniany zarzut braku empatii w komunikacji Muzeum Brytyjskiego wiąże się również z krytyką sposobu prezentowania Marmurów w przestrzeni wystawowej Duveen Gallery. Mary Beard zauważa, że rozkład galerii co prawda nawiązuje do oryginalnego rozmieszczenia rzeźb w Partenonie, jako że elementy frontonu znajdują się na dwóch końcach pomieszczenia, a fryz – choć umieszczony przodem do wewnątrz – biegnie wokół sali, jednak wyraźnie aranżacja ma sprawiać wrażenie, że Marmury w zbiorach Muzeum są kompletną całością¹⁴¹¹. Autorka podkreśla: „Przeciętni zwiedzający nigdy by nie zgadli, że istotna część fryzu znajduje się w Atenach. A gdyby zrealizowano oryginalne plany architekta, nie zauważyliby również, że brakuje wielu części wschodniego frontonu. To zasługa purystów

¹⁴⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁰⁸ *Ibidem*

¹⁴⁰⁹ *Ibidem*.

¹⁴¹⁰ K. Reilly, *U.K. Not Losing Its Marbles, Says Famed Greek Sculptures Cannot Be Part of Trade Negotiations With European Union*, „Time” 19.02.2020, publikacja online: <https://time.com/5786406/elgin-marbles-greece-brexit-trade-deal/> (dostęp: 9.04.2022); R. Michel, *Parthenon marbles' return would be a lovely jubilee gesture*, „The Guardian” 8.02.2022, publikacja online: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2022/feb/08/parthenon-marbles-return-would-be-a-lovely-jubilee-gesture> (dostęp: 9.04.2022).

¹⁴¹¹ M. Beard, *The Parthenon...*, s. 167.

wśród personelu Muzeum, którzy nalegali na pozostawieniu znaczącej luki na postumentach, by wyszczególnić miejsca, gdzie brakuje centralnych figur. Ogółem efektem (i intencją) projektu galerii jest wymazanie tego, co pozostało w Atenach. Poprzednie sposoby eksponowania wyraźnie odsyłały zwiedzających do zabytku w Grecji i pozostałych rzeźb, efektem Duveen Gallery jest wypchnięcie tej pamięci. Marmury Elgina mają tu reprezentować całość Partenonu”¹⁴¹². Niezależnie od opisanego układu rzeźb w Duveen Gallery, aktualna ekspozycja Marmurów Partenonów posługuje się planszami informacyjnymi na temat samego Partenonu. Nie przedstawia jednak żadnej informacji na temat trwającego od lat sporu restytucyjnego.

Kolejnym ważnym aspektem debaty na temat Marmurów Partenonów jest ich europejskość. Tezę o możliwości wyodrębnienia kultury europejskiej, obejmującej wspólnotę dziedzictwa kultury państw europejskich należy uznać za całkowicie uprawnioną¹⁴¹³. Trudność przypadku Marmurów Partenonów polega na przynależności kulturowej Partenonu zarówno do kultury europejskiej, jak i do węższej kultury greckiej. Nie sposób rozstrzygnąć jednoznacznie, czy w niniejszym przypadku pierwszeństwo przysługuje rozumieniu kultury starożytnej Grecji jako kolebki osiągnięć kultury Europejskiej, czy uznaniu szczególnej więzi pomiędzy Partenonem a tragicznie doświadczonym w przeszłości narodem greckim.

Warto również zaznaczyć, że szerokie rozpowszechnienie wiedzy o sporze i symbolika samych Marmurów inspirują poszukiwanie precedensowych kompromisów z użyciem najnowszych technologii. W kwietniu 2022 r. The Institute for Digital Archaeology (dalej jako „IDA”) wystąpiło z propozycją wykonania niemal identycznych replik Marmurów z użyciem technologii skanowania 3D z użyciem skanerów LIDAR¹⁴¹⁴. Wirtualne modele 3D posągów miałyby posłużyć do wyrzeźbienia przez roboty replik w kamieniu tego samego rodzaju. Celem przedsięwzięcia jest zaoferowanie Muzeum Brytyjskiemu doskonałych replik w miejsce oryginalnych rzeźb, które miałyby zostać zwrócone do Acropolis Museum. IDA proponuje również wykonanie w przyszłości zrekonstruowanych elementów Partenonu, nawet z uwzględnieniem oryginalnego wyglądu kolorowej polichromii, podkreślając potencjalne walory edukacyjne takiego przedsięwzięcia¹⁴¹⁵. Istotnym problemem wszelkich rozwiązań kompromisowych, polegających na sporządzaniu – nawet najdoskonalszych – replik jest jednak

¹⁴¹² *Ibidem*.

¹⁴¹³ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 189.

¹⁴¹⁴ <https://advisor.museumsandheritage.com/features/new-proposition-repatriation-parthenon-marbles/?fbclid=IwAR0c5zDGI-spOktneOtvDckVaN43cU3IkEQbxdyYnEFgi-78-YfYiOZwKsY> (dostęp: 24.04.2022).

¹⁴¹⁵ *Ibidem*.

to, że współczesne kopie nie są nośnikiem kluczowej cechy dóbr kultury, jaką jest ich autentyczność.

A. Herman zauważa, że impas w sprawie Marmurów Partenonkich wynika z zajmowania przez strony bezkompromisowych stanowisk¹⁴¹⁶. Należy podzielić stanowisko autora, że aktualnie spór o zwrot marmurów partenonkich pozostaje zupełnie wyodrębniony z konstruktywnej międzynarodowej debaty dotyczącej naprawiania historycznych niesprawiedliwości poprzez zwrot dóbr kultury utraconych podczas epoki kolonialnej, dziedzictwa Pierwszych Narodów oraz łupów wojennych¹⁴¹⁷. Można przypuszczać, że o aktualności sporu po ponad czterdziestu latach od jego formalnego wszczęcia decyduje głęboka symbolika samego Partenonu i skupionych w niej europejskich wartości. Mając jednak na uwadze aktualne skoncentrowanie współpracy międzynarodowej na próbach naprawiania skutków procesów historycznych, które doprowadziły do drastycznych krzywd i rażących nierówności całych narodów i społeczności, okoliczności historyczne i prawne kazusu Marmurów Partenonkich klasyfikują go jako wyczerpany problem w stosunkach dyplomatycznych pomiędzy Wielką Brytanią a Grecją.

4.2.2. Dobra kultury z Dunhuang (kolekcja Aurela Steina)

4.2.2.1. Charakterystyka dóbr kultury

Zbiory Muzeum Brytyjskiego związane z wyprawami Marca Aurela Steina (dalej jako „Aurel Stein”) można podzielić na cztery sekcje. Pierwszą z nich stanowi dokumentacja i korespondencja dotycząca organizacji i przebiegu czterech wypraw orientalisty do Azji Środkowej i zgromadzonych podczas nich obiektów, przechowywana w Centralnym Archiwum (*Central Archive*)¹⁴¹⁸. Drugą sekcję zbiorów stanowią dobra kultury zgromadzone w Departamencie Azji (*Department of Asia*; do 2003 r. *Department of Oriental Antiquities*). Kolekcja ta zawiera: ponad tysiąc pięćset obiektów archeologicznych, ponad dwieście czterdzieści malowideł na jedwabiu i papierze, ponad sześćdziesiąt grup fragmentów

¹⁴¹⁶ A. Herman, *Restitution...*, s. 37.

¹⁴¹⁷ *Ibidem*.

¹⁴¹⁸ Zob. H. Wang, J. Perkins (eds.), *Handbook to the Collections of Sir Aurel Stein in the UK*, London 2008, s. 9; pełna lista archiwaliów dot. wypraw Aurela Steina zgromadzonych w archiwum Muzeum Brytyjskiego: H. Wang, *Catalogue of the Sir Aurel Stein Papers in the British Museum Central Archives* (w:) *Sir Aurel Stein proceedings of the British Museum study day, 23 March 2002. British Museum Occasional Paper Number 142*, (ed.) H. Wang, London 2004.

malowideł na jedwabiu i papierze, ponad trzydzieści druków oraz dwieście tekstyliów¹⁴¹⁹. Kolekcja Aurela Steina w zbiorach Departamentu Azji dostępna jest co do zasady za wcześniejszym umówieniem wizyty, po wskazaniu konkretnego obiektu. Część obiektów archeologicznych dostępna jest jednak jako część wystawy stałej muzeum w Joseph E. Hotung Gallery (pokój nr 33). Kolejna sekcja zbiorów z kolekcji Aurela Steina zgromadzona jest w Departamencie Monet i Medali (*Department of Coins and Medals*)¹⁴²⁰. Kolekcja monet obejmuje: ponad cztery tysiące monet z Chin oraz sto pięćdziesiąt dwie monety lub ich fragmenty z Iranu i Pakistanu – są dostępne wyłącznie za uprzednim umówieniem wizyty¹⁴²¹. Ostatnią sekcją kolekcji Aurela Steina jest jej część zgromadzona w Departamencie Środkowego Wschodu (*Department of Middle East*; do 2006 *Department of Western Asiatic Antiquities*). Obejmuje materiał zebrany przez Aurela Steina podczas czterech ekspedycji do doliny Indusu i Iranu. Kolekcja obiektów preislamskich składa się z ceramiki i drobnych znalezisk archeologicznych, zaś kolekcja obiektów epoki islamu – z siedmiuset dziewięćdziesięciu ośmiu obiektów z ceramiki, szkła, kamienia, terakoty, kości słoniowej, metalu i drewna¹⁴²². Należy podkreślić, że istotna część manuskryptów z kolekcji Aurela Steina – w tym Diamentowa Sutra (najstarsza datowana drukowana książka świata) – znajduje się w British Library¹⁴²³.

Przez dziesięciolecia kolekcja Aurela Steina była eksponowana jedynie szczątkowo w British Museum, zaś samo nazwisko orientalisty niechętnie przywoływane, mimo że zgromadzone obiekty mają ogromną wartość historyczną i artystyczną¹⁴²⁴. Większość zbiorów przechowywana była jednak w muzealnych magazynach, a przyczyną tego miało być łągodzenie stosunków dyplomatycznych w świetle potencjalnych roszczeń o zwrot zbiorów¹⁴²⁵. Peter Hopkirk zauważa: „Ta niezwykła powściągliwość spowodowana była w dużej mierze

¹⁴¹⁹ H. Wang, J. Perkins (eds.), *Handbook to the Collections...*, s. 10; zob. też: F.H. Andrews, *Descriptive catalogue of antiquities recovered by Sir Aurel Stein during his explorations in Central Asia, Kansu and Eastern Iran*, Delhi 1935; R. Whitfield, *The art of Central Asia: the Stein collection in the British Museum*, Tokyo 1982–1985.

¹⁴²⁰ H. Wang, J. Perkins (eds.), *Handbook to the Collections...*, s. 12.

¹⁴²¹ *Ibidem*, zob. też: H. Wang, *Money on the Silk Road: the evidence from Eastern Central Asia to c. AD 800, including a catalogue of the coins collected by Sir Aurel Stein*, London 2004; V. Porter, *The Islamic coins collected by Stein in Chinese Central Asia Studies in Silk Road Coins and Culture* (w:) *Studies in Silk Road coins and culture: papers in honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th birthday*, (eds.) K. Tanabe, J. Cribb, H. Wang, Kamakura 1997.

¹⁴²² H. Wang, J. Perkins (eds.), *Handbook to the Collections...*, s. 14.

¹⁴²³ Zob. szerzej: J. Dalton, S. van Schaik, *Tibetan Tantric Manuscripts from Dunhuang. A Descriptive Catalogue of the Stein Collection at the British Library*, Leiden 2006; R. Xinjiang, *The Historical Importance of the Chinese Fragments from Dunhuang in the British Library*, „The British Library Journal” 1998, vol. 24, no. 1.

¹⁴²⁴ P. Hopkirk, *Obce diably na Jedwabnym Szlaku*, przeł. Anna Bezpiańska-Ogłęcka, Warszawa 2008, s. 18.

¹⁴²⁵ *Ibidem*.

chęcią załagodzenia stosunków z Chińczykami, mającymi żal do Steina i innych «obcych diabłów» za pozbawienie ich znacznej części narodowego dziedzictwa (choć kiedy proceder ten miał miejsce, nie zrobili nic, by mu zapobiec). Zarząd muzeum, który w dużej części sfinansował wykopaliska prowadzone przez Steina, chciał za wszelką cenę uniknąć afery podobnej do tej z marmurami Elgina. Na szczęście ocieplenie stosunków brytyjsko-chińskich sprawiło, że zarówno postać archeologa, jak i jego nadzwyczajne znaleziska zostały w końcu docenione i doczekały się zasłużonej uwagi ze strony naukowców, choć niewątpliwie Chińczycy wciąż pragnęliby otrzymać zagrabioną kolekcję z powrotem. Ukoronowaniem procesu przywracania dobrego imienia Steinowi była wystawa zorganizowana w 2004 roku przez British Library, na której zaprezentowano skarby z Jedwabnego Szlaku¹⁴²⁶.

4.2.2.2. Okoliczności włączenia dóbr kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Współczesna historia Chin naznaczona jest licznymi przykładami kradzieży i prac archeologicznych, których skutkiem był wywóz dóbr kultury poza terytorium Chin. Zagraniczne ekspedycje archeologów, sinologów i misjonarzy napływały do Chin począwszy od drugiej połowy XIX wieku. Według danych zebranych przez Zuozhen Liu, w latach 1850-1940 miało miejsce około stu pięćdziesięciu archeologicznych eksploracji terytorium północnozachodnich Chin, z czego pięćdziesiąt trzy prowadzonych było przez Rosjan, trzydzieści przez Brytyjczyków, dwadzieścia dwie przez Szwedów, dwadzieścia przez Niemców, trzynaście przez Japończyków, osiem przez Francuzów, trzy przez Amerykanów, jedna przez Węgrów i jedna przez załogę nieznanego pochodzenia¹⁴²⁷. Wśród najistotniejszych wymienia się wyprawy kierowane przez Paula Pelliotta (Francja), Alberta von Le Coq'a (Niemcy), Kozui Otani (Japonia), Langdona Warnera (Stany Zjednoczone)¹⁴²⁸. Za sprawców szczególnego zainteresowania tym obszarem uważa się szwedzkiego odkrywcę i pisarza Svena Hedina oraz brytyjskiego orientalistę Aurel Steina¹⁴²⁹.

Jak wskazuje Aleksandra Guss: „Wydarzenia, które miały miejsce podczas «wieku upokorzenia» Chin, spowodowały niewyobrażalne straty w dziedzictwie kultury Państwa Środka. Wraz z założeniem Chińskiej Republiki Ludowej w 1949 r. chiński rząd rozpoczął proces odbudowy państwa po latach klęski. Odbudowa oznaczała również podejmowanie prób

¹⁴²⁶ *Ibidem*.

¹⁴²⁷ Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 13.

¹⁴²⁸ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 98.

¹⁴²⁹ Zob. szerzej: P. Hopkirk, *Obce diabły...*; S. Whitfield, *Aurel Stein On The Silk Road*, Portland 2004.

restytucji cennych, zrabowanych relikwii”¹⁴³⁰. Za jedną z największych strat dziedzictwa kultury Chin uważa się wywóz rozmaitych artefaktów z Grot Tysiąca Buddów, stanowiących najistotniejszą część tzw. kolekcji Aurela Steina. Groty (*Mogao Caves*) składają się z czterystu dziewięćdziesięciu dwóch komór, wydrążonych w klifie, usytuowanym w pobliżu miasta Dunhuang, w strategicznym punkcie Jedwabnego Szlaku, na skrzyżowaniu tras handlowych, jak i w miejscu rozmaitych wpływów religijnych, kulturowych i intelektualnych¹⁴³¹. Rozprzestrzenianie się buddyzmu wzdłuż Jedwabnego Szlaku doprowadziło do bogatych inspiracji wpływami indyjskimi, chińskimi, perskimi, jak również z imperium Aleksandra Wielkiego, wskutek czego wykształcił się oryginalny nurt sztuki buddyjskiej, zwany zachodnio chińskim¹⁴³². Dowody dawnej kulturowej świetności Dunhuang uważano za utracone do czasu odkrycia Groty Bibliotecznej (*Library Cave, Cave 17*). Przyjmuje się, że odkrycia dokonał taoistyczny duchowny Wang Yuanlu w 1900 r.¹⁴³³. We wnętrzu Groty Bibliotecznej znajdowało się około pięćdziesięciu tysięcy manuskryptów sporządzonych na papierze, jedwabiu, drewnie i innych materiałach¹⁴³⁴. Większość z nich stanowiło dokumenty religii buddyzmu, taoizmu, manicheizmu i nestorianizmu, zaś pozostałe manuskrypty to dokumenty historyczne, prace literackie, korespondencję, a także zapisy badań naukowych¹⁴³⁵. Z relacji samego Aurela Steina zachowanych w korespondencji wynika, że do ujawnienia przed nim lokalizacji Groty Bibliotecznej doszło wskutek perswazji i przekupienia Wanga Yuanlu, następnie zaś doszło do sprzedaży dóbr kultury na rzecz Aurela Steina za rażąco niską cenę i wywiezienia ich w ukryciu¹⁴³⁶. Kolekcja została przewieziona do Anglii w 1909 i do lat dwudziestych w całości była przechowywana w Muzeum Brytyjskim, zaś następnie wywiezione dobra kultury zostały podzielone pomiędzy tę instytucję, British Library i National Museum w New Dehli¹⁴³⁷.

¹⁴³⁰ A. Guss, *Restytucja dóbr kultury utraconych przez Chińską Republikę Ludową na przykładzie odzyskiwania brązowych głów zwierząt z Yuanming Yuan*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2021, vol. 20, s. 47.

¹⁴³¹ Groty w 1987 r. zostały wpisane na Listę światowego dziedzictwa UNESCO: <https://whc.unesco.org/en/list/440> (dostęp: 27.01.2022); zob. szerzej: R. Whitfield, S. Whitfield, N. Agnew, *Cave Temples of Mogao: Art and History on the Silk Road*, Los Angeles 2000; S. Kenderdine, „Pure Land”: *Inhabiting the Mogao Caves at Dunhuang*, „Curator: The Museum Journal” 2013, vol. 56, iss. 2.

¹⁴³² Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 13.

¹⁴³³ *Ibidem*.

¹⁴³⁴ *Ibidem*.

¹⁴³⁵ X. Rong, *Eighteen Lectures on Dunhuang*, przeł. I. Galambos, Leiden 2013, s. 4 i n.

¹⁴³⁶ Zob. H. Wang (ed.), *Sir Aurel Stein: Colleagues and Collections*, London 2012; M.A. Stein, *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su, and Eastern Iran*, Oxford 1928.

¹⁴³⁷ Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 16.

4.2.2.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

J. Greenfield podkreśla, że pomimo podnoszonych przez Chiny protestów przeciwko wywożeniu ich dóbr kultury, rząd Chin nie wystąpił z formalnym roszczeniem o zwrot konkretnych obiektów z kolekcji Aurela Steina, jednak wielu autorów zwracało uwagę na możliwość podniesienia tej kwestii lub na samą kwestię niesłuszności wywozu dóbr kultury Chin wskutek przeprowadzanych badań¹⁴³⁸.

W przedmiocie utraty dóbr kultury z Dunhuang często podnoszone są argumenty ze sprawiedliwości, przynależności narodowej i społecznej użyteczności. W ocenie Chena Yinke:

„Utrata manuskryptów z Dunhuang jest najtragiczniejszym wydarzeniem w historii chińskiej nauki”¹⁴³⁹.

Z. Liu wskazuje zaś, że:

„Obcy odkrywcy, którzy nabyli manuskrypty w Chinach wciąż postrzegani są jako «grabieżcy» lub «złodzieje». Uważa się, że chińscy badacze Dunhuang są rozgoryczeni utratą manuskryptów i uczucie to pogarszane jest faktem, że chińska nauka w tym zakresie pozostaje mało rozwinięta (...) Uważają oni tę stratę za piętno i pracowali bardzo ciężko, by je zmazać. Rong Xinjiang stwierdza, że patriotyzm był dużą motywacją dla chińskich naukowców, by angażować się w badania nad Dunhuang. Część badaczy Dunhuang podziela pogląd, że Chińczycy nie powinni pozostawać w tyle w przedmiocie badań nad Dunhuang, bowiem przedmiotowe manuskrypty pochodzą z Chin, zaś większość z nich dotyczy chińskiej historii i sporządzona jest w chińskich językach. Motywacja, by ustanowić Chiny centrum badań nad Dunhuang wywołała wielki entuzjazm chińskich badaczy Dunhuang, dlatego też chińscy badacze osiągają wiele na tym polu¹⁴⁴⁰.

Podkreślając obniżoną społeczną użyteczność manuskryptów z Dunhuang w sytuacji, gdy rodzimi badacze mają ograniczone możliwości badania ich w miejscu ich pochodzenia, Tan Chung stwierdza:

„Dunhuang jest w Chinach, ale badania na temat Dunhuang prowadzone są wyłącznie poza Chinami”¹⁴⁴¹.

¹⁴³⁸ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 141; zob. też: A. Guss, *Restytucja dóbr kultury...*

¹⁴³⁹ Cytat w języku chińskim został upamiętniony w kamieniu we wnętrzu muzeum w Jakiniach Mogao. cyt. za: Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 160.

¹⁴⁴⁰ Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 160.

¹⁴⁴¹ T. Chung, *Introduction (w:) Dunhuang Art: Through the Eyes of Duan Wenjie*, (ed.) T. Chung, New Delhi 1994, s. 34.

Podkreśla się, że ambicje chińskich badaczy oraz bolesność doświadczenia utraty obiektów tak istotnych dla chińskiej kultury stanowią utrudnienie we współpracy naukowej Chin z zagranicznymi ośrodkami naukowymi¹⁴⁴². W tym zakresie w debacie dotyczącej utraty chińskich dóbr kultury pojawia się argument z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości, nawołujący do działania ponad pojęciami narodowości i lokalności. Jak wskazuje bowiem Ji Xianlin:

„Dunhuang jest w Chinach, ale badania na temat Dunhuang należą do świata”¹⁴⁴³.

Z. Liu dodaje natomiast:

„Badacze mają swoje narodowości, jednak badania i kultury już nie.”¹⁴⁴⁴

Pomimo braku skonkretyzowanego roszczenia restytucyjnego Chin lub miasta Dunhuang, koncepcje możliwych roszczeń i sposobów ich dochodzenia pozostają aktualnym problemem w naukowej debacie. Istotnym przykładem rozważań na ten temat – w tym również analizy argumentacyjnej strony sporu – jest studium przypadku manuskryptów utraconych z Dunhuang sporządzone przez Z. Liu¹⁴⁴⁵. Autorka, badając możliwość dochodzenia restytucji dóbr kultury na drodze cywilnej przed angielskim sądem, dokonuje analizy argumentów restytucyjnych obu stron, ze szczególnym uwzględnieniem argumentów odwołujących się do ochrony prawnej.

Dochodzenie restytucji dobra kultury na drodze postępowania sądowego w pierwszej kolejności wymaga ustalenia okoliczności, w których doszło do pozbawienia powoda posiadania rzeczy oraz ustalenia, czy aktualny posiadacz nabył prawo własności danej rzeczy¹⁴⁴⁶. W konsekwencji rozstrzygnięcie sporu o kolekcję Aurela Steina miałyby polegać na ustaleniu, czy powód dysponuje tytułem prawnym do dóbr kultury wchodzących w skład kolekcji, jakie były skutki prawne utraty tychże dóbr w 1907 r., a także czy aktualni posiadacze nabyli prawo własności przedmiotu sporu¹⁴⁴⁷.

Podnosząc argument z prawa własności, wskazuje się, że w momencie dokonania przez Wanga Yuanlu odkrycia Groty Bibliotecznej w Chinach obowiązywał feudalny kodeks

¹⁴⁴² Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 160.

¹⁴⁴³ Cyt. za: *Ibidem*.

¹⁴⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁴⁵ Zob. Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 83 i n.

¹⁴⁴⁶ *Ibidem*, s. 84.

¹⁴⁴⁷ *Ibidem*.

dynastii Qing, zwany również Kodeksem Qing¹⁴⁴⁸. Kodeks ten nie był spójną regulacją problemów prawa cywilnego, jednak regulował problem znalezienia skarbu; zgodnie z art. 151 Kodeksu Qing. kto znajdzie zakopane porzucone obiekty na gruncie publicznym lub prywatnym, może je zatrzymać i używać ich, jednak jeżeli obiekty te stanowią dawne artefakty „których posiadanie przez zwykłego człowieka jest niestosowne”, takie jak dzwony, kadzielnice, pieczęcie lub inne rzadkie lub niezwykle obiekty, znalazca powinien odesłać obiekty do lokalnych władz w terminie trzydziestu dni¹⁴⁴⁹. Za niedopełnienie tego obowiązku groziła sankcja w postaci osiemdziesięciu uderzeń ciężką tyczką bambusową oraz przepadek przedmiotów¹⁴⁵⁰. Dokumentacja archiwalna wykazuje, że taoista zgłosił odkrycie grotty w lokalnym magistracie, jednak jego twierdzenia zostały zbagatelizowane i dopiero w 1904 r. przedstawiciel administracji zbadał wnętrze grotty, po czym nałożył na duchownego obowiązek opieki nad miejscem i odkrytymi dobrami¹⁴⁵¹. W świetle powyższych rozwiązań prawnych Wang Yuanlu nie został właścicielem dóbr kultury z Grot Tysiąca Buddów uprawnionym do ich skutecznej sprzedaży¹⁴⁵².

Kolejnym argumentem odwołującym się do ochrony prawnej istotnym w niniejszej sprawie jest argument z nabycia w dobrej wierze. Ustalenie, że Wang Yuanlu wskutek dokonanego odkrycia nie stał się właścicielem manuskryptów i innych dóbr odnalezionych w jaskiniach w Dunhuang, zbycie tych przedmiotów na rzecz Aurela Steina stanowiło czyn zabroniony w myśl ówczesnego tradycyjnego chińskiego prawa¹⁴⁵³. Uważa się przy tym, że co do zasady tradycyjne prawo w Chinach nie wykształciło generalnej zasady nabycia w dobrej wierze¹⁴⁵⁴. Zgodnie z Kodeksem Qing zbywca skradzionych dóbr nie mógł w drodze sprzedaży przekazać skutecznie prawa własności rzeczy. W świetle ówczesnie obowiązującego prawa dobra kultury z Dunhuang stanowiły własność państwa powierzoną do przechowania osobie, która nie sprawowała funkcji publicznych i nie była upoważniona do reprezentowania państwa¹⁴⁵⁵. Dlatego też zbycie dóbr kultury dokonane przez Wanga Yuanlu stanowiło kradzież

¹⁴⁴⁸ Zob. M. Łągiewska, *Charakterystyka chińskiego prawa cywilnego – wybrane aspekty*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2017, vol. 17; Z. Kopania, *Proces powstawania Kodeksu Qing (1646 – 1912) i jego dziedzictwo* (w:) *Rozważania nad procesem stanowienia prawa w Polsce i Chinach na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia*, (red.) I. Szpotakowski, Łódź-Kraków 2020.

¹⁴⁴⁹ Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 89.

¹⁴⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁴⁵¹ *Ibidem*, s. 91.

¹⁴⁵² *Ibidem*, s. 90.

¹⁴⁵³ Zob. W.C. Jones, *The Great Qing Code. Translated by William C. Jones, with assistance of Tianquan Cheng and Yongling Jiang.*, Oxford 1994, s. 243.

¹⁴⁵⁴ Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 96.

¹⁴⁵⁵ *Ibidem*.

w rozumieniu Kodeksu Qing, zaś Aurel Stein nie nabył do nich skutecznie prawa, nawet jeżeli działał w dobrej wierze¹⁴⁵⁶. Pozostawione przez Steina zapiski i korespondencja stanowią natomiast dowód tego, że zdawał on sobie sprawę z tego, że taoista pełnił rolę powiernika zbiorów Bibliotecznej Groty i nie był uprawniony do zbycia obiektów¹⁴⁵⁷. Należy jednak podkreślić, że niezależnie od tego, czy w 1907 r. doszło do skutecznego zbycia dóbr kultury na rzecz Aurela Steina, z obecnej perspektywy może nie mieć to wpływu na legalność stanu posiadania zbiorów¹⁴⁵⁸. W omawianej sprawie dla skuteczności nabycia tytułu prawnego do dóbr istotne znaczenie może mieć zagadnienie kolejnego przeniesienia własności przedmiotów przez Aurela Steina na rzecz Muzeum Brytyjskiego¹⁴⁵⁹.

Wobec upływu ponad stu lat od znalezienia się zbiorów z Dunhuang w posiadaniu Muzeum Brytyjskiego i innych instytucji najistotniejsze negatywne argumenty restytucyjne o prawnym charakterze będą wywodzić się z instytucji dawności. W omawianej sprawie pierwotne zbycie dóbr kultury nastąpiło w 1907 r., zatem w przypadku sporu sądowego możliwość skutecznego dochodzenia praw przez stronę chińską na drodze sądowej badana byłaby na podstawie Limitation Act 1623¹⁴⁶⁰, zgodnie z którym roszczenia wynikające ze zbycia rzeczy przez nieuprawniony podmiot ulegały przedawnieniu z upływem sześciu lat od zbycia rzeczy, przy czym ustawa ta nie przewidywała wyjątków wynikających z kradzieży¹⁴⁶¹. Mając na uwadze, że do czasu wejścia w życie Limitation Act 1939 przedawnienie stanowiło według prawa angielskiego normę prawa procesowego, ograniczenie wyrażone w ustawie z roku 1623 stosowane jest w postępowaniu przed sądem angielskim jako *lex fori*¹⁴⁶². Przedawnienie roszczenia zamyka tym samym drogę do skutecznego dochodzenia zwrotu dóbr kultury z Dunhuang na drodze postępowania sądowego. Nie zamyka to możliwości dochodzenia zwrotu dóbr kultury w alternatywnych postępowaniach, jednak na ten moment nie podjęto takiej próby.

¹⁴⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁵⁷ M.A. Stein, *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China, vol. II*, Oxford 1921, s. 801.

¹⁴⁵⁸ A. Parkhouse, *The Illicit Trade in Cultural Objects: Recent Developments in the United Kingdom (w:) Art and Cultural Heritage: Law, Policy and Practice*, (ed.) B.T. Hoffman, New York 2006, s. 178.

¹⁴⁵⁹ Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 101.

¹⁴⁶⁰ Limitation Act 1623 (21 Jac 1 c 16).

¹⁴⁶¹ Z. Liu, *The Case for Repatriating...*, s. 109; por. C.H.S. Preston, G.H. Newson, *Limitation of Actions*, London 1943, s. 19.

¹⁴⁶² A.V. Dicey, J.H.C. Morris, L.A. Collins, A. Briggs, *Dicey, Morris and Collins on the Conflict of Laws*, London 2012, s. 203.

4.2.2.4. Wnioski i ocena sporu

Ani kolekcja Aurela Steina, ani inne azjatyckie dobra kultury nie są uwzględniane przez Muzeum Brytyjskie wśród oświadczeń dotyczących zbiorów uznawanych za kontrowersyjne. Relacja Chin i imperium brytyjskiego została natomiast uwzględniona w utworzonej w 2020 r. muzealnej ścieżce edukacyjnej pt. „Collecting and empire”¹⁴⁶³. Broszura oraz plansze informacyjne rozmieszczone w Muzeum informują o związkach imperium brytyjskiego z piętnastoma wybranymi dobrami kultury na wystawie stałej. Jednym z obiektów jest pochodzący z XVIII wieku chiński porcelanowy talerz, stanowiący część kompletu zastawy, sporządzonego i ręcznie malowanego na zamówienie komandora George’a Ansona¹⁴⁶⁴. Chińska porcelana wytwarzana na brytyjski rynek w Jingdezhen była transportowana przez Indie na okrętach floty handlowej Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej. Plansz informacyjna zamieszczona przy ekspozycji talerza informuje, że Kampania utrzymywała monopol europejskiego i amerykańskiego handlu z Chinami w latach 1672-1833, a konflikt pomiędzy Brytyjską Kompanią Wschodnioindyjską i dynastią Qing doprowadził do wybuchu pierwszej wojny opiumowej w latach 1839-1842.

Studium przypadku kolekcji Aurela Steina pozwala stwierdzić, że pomimo dojścia do wniosku o niemożności podniesienia roszczenia restytucyjnego o silnych podstawach normatywnych, badane okoliczności sprawy – nawet jeżeli miały miejsce sto lat temu – wciąż mogą budzić sprzeciw moralny, a nawet wprost dostarczać dowodów na nielegalność zdarzeń, które doprowadziły do utraty dóbr kultury. Analiza argumentacji, która mogłaby być przytaczana w hipotetycznym sporze sądowym pozwala na studiowanie charakteru i wagi wymienianych racji.

Pozwala to na stwierdzenie, że spór o zbiory Muzeum Brytyjskiego nie zawsze toczy się w związku z podniesieniem roszczenia restytucyjnego przez określony podmiot. Brak sformułowania takiego roszczenia nie oznacza bowiem, że przemieszczenie danego dobra kultury nie jest przedmiotem debaty. Rozważania badaczy przedmiotu mogą wszak motywować do działań zmierzających do odzyskania utraconych obiektów, a wówczas rozbudowywany uprzednio model argumentacji może zostać wykorzystany.

¹⁴⁶³ <https://blog.britishmuseum.org/collecting-and-empire/> (dostęp: 24.04.2022).

¹⁴⁶⁴ Numer katalogowy obiektu: Franks.831.+.

4.2.3. Fragment brody Wielkiego Sfinksa

4.2.3.1. Charakterystyka dobra kultury

Obiektem eksponowanym obecnie na wystawie stałej Muzeum Brytyjskiego jest fragment brody Wielkiego Sfinksa, stanowiącego część egipskiego zespołu piramid w Gizie¹⁴⁶⁵. W rejestrze Muzeum widnieje informacja, że dobro kultury włączono do zbiorów w 1818 r. za sprawą darowizny od Giovanniego Battisty Caviglii¹⁴⁶⁶. Fragment ma 78,70 cm długości (ok. 1/13 całości brody) i jest rzeźbiony w wapieniu. Ma poziome pęknięcie w połowie długości i nosi ślady oryginalnej czerwonej farby¹⁴⁶⁷. Obiekt eksponowany jest w pokoju nr 4.

Memfis i jego nekropolia (kompleks piramid obejmujący obszar od Gizy do Dahszur) w roku 1979 zostały wpisane na Listę światowego dziedzictwa UNESCO¹⁴⁶⁸. Nekropolia składa się z pierwszych złożonych monumentalnych budynków kamiennych w historii Egiptu i stanowi dowód rozwoju sztuki królewskiego pochówku od grobów wczesnego typu mastaba aż do piramidy¹⁴⁶⁹. Pośród trzydziestu ośmiu piramid na obszarze nekropolii znajdują się trzy Wielkie Piramidy w Gizie. Piramida Cheopsa (inaczej Wielka Piramida, piramida Chufu) jest jedynym zachowanym do dziś cudem świata starożytnego¹⁴⁷⁰. Wpis na Listę światowego dziedzictwa UNESCO jako szczególną cechę zespołu zabytków wskazuje wybitny stopień ich autentyczności¹⁴⁷¹. Zarówno forma jak i materiały budowli zachowane są niemal w 80%, co sprawia, że są to jedne z najbardziej autentycznie zachowanych zabytków świata starożytnego. Dostrzega się natomiast, że Memfis wraz z nekropolią są narażone na negatywne skutki urbanizacji otoczenia, co może osłabić duchowy i sakralny odbiór miejsca i zabytków¹⁴⁷².

¹⁴⁶⁵ Numer katalogowy obiektu: EA58; zob. szerzej: Ch. Zivie-Coche, *Sphinx. History of a Monument*, przeł. D. Lorton, Ithaca-London 1997; Ch. Selwitz, *Deterioration of the Great Sphinx: an assessment of the literature*, „Antiquity” 1990, vol. 64, iss. 2.

¹⁴⁶⁶ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA58 (dostęp: 18.02.2022).

¹⁴⁶⁷ J. Stuart, *Is All "Pharaoh"...*, s. 687.

¹⁴⁶⁸ <https://whc.unesco.org/en/list/86/> (dostęp: 19.02.2022).

¹⁴⁶⁹ Zob. szerzej: M. Seyfzadeh, *Essential Design of the Great Pyramid Encoded in Hemiunu's Mastaba at Giza*, „Archaeological Discovery” 2018, vol. 6, no. 2.

¹⁴⁷⁰ Zob. szerzej: D.B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Oxford-New York 2001; Z.A. Hawass, *Mountains of the Pharaohs: The Untold Story of the Pyramid Builders*. New York 2006; P.A. Clayton, M.J. Price (eds.), *The Seven Wonders of the Ancient World*, London-New York 1988.

¹⁴⁷¹ <https://whc.unesco.org/en/list/86/> (dostęp: 19.02.2022).

¹⁴⁷² *Ibidem*.

Wielki Sfinks położony jest na obszarze kompleksu Wielkich Piramid¹⁴⁷³. Ma 20 metrów wysokości i 73 metry długości¹⁴⁷⁴. Uważa się, że posąg skonstruowano z hałdy kamieni usypanej przez budowniczych piramidy Cheopsa podczas konstrukcji jej wnętrza¹⁴⁷⁵. Z czasem została ona przeobrażona w posąg olbrzymiego spoczywającego lwa z ludzką głową o cechach królewskich – ma on nakrycie głowy przyozdobione ureuszem, symbolem władzy boskiej i królewskiej¹⁴⁷⁶. Wizerunek Wielkiego Sfinksa jest podobizną faraona Chefrena, władcy starożytnego Egiptu z IV dynastii, z okresu Starego Państwa¹⁴⁷⁷. Przypuszcza się, że posąg mógł być pokryty w całości gipsem, a następnie ozdobiony bogatymi malowidłami¹⁴⁷⁸.

Broda Wielkiego Sfinksa stanowiła fragment posągu, który świadczył o królewskim charakterze podobizny. Pierwotnie była to broda prosta, stanowiąca królewski atrybut, a następnie zastąpiono ją plecioną i zakrzywioną brodą sugerującą boski charakter przedstawionej postaci¹⁴⁷⁹. Fragment brody znajdujący się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego pochodzi z brody zmodyfikowanej w późniejszym okresie, wskutek prac konserwatorskich zleconych przez faraona Totmesa IV z XVIII Dynastii. Prace przeprowadzone nad posągiem w tamtym czasie miały kontekst duchowy i polityczny. Zachowane źródła historyczne wskazują, że przyczyną ich przeprowadzania był sen Totmesa IV przed jego wstąpieniem na tron¹⁴⁸⁰. Pomiędzy wyciągniętymi na ziemi lwimi łapami posągu usytuowano stelę z granitu (*Dream Stele*), opisująca historię o księciu, który podczas polowania, w południe postanowił odpocząć w cieniu Wielkiego Sfinksa¹⁴⁸¹. Wówczas Wielki Sfinks, który w czasach poprzedzających panowanie Totmesa IV był postrzegany jako wcielenie boga Słońca (Harmachisa), obiecał księciu podwójną koronę władcy Górnego i Dolnego Egiptu, jeśli ten oczyści posąg z piasku¹⁴⁸². Choć pozostała część tablicy pozostaje nieczytelna, przypuszcza się, że opisuje ona wdzięczność bóstwa oraz nagrodzenie Totmesa IV obiecany tytułem¹⁴⁸³.

¹⁴⁷³ Ch. Zivie-Coche, *Sphinx. History...*, s. 5.

¹⁴⁷⁴ <https://www.britannica.com/topic/Great-Sphinx> (dostęp: 19.02.2022).

¹⁴⁷⁵ I.E.S. Edwards, *The Pyramids of Egypt*, Harmondsworth 1961, cyt. za: J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 116.

¹⁴⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷⁷ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA58 (dostęp: 19.02.2022).

¹⁴⁷⁸ I.E.S. Edwards, *The Pyramids...*, cyt. za: J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 116.

¹⁴⁷⁹ M. Lehner, *Reconstructing the Sphinx*, „Cambridge Archaeological Journal” 1992, vol. 2, iss. 1, s. 8.

¹⁴⁸⁰ *Ibidem*, s. 7.

¹⁴⁸¹ B.M. Bryan, *The Reign of Thutmose IV*, Baltimore-London 1991, s. 144 i n.

¹⁴⁸² *Ibidem*, s. 38.

¹⁴⁸³ I.E.S. Edwards, *The Pyramids...*, cyt. za: J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 116.

Pleciona broda, dodana w toku prac za Totmesa IV, z biegiem czasu ukruszyła się najprawdopodobniej wskutek naturalnej erozji¹⁴⁸⁴.

Pozostałe fragmenty brody zostały wykopane podczas prac archeologicznych w latach 1925 – 1926, po czym przekazano je do Muzeum Egipskiego w Kairze¹⁴⁸⁵. Biorąc pod uwagę wszystkie znane fragmenty brody Wielkiego Sfinksa, zachowało się około 15% procent plecionej brody z czasów Totmesa IV¹⁴⁸⁶.

4.2.3.2. Okoliczności włączenia dobra kultury do zbiorów Muzeum Brytyjskiego

Wyprawa Napoleona w roku 1798 zapoczątkowała europejskie zainteresowanie kulturą starożytnego Egiptu, a także stała się istotnym elementem francusko-angielskiej rywalizacji co do eksploracji i kolekcjonowania dóbr kultury kraju będącego ówczesnie częścią imperium osmańskiego¹⁴⁸⁷. Szacuje się, że podczas okresu wzmożonych wypraw o charakterze naukowym lub hobbystycznym w XIX wieku z Egiptu wywieziono setki tysięcy dóbr kultury, w tym obelisków, posągów, sarkofagów, płaskorzeźb, biżuterii, a nawet mumii¹⁴⁸⁸. W ocenie J. Greenfield ówczesne metody prac przypominały grabieże miejsc pochówku, bowiem zbierano obiekty masowo, nie bacząc na ich historyczne czy kulturowe znaczenie¹⁴⁸⁹.

Wśród najaktywniej działających eksploratorów tamtego czasu, przeprowadzających badania i kolekcjonowanie starożytnych artefaktów na rzecz Francji byli Bernardino Drovetti i Jean-Jacques Rifaud¹⁴⁹⁰. Kolekcja Drovettiego – francuskiego konsula w Kairze - znajduje się dziś w muzeach w Paryżu, Turynie i Berlinie¹⁴⁹¹. Jean Vercoutier wskazuje, że Bernardino Drovetti brał czynny udział w poszukiwaniu starożytnych dóbr kultury i osobiście dowodził pracami wykopaliskowymi, jednak szeroko zakrojone plądrowanie i uszkodzanie artefaktów

¹⁴⁸⁴ Zob. J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 684 i n.

¹⁴⁸⁵ *Ibidem*, s. 687.

¹⁴⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁸⁷ Zob. szerzej: B.M. Fagan, *The Rape of the Nile...*, N. Reeves, *Ancient Egypt: The Great Discoveries*, New York 2000; C. Aldred, *The Egyptians*, New York-London 2005.

¹⁴⁸⁸ J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 668.

¹⁴⁸⁹ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 98; zob. szerzej: P. France, *The Rape of Egypt...*; F. Hassan, *Imperialist appropriations of Egyptian obelisks (w:) Views of Ancient Egypt since Napoleon Bonaparte: Imperialism, Colonialism and Modern Appropriations*, (ed.) D. Jeffreys, London-New York 2017; D.M. Reid, *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*, Berkley-Los Angeles-London 2002; E. Colla, *Conflicted Antiquities: Egyptology, Egyptomania, Egyptian Modernity*, Durham-London 2007.

¹⁴⁹⁰ J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 668.

¹⁴⁹¹ Zob. J. Vercoutier, *The Search for Ancient Egypt*, New York 1992, s. 61.

było udziałem innych członków wyprawy, legitymujących się odpowiednimi firmanami¹⁴⁹². Przykładem całkowicie nieakceptowalnej współcześnie praktyki ówczesnych archeologów było trwałe sygnowanie znalezisk własnym nazwiskiem przez członka ekspedycji Drovettiego, Jeana-Jacquesa Rifauda¹⁴⁹³. Brytyjskie ekspedycje przeprowadzane były przede wszystkim przez Henry’ego Salta, brytyjskiego konsula generalnego w Kairze i egiptologa oraz Giovanniego Belzonię, włoskiego siłacza cyrkowego amatorsko zainteresowanego starożytnością¹⁴⁹⁴. Wśród zgromadzonych przez Belzonię obiektów znalazła się kolosalna (2,67 metra wysokości i 2.03 metra szerokości) głowa Ramzesa II (*The Younger Memnon*), ważąca kilka ton, odnaleziona na pustyni niedaleko Teb – obecnie w zbiorach Muzeum Brytyjskiego¹⁴⁹⁵. W okolicy Teb w roku 1817 odnalazł również grób faraona Setiego I, a pusty sarkofag został przekazany do kolekcji Johna Soane’a w Londynie¹⁴⁹⁶. Belzoni w 1818 r. otworzył również Piramidę Chefrena, gdzie dokonał pierwszej eksploracji komnaty królewskiej¹⁴⁹⁷.

W 1817 r. Henry Salt zlecił na rzecz Giovanniego Battisty Caviglii badania wykopaliskowe Wielkiego Sfinksa. Badacz włoskiego pochodzenia miał prowadzić prace motywowany swoimi zainteresowaniami mistycyzmem i ezoteryką, wierząc, że w toku badań odnajdzie tajemną komnatę usytuowaną pod pomnikiem lub w jego wnętrzu¹⁴⁹⁸. Zgodnie z zawartym porozumieniem, całość prac miała być finansowana przez Henry’ego Salta i innych inwestorów w zamian za przekazanie ewentualnych znalezisk na rzecz Muzeum Brytyjskiego¹⁴⁹⁹. W toku prac z inicjatywy Henry’ego Salta lub jego asystenta uzyskano firman wydany przez Muhammada Ali, ówczesnego paszę Egiptu, co zabezpieczyło legalne kontynuowanie wykopalisk¹⁵⁰⁰. Caviglia w wyniku badań wydobył z piasku znaczną część postaci Wielkiego Sfinksa, odkrywając schody liczące trzydzieści dwa stopnie, schodzące do

¹⁴⁹² *Ibidem*, s. 63.

¹⁴⁹³ *Ibidem*.

¹⁴⁹⁴ Zob. szerzej: J.D. Wortham, *The Genesis of British Egyptology: 1549-1906*, Norman 1971; zob. szerzej: S. Moser, *Wondrous Curiosities Ancient Egypt at the British Museum*, Chicago 2012, s. 93 i n.; L.P. Gunning, *The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquities for the British Museum*, London 2009.

¹⁴⁹⁵ Numer katalogowy obiektu: EA19; obiekt eksponowany wystawie stałej: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA19 (dostęp: 20.02.2022).

¹⁴⁹⁶ <https://www.soane.org/sarcophagus-seti-i> (dostęp: 20.02.2022); zob.: H. Dorey, *Sir John Soane's acquisition of the sarcophagus of Seti I*, „Georgian Group Journal” 1991, vol. 1.

¹⁴⁹⁷ J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 98.

¹⁴⁹⁸ J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 686.

¹⁴⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁰ *Ibidem*.

ołtarza¹⁵⁰¹. W toku badania przodu pomnika, w przestrzeni pomiędzy przednimi łapami dokonano jednak najistotniejszego odkrycia – odnaleziono kilka fragmentów brody sfinksa wraz z kawałkami królewskiego nakrycia głowy¹⁵⁰². Jeden z fragmentów brody został włączony do zbiorów Muzeum Brytyjskiego w 1817 r. wraz z czternastoma innymi odnalezionymi obiektami¹⁵⁰³.

W Egipcie w XIX wieku nie istniały regulacje prawne zabraniające wywozu dóbr kultury lub zakazujące indywidualnego prowadzenia wykopalisk¹⁵⁰⁴. W ocenie J. Vercoutiera kiedy w 1810 r. europejscy kolekcjonerzy i odkrywcy rozpoczęli grabienie Egiptu z jego dóbr kultury starożytnej, jedynie kontynuowali od dawna ustalony zwyczaj, a ich działania były dodatkowo wspierane przez praktyki władzy – wicekróla Muhammada Ali¹⁵⁰⁵. Uważa się, że obowiązująca za panowania Muhammada Ali ustalona polityka zgody na wywożenie z Egiptu przez europejskich badaczy starożytnych artefaktów powinna skutkować przyjęciem, że każdy wywóz odbył się za dorozumianą zgodą wicekróla, bowiem całokształt jego praktyk wskazywał, że dobra kultury starożytnej postrzegane były przez niego jako kapitał umożliwiający nawiązywanie międzynarodowych relacji oraz budowanie prestiżu państwa¹⁵⁰⁶.

Biorąc pod uwagę powyższe okoliczności faktyczne i prawne, tytuł prawny do fragmentu brody Wielkiego Sfinksa zmieniał się w sposób następujący. Do roku 1817 fragment brody Wielkiego Sfinksa stanowił własność publiczną Egiptu pod zwierzchnictwem imperium osmańskiego¹⁵⁰⁷. Następnie na mocy niezachowanego do dzisiejszych czasów firmanu wicekról Egiptu Muhammad Ali wydał w roku 1817 firman, gwarantujący zezwolenie dla Giovanniego Caviglii na przeprowadzenie wykopalisk. Prace archeologiczne miały zaś zostać przeprowadzone za środki finansowe przekazane przez Brytyjczyków w zamian za zobowiązanie się do przekazania wydobytych obiektów do Muzeum Brytyjskiego. W tym samym roku Caviglia wydobył fragment brody Wielkiego Sfinksa i powierzono go Muzeum Brytyjskiemu¹⁵⁰⁸. Do dziś nie zachował się egzemplarz omawianego firmanu z roku 1817, jednak uznaje się za niemal pewne sporządzenie takiego dokumentu. Hipoteza o braku wydania

¹⁵⁰¹ G. Belzoni, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries Within the Pyramids, Temples, Tombs, and Excavations, in Egypt and Nubia; And of a Journey to the Coast of the Red Sea, in Search of the Ancient Berenkè; and Another to the Oasis of Jupiter Ammon*, Brussels 1835, s. 128.

¹⁵⁰² J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 687.

¹⁵⁰³ Zob. *Ibidem*, cytowany przez autora mail N. Spencera, asystenta Kuratora Departamentu Starożytnego Egiptu i Sudanu w Muzeum Brytyjskim.

¹⁵⁰⁴ J. Vercoutier, *The Search...*, s. 60.

¹⁵⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁶ J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 668; B.M. Fagan, *The Rape of the Nile...*, s.11 i n.

¹⁵⁰⁷ J. Shuart, *Is All "Pharoah"...*, s. 697.

¹⁵⁰⁸ *Ibidem*.

formalnej decyzji zezwalającej na prowadzenie prac Caviglii prowadzi jednak do rozważenia scenariusza, w którym zgody wicekróla na wydobycie i wywóz odkrytych obiektów była dorozumiana.

Również w przypadku wydania firmanu, zezwalającego na prowadzenie wykopaliśk przez Caviglię, wątpliwości może budzić, czy na jego mocy przekazano uprawnienie do wywiezienia i zbycia znalezisk. Wszak według informacji w rejestrze Muzeum Brytyjskiego to Caviglia jest bezpośrednim darczyńcą obiektu. Dlatego też analizie może podlegać, czy wicekról Egiptu istotnie udzielił zgody na przeniesienie prawa własności fragmentu brody Wielkiego Sfinksa na rzecz Caviglii¹⁵⁰⁹.

Zgodnie z zasadami prawa intertemporalnego kwestia nabycia własności fragmentu brody Wielkiego Sfinksa przez Muzeum Brytyjskie powinna być rozstrzygana na podstawie prawa obowiązującego w roku 1817. Należy podkreślić, że nawet w sytuacji, gdy podważana jest skuteczność czynności prawnych czy też faktyczne osiągnięcie porozumienia pomiędzy wicekrólem Egiptu, Caviglią i Muzeum Brytyjskim, ówczesne zwyczajowe prawo międzynarodowe dopuszczało nabycie dóbr kultury państwa obcego w sytuacji prowadzonych działań politycznych i zbrojnych¹⁵¹⁰. Wobec upływu ponad dwustu lat od momentu włączenia obiektu do zbiorów Muzeum Brytyjskiego wątpliwości co do skuteczności tych czynności prawnych pozostają jednak drugorzędne, co potwierdził analizowany poniżej przebieg sporu restytucyjnego.

4.2.3.3. Przebieg sporu restytucyjnego wraz z przykładami argumentów restytucyjnych

Spór restytucyjny dotyczący fragmentu brody Wielkiego Sfinksa toczył się w latach 1982-1985 w formie dwustronnych negocjacji. W lutym 1982 egipski minister do spraw kultury – Abdel Hawid Radwan – telefonicznie zwrócił się do brytyjskiego Biura Spraw Zagranicznych o zwrot fragmentu brody Wielkiego Sfinksa, znajdującego się w Muzeum Brytyjskim¹⁵¹¹. Uzasadnienie prośby o zwrot oparte było na argumentach z przynależności historycznej, bowiem wskazywano na plany przeprowadzenia konserwacji całego posągu, w tym odtworzenia ubytków w podobiznie Wielkiego Sfinksa¹⁵¹². Fragment brody stanowi część oryginalnej przypory dla głowy pomnika, która obecnie pod wpływem erozji kamienia jest coraz słabiej

¹⁵⁰⁹ *Ibidem*, s. 698.

¹⁵¹⁰ *Ibidem*, s. 706.

¹⁵¹¹ *Ibidem*, s. 688.

¹⁵¹² J. Greenfield, *The Return of Cultural...*, s. 116.

podtrzymywana¹⁵¹³. Można domniemywać, że temu argumentowi przeciwstawiono argument z najbezpieczniejszego miejsca, bowiem w kwietniu 1984 r. poinformowano opinię publiczną o sprzeciwie Muzeum Brytyjskiego co do inkorporowania autentycznego fragmentu brody do nowej konstrukcji¹⁵¹⁴.

Podczas negocjacji reprezentanci Muzeum Brytyjskiego podnosili argument z ustawowego zakazu deakcesji. Ówczesny dyrektor Wydziału Egiptologii Muzeum Brytyjskiego Harry James wskazał:

„Nawet jeśli Muzeum Brytyjskie chciałoby zwrócić fragment – co byłoby najpraktyczniejszym rozwiązaniem – nie może zrobić tego legalnie. Zamiast tego mam nadzieję wynegocjować odnawialne wypożyczenie”¹⁵¹⁵.

Jednocześnie podkreślano, że strona egipska nie kwestionowała tytułu własności obiektu przysługującego Muzeum Brytyjskiego, co miało pozytywnie wpłynąć na atmosferę rokowań. Jak twierdził Harry James, strona egipska „nigdy nie sugerowała, że fragment Wielkiego Sfinksa został skradziony ani też, że w jakikolwiek sposób znaleźliśmy się nielegalnie w jego posiadaniu. Obiekt został pozyskany przez Muzeum Brytyjskie całkowicie legalnymi środkami”¹⁵¹⁶.

Przebieg dialogu między stroną brytyjską i egipską relacjonowany w mediach pozwalał przypuszczać, że spór zostanie rozwiązany poprzez wypożyczenie fragmentu brody Wielkiego Sfinksa przez Muzeum Brytyjskie na czas określony, na odnawialne kilkudziesięcioletnie okresy¹⁵¹⁷. W zamian strona egipska zaoferowała część posągu boga Anubisa z Teb, którego głowa w kształcie szakala znajdowała się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego¹⁵¹⁸. Trwające blisko dwa lata negocjacje zwieńczyło w maju roku 1984 porozumienie o wypożyczeniu fragmentu brody i ureusza, które obchodziło ograniczenia prawne dotyczące zakazu deakcesji zbiorów¹⁵¹⁹. Ówczesnie przypisywano temu rolę bliską precedensowi. Wagę porozumienia podkreślano jako „ukłon w stronę Międzynarodowej Rady Muzeów oraz UNESCO”, a także ustalenie taktyki rozwiązywania sporów restytucyjnych

¹⁵¹³ *Sphinx may get his beard back*, „Unitex Press International”, 12 czerwca 1984 r.: <https://www.upi.com/Archives/1984/06/12/Sphinx-may-get-his-beard-back/5690455860800/> (dostęp: 20.02.2022).

¹⁵¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵¹⁵ K. Hickman, *Inscrutable but not immutable*, „The Guardian” 19.06.1984, s. 7.

¹⁵¹⁶ *Ibidem*.

¹⁵¹⁷ *Sphinx may get his beard....*

¹⁵¹⁸ J. Greenfield, *The Return of Cultural....*, s. 117.

¹⁵¹⁹ *Ibidem*.

poprzez dokonywanie rzeczywistego zwrotu bez przyznania tego faktu z uwagi na podnoszone roszczenia dotyczące innych obiektów, w tym Marmurów Partenonskich¹⁵²⁰.

Pomimo ogłoszenia zwrotu i gotowości obu stron do finalizacji rozmów, w rzeczywistości nie doszło do wykonania porozumienia. W 1985 r. dyrektor Muzeum Brytyjskiego David Wilson udzielił informacji o odstąpieniu strony egipskiej od roszczenia dotyczącego fragmentu brody Wielkiego Sfinksa, zaś sam spór restytucyjny został skomentowany jako bezowocne zamieszanie¹⁵²¹.

Najprawdopodobniej stało się tak z uwagi na odejście przez Egipcjan od koncepcji przywrócenia brody do konstrukcji Wielkiego Sfinksa. Zgodnie bowiem z wypowiedzią Zahiego Hawassa z 1998 r. „Wielki Sfinks z Gizy jest ruiną i powinien zachować taką estetykę”¹⁵²². W późniejszych latach Zahi Hawass kontynuował tę myśl, podkreślając, że zmiana wizerunku Wielkiego Sfinksa wiąże się z modyfikacją kontekstu kulturowego oraz jego wartości jako przedmiotu badań.

4.2.3.4. Wnioski i ocena sporu restytucyjnego

Spór restytucyjny o fragment brody Wielkiego Sfinksa toczył się w formie dwustronnych negocjacji. Z uwagi na upływ wielu lat od przeniesienia posiadania rzeczy i brak możliwości naruszenia zarówno prawa krajowego jak i prawa międzynarodowego w toku zdarzeń z 1817 r. stronie egipskiej nie przysługiwały żadne środki pozwalające na skuteczne dochodzenie roszczenia o zwrot na drodze sądowej. Co więcej, istota sporu dotyczyła specjalistycznych zagadnień pozaprawnych.

Zgodnie z przytoczoną powyżej wypowiedzią H. Jamesa kwestia własności obiektu była w toku rozmów całkowicie pominięta. Strona egipska nie podnosiła argumentów z prawa własności lub sprawiedliwości wymierzonych przeciwko aktualnej sytuacji prawnej obiektu. Aspekt ten sprawia, że jest to spór wyjątkowy, oparty o ściśle sprecyzowany argument z historycznej przynależności. Natura tego sporu pozwala stwierdzić, że sprawy restytucyjne mogą toczyć się w całości na pozaprawnej płaszczyźnie, a prawo staje wówczas jedynie narzędziem służącym do ukształtowania skutecznych i wykonalnych rozwiązań.

Należy również podkreślić, że pomimo współczesnej jednoznacznie krytycznej oceny praktyk europejskich odkrywców w XIX wieku – zarówno co do inwazyjności metod

¹⁵²⁰ S. Bhatia, *Sphinx treasure returned*, „The Observer” 13.05.1984, s. 3.

¹⁵²¹ T. Coleman, *Sir David...*, s. 17.

¹⁵²² J. Shuart, *Is All “Pharoah”...*, s. 688 i n.

badawczych, jak i nieetycznego masowego wywożenia artefaktów z krajów ich pochodzenia – spór toczył się całkowicie w oderwaniu od okoliczności jego utraty.

Strona egipska w całości oparła swoje roszczenie o argument z przynależności historycznej, podkreślając konkretne miejsce i funkcję brody Wielkiego Sfinksa oraz jej historyczną wartość użytkową jako przypora głowy posągu. W toku sporu nakreślono projekty, zgodnie z którymi obiekt miałby faktycznie zostać inkorporowany w trakcie konserwacji posągu jako autentyczny fragment rekonstruowanej przypory. Specjalistyczny, konserwatorski charakter tego dylematu sprawia, że jest to trudny przypadek, bowiem wymaga informacji specjalnych do podjęcia się niejednoznacznego ważenia kwestii autentyczności, bezpieczeństwa i dostępności dobra kultury. Problem postawiony w sporze wymagał rozstrzygnięcia, czy pierwszeństwo ma rekonstrukcja elementu posągu z użyciem autentycznego materiału, czy też dany obiekt stanowi samodzielne dobro kultury, warte zachowania, eksponowania i swobodnego udostępniania do badań.

Co więcej, niniejszy spór jest dowodem na to, spór restytucyjny może samoistnie wygasnąć pomimo osiągnięcia praktycznych i satysfakcjonujących rozwiązań. Ostatecznie nie doszło do zwrotu dóbr kultury, bowiem odpadła główna przesłanka samego zainicjowania sporu. Dochodzenie roszczenia dotyczącego dobra kultury odbywa się w związku z określonymi praktykami lub możliwościami dotyczącymi utrzymania lub udostępniania dobra kultury.

Zainicjowanie rozwiązania w postaci dokonania fizycznego zwrotu poprzez wypożyczenie może osłabiać argument z ustawowego zakazu deakcesji, bowiem demonstruje możliwość ominięcia zakazu, mimo że nie prowadzi do zbycia prawa własności do obiektu. Z każdym kolejnym rozwiązaniem sporu z użyciem tego narzędzia argument ten traci na swojej sile przekonywania jako samodzielne uzasadnienie zatrzymania obiektu w zbiorach. Ustala się również praktyka, mogąca służyć jako podstawa formułowania postulatów *de lege ferenda* zwiększających kompetencje rady powierniczej w przedmiocie podejmowania decyzji o zwrocie.

Wynik sporu o zwrot fragmentu brody Wielkiego Sfinksa wywołał zainteresowanie państw podnoszących roszczenia o zwrot innych dóbr kultury. Ze strony greckiej podniesiono bowiem głosy, że wobec postępów dotyczących porozumienia o wypożyczeniu fragmentu brody Wielkiego Sfinksa argumenty natury prawnej, które miały przemawiać przeciwko zwrotowi zostały osłabione i miały służyć jedynie przysłonięciu innych racji¹⁵²³.

¹⁵²³ S. Bhatia, *Sphinx treasure...*, s. 3.

Przedstawiciele Nigerii również zadeklarowali, że wobec szans na sukces porozumienia o wypożyczeniu obiektu, będzie uważnie śledzić postęp sprawy w kontekście własnych roszczeń¹⁵²⁴.

4.3. Spory o dobra kultury pochodzące z nazistowskich grabieży (1933-1945) na przykładzie spraw rozstrzygniętych przez Spoliation Advisory Panel

Omówione poniżej spory o dobra kultury utracone w latach 1933-1945 w odróżnieniu od wyżej omówionych przypadków prowadzone są przed właściwym organem eksperckim, czyniącym własne ustalenia i oceny. Porządek tych ustaleń prezentowany w dokumentach źródłowych, jakim są raporty SAP, stanowi istotną informację na temat sposobu rozstrzygania sporów przez SAP. Ustalenia co do pochodzenia dóbr kultury oraz ważenie podnoszonych przez strony racji są nierozłącznymi elementami sporu przed SAP, dlatego rozważania w niniejszej części prowadzone są bez podziału na charakterystykę obiektu, opis okoliczności włączenia obiektów do zbiorów Muzeum Brytyjskiego i opis przebiegu sporu.

4.3.1. Cztery rysunki z kolekcji Artura Feldmanna

Sprawa dotycząca czterech rysunków w zbiorach Muzeum została rozpoznana w roku 2006 przez SAP na wniosek spadkobierców Artura Feldmanna – Czecha żydowskiego wyznania, prawnika i kolekcjonera rysunków Starych Mistrzów¹⁵²⁵. Wnioskodawcy wskazali, że posiadanie rysunków zostało utracone dnia 15 marca 1939 r. w Brnie, kiedy to rysunki wraz z pozostałą kolekcją zostały zajęte przez Gestapo w willi Feldmanna.

Wnioskodawcy w pierwszej kolejności dochodzili swoich roszczeń w roku 2002 przed Commission for Looted Art in Europe (CLAE). Pierwotne roszczenie dotyczyło zwrotu rysunków z pominięciem ograniczeń ustawowych dotyczących deakcesji, wynikających z British Museum Act 1963. W wyniku postępowania przed CLAE doszło do rozstrzygnięcia przez High Court of Justice (Chancery Division) na wniosek prokuratora generalnego istotnego dla sprawy zagadnienia prawnego, czy Muzeum Brytyjskie, uznając swój moralny obowiązek

¹⁵²⁴ *Ibidem*.

¹⁵²⁵ Okoliczności i przebieg sprawy opracowano na podstawie: Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of four drawings now in the possession of the British Museum, raport z dnia 27 kwietnia 2006 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-british-museum> (dostęp: 24.04.2022); zob. też: N. Palmer, *Emblems and Heirlooms...*; Sotheby's, *Old Master Drawings Including Property from the Arthur Feldmann Collection*, London 2005 (katalog aukcyjny).

zwrotu obiektu znajdującego się w zbiorach, może dokonać takiego zwrotu na rzecz poprzedniego właściciela lub jego spadkobierców, zważywszy na okoliczności nabycia danego obiektu¹⁵²⁶. Orzeczenie High Court of Justice wykluczyło taką możliwość bez wyraźnego uprawnienia tego rodzaju wyrażonego w ustawie. W następstwie tego rozstrzygnięcia wnioskodawcy wycofali roszczenie sprzed CLAE. SAP rozpoznawał sprawę wnioskodawców na podstawie materiału dowodowego zgromadzonego na potrzeby poprzedniego postępowania.

Trzy spośród rysunków zostały nabyte przez Muzeum Brytyjskie w roku 1946 w toku aukcji w domu aukcyjnym Sotheby's. Są to następujące prace: a) „Święta Rodzina”, autorstwa Parmigianino (wcześniej przypisywane autorstwo: Niccolò dell'Abbate), datowana na lata 1530-1540¹⁵²⁷, „Alegoria poetyckiej inspiracji wraz z Merkurym i Apollem” autorstwa Nicolasa Blakey, będąca ilustracją do niezidentyfikowanej książki, datowana na lata 1750-1755¹⁵²⁸, c) „Maria Dziewica z Dzieciątkiem Jezus, adorowana przez Świętą Elżbietę ze Świętym Janem Chrzcicielem” autorstwa Martina Johanna Schmidta, XVIII wiecznego barokowego malarza, specjalizującego się w religijnych obrazach w kościołach i monasterach w Austrii, Słowenii i południowych Niemczech¹⁵²⁹. Czwarty rysunek został nabyty przez Muzeum w roku 1949 poprzez zapis testamentowy zmarłego Campbella Dodgsona, byłego kuratora Departamentu Druków i Rysunków w Muzeum Brytyjskim. Jest to praca „Święta Dorota z Dzieciątkiem Jezus”, będąca rzadkim przykładem wczesnego malarstwa szkoły Martina Schöngauera¹⁵³⁰.

Rysunki bez wątplenia znajdowały się w posiadaniu Artura Feldmanna w roku 1934, kiedy to próbował dokonać ich sprzedaży na aukcji w Lucernie. Według zachowanych archiwaliów nie doszło jednak wówczas ich zbycia. Prawdopodobieństwo tego, czy rysunki były częścią kolekcji w momencie zajęcia wyposażenia willi Artura Feldmanna 15 marca 1939 r. ustalono na podstawie zeznań świadków, w tym wyznaczonego przez nazistów powiernika majątku Feldmannów, przy czym protokoły zeznań pobrano z akt sprawy postępowania o odszkodowanie prowadzonej w Niemczech.

Sprzedaż aukcyjna rysunków w Sotheby's, w której nabyto rysunki do zbiorów Muzeum Brytyjskiego, odbyła się 16 października 1946 r. w licytacji pod numerem 82. Według informacji udzielonych przez Sotheby's sprzedawca obiektów był anonimowy i nie zachowały

¹⁵²⁶ Sygn. akt: 2005 EWHC 1089 (Ch)

¹⁵²⁷ Numer katalogowy obiektu: 1946,1116.1 (obiekt nie jest częścią wystawy stałej).

¹⁵²⁸ Numer katalogowy obiektu: 1946,1116.2 (obiekt nie jest częścią wystawy stałej).

¹⁵²⁹ Numer katalogowy obiektu: 1946,1116.3 (obiekt nie jest częścią wystawy stałej).

¹⁵³⁰ Numer katalogowy obiektu: 1949,0411.98 (obiekt nie jest częścią wystawy stałej).

się żadne dane pozwalające na ustalenie jego tożsamości. Istotnym dowodem na powiązanie rysunków z kolekcją Artura Feldmanna okazała się natomiast zachowana notatka sporządzona na katalogu aukcyjnym przez Fritsa Lugta, wybitnego historyka sztuki i autora podstaw badań nad kolekcjonowaniem druków i rysunków¹⁵³¹. Notatka sporządzona przez F. Lugta głosiła „Feldmann” przy oznaczeniu licytacji o numerach 40-88. W ocenie kuratora Muzeum Brytyjskiego oraz SAP jest to istotny dowód proveniencji łączący rysunki z kolekcją Artura Feldmanna po roku 1934.

Nie ustalono, w jaki sposób Campbell Dogson nabył własność rysunku „Święta Dorota z Dzieciątkiem Jezus”, którym to następnie rozrzucił w swoim testamencie wraz z całą swoją kolekcją druków i rysunków na rzecz Muzeum Brytyjskiego. Ostatecznie stwierdzono, że istnieje wysokie prawdopodobieństwo, że wszystkie cztery rysunki znajdowały się 15 września 1939 r. w przedmiotowej kolekcji.

SAP stwierdził, że na podstawie Limitation Act 1939 tytuł prawny Muzeum Brytyjskiego do rysunków jest niewzruszalny. Jako podstawę działania SAP wynikającą z prawa międzynarodowego w raporcie wskazano natomiast Deklarację Londyńską z 1943 r. oraz Zasady konferencji waszyngtońskiej z roku 1998.

Na podstawie zgromadzonych w sprawie materiałów stwierdzono, że Artur Feldmann został pozbawiony własności rysunków wskutek rażącej grabieży wojennej przeprowadzonej przez Gestapo, co ustanawia po stronie wnioskodawców bezsporne moralne podstawy roszczenia. Muzeum Brytyjskie przyznało przy tym, że nie istnieją dowody przeprowadzenia badań proveniencji rysunków, zarówno w momencie ich nabycia, jak i później. SAP powstrzymało się od negatywnej oceny tego stanu rzeczy, bowiem badania proveniencyjne nie stanowiły ustalonej praktyki na moment wejścia Muzeum Brytyjskiego w posiadanie obiektów, a ich cena sprzedaży – z wyjątkiem „Świętej Rodziny” nie była wysoka, co mogło wskazywać na to, że nie są to prace o wybitnej wartości.

Strony sporu wskazały przed SAP wspólną propozycję rozstrzygnięcia poprzez wypłatę wnioskodawcom równowartości pełnej wartości rynkowej rysunków za jednoczesnym pozostawieniem rysunków w zbiorach Muzeum Brytyjskiego. SAP stwierdził, że wobec braku legitymacji czynnej wnioskodawców do dochodzenia roszczenia na drodze sądowej, nie jest zasadna rekomendacja wypłaty odszkodowania, lecz zapłaty odpowiedniej sumy *ex gratia*.

Wycena rysunków została sporządzona przez instytucje Christie’s (na rzecz Muzeum Brytyjskiego) i Sotheby’s (na rzecz wnioskodawców) oraz rzeczoznawcę Jacka Baera (na

¹⁵³¹ Zob. szerzej: <https://www.fondationcustodia.fr/> (dostęp: 13.02.2022).

żądanie SAP). SAP uznał za najbardziej przekonującą wycenę przeprowadzoną przez rzeczoznawcę i na tej podstawie ustalił, że na moment rozstrzygnięcia sporu wartość rynkowa wszystkich czterech rysunków wynosiła łącznie 186.000,00 funtów¹⁵³².

W niniejszej sprawie strony nie toczyły typowego dla spraw restytucyjnych sporu co do zasadności roszczenia. Elementy argumentacji właściwej dla tego typu spraw – poza przytaczanymi powyżej kwestiami własności i dawności – miały jednak pośrednie znaczenie w niniejszej sprawie na etapie miarkowania wysokości zapłaty *ex gratia*. W pierwszej kolejności SAP uwzględnił poczynione przez Muzeum Brytyjskie nakłady, szczególnie koszty konserwacji i ubezpieczenia dóbr kultury. SAP zauważył, że w sytuacji, gdyby obiekty pozostały własnością wnioskodawców, byłyby to koszty, które by ich obciążały i z tego względu powinny zostać odliczone od wartości rynkowej rysunków. Dalej, SAP zauważył ogólne względy słuszności wynikające z tego, że na Muzeum Brytyjskim nie spoczywa bezpośrednia odpowiedzialność za utratę rysunków przez Artura Feldmanna. Ostatecznie, istotną kwestią była społeczna użyteczność Muzeum, które przez lata umożliwiało dostęp do przedmiotowych dóbr.

Mając powyższe na uwadze, SAP zarekomendował wypłatę na rzecz wnioskodawców sumy *ex gratia* w wysokości 175.000,00 funtów. Rekomendacja ta została zrealizowana przez Muzeum Brytyjskie.

Ocenia się, że przebieg niniejszej sprawy wpłynął na zainteresowanie opinii publicznej sprawami dóbr kultury utraconych podczas II wojny światowej, a także wyeksponował brak ustawowych narzędzi do samodzielnego podejmowania przez radę powierniczą Muzeum Brytyjskiego decyzji dotyczących zwrotu obiektu ze zbiorów, nawet motywowanych silnymi podstawami moralnymi¹⁵³³. Sytuacja wnioskodawców w tego typu sprawach uległa istotnej zmianie po roku 2009, kiedy to wszedł w życie Holocaust (Return of Cultural Objects) Act.

¹⁵³² Trzy szczegółowe wyceny zostały uwzględnione w raporcie.

¹⁵³³ Zob. A.L. Bandle, R. Contel, M.A. Renold, *Case Four Old Master Drawings – Feldmann Heirs and the British Museum*, Genève 2012, raport dostępny w bazie wiedzy Arthemis <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/case-4-old-master-drawings-2013-feldmann-heirs-and-the-british-museum/case-note-2013-four-old-master-drawings-2013-feldmann-heirs-and-the-british-museum/view> (dostęp: 13.02.2022).

4.3.2. Porcelanowy talerz z kolekcji Heinricha Rothbergera

Sprawa dotycząca porcelanowych obiektów w zbiorach Muzeum Brytyjskiego oraz Fitzwilliam Museum została rozpoznana w roku 2008 przez SAP na wniosek Berthy L. Gutmann z Caldwell, New Jersey¹⁵³⁴. Wnioskodawczyni przedstawiła swoje roszczenie jako wyłączna spadkobierczyni swojego wuja – Heinricha Rothbergera – który miał utracić porcelanę na rzecz Gestapo w Wiedniu w roku 1938. Roszczenie skierowane było łącznie przeciwko dwóm muzeom z uwagi na jednolite okoliczności faktyczne utraty obiektów znajdujących się w ich posiadaniu. Przedmiotem niniejszych rozważań jest wyłącznie część postępowania dotycząca zbiorów Muzeum Brytyjskiego.

Zakres rozstrzygnięcia SAP obejmował ustalenie czy Heinrich Rothberger utracił porcelanowe przedmioty wskutek grabieży wojennej, a także, czy roszczenie wnioskodawczyni ma silne podstawy moralne, które byłyby źródłem określonego moralnego obowiązku po stronie instytucji. Celem tych ustaleń jest ewentualne zarekomendowanie właściwych działań. W niniejszej sprawie Muzeum Brytyjskie było aktywną stroną, jednakże powstrzymało się od podnoszenia argumentów przeciwko roszczeniu wnioskodawczyni.

Biografia Heinricha Rothbergera i losy jego kolekcji porcelany były przedmiotem badań prowadzonych przez Sophie Lillie¹⁵³⁵. Heinrich Rothberger był jednym z ośmiu dzieci Jacoba Rothbergera (dziadka wnioskodawczyni), który w roku 1886 utworzył sklep przy Stephansplatz w Wiedniu. Po śmierci ojca w roku 1899 prowadzenie przedsiębiorstwa przejął Heinrich Rothberger wraz z braćmi, którzy wspólnie prowadzili sklep przez okres trwania I wojny światowej i następnie w latach trzydziestych. W roku 1938, po aneksji terytorium państwowego Federalnego Państwa Austriackiego przez Rzeszę Niemiecką przedsiębiorstwo rodziny wnioskodawczyni zostało zaryzowane, a kolekcja Heinricha Rothbergera zajęta przez Gestapo i rozproszona. Heinrich Rothberger wraz z żoną zbiegł do Kanady, gdzie zmarł w roku 1953. SAP ustalił, że Bertha Gutmann wykazała swoją legitymację czynną poprzez przedstawienie dowodów ciągłości dziedziczenia.

¹⁵³⁴ Okoliczności i przebieg sprawy opracowano na podstawie: Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of pieces of porcelain now in the possession of the British Museum, London and the Fitzwilliam Museum, Cambridge, raport z dnia 11 czerwca 2008 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-british-museum> (dostęp: 24.04.2022); zob. też: N. Palmer, *Emblems and Heirlooms...*

¹⁵³⁵ Zob. S. Lillie, *Was einmal war: Handbuch der enteigneten Kunstsammlungen Wiens*, Vienna 2003.

Roszczenie Berthy Gutmann przeciwko Muzeum Brytyjskiemu dotyczyło rzadkiego wiedeńskiego naczynia (talerza) wykonanego z twardej porcelany¹⁵³⁶. Rozmiar i dekorację naczynia uznano za charakterystyczne dla wyrobów wiedeńskiej fabryki Du Paquier z okresu 1725 – 1730. Znane są jedynie cztery inne egzemplarze tego naczynia, zaś Muzeum Brytyjskie oceniło je jako obiekt o istotnym znaczeniu dla zbiorów, stwierdzając, że: „Naczynie jest jednym z najatrakcyjniejszych i najistotniejszych przykładów wczesnej wiedeńskiej porcelany w zbiorach Muzeum Brytyjskiego, które zawierają najdawniejszy datowany obiekt i inne wyjątkowe wytwory tej fabryki”¹⁵³⁷.

Raport przedstawiony w sprawie przez Muzeum Brytyjskie potwierdzał, że przedmiotowe naczynie najprawdopodobniej znajdowało się w posiadaniu rodziny Rothberger w roku 1938. Istotnym dowodem na tę okoliczność była lista obiektów zarekwirowanych przez Gestapo, na której znajdowały się dwa wiedeńskie talerze, z czego jeden został uznany za ten znajdujący się w zbiorach Muzeum. Kolekcja Rothbergerów została wcześniej skatalogowana w roku 1907 i katalog ten również uwzględniał przedmiotowe naczynie. W przedmiocie proveniencji naczynia po roku 1938 r. raport wskazał, że w roku 1939 talerz został подарowany Muzeum Brytyjskiemu przez Williama Kinga, ówczesnego pracownika Muzeum i byłego pracownika Victoria and Albert Museum. Nie są znane okoliczności nabycia talerza przez W. Kinga, jednak z uwagi na to, że był on doświadczonym specjalistą w dziedzinie ceramiki, uznano, że mógł być zaznajomiony z kolekcją rodziny Rothberger. SAP ustalił, że nie ma podstaw, by stwierdzić, że naczynie to mogło zostać zbyte w latach 1907-1938.

Jak wskazano powyżej, w niniejszej sprawie Muzeum Brytyjskie nie przedstawiało argumentacji przeciwko roszczeniu wnioskodawczyni. SAP, badając okoliczności faktyczne i prawne sprawy, odniósł się jednak do istotnych kwestii, które często bywają przedmiotem zarówno pozytywnej, jak i negatywnej argumentacji restytucyjnej.

Co do stanu prawnego SAP ustalił, że tytuł własności Muzeum Brytyjskiego do naczynia jest niewzruszalny, jako że wszelkie roszczenia – w tym wynikające z kradzieży rzeczy – uległy przedawnieniu na podstawie Limitation Act 1939. Uznano natomiast, że roszczenie wnioskodawczyni ma silne podstawy moralne. SAP dokonał zatem ustaleń w przedmiocie prawa własności, sprawiedliwości i skutków dawności.

W dalszej kolejności stwierdzono, że nie ma wątpliwości, że Muzeum Brytyjskie nabyło naczynie w dobrej wierze od W. Kinga w roku 1939. Zauważono, że wspólnie

¹⁵³⁶ Numer katalogowy obiektu: 1939,0302.1 (obiekt nie jest częścią wystawy stałej).

¹⁵³⁷ Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of pieces..., s. 2.

standardową procedurą byłoby przeprowadzanie badań proveniencyjnych obiektu, jednak nie było to praktykowane w roku 1939, wobec czego uznano, że instytucja nie zasługuje na krytykę w tym zakresie. SAP zbadał zatem kwestię nabycia w dobrej wierze i dołożenia należytej staranności.

Strony omawianej sprawy zaproponowały SAP wypracowane wspólnie rozwiązanie sporu, mające polegać na zapłacie odpowiedniej sumy *ex gratia* w wysokości ustalonej przez SAP, a także na restytucji symbolicznej polegającej na zobowiązaniu Muzeum do każdorazowego zamieszczania informacji o przynależności naczynia do kolekcji Heinricha Rothbergera i okolicznościach jego utraty, ilekroć obiekt jest publicznie wystawiany lub uwzględniany w publikacjach. Jak wskazuje raport SAP proponowane rozwiązanie miało uwzględniać ustawowy zakaz deakcesji wynikający z British Museum Act 1963. Rozstrzygnięcie sprawy przez SAP nastąpiło bowiem przed wejściem w życie Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009.

Podobnie jak w sprawie rysunków z kolekcji Artura Feldmanna, w niniejszej sprawie wysokość rekomendowanej zapłaty *ex gratia* ustalono poprzez uśrednienie kwot wynikających z opinii specjalistycznych instytucji. W niniejszej sprawie ustalono kwotę 18.000,00 funtów na podstawie wyceny talerza sporządzonej przez domy aukcyjne Sotheby's, Bonhams oraz Manners. Dodatkowo nałożono na Muzeum Brytyjski obowiązek informowania o proveniencji na opisanych wyżej zasadach.

4.3.3. Czternaście zegarów i zegarków z kolekcji Idy Netter

Niniejsza sprawa jest jedynym sporem restytucyjnym prowadzonym przed SAP z udziałem Muzeum Brytyjskiego po wejściu w życie Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009. 24 stycznia 2011 r. Eric Koch, pochodzący z Toronto (Kanada) zwrócił się listownie do Kanclerza SAP w przedmiocie potencjalnego roszczenia dotyczącego sześciu zegarów znajdujących się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego, należących do jego zmarłej matki, Idy Netter (wcześniej Koch)¹⁵³⁸. W następującej kolejno korespondencji Eric Koch doprecyzował, że występuje w imieniu własnym, swojego brata oraz dwójki synów swojej zmarłej siostry. Przedmiotem

¹⁵³⁸ Okoliczności i przebieg sprawy opracowano na podstawie: Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of fourteen clocks and watches now in the possession of the British Museum, London, raport z dnia 7 marca 2012 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-in-respect-of-fourteen-clocks-and-watches-now-in-the-possession-of-the-british-museum-london> (dostęp:24.04.2022)

roszczenia było sześć zegarów pochodzących z XVI wieku¹⁵³⁹. W toku sporu Muzeum Brytyjskie wykazało, że w kolekcja będąca uprzednio własnością Idy Netter obejmowała również osiem zegarków z XVII-XIX wieku, także znajdujących się w zbiorach Muzeum¹⁵⁴⁰.

Historia zmian tytułów własności do kolekcji jest następująca. 20 czerwca 1939 r. Ida Netter dokonała sprzedaży zegarów i zegarków w domu aukcyjnym Christie's w Londynie. Niedługo po tym zostały one zakupione przez Malcolma Gardinera, od którego to zostały odkupione przez Courtenaya Adriana Ilberta. Po śmierci Ilberta Muzeum Brytyjskie nabyło jego kolekcję w 1958 r. ze środków pozyskanych z darowizn.

Zstępni Idy Netter w postępowaniu przed SAP wywodzili, że sprzedaż zegarów i zegarków w roku 1939 miała bezpośredni związek z ówczesną sytuacją polityczną. Wnioskodawca Eric Koch był synem Idy Netter pochodzącym z jej małżeństwa z Ottem Koch (zmarłym w 1919 r.), który był partnerem w spółce prowadzącej działalność jubilerską Roberta Kocha we Frankfurcie. Ida Netter w roku 1930 po wtórnie wyszła za mąż za Emila Nettera (zmarłego w 1936 r.). Matka Erica Kocha była właścicielką udziałów w spółce, zaś w roku 1938 wskutek wprowadzenia antysemitycznych przepisów, jej udział w zyskach został zablokowany na rachunku bankowym, do którego nie miała dostępu. Najprawdopodobniej z pomocą pracownika spółki Idy Netter udało się wyjechać z Niemiec, skąd wywiozła około sto sześćdziesiąt jeden zegarów i zegarków, następnie sprzedanych w Christie's.

W swoim stanowisku zstępni Idy Netter podnoszą argumenty ze sprawiedliwości, przynależności osobistej i losów dziejowych:

„Muzeum Brytyjskie posiada czternaście obiektów wyłącznie przez nazistowskie prześladowanie mojej matki. Była właścicielką wielkiej i cennej kolekcji zegarów i zegarków zanim została zmuszona do emigracji i pozostawienia swojego majątku. Aby pozyskać środki na życie w Londynie, zbyła na aukcji część kolekcji, którą udało się jej wydestać z Niemiec¹⁵⁴¹”.

Dodatkowo Eric Koch wymienił w swojej argumentacji okoliczności osobiste, mające wykazać niesprawiedliwość, która była wynikiem pozbawienia jego matki własności kolekcji zegarów i zegarków. Wskazywał bowiem, posiłkując się materiałem dowodowym pochodzącym

¹⁵³⁹Numery katalogowe zegarów: 1006.2110 (obiekt dostępny na wystawie stałej); 1006.2111; 1006.2152; 1006.2112; 1006.2150; 1006.2151.

¹⁵⁴⁰ Numery katalogowe zegarków: CAI.2341 (obiekt dostępny na wystawie stałej); CAI.2215; CAI.2218; CAI.2219; CAI.2319; CAI.2361; CAI.2377; CAI.3065.

¹⁵⁴¹ Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of 14 Clocks..., s. 5.

z archiwum Uniwersytetu Cambridge, do którego uczęszczał, że w czasie studiów cierpiał niedostatek, miał długi i korzystał z pożyczek.

Odpowiedź na roszczenie Erica Kocha, przedłożona SAP przez ówczesnego Dyrektora Muzeum Neila MacGregora dnia 25 lipca 2011 r., posługuje się przede wszystkim argumentami związanymi z ochroną tytułu prawnego Muzeum do zegarów i zegarków. Celem wyводу Muzeum Brytyjskiego jest wykazanie skutecznego przekazywania tytułu prawnego do kolekcji już od momentu sprzedaży obiektów przez samą Idę Netter.

Na szczególną uwagę zasługuje argument dotyczący adekwatnej ceny uzyskanej przez matkę Erica Kocha, służący oparciu argumentu ze sprawiedliwości:

„Kolekcja Netter została sprzedana w całości za cenę 2175,00 funtów w roku 1939. Obecny Kurator Zegarmistrzostwa w Muzeum, pan David Thomson, wskazuje, że ceny przybicia zapłacone przez handlarzy, którzy następnie sprzedali przedmioty Courtenayowi Adrianowi Ilbertowi nie były szczególnie niskie, biorąc pod uwagę wahania na rynku w tym czasie¹⁵⁴²”.

Tym samym Muzeum Brytyjskie zajęło stanowisko, że kolekcja zegarków nie została zbyta na rzecz Christie's za zaniżoną cenę. Adekwatność ceny była wykazywana metodą porównawczą, polegającą na przytoczeniu transakcji handlowych zawieranych w roku 1939. I tak, nadmieniono między innymi, że wolnostojący trzypokojowy bungalow z garażem i ogrodem kosztował ówczesnie 550 funtów.

W dalszej kolejności Muzeum Brytyjskie wykazywało skuteczne nabycie prawa własności kolekcji, podnosząc, że:

„sprzedaż nie miała miejsca na terytorium Niemiec okupowanym przez nazistów, jak również nie była stamtąd kierowana. Nie wystąpiła groźba lub podstęp. Nie istnieją dowody, by pani Netter uważała, że nie otrzymała adekwatnej ceny”¹⁵⁴³.

Ostatnim argumentem Muzeum jest powołanie się na muzealny standard dotyczący deakcesji. Zgodnie z art. 3.8, niezależnie od oceny SAP, Muzeum uprawnione jest do oceny, czy roszczenie ma silne podłoże moralne, a także, czy osoby podnoszące roszczenie nie były uprzednio adekwatnie i sprawiedliwie wynagrodzone.

W świetle argumentacji przytoczonej przez strony, SAP badał: zakresy znaczeniowe pojęć wymuszonej sprzedaży (ang. *forced sale*) i sprzedaży za zaniżoną cenę (ang. *sale at an*

¹⁵⁴² *Ibidem*, s. 6.

¹⁵⁴³ *Ibidem*, s. 7.

undervalue), kwestię, czy jeśli nastąpiło do sprzedaży za zaniżoną cenę, Ida Netter została później wynagrodzona w inny sposób oraz kwestię, czy na Muzeum Brytyjskim spoczywa jakikolwiek moralny obowiązek w kontekście badanej sprawy. Wstępnie ustalono, że wobec braku uprzedniego podniesienia roszczeń na drodze sądowej, zstępni zmarłej Idy Netter nie mają tytułu prawnego do obiektów będących przedmiotem sporu w związku z upływem zakreślonych ustawowo terminów.

W pierwszej kolejności SAP rozstrzygnął, że sprzedaż zegarów i zegarków dokonana przez Idę Netter nastąpiła pod przymusem. Constitution and Terms of Reference nie zawierają definicji tego pojęcia. Na tę okoliczność przytoczono jednak wnioskuje, że najprawdopodobniej Ida Netter nie sprzedałaby kolekcji, gdyby pozostała w Niemczech, a naziści nie doszli do władzy. Mając to na uwadze, SAP wprowadził jednak swoiste stopniowanie dotkliwości przymusu, pod którym w latach 1933-1945 dochodziło do zbywania dóbr kultury:

„Jest to sprzedaż zupełnie różna od spraw, w których cenne malowidła były sprzedawane, przykładowo, w okupowanej Belgii w zamian za jedzenie lub w Niemczech, gdzie majątki były wyprzedawane, by opłacić rażąco wygórowane podatki. Sprzedaż nie była przeprowadzona w celu zapewnienia wolności lub zabezpieczenia niezbędnych potrzeb życiowych. Co więcej, sprzedaż przeprowadzono w prestiżowym angielskim domu aukcyjnym, co do zasadności wyboru którego (na ten moment) nie istnieją żadne wątpliwości”¹⁵⁴⁴.

SAP pochylił się również nad kwestią adekwatności ceny uzyskanej przez Idę Netter ze sprzedaży kolekcji. Wyniki tych ustaleń przytoczone przez SAP wskazują, że obiekty sprzedawane były osobno – część z nich po cenie nieco niższej, część po cenie średniej, zaś niektóre po cenie aż dwukrotnie wyższej niż estymacja. Przyczyną wysokiej ceny części obiektów było ówczesne szczególne zainteresowanie określonymi seriami. W ocenie SAP nie można stwierdzić, by dokonana sprzedaż nastąpiła za zaniżoną cenę.

Kwestią ustaloną przez SAP przy pomocy ze strony German Federal Office for Central Services and Unresolved Property Issues¹⁵⁴⁵ było uzyskanie przez Idę Netter po zakończeniu II wojny światowej kompensacji na podstawie German Federal Indemnification Act (BEG) oraz

¹⁵⁴⁴ *Ibidem*, s. 7 i n.

¹⁵⁴⁵ niem. Das Bundesamt für zentrale Dienste und offene Vermögensfragen (BADV)

German Federal Restitution Act (BRückG)¹⁵⁴⁶. Na podstawie dostępnych informacji SAP ustalił jednak, że wypłacone kwoty nie obejmowały odszkodowania za zbyte zegary i zegarki.

W zakresie badania moralnych zobowiązań Muzeum Brytyjskiego w określonym stanie faktycznym sprawy, SAP ustalił, że na Muzeum nie spoczywa wina. Stwierdzono, że Muzeum było nieświadome okoliczności transakcji przeprowadzonej przez Idę Netter w 1939 roku. Obiekty trafiły do zbiorów Muzeum jako część większej kolekcji, odkupione dzięki publicznej inicjatywie.

SAP podkreślił również znaczenie inicjatywy Muzeum Brytyjskiego w opiece nad obiektami i zapewnieniu ich społecznej użyteczności, w tym poprzez zapewnienie warunków do badań nad nimi:

„Od momentu pozyskania ich, Muzeum dbało o obiekty i uczyniło je dostępnymi dla naukowców. Przeprowadziło niezbędne badania w latach dwudziestych oraz ustaliło, że Ida Netter była poprzednią właścicielką tych sześciu zegarów, a następnie umieściło informację na ten temat na swojej stronie internetowej w sekcji informacji na temat grabieży wojennych. To właśnie w ten sposób wnioskodawcy powzięli informację na temat swojego możliwego roszczenia. Muzeum również zwróciło uwagę SAP, że kolekcja poza zegarami obejmowała również zegarki z tego samego źródła.¹⁵⁴⁷”

W oparciu o argumentację powiązaną z tytułem prawnym do obiektów, względami słuszności i analizą losów dziejowych, SAP 7 marca 2012 r. rozstrzygnął, że pomimo wpływu, jaki przebieg okresu nazistowskiego wywarł na osobiste okoliczności wnioskodawców, nie istnieją podstawy, by rekomendować zwrot zegarów i zegarków lub zapłatę określonej sumy pieniężnej *ex gratia*. Przywołano natomiast zalecenie, by obiekty te były wystawiane w kontekście opisu losów dóbr kultury podczas II wojny światowej wraz z wyszczególnioną informacją o roszczeniu wnioskodawców.

Na wystawie stałej Muzeum Brytyjskiego prezentowane są budzik i zegarek z kolekcji Idy Netter. XVI-wieczny bawarski budzik, wykonany ze złota, metali i kryształu, znajduje się w części wystawy poświęconej zegarom i zegarkom w pokoju 38. Opis eksponatu nie zawiera informacji o proveniencji obiektu lub odesłania do informacji o postępowaniu przed SAP. XVII-wieczny szwajcarski zegarek znajduje się w pokoju nr 2 jako część wystawy pt.

¹⁵⁴⁶ Zob. szerzej: A. Colonomos, A. Armstrong, *German Reparations to the Jews after World War II: A Turning Point in the History of Reparations* (w:) *The Handbook of Reparations*, (ed.) P. de Greiff, New York 2006; J. Authers, *Making Good Again: German Compensation for Forced and Slave Laborers* (w:) *The Handbook of Reparations*, (ed.) P. de Greiff, New York 2006.

¹⁵⁴⁷ Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of 14 Clocks..., s. 9.

„Collecting the world”. Opis obiektu uwzględnia jedynie informację o tym, że uprzednio wchodził w skład kolekcji Courtenaya Adriana Ilberta.

4.3.4. Wnioski

Raporty SAP są cennym źródłem informacji na temat okoliczności faktycznych i prawnych, których ustalenie jest niezbędne do rzetelnego zbadania sporu restytucyjnego. Należy jednoznacznie pozytywnie ocenić ekspercki i multidyscyplinarny charakter zespołu, który pozwala na wszechstronne zbadanie każdej sprawy. Omawiane spory rozstrzygnięte przed SAP wykazują, że okoliczności spraw dotyczących dóbr kultury utraconych w warunkach wojny wymagają specjalistycznych badań losów obiektu, a niekiedy w sprawie zachodzą niedające się usunąć wątpliwości, nakazujące działanie jedynie na podstawie okoliczności uprawdopodobnionych.

Wprowadzenie do brytyjskiego systemu prawa krajowego platformy ułatwiającej rozstrzyganie sporów, które najczęściej nie mogą być rozwiązane na drodze sądowej, jest dowodem na to, że niedostępność ściśle prawnych narzędzi nie musi być przeszkodą w efektywnym rozwiązywaniu sporów restytucyjnych z poszanowaniem interesów stron. Należy podkreślić, że rozstrzygnięcia SAP stanowią jedynie rekomendacje pozbawione rygoru wykonalności, jednak w sytuacjach, gdy stwierdzono po stronie Muzeum Brytyjskiego zobowiązanie moralne do podjęcia określonych kroków, rekomendacje te zostały zrealizowane.

Istotnym aspektem postępowań SAP jest ich dwuetapowość polegająca na ustalaniu okoliczności utraty dobra kultury w wyniku historycznych krzywd wyrządzonych przez nazistowski reżim, jak również podejmowaniu oceny moralnej odpowiedzialności instytucji znajdującej się w posiadaniu danych obiektów. Wnioski SAP pozwalają stwierdzić, że ocena współczesnej odpowiedzialności Muzeum odbywa się z uwzględnieniem różnic pomiędzy dzisiejszymi standardami i wrażliwością a praktykami powszechnymi w momencie nabycia kwestionowanych dóbr kultury.

Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009 wprowadził ustawowy wyjątek od zakazu deakcesji zbiorów przez Muzeum Brytyjskie. Należy stwierdzić, że coraz częstsze przyznawanie analogii zachodzącej pomiędzy historyczną krzywdą ofiar nazistowskiego reżimu a doświadczeniami społeczności dotkniętych kolonialną polityką imperium może być podstawą postulatów *de lege ferenda* w przedmiocie ustanowienia odpowiednich narzędzi do wazenia problemów utraconego dziedzictwa kultury byłych kolonii.

Podsumowanie

Omówione spory restytucyjne z udziałem Muzeum Brytyjskiego w przedmiocie zwrotu dóbr kultury przemieszczonych w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego dotyczą zwrotu Brązów z Beninu, skarbu z Magdali, posągów *moai*, aborygeńskiej tarczy oraz Kamienia z Rosetty. Wspólną cechą opisywanych kazusów jest wpisanie utraty dóbr kultury w kontekst dotkliwej historycznej krzywdy, wynikającej z eksploatacji kolonizowanych społeczności i terytoriów.

Spór o zwrot Brązów z Beninu, prowadzony z Nigerią, skupia kluczowe problemy sporów o rozproszone afrykańskie dziedzictwo kultury. Argumentacja podnoszona w tego rodzaju sprawach odwołuje się do sprawiedliwości i potrzeby naprawienia historycznych krzywd, jak również do szczególnej kulturowej i duchowej więzi z dobrami kultury. Tytuł własności Muzeum Brytyjskiego do Brązów nie jest kwestionowany. Przebieg komunikacji na temat dziedzictwa kultury dotkniętego praktykami kolonialnymi w ostatnich latach dowodzi, że ton dyskursu restytucyjnego zmienił się pod wpływem krytycznej teorii postkolonializmu oraz krytyki uniwersalnych muzeów podczas globalnych protestów ruchu Black Lives Matter w 2020 r.

Zarówno Brązy z Beninu, jak i skarb z Magdali zostały utracone przez państwa ich pochodzenia w wyniku nieproporcjonalnie agresywnej ekspedycji militarnej. Zbiory pochodzące ze złupienia Magdali udostępniane są na wystawie stałej Muzeum Brytyjskiego w szczątkowej formie, odseparowane od reszty afrykańskiej kolekcji. Muzeum nie uwzględnia w sporze restytucyjnym z Etiopią przechowywania w muzealnych magazynach Tablic, które zgodnie z doktryną Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego są święte i nie mogą być oglądane, dotykane lub studiowane przez inne osoby niż upoważnieni duchowni. Niedostępność Tablic wzbudza debatę na temat tego, czy obiekty te są zdatne do przechowywania w zbiorach Muzeum Brytyjskiego w rozumieniu British Museum Act 1963.

Podobnie do części łupu z Magdali, dobrami o szczególnym znaczeniu sakralnym są przechowywane w zbiorach Muzeum Brytyjskiego *moai*, posągi z Rapa Nui, będące zgodnie z tradycją rapanui kamiennymi wcieleniami przodków i duchów opiekuńczych. Spór o zwrot *moai* jest jedynym uwzględnionym w treści wystawy stałej Muzeum Brytyjskiego. Transparentność na temat tego roszczenia może stanowić podstawę tezy, że metafizyczny charakter obiektu, pozostający w zbiegu z krzywdzącym sposobem jego odebrania, ma wpływ na dynamikę sporu restytucyjnego.

Roszczenie o zwrot aborygeńskiej tarczy zostało podniesione przez osobę fizyczną, w imieniu własnym i rdzennej australijskiej społeczności. Muzeum Brytyjskie w wyniku przeprowadzonych badań zaprzecza, by aborygeńska tarcza w zbiorach muzeum była tą, której dotyczy roszczenie restytucyjne, tj. tarczą zarekwirowaną podczas pierwszego kontaktu Brytyjczyków z ludnością aborygeńską. Muzeum przyznaje natomiast, że symbolizuje ona brytyjską kolonizację Australii i trwające do dziś negatywne konsekwencje tych zdarzeń dla rdzennych społeczności.

Kamień z Rosetty został wywieziony z terytorium Egiptu wskutek konfliktu zbrojnego toczzonego przez dwa imperia kolonialne. Strona egipska, podnosząc argument ze sprawiedliwości, uzasadnia roszczenie nieprawością rozgrabienia egipskiej sztuki starożytnej przez kolonizatorów. Kluczowe znaczenie Kamienia z Rosetty dla odszyfrowania hieroglifów przez europejskich badaczy jest podstawą argumentu o przynależności obiektu do europejskich zbiorów.

Spory z udziałem Muzeum Brytyjskiego w przedmiocie dóbr kultury przemieszczonych w związku z rozwojem nauk i działalnością badaczy dotyczą zwrotu Marmurów Partenonskich, dóbr kultury z Dunhuang i fragmentu brody Wielkiego Sfinksa.

Współczesny spór z Grecją o zwrot Marmurów Partenonskich toczy się od roku 1982 i ma już dziś charakter symboliczny. W toku sporu strona grecka powołuje się przede wszystkim na argumenty ze sprawiedliwości oraz rozmaitych form więzi z dobrem kultury. Dla wielu współczesnych Greków Marmury Partenonskie symbolizują nie tylko więź z antyczną przeszłością, ale również wyzwolenie się spod trwającej stulecia okupacji imperium osmańskiego. Mimo że spór restytucyjny dotyczy głównie kwestii pozaprawnych, przedmiotem debaty jest również legalność wywiezienia Marmurów. Strona brytyjska uzasadnia odmowę zwrócenia Marmurów argumentami z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości, ustawowego zakazu deakcesji oraz społecznej użyteczności. Trudność przypadku polega między innymi na przynależności kulturowej Partenonu zarówno do kultury europejskiej, jak i do węższej kultury greckiej.

Chiny nigdy nie wystąpiły z roszczeniem restytucyjnym dotyczącym dóbr kultury z Dunhuang, wchodzących w skład kolekcji Aurela Steina w zbiorach Muzeum Brytyjskiego. Dostępne pozytywne argumenty restytucyjne są natomiast aktualnym przedmiotem badań i koncentrują się na historycznej niesprawiedliwości oraz przynależności narodowej utraconych dóbr kultury, w tym manuskryptów, malowideł, tekstyliów, monet i ceramiki.

Spór z Egiptem o fragment brody Wielkiego Sfinksa toczył się w latach 1982-1985 i jest sporem zakończonym. Uzasadnieniem roszczenia restytucyjnego była wola

inkorporowania fragmentu posągu do jego oryginalnej konstrukcji w toku prac konserwatorskich, jednak Egipcjanie odstąpili od rekonstrukcji oryginalnego wizerunku Wielkiego Sfinksa. Spór wymagał rozstrzygnięcia, czy pierwszeństwo powinna mieć rekonstrukcja dobra kultury z użyciem autentycznego materiału, czy potrzeba zachowania, eksponowania i udostępniania obiektu do badań.

Spoliation Advisory Panel udzielił rekomendacji w trzech sprawach z udziałem Muzeum Brytyjskiego dotyczących strat wojennych. Przedmiotem ustaleń każdorazowo była proveniencja obiektów, okoliczności ich utraty w latach 1933-1945 oraz charakter moralnego zobowiązania Muzeum Brytyjskiego. Roszczenia wnioskodawców opierają się przede wszystkim na argumentach ze sprawiedliwości i przynależności osobistej obiektów. Przed wejściem w życie Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009 ustalenie utracenia obiektów pod przymusem nie mogło prowadzić do wydania rekomendacji zwrotu dóbr kultury przez Muzeum Brytyjskie, dlatego główną formą rekomendowanej rekompensaty była wypłata sumy *ex gratia*, miarkowanej wedle kryterium słuszności.

Wnioski

Restytucja dóbr kultury powinna być badana zarówno jako problem prawny, jak i kulturowy, wpisany w całe spektrum działań mających zadośćuczynić historycznej niesprawiedliwości. Spory restytucyjne są przestrzenią ścierania się prawa, moralności, polityki i ekonomii, co może czynić z nich trudne przypadki w prawie¹⁵⁴⁸. Jako takie, podlegają rozwiązaniu w formie dyskursu argumentacyjnego, który może być toczony na rozmaitych płaszczyznach, wymykając się normatywnemu rozumieniu roszczenia i sporu.

Dawność okoliczności, w których doszło do przemieszczenia dóbr kultury jest czynnikiem wpływającym na trudność przypadku restytucyjnego. Pierwszym istotnym skutkiem odległości tych zdarzeń w czasie jest niemożność zastosowania w sporze restytucyjnym dostępnych współcześnie norm prawa stanowionego w przedmiocie restytucji dóbr kultury z uwagi na ich nieretroaktywność. Koniecznym wówczas staje się wartościowanie racji podnoszonych w sporze z odwołaniem do obszarów pozaprawnych. Drugim skutkiem są natomiast funkcjonalne trudności dotyczące ustalenia okoliczności faktycznych sprawy, niekiedy kluczowych dla oceny słuszności roszczenia restytucyjnego. Dawność włączenia do zbiorów muzealnych spornych dóbr kultury istotnie przyczynia się do uznania sporów restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego za trudne przypadki.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na trudność sporu restytucyjnego jest szczególnie charakter jego przedmiotu, to jest dóbr kultury. Spory restytucyjne z udziałem Muzeum Brytyjskiego dowodzą, że centralnym problemem zagadnienia jest dwojakie rozumienie więzi z dziedzictwem kultury¹⁵⁴⁹. Teza J.H. Merrymana o dualizmie internacjonalizmu kulturowego i nacjonalizmu kulturowego w debacie na temat ochrony dóbr kultury i ich restytucji zostaje jednoznacznie potwierdzona w uzasadnieniach stanowisk stron badanych sporów restytucyjnych, gdzie internacjonalistyczna postawa Muzeum Brytyjskiego przeciwstawiana jest rozmaitym argumentom dotyczącym przynależności dóbr kultury do określonych kultur, narodów, osób lub miejsc.

Jednocześnie w centrum sporu restytucyjnego znajduje się samo dobro kultury, sprawiając, że nadrzędnym celem debaty na temat przyszłości obiektu jest jego bezpieczne zachowanie dla przyszłych pokoleń. Każdy przypadek wymaga zatem zważenia racji przedstawianych przez strony, a następnie zestawienia ustaleń co do interesów stron

¹⁵⁴⁸ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 67.

¹⁵⁴⁹ J.H. Merryman, *Two Ways...*, s. 831 i n.

z rzeczywistymi konsekwencjami zachowania lub zwrotu dobra kultury w obszarze jego ochrony.

Przeprowadzenie badań przypadków sporów restytucyjnych prowadzonych z udziałem Muzeum Brytyjskiego pozwala podzielić tezę K. Zeidlera, że świadome uczestniczenie lub śledzenie przebiegu tego rodzaju sporów wymaga dostrzegania i rozróżniania podnoszonych w nich argumentów, a te podlegają klasyfikacji w ramach otwartego katalogu¹⁵⁵⁰. Argumenty restytucyjne podlegają kategoryzacji ze względu na wartości i okoliczności, do których się odwołują. I tak, kierunkami argumentacji restytucyjnej są najczęściej sprawiedliwość, ochrona prawna, więź z dobrami kultury, okoliczności historyczne oraz potrzeba ochrony dóbr kultury i sprawowania nad nimi opieki. Przeprowadzone badania pozwoliły na poszerzenie tego otwartego katalogu o trzy kolejne argumenty restytucyjne. Pierwszym z nich jest argument z uniwersalnego dziedzictwa ludzkości, odwołujący się do założeń teorii internacjonalizmu kulturowego. Drugim jest argument z ustawowego zakazu deakcesji, uzasadniający zatrzymanie dobra kultury w zbiorach z uwagi na zakaz jego zbycia wyrażony w normie prawa krajowego. Trzecim jest argument z konsekwencji, uzasadniający roszczenie restytucyjne poczynionymi w przeszłości zwrotami dóbr kultury.

Model argumentacji Muzeum Brytyjskiego w sporach restytucyjnych osadzony jest w szczególnym charakterze instytucji jako powiernika zbiorów, obejmujących dobra kultury całego świata. Uniwersalistyczny aspekt negatywnej argumentacji restytucyjnej Muzeum Brytyjskiego przejawia się zarówno w postawie czerpiącej z teorii internacjonalizmu kulturowego, jak i w podkreśleniu społecznej użyteczności możliwości obcowania przez zwiedzających z encyklopedycznymi zbiorami. Drugim argumentem restytucyjnym, wynikającym z roli Muzeum Brytyjskiego jako powiernika i prestiżowej instytucji badawczej, jest argument z najbezpieczniejszego miejsca. Możliwości organizacyjne i finansowe instytucji są istotnym aspektem części badanych sporów restytucyjnych. Rola powiernika dziedzictwa ludzkości sprawia jednak, że jakość ochrony dóbr kultury w zbiorach Muzeum oraz współpracy naukowej jest oceniana z najwyższym rygorem. Wszelkie trudności o charakterze organizacyjnym lub politycznym (w tym brexit), mogą zatem stać się podstawą pozytywnych argumentów restytucyjnych, wykazujących, że wraz z naruszeniem powinności ochrony dóbr kultury i gwarantowania ich społecznej użyteczności, odpadają określone przesłanki uzasadnienia zatrzymywania danego obiektu w zbiorach.

¹⁵⁵⁰ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury...*, s. 25.

Badania sporów restytucyjnych dotyczących dóbr kultury utraconych w związku z kolonialną polityką imperium brytyjskiego pozwalają stwierdzić, że wartość argumentów o charakterze uniwersalistycznym jest istotnie osłabiona, gdy pozytywna argumentacja restytucyjna nawiązująca do szczególnych więzi z dobrami kultury zbiega się z historyczną niesprawiedliwością, która doprowadziła do nabycia spornych dóbr kultury przez Muzeum Brytyjskie. Ostatnie lata, wskutek rozpowszechniania wniosków krytycznej teorii postkolonialnej, wpłynęły na zmianę wrażliwości, a także wzmożenie presji społecznej i edukacji w przestrzeni komunikacji na temat skutków kolonializmu. Dobra kultury są istotną częścią tego dialogu, a konsekwencje tych zmian są dostrzegalne zarówno na płaszczyźnie negatywnej argumentacji restytucyjnej, jak i w sposobie prezentowania zbiorów o pochodzeniu kolonialnym, eksponowanych w Muzeum Brytyjskim. Po 2020 r. Muzeum Brytyjskie informuje o stanie części sporów restytucyjnych i koncentruje w tych przypadkach argumentację restytucyjną na społecznej użyteczności zróżnicowanych zbiorów kultur całego świata, jednak przyznaje okoliczności stojące za nabyciem niektórych dóbr i nie neguje ich znaczenia dla społeczności, z których pochodzą.

Zmiany w społecznej wrażliwości odzwierciedlone są szczególnie w przebiegu sporów dotyczących dóbr kultury, w których kontekst historycznej krzywdy zbiega się z metafizycznym charakterem dobra kultury. Spór o *moai* z Rapa Nui, obiektów uświęconych w lokalnej tradycji, jest jedynym sporem restytucyjnym, do którego znajduje się odesłanie w treści wystawy stałej Muzeum Brytyjskiego. Decyzja kuratorska o umieszczeniu w pobliżu *moai* darów od społeczności Rapanui oraz opatrzeniu obiektu informacją o historycznej krzywdzie Rapanui i ich związku z eksponowanym posągiem jest istotnym krokiem w prowadzeniu sporów restytucyjnych, polegającym na zapewnieniu platformy dla nieobecnej dotąd narracji.

Ciężar kolonialnej winy oraz realia, w których gromadzono encyklopedyczne zbiory Muzeum Brytyjskiego stanowią zbieg okoliczności niepowtarzalnych w aktualnym systemie prawnym i sposobie postrzegania dziedzictwa kultury. Jednocześnie są to cechy wspólne gromadzenia zbiorów przez wiele innych zachodnich instytucji kultury, stąd wnioski dotyczące argumentacji w sporach restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego znajdują odzwierciedlenie w innych sporach restytucyjnych, szczególnie z udziałem sygnatariuszy Deklaracji o doniosłości i wartości muzeów uniwersalnych z dnia 10 grudnia 2002 r.

Okoliczności historyczne, w których dane dobro kultury zostało utracone mają istotne znaczenie dla przebiegu sporu restytucyjnego i siły argumentu ze sprawiedliwości i argumentów wynikających z więzi z dobrami kultury. W związku z powyższym dobra kultury

utracone wskutek indywidualnych praktyk badaczy lub archeologów, jako niezwiązane bezpośrednio z przemocą kolonialną imperium brytyjskiego, nie nakładają na Muzeum Brytyjskie podobnego ciężaru moralnego, czego dowodem jest przebieg wieloletniego sporu o zwrot Marmurów Partenonów.

Niezaprzeczalny wpływ na przebieg sporów restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego ma wprowadzenie w British Museum Act 1963 ustawowego zakazu deakcesji zbiorów przez radę powierniczą. Jest to kolejny podstawowy negatywny argument restytucyjny podnoszony przez Muzeum Brytyjskie w badanych sporach restytucyjnych. Spośród wszystkich przesłanek ustawowych, regulujących wyjątki od tego zakazu, szczególne znaczenie dla przyszłości sporów restytucyjnych ma ta wyrażona w art. 5 ust. 1 lit. c, zgodnie z którą rada powiernicza może podjąć decyzję o deakcesji obiektu z uwagi na jego niezdatność do zatrzymania w zbiorach Muzeum. Na ten moment wspomniany niezdatny (*unfit*) charakter obiektu pozostaje nieostry, a wykładnia British Museum Act 1963 jest istotnym aspektem rozważań na temat środków, którymi dysponuje rada powiernicza Muzeum w sporach restytucyjnych. Stopień ogólności ustawy w aktualnej formie uniemożliwia efektywne prowadzenie sporów restytucyjnych, nawet z uwzględnieniem wykładni przepisu zawartej w standardzie „The British Museum Policy: De-accession of objects from the collection”. Podczas gdy nieostrość języka prawnego pozwala przypuszczać, że prawodawca wyraża w ten sposób wolę pozostawienia radzie powierniczej pewnego luzu decyzyjnego, praktyka wskazuje, że w rzeczywistości osiągnięto efekt paraliżujący.

Podjęcie próby sformułowania w tym przedmiocie postulatu *de lege ferenda* należy poprzedzić zaznaczeniem, że w 2009 r. do brytyjskiego systemu prawnego wprowadzono przepisy szczególne na gruncie Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009, nadające radzie powierniczej Muzeum Brytyjskiego uprawnienie do dokonywania zwrotów na zasadach w niej przewidzianej. Należy również wskazać, że w prawnych regulacjach dotyczących sytuacji dóbr kultury szczególnie utrudnione bywa uniknięcie pojęć nieostrych. Badane spory restytucyjne pozwalają jednak stwierdzić potrzebę ustanowienia kolejnych przepisów szczególnych dookreślających przesłanki deakcesji w sposób dostosowany do współczesnego rozumienia słuszności. Mimo że podjęcie się stworzenia tego rodzaju regulacji może stanowić trudny przypadek na etapie stanowienia prawa, argumentacja restytucyjna w badanych sporach pozwala na wyodrębnienie trzech istotnych racji, które powinny być wzięte pod uwagę podczas konstruowania nowych rozwiązań. I tak, z perspektywy aktualnych sporów restytucyjnych z udziałem Muzeum Brytyjskiego, uzasadnionym byłoby upoważnienie rady powierniczej do dokonania deakcesji zbiorów w sytuacji łącznego spełnienia przesłanek: a) nieprzedstawiania

zbywanego obiektu na wystawie stałej, b) zachodzenia szczególnej więzi pomiędzy dobrem kultury a podmiotem podnoszącym roszczenie i c) utraty obiektu wskutek bezprawnych lub nieakceptowalnych współcześnie praktyk bezpośrednio wpisanych w kontekst historycznej krzywdy.

Konstrukcja proponowanych przesłanek wynika z wartościowania racji podnoszonych w badanych sporach restytucyjnych. W pierwszej kolejności należy podkreślić, że spośród ośmiu milionów obiektów stanowiących zbiory Muzeum Brytyjskiego, zaledwie 1% znajduje się na wystawie stałej o walorach wszechstronnej edukacji, powszechnego dostępu i szeroko rozumianej społecznej użyteczności. Przesłanka nieprzedstawiania obiektu na wystawie pozwoli na dokonywanie deakcesji bez naruszenia prestiżowej kolekcji, odwiedzanej przez miliony zwiedzających rocznie. Po wtóre, przesłanka szczególnej więzi pomiędzy zbywanym obiektem a podmiotem podnoszącym roszczenie restytucyjne, choć w sposób oczywisty nieostra, odwołuje się do argumentów podnoszonych przez podmioty dochodzące omawianych zwrotów, wywodzonych z więzi z dobrami kultury. Proponuje się, by standard Muzeum Brytyjskiego został uzupełniony o kierunek wykładni pojęcia szczególnej więzi z dobrem kultury, która może polegać m.in. na metafizycznym charakterze obiektu na gruncie praktykowanych do dziś wierzeń (czego przykładami są *moai* i Tablice Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego) lub praktycznego zastosowania dóbr kultury w kontynuowanych do dziś tradycjach (jak niektóre spośród Benińskich Brązów). Ostatnia przesłanka odwołuje się natomiast do kluczowego w sporze restytucyjnym problemu sprawiedliwości i umiejscawia problem restytucji dóbr kultury w kontekście naprawiania historycznych krzywd. Należy podkreślić, że powyższy postulat nie narusza zasady nieretroaktywności prawa, jak również nie wiąże rady powierniczej w przedmiocie podejmowania decyzji określonej treści. Nie wyłącza również ogólnego obowiązku działania przez radę powierniczą w interesie publicznym.

Tylko jeden z badanych sporów restytucyjnych prowadzony jest z wykorzystaniem narzędzi organizacji UNESCO – jest to spór o zwrot Marmurów Partenonskich, toczony przed ICPRCP od 1984 r. Prawdopodobną przyczyną niekorzystania z tej procedury przez inne podmioty podnoszące roszczenia restytucyjne przeciwko Muzeum Brytyjskiemu może być świadomość, że wykonalność ustaleń w obecnym stanie prawnym uzależniona jest ściśle od uzgodnienia z radą powierniczą Muzeum możliwości ominięcia ustawowego zakazu deakcesji, na przykład poprzez wypożyczenie spornych dóbr kultury. Bezpośrednią komunikację z Muzeum Brytyjskim, na przykład w drodze negocjacji, należy uznać za jeden z efektywnych sposobów ewentualnego dojścia do ustaleń.

Zmiany w brytyjskim systemie prawa krajowego dotyczące restytucji dóbr kultury utraconych w nazistowskich grabieży w latach 1933-1945 udowodniły, że zwiększenie efektywności rozwiązywania sporów restytucyjnych, co do których nie istnieją materialnoprawne podstawy rozstrzygnięć, może odbyć się w uregulowanych prawnie ramach. Ustanowienie Spoliation Advisory Panel wynikało z międzynarodowych dążeń do naprawienia skutków nazistowskich zbrodni, natomiast Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009 poszerzył uprawnienia rady powierniczej w przedmiocie decydowania o deakcesji zbiorów. Badanie przebiegu sporów prowadzonych przed Spoliation Advisory Panel pozwala stwierdzić, że formuła eksperckich koncyliacji jest cennym wsparciem w prowadzeniu sporu o charakterze trudnych przypadków. Udzielenie rekomendacji uzasadnionych podstawami moralnymi – choć niewiążące – skutkowało dotąd rozwiązaniem sporu.

Badanie argumentacji restytucyjnej w sporach dotyczących dóbr kultury utraconych w związku z działalnością kolonizatorów pozwala stwierdzić, że wielokrotnie podkreślana jest analogia pomiędzy charakterem nazistowskiej przemocy – skierowanej zarówno przeciwko ludziom, jak i dziedzictwu kultury – a doświadczeniami społeczeństw poddanych kolonizacji. Ta analogia doświadczeń może prowadzić do wniosków na temat potrzeby wprowadzenia do brytyjskiego prawa krajowego rozwiązań pokrewnych do działania Spoliation Advisory Panel, w przedmiocie roszczeń wynikających z utraty dóbr kultury w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego. Praktyka innych państw europejskich pozwala stwierdzić, że wyspecjalizowane w tym przedmiocie komisje odgrywają istotną rolę w procesie rozliczania kolonialnych krzywd. Przykładem zakresu ustaleń tego rodzaju komisji mogą być przesłanki wydania przez radę powierniczą decyzji o deakcesji, przywołane w opisanym powyżej postulatcie *de lege ferenda*.

Należy krytycznie ocenić jedną z postaci argumentu ze społecznej użyteczności, jaką jest założenie, że uwzględnienie przez radę powierniczą roszczenia restytucyjnego dotyczącego obiektu ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego, doprowadzi do ustanowienia precedensu, który nieodwracalnie zdefiniuje treść ewentualnych decyzji podejmowanych w przyszłości co do innych obiektów, a tym samym doprowadzi do utracenia istotnych zbiorów i dezintegracji kolekcji. Jest to twierdzenie nieuprawnione. W pierwszej kolejności wynika to z dawności włączenia obiektów do zbiorów, skutkującej niepodważalnością tytułu własności Muzeum. Po wtóre, praktyka postępowań restytucyjnych na całym świecie wskazuje, że dokonywane zwroty dotyczą poszczególnych dóbr kultury lub ich ściśle określonych grup, a dokonanie zwrotu nie wiąże się z obowiązkiem pozytywnej odpowiedzi na inne roszczenie restytucyjne w przyszłości. Co więcej, wprowadzona do brytyjskiego systemu prawa procedura

rozstrzygnięcia sporów przed Spoliation Advisory Panel przewiduje wydawanie rekomendacji, które następnie mogą być poddane ocenie przez Sekretarza Stanu oraz samą radę powierniczą Muzeum. Powoływanie się na zagrożenie Muzeum, wynikające z możliwości podnoszenia argumentu z konsekwencji w przyszłości nie jest wystarczające jako samodzielne uzasadnienie zatrzymania dobra kultury.

System norm prawnych z wielu względów nie zawiera niekiedy jednoznacznych odpowiedzi w przedmiocie problemów związanych z dobrami kultury. W przypadku restytucji dóbr kultury przeszkodę może stanowić dawność przemieszczenia dobra kultury lub mnogość wartości, których dotyczy spór restytucyjny. Spór o zbiory Muzeum Brytyjskiego pozwala na poznanie wielu historii i racji, motywujących dążenie do odzyskania świadectw kulturowego dziedzictwa. Skupia rozmaite, choć powtarzające się w kolejnych kazusach, wartości i oczekiwania co do roli dóbr kultury i muzeów. Nie pozostawia wątpliwości, że problemy restytucji dóbr kultury wymagają sięgnięcia do pozaprawnych ocen. Badanie sporów restytucyjnych, w których nie jest możliwe ustalenie rozstrzygnięcia na podstawie norm prawnych pozwalają jednak dojść do wniosku, że pomimo braku materialnoprawnych podstaw roszczenia, prawo może stać się niezwykle ważnym narzędziem w sposobie ich prowadzenia. To na gruncie norm prawnych możliwe jest bowiem wprowadzenie rozwiązań pozwalających na dokonanie zaktualizowanej oceny słuszności zatrzymywania wybranych obiektów w zbiorach, zapewnienie stronom sporu eksperckiego wsparcia w rozmaitych dziedzinach, a także stworzenie przestrzeni do opowiedzenia historii z marginalizowanych niegdyś perspektyw.

Źródła prawa

Polskie prawo krajowe

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 78 poz. 483 z późn. zm.)
2. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1740 z późn. zm.)
3. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385)
4. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 710 z późn. zm.)
5. Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1591)

Brytyjskie prawo krajowe

1. Limitation Act z roku 1623 (21 Jac 1 c 16)
2. British Museum Act z dnia 7 czerwca 1753 r. (26 Geo 2 c 22)
3. The British Museum Act z dnia 1 lipca 1816 r. (56 Geo. 3. c. 99)
4. British Museum Act z dnia 10 lipca 1963 r. (1963 c. 24)
5. British Library Act z dnia 27 lipca 1972 r. (1972 c. 54)
6. Protection of Wrecks Act z dnia 18 lipca 1973 r. (1973 c. 33)
7. Ancient Monuments and Archaeological Areas Act z dnia 4 kwietnia 1979 r. (1979 c. 46)
8. Sale of Goods Act z dnia 6 grudnia 1979 r. (1979 c. 54)
9. Limitation Act z dnia 13 listopada 1980 r. (1980 c. 58)
10. National Heritage Act z dnia 13 maja 1983 r. (1983 c. 47)
11. Police and Criminal Evidence Act z dnia 31 października 1984 r. (1984, c. 60)
12. Consumer Protection Act z dnia 15 maja 1987 r. (1987 c. 43)
13. Planning (Listed Buildings and Conservation Areas) Act z dnia 24 maja 1990 r. (1990 c. 9)
14. Museums and Galleries Act z dnia 16 marca 1992 r. (1992 c. 44)
15. Welsh Language Act z dnia 21 października 1993 r. (1993 c. 38)
16. Return of Cultural Objects Regulations z dnia 1 marca 1994 r. (1994 No. 501)
17. Merchant Shipping Act z dnia 19 lipca 1995 r. (1995 c. 21)
18. Treasure Act z dnia 4 lipca 1996 r. (1996 c. 24)
19. Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act z dnia 25 maja 2000 r. (2000 c. 6)
20. Export Control Act z dnia 24 lipca 2002 r. (2002 c. 28)
21. Treasure (Designation) Order z dnia 21 października 2002 r. (2002 No. 2666)
22. Export of Objects of Cultural Interest (Control) Order z dnia 17 listopada 2003 r. (2003 No. 2759)
23. Dealing in Cultural Objects (Offences) Act z dnia 30 października 2003 r. (2003 c. 27)
24. Human Tissue Act z dnia 15 listopada 2004 r. (2004 c. 30)
25. Tribunals, Courts and Enforcement Act z dnia 19 lipca 2007 r. (2007 c. 15)
26. Protection of Cultural Objects on Loan (Publication and Provision of Information) Regulations z dnia 21 kwietnia 2008 r. (2008 No. 1159)
27. The Holocaust (Return of Cultural Objects) Act z dnia 12 listopada 2009 r. (2009 c. 16)
28. Charities Act z dnia 14 grudnia 2011 r. (2011 c. 25)
29. The Return of Cultural Objects (Amendment) Regulations z dnia 19 listopada 2015 r. (2015 No. 1926)
30. Cultural Property (Armed Conflicts) Act z dnia 23 lutego 2017 r. (2017 c. 6)
31. European Union (Withdrawal) Act z dnia 26 czerwca 2018 r. (2018 c. 16)
32. The Return of Cultural Objects (Revocation) (EU Exit) Regulations z dnia 10 października 2018 (2018 No. 1086)
33. The Export of Objects of Cultural Interest (Control) (Amendment etc.) (EU Exit) Regulations z dnia 13 listopada 2018 r. (2018 No. 1186)
34. The Environment and Wildlife (Miscellaneous Amendments etc.) (EU Exit) Regulations z dnia 30 listopada 2020 r. (2020 No. 1395)
35. The Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (Commission Regulation (EC) No 865/2006) (Amendment) Regulations z dnia 31 grudnia 2020 r. (2020 No. 1668)
36. The Introduction and the Import of Cultural Goods (Revocation) Regulations z dnia 23 września 2021 r. (2021 No. 1087)

Pozostale

1. Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of a painting now in the possession of Glasgow City Council, raport z dnia 24 listopada 2004 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-a-painting-now-in-the-possession-of-glasgow-city-council>
2. Report of the Spoliation Advisory Panel concerning a claim in respect of a 12th century manuscript now in the possession of the British Library, raport z dnia 23 marca 2005 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-beneventan-missal-in-the-british-library>
3. Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of four drawings now in the possession of the British Museum, raport z dnia 27 kwietnia 2006 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-british-museum>
4. The British Museum Sustainable Development Policy z dnia 1 listopada 2007 r.
5. Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of pieces of porcelain now in the possession of the British Museum, London and the Fitzwilliam Museum, Cambridge, raport z dnia 11 czerwca 2008 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-british-museum>
6. Report of the Spoliation Advisory Panel in respect of fourteen clocks and watches now in the possession of the British Museum, London, raport z dnia 7 marca 2012 r. dostępny online: <https://www.gov.uk/government/publications/report-of-the-spoliation-advisory-panel-in-respect-of-fourteen-clocks-and-watches-now-in-the-possession-of-the-british-museum-london>
7. The British Museum Risk Management Policy uchwalone w styczniu 2015 r.
8. The British Museum Governance Principles & Procedures z dnia 7 lipca 2016 r. z późn. zm.
9. Management Agreement zawarte pomiędzy Muzeum Brytyjskim a Department for Digital, Culture, Media and Sport na lata 2016-2020 z dnia 17 marca 2017 r.
10. The British Museum Privacy Policy uchwalone w maju 2018 r., z późn. zm.
11. The British Museum Fire Safety Policy z dnia 6 września 2018 r.
12. The British Museum policy: De-accession of objects from the collection z dnia 29 września 2018 r.
13. The British Museum Acquisitions of Objects for the Collection Policy z dnia 6 grudnia 2018 r.
14. The British Museum Policy: Human Remains in Collection z dnia 6 grudnia 2018 r.
15. The British Museum Conservation Policy z dnia 24 stycznia 2019 r.
16. The British Museum Loans Policy z dnia 7 listopada 2019 r.
17. The British Museum Acceptance of Donations and Sponsorship Policy z dnia 19 marca 2020 r.
18. The British Museum Equality and Diversity Policy z dnia 5 listopada 2020 r.
19. The British Museum Safeguarding Children and Adults at Risk Policy z dnia 5 listopada 2020 r.
20. Anti-Money Laundering Prevention of Tax Evasion and Refusal of The British Museum Donations Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.
21. The British Museum Fraud, Bribery and Corruption Prevention Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.
22. The British Museum Information Risk Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.
23. The British Museum Standards of Conduct Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.
24. The British Museum Whistleblowing Policy z dnia 3 grudnia 2020 r.
25. The British Museum CCTV Policy z dnia 21 stycznia 2021 r.
26. The British Museum Volunteer Policy z dnia 21 stycznia 2021 r.
27. The British Museum Health and Safety Policy z dnia 5 października 2021 r.
28. National Museum Directors' Council, Spoliation of works of art during the Holocaust and World War II period. Statement of principles and proposed actions, wersja zaktualizowana w 2021 r.

Prawo Unii Europejskiej

1. Dyrektywa Rady 93/7/EWG z dnia 15 marca 1993 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprzewodzonych niezgodnie z prawem z terytorium Państwa Członkowskiego, zmieniana przez Dyrektywę 96/100/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17 lutego 1997 r. oraz Dyrektywę 2001/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 5 czerwca 2001 r.
2. Zielona Księga w sprawie alternatywnych metod rozwiązywania sporów w sprawach cywilnych i handlowych z dnia 19 kwietnia 2002 r.
3. Rozporządzenie Rady (WE) nr 338/97 z dnia 9 grudnia 1996 roku w sprawie ochrony gatunków dzikiej fauny i flory w drodze regulacji handlu nimi (Dz.U.UE.L.1997.61.1)
4. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych

5. Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury (Dz.U.U.E.L.2009.39.1)
6. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012
7. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz.U.U.E.L.2019.151.1)

Prawo międzynarodowe

1. Konwencja o pokojowym załatwianiu sporów międzynarodowych, podpisana w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z 1930 r. nr 9 poz. 64)
2. Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej zawarta w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz.U. z 1927 r. nr 21 poz. 161)
3. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku (Dz. U. z 1920 r. nr 35 poz. 200)
4. Deklaracja Narodów Zjednoczonych przeciw ograbianiu obszarów okupowanych przez nieprzyjaciela zawarta w Londynie dnia 5 stycznia 1943 r. (deklaracja londyńska)
5. Układ Ogólny w sprawie Taryf Celnych i Handlu podpisany w Genewie dnia 30 października 1947 r.
6. Powszechna deklaracja praw człowieka sporządzona w Paryżu dnia 10 grudnia 1948 r.
7. Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z 1957 r. nr 46 poz. 212)
8. Układ w sprawie Antarktydy podpisany w Waszyngtonie dnia 1 grudnia 1959 r. (Dz. U. z 1961 r. nr 46 poz. 237)
9. Drugi Protokół sporządzony w Hadze dnia 26 marca 1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 248)
10. Układ o zasadach działalności państw w zakresie badań i użytkowania przestrzeni kosmicznej łącznie z Księżycem i innymi ciałami niebieskimi sporządzony w Moskwie, Londynie i Waszyngtonie dnia 27 stycznia 1967 r. (Dz. U. z 1968 r. nr 14 poz. 82)
11. Konwencja UNESCO dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. (Dz. U. z 1974 r. nr 20 poz. 106)
12. Konwencja o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem z dnia 3 marca 1973 r. (Dz. U. z 1991 r. nr 27 poz. 112)
13. Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z dnia 16 listopada 1972 r. (Dz. U. 1976 nr 32 poz. 190)
14. Europejska konwencja o przestępstwach przeciwko własności kulturalnej, podpisana w Delfach dnia 23 czerwca 1985 r.
15. Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona w Montego Bay dnia 10 grudnia 1982 r. (Dz. U. z 2002 r. nr 59 poz. 543)
16. Porozumienie o współpracy i pomocy wzajemnej w sprawie zatrzymywania i zwrotu dóbr kultury nielegalnie przewożonych przez granice państw sporządzone w Płowdiw dnia 22 kwietnia 1986 r. (Dz. U. z 1988 r. nr 38 poz. 296)
17. Declaration on Fact-Finding by the United Nations in the Field of the Maintenance of International Peace and Security sporządzona w Nowym Jorku dnia 9 grudnia 1991 r.
18. Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury z 1995 r.
19. Konwencja Rady Europy o przestępstwach przeciwko dobrom kultury, sporządzona w Nikozji dnia 3 maja 2017 r.

Pozostałe

1. Akt Końcowy konferencji berlińskiej z dnia 26 lutego 1885 r.
2. Akt Końcowy konferencji paryskiej z 1946 r. wraz z załącznikami
3. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 1514 (Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples) z dnia 14 grudnia 1960 r.
4. Means of prohibiting and preventing the illicit import, export and transfer of ownership of cultural property: final report (SHC/MD/5) Anex II, document UNESCO sporządzony 27 lutego 1970 r.

5. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 3187 (Restitution of works of art to countries victims of appropriation) z dnia 17 grudnia 1973 r.
6. Committee of Experts to Study the Question of the Restitution of Works of Art, Venice 1976, agenda konferencji UNESCO (SHC-76/CONF.615/3)
7. Final Report of UNESCO Committee of Experts to study the Question of the Restitution of Works of Art (SHC.76/CONF.615/5), raport sporządzony w Paryżu, dnia 21 kwietnia 1976 r.
8. Statutes of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation (Adopted by 20 C/Resolution 4/7.6/5 of the 20th session of the General Conference of UNESCO, Paris, 24 October – 28 November 1978)
9. Guidelines for the use of the „Standard form concerning requests for return or restitution” (CC.86/WS/3) dokument sporządzony przez ICPRCP z dnia 30 kwietnia 1986 r.
10. Zasady Konferencji Waszyngtońskiej na temat dzieł sztuki skonfiskowanych przez nazistów, sformułowane przy okazji Konferencji Waszyngtońskiej ds. mienia z czasów Zagłady sporządzone w Waszyngtonie dnia 3 grudnia 1998 r.
11. Declaration on the Importance and Value of Universal Museums sporządzona w grudniu 2002 r.
12. Kodeks Etyki Zawodowej Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM) uchwalony w Seulu dnia 8 października 2004 r.
13. Strategy to facilitate the restitution of stolen or illicitly exported cultural property (33 C/46), dokument sporządzony podczas 33. sesji Konferencji Generalnej UNESCO w dniu 25 sierpnia 2005 r.
14. Deklaracja terezinska z dnia 30 czerwca 2009 r.
15. Rules of Procedure for Mediation and Conciliation in Accordance with Article 4, Paragraph 1, of the Statutes of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation (CLT-2010/CONF.203/COM.16/7), dokument sporządzony podczas 16. sesji ICPRCP w październiku 2010 r.
16. Guidelines on Deaccessioning of the International Council of Museums, przyjęte we wrześniu 2019 r.
17. Report of the Secretariat on the follow-up to the recommendations and decisions adopted during the 21st session (ICPRCP/21/22.COM/5.Corr), dokument sporządzony podczas 21. sesji ICPRCP w lipcu 2021 r.

Literatura

1. Abraham Ch., *Toppled Monuments and Black Lives Matter: Race, Gender, and Decolonization in the Public Space. An Interview with Charmaine A. Nelson*, „Atlantis” 2021, vol. 42, no. 1
2. Adkins L., Adkins R.A., *The Keys of Egypt: The Race to Read the Hieroglyphs*, London 2001
3. Adu Boahen, A. (ed.), *General History of Africa. Vol. VII: Africa under Colonial Domination 1880-1935*, Paris 1985
4. Alexy R., *A Theory of Legal Argumentation. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*, Oxford 2009
5. Andrews F.H., *Descriptive catalogue of antiquities recovered by Sir Aurel Stein during his explorations in Central Asia, Kansu and Eastern Iran*, Delhi 1935
6. Antoniak P., *Art. 23. Pozwolenie na zamianę, sprzedaż lub darowiznę muzealiów* (w:) *Ustawa o muzeach. Komentarz*, P. Antoniak, Warszawa 2021, publikacja w serwisie informacji prawnej LEX
7. Arnold P., *Prelude to Magdala. Emperor Theodore of Ethiopia and British diplomacy*, London 1991
8. Association for the Return of the Ethiopian Maqdala Treasures, *Memorandum submitted by the Association for the Return of the Ethiopian Maqdala Treasures (AFROMET)* (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade* z dnia 18 lipca 2000 r., vol. III, appendix 51
9. al-Atrush S., *Egypt asks British Museum for the Rosetta Stone after Louvre victory*, „The Daily Telegraph (London)”, 10.10.2009, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News
10. Attenbrow V.J., Cartwright C.R., *An Aboriginal shield collected in 1770 at Kamay Botany Bay: an indicator of pre-colonial exchange systems in south-eastern Australia*, „Antiquity” 2014, vol. 88, iss. 341
11. Authers J., *Making Good Again: German Compensation for Forced and Slave Laborers* (w:) *The Handbook of Reparations*, (ed.) P. de Greiff, New York 2006
12. Bagnall R.G., *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993
13. Balcerzak M., *Zagadnienie precedensu w prawie międzynarodowym praw człowieka*, Toruń 2008 s. 18 i n.
14. Bandle A.L., Contel R., Renold M.A., *Case Note - Four Old Master Drawings – Feldmann Heirs and the British Museum*, Genève 2012, raport dostępny w bazie wiedzy Arthemis: <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/case-4-old-master-drawings-2013-feldmann-heirs-and-the-british-museum/case-note-2013-four-old-master-drawings-2013-feldmann-heirs-and-the-british-museum/view>
15. Banteka N., *The Parthenon Marbles Revisited: A New Strategy For Greece*, „University of Pennsylvania Journal of International Law” 2016, vol. 37, iss. 4
16. Barczewski M., *Prawo do ochrony własności* (w:) *Leksykon ochrony praw człowieka. 100 podstawowych pojęć*, (red.) J. Jabłońska-Bonca, Warszawa 2009
17. Barelli M., *The Role of Soft Law in the International Legal System: The Case of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, „International and Comparative Law Quarterly” 2009, vol. 58, no. 4
18. Barkan E., *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, Baltimore-London 2001
19. Barkan E., Bush R., *Introduction* (in:) *Claiming the Stones / Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*, Los Angeles 2002
20. T. Barringer, T. Flynn, *Introduction* (w:) *Colonialism and the Object. Empire, Material Culture and the Museum*, New York 1998
21. Bartrum G., *Research into wartime provenance at the British Museum*, „British Museum Magazine” 2000, no. 37
22. Baslar K., *The Concept of the Common Heritage of Mankind in International Law*, The Hague 1998
23. Beaglehole J.C.(ed.), *The Endeavour Journal of Sir Joseph Banks 1768-1771*, vol. II, Sydney 1963
24. Beaglehole J.C., *The life of captain James Cook*, London 1974
25. Beard M., *The Parthenon*, London 2002
26. Beaton R., *Byron's war: romantic rebellion, Greek revolution*, Cambridge 2019
27. Bednarek M., *Przemiany własności w Polsce. Podstawowe koncepcje i konstrukcje normatywne*, Warszawa 1997
28. Belzoni G., *Narrative of the Operations and Recent Discoveries Within the Pyramids, Temples, Tombs, and Excavations, in Egypt and Nubia; And of a Journey to the Coast of the Red Sea, in Search of the Ancient Berenkè; and Another to the Oasis of Jupiter Ammon*, Brussels 1835
29. Bennett T., *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*, London - New York 2009
30. Bentkowska M., *Procedury alternatywnego rozwiązywania sporów sądowych w Stanach Zjednoczonych*, „Krytyka Prawa” 2016, t. 6, nr 1
31. Bessières M., *We have to change the buyer's attitude*, „The UNESCO Courier” 2001, vol. 54, no. 4
32. van Beurden J., *Treasures in trusted hands: negotiating the future of colonial cultural objects*, Leiden 2017

33. Bhatia S., *Sphinx treasure returned*, „The Observer” 13.05.1984
34. Bhutoria S., Ghaffari S., Motamedi A., *Art Disputes and the Court of Arbitration for Art: Evolution or Revolution?*, „The American Review of International Arbitration” 2021, publikacja online: <http://aria.law.columbia.edu/art-disputes-and-the-court-of-arbitration-for-art-evolution-or-revolution/?cn-reloaded=1>
35. Biel Ł., Jopek-Bosiacka A., Wasilewska K., *Mediacje w sprawach cywilnych w Polsce — analiza terminologii polskiej i angielskiej*, „Lingua Legis” 2015, nr 23
36. Bierzanek R., *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982
37. Binns G., *A Brief History of British Concern* (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade* z dnia 18 lipca 2000 r., vol. III, appendix 12, annex C
38. Birks P., *An Introduction to the Law of Restitution*, Oxford-New York 1985
39. Blainey G., *The story of Australia's people. The rise and fall of ancient Australia*, Melbourne 2015
40. Bland R., *The Development and Future of the Treasure Act and Portable Antiquities Scheme* (w:) *Metal Detecting and Archaeology*, (eds.) S. Thomas, P.G. Stone, Woodbridge 2009
41. Bland R., *Ustawa Treasure Act i program Portable Antiquities Scheme w Anglii i Walii*, przeł. M. Małek, „Wiadomości Archeologiczne” 2017, vol. 68
42. Bogucki O., *Domniemanie prawne w świetle pojęcia czynności konwencjonalnej*, RPEiS 2000, z. 2
43. Bonarek J., *Grecja po IV krucjacie: powstanie nowego porządku, próby zjednoczenia i katastrofa turecka* (w:) *Historia Grecji*, J. Bonarek, T. Czekalski, S. Sprawski, S. Turlej, Kraków 2005
44. Bonarek J., *Turkokracja* (w:) *Historia Grecji*, J. Bonarek, T. Czekalski, S. Sprawski, S. Turlej, Kraków 2005
45. Brewer D., *The Greek War of Independence : the struggle for freedom from Ottoman oppression*, New York 2011
46. Bridge M.G., *Personal Property Law*, Oxford 2015
47. Bridge M.G., *The Sale of Goods*, Oxford-New York 2003
48. British Committee for the Restitution of the Parthenon Marbles, *Memorandum submitted by the British Committee for the Restitution of the Parthenon Marbles* (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade* z dnia 18 lipca 2000 r., vol. III, appendix 12
49. Brodecki Z., *Idee, zasady ogólne i zasady w porządku prawnym Unii Europejskiej* (w:) *Zasady ogólne prawa wspólnotowego*, (red.) C. Mik, Toruń 2007
50. Brodie N., *Problematizing the Encyclopedic Museum: The Benin Bronzes and Ivories in Historical Context* (w:) *Unmasking Ideology in Imperial and Colonial Archaeology: Vocabulary, Symbols, and Legacy* (eds.) B. Effros, G. Lai, Los Angeles 2018
51. Brodie N., *The Illicit Antiquities Research Centre: Afterthoughts and Aftermaths* (w:) *The Adventure of the Illustrious Scholar. Papers Presented to Oscar White Muscarella*, (ed.) E. Simpson, Leiden-Boston 2018
52. Brodie N., Doole J., Watson P., *Stealing History: The Illicit Trade in Cultural Material*, Cambridge 2000
53. Browning R., *The Parthenon in History* (w:) *The Parthenon Marbles. The Case for Reunification*, (ed.) Ch. Hitchens, London-Brooklyn 2008
54. Brownlie I., *International Law and the Use of Force by States*, Oxford 1963
55. Bruce-Mitford R.L.S., *The Sutton Hoo Ship Burial: A Handbook*, London 1968
56. Bryan B.M., *The Reign of Thutmose IV*, Baltimore-London 1991
57. Brzuski W.K., *Gramatyka języka gyyz (etiopskiego klasycznego)*, Warszawa 1972
58. Buchan B., Heath M., *Savagery and Civilization: From Terra Nullius to the 'Tide of History'*, „Ethnicities” 2006, vol. 6, iss. 1
59. Budge E.A.W., *The Rosetta Stone in the British Museum*, London 1929
60. Bugaj E., *Archeologia klasyczna w poszukiwaniu swej tożsamości. Między przeszłością, teraźniejszą a historią sztuki*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2011, t. 16
61. Burgess Ch., Shane R., *Deaccessioning: A Policy Perspective*, „The Law Journal of Arts Management, Law, and Society” 2011
62. Burnett A., *System inwentaryzowania starożytnych źródeł ruchomych w Wielkiej Brytanii*, przeł. A. Bursche, „Światowit” 2003, vol. 46, nr 5
63. Butt D., *Rectifying International Injustice: Principles of Compensation and Restitution Between Nations*, Oxford–New York 2009
64. Byron G.G., *Przekleństwo Minerwy*, przeł. J. Żuławski (w:) *Wybór dzieł: wiersze, poematy. Wędrowki Czajld Harolda. Tom I*, G.G. Byron, (red.) J. Żuławski, Warszawa 1986
65. Byrne-Sutton Q., *Arbitration and Mediation in Art-Related Disputes*, „Arbitration International” 1998, vol. 14, no. 4
66. Byrne-Sutton Q., *Introduction: Alternative Paths to Explore* (w:) *Resolution Methods for Art-Related Disputes*, (red.) Q. Byrne-Sutton, F. Geisinger-Mariétoz, Genève- Schulthess 1999
67. Carver M., *Sutton Hoo: A Seventh-Century Princely Burial Ground and Its Context*, London 2005

68. Chamberlain K., Hausler K., *United Kingdom* (w:) *Handbook on the Law of Cultural Heritage and International Trade*, (ed.) J.A.R. Nafzinger, R. K. Paterson, Chaltenham-Northampton 2014
69. Chechi A., *The Settlement of International Cultural Heritage Disputes*, Oxford 2014
70. Chung T., *Introduction* (w:) *Dunhuang Art: Through the Eyes of Duan Wenjie*, (ed.) T. Chung, New Delhi 1994
71. Cieślińska-Lobkowicz N., *Półowieczna restytucja. Losy zaryzowanego żydowskiego mienia w powojennej Europie (1945-1955)* (w:) *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939-1950*, (red.) J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014
72. Cieślińska-Lobkowicz N., *Walka w obronie polskich dóbr kultury w czasie wojny i okupacji hitlerowskiej*, „Kronika Zamkowa. Roczniki” 2008, tom 1/2 (55/56)
73. Ciszewski J., Bocianowska J., *Art. 181. Nabycie rzeczy niczyjej* (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Ciszewski, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
74. Clare R., *The Rosetta Stone can be shared where it is*, „The Daily Telegraph (London)” 10.12.2009, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News
75. Clarke A., Kohler P., *Property Law. Commentary and Materials*, New York 2005
76. Clayton P.A., Price M.J. (eds.), *The Seven Wonders of the Ancient World*, London-New York 1988
77. Coleman T., *Sir David, defender of the marble halls*, „The Guardian” 14.12.1985
78. Colla E., *Conflicted Antiquities: Egyptology, Egyptomania, Egyptian Modernity*, Durham-London 2007
79. Collier J., Lowe V., *The Settlement of Disputes in International Law: Institutions and Procedures*, Oxford 1999
80. Conomos A., Armstrong A., *German Reparations to the Jews after World War II: A Turning Point in the History of Reparations* (w:) *The Handbook of Reparations*, (ed.) P. de Greiff, New York 2006
81. Colwell Ch., *Plundered Skulls and Stolen Spirits. Inside the Fight to Reclaim Native America's Culture*, Chicago-London 2017
82. Coombes A.E., *Reinventing Africa: Museums, Material Culture, and Popular Imagination in Museums, Material Culture and Popular Imagination in Late Victorian England*, New Haven-London 1994
83. Cornu M., Renold M.A., *New Developments in the Restitution of Cultural Property: Alternative Means of Dispute Resolution*, „International Journal of Cultural Property” 2010, vol. 17, no. 1
84. Cotler I., *„Thefticide” and Restitution: a Legal Perspective* (w:) *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust*, (ed.) A. Beker, New York 2001
85. Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade* z dnia 18 lipca 2000 r., raport dostępny online
86. Cuno J., *Museums Matter. In Praise of Encyclopedic Museum*, London-Chicago 2011
87. Cuno J., *View from the Universal Museum* (w:) *Imperialism, Art and Restitution*, (ed.) J.H. Merryman, New York 2006
88. Cuno J., *Who Owns Antiquity? Museums and the Battle Over our Ancient Heritage*, New Jersey-Oxfordshire 2008
89. Czarnota A., *Is there Rule of Law after Communism? Some Reflections on Conditions and Prospects* (w:) *Prawo a wartości. Księga jubileuszowa Profesora Józefa Nowackiego*, (red.) I. Bogucka, Z. Tobor, Kraków 2003
90. Czarnota A., *Time's Arrows: Law and Collective Memories. Antipodean Reflection on Time, Law and Society*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1998, nr 29–30
91. Czech E.K., Sitnik H., *Precedensy dotyczące kontroli decyzji wydanych na podstawie art. 6 Dyrektywy Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory a funkcjonowanie formy ochrony przyrody sieć „Natura 2000” po Brexitcie*, „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 51
92. Dalton J., van Schaik S., *Tibetan Tantric Manuscripts from Dunhuang. A Descriptive Catalogue of the Stein Collection at the British Library*, Leiden 2006
93. Danel Ł., *Prawno-konstytucyjne implikacje wystąpienia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej – perspektywa brytyjska*, „Politeja” 2018, vol. 54, nr 3
94. Darwin L., *Sir George Goldie on Government in Africa*, „Journal of the Royal African Society” 1935, vol. 34, no. 135
95. Davletshin A., *An overlooked image on the Hoa-haka-nana'ia stone statue from Easter Island in the British Museum*, „Rapa Nui Journal” 2012, vol. 26, no. 1
96. Delbourgo J., *Collecting the World. The Life and Curiosity of Hans Sloane*, Rozdział 4: Becoming Hans Sloane, The art of rising in psychic, London 2017
97. Demetriades V., *Was the Removal of the Parthenon Marbles by Elgin Legal?*, (w:) Culture, Media and Sport Committee, *Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade* z dnia 18 lipca 2000 r., vol. III, appendix 12, annex A

98. Department for Culture Media and Sport, *The 1970 UNESCO Convention – Guidance for Dealers and Auctioneers in Cultural Property*, London 2004
99. Department for Culture, Media and Sport, *The Treasure Act 1996 Code of Practice (2nd Revision)*, London 2008
100. Department for Digital, Culture, Media & Sport, *Export of Objects of Cultural Interest 2018–19 and 2019–20*, London 2021
101. Derecki P., *Historia Britonum. The History of the Britons attributed to Nennius, tłum. Richard Bowley, Lampeter 2005: recenzja*, „Przegląd Historyczny 2007”, z. 98, nr 1
102. Dicey A.V., Morris J.H.C., Collins L.A., Briggs A., *Dicey, Morris and Collins on the Conflict of Laws*, London 2012
103. Dillinger J., *Magical Treasure Hunting in Europe and North America. A History*, Basingstoke-New York, 2012
104. Dmochowski J., *Prawo cywilne (w:) Łacińska terminologia prawnicza*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2009
105. Docherty P., *Blood and Bronze: The British Empire and the Sack of Benin*, London 2021
106. Dolecki H., *Ciężar dowodu w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1998
107. Dorey H., *Sir John Soane's acquisition of the sarcophagus of Seti I*, „Georgian Group Journal” 1991, vol. 1
108. Drela M., *Własność zabytków*, Warszawa 2006
109. Drower M.S., *Flinders Petrie: A Life in Archaeology*, London 1995
110. Dunn H., *Collection Level Description - the Museum Perspective*, „D-Lib Magazine” 2000, vol. 6, no. 9
111. Dworkin R., *Biorąc prawa poważnie*, przeł. T. Kowalski, Warszawa 1998
112. Edsel R.M., *Na ratunek Italii: zdążyć ocalić skarby sztuki przed nazistami*, przeł. P. Kruk, Warszawa 2013
113. Edwardes Ch., Milner C., *Egypt demands the return of Rosetta Stone*, „Sunday Telegraph (London)” 20.07.2003, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News
114. Edwards I.E.S., *The Pyramids of Egypt*, Harmondsworth 1961
115. Egidin C.O., *The 1897 Colonial Invasion of Benin and the Minimalist Policy of the British Government*, „GNOSI: An Interdisciplinary Journal of Human Theory and Praxis” 2020, vol. 3, no. 3
116. Ekpotuatin Ch.A., *Treaties as a central diplomatic tool in the 'legal' pacification, and colonisation of the Western Lower Niger, 1884-1914*, rozprawa doktorska, Keele University 2021
117. European Union Committee, *Brexit: movement of people in the cultural sector*, London 2018, raport opublikowany online: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201719/ldselect/ldcom/182/18206.htm>
118. Eyo E., *The dialectics of definitions: “massacre” and “sack” in the history of the punitive expedition*, *African Arts* 1997, vol. 30, no. 3
119. Faber W., Lurger B. (eds.), *National Reports on the Transfer of Movable in Europe. Vol. 2*, Munich 2009
120. Fagan B.M., *The Rape of the Nile: Tomb Robbers, Tourists, and Archaeologists in Egypt*, New York 1975
121. Fagg W., *Benin: the sack that never was (w:) Images of Power. Art of the Royal Court of Benin*, (ed.) F. Kaplan, New York 1981
122. Fairgrieve D., Goldberg R.S., *Product Liability*, Oxford 2020
123. Falola T., *Colonialism and Violence in Nigeria*, Bloomington 2009
124. Feldman J.P., *Restitution Is Not Enough. Deaccessioning for Justice in Contemporary Art.*, „Inquiries into Art., History, and the Visual” 2020, vol. 21, no. 1
125. Feteris E.T., *Fundamentals of Legal Argumentation. A Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions*, Amsterdam 2017
126. Filipiak T.A., *Art. 140 (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. Tom II. Własność i inne prawa rzeczowe*, (red.) A. Kidyba, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
127. Fischer S.R., *Island at the End of the World: The Turbulent History of Easter Island*, London 2006
128. Fletcher A., Antoine D., Hill J.D. (red.), *Regarding the Dead: Human Remains in the British Museum*, London 2014
129. Foley G., Anderson T., *Land Rights and Aboriginal Voices*. „Australian Journal of Human Rights” 2006, vol. 12, iss. 1
130. Folga-Januszewska D., *Dylematy etyczne w muzeach, czyli o prawdach (w:) Muzea etyczne. Księga dedykowana profesorowi Stanisławowi Waltosowi w 85. rocznicę urodzin*, (red.) D. Folga-Januszewska, Kraków 2017
131. Folga-Januszewska D., *Dzieje pojęcia muzeum i problemy współczesne – wprowadzenie do dyskusji nad definicją muzeum ICOM*, „Muzealnictwo” 2020, vol. 61
132. Folga-Januszewska D., *Identity Builds Development. How Museums Stimulate Regional Changes (w:) Museums and Identities. Planning an Extended Museum*, (red.) D. Folga-Januszewska et al., przeł. J. Figiel, Warszawa 2019
133. Folga-Januszewska D., *Muzeum: fenomeny i problemy*, Kraków-Warszawa 2015

134. Folga-Januszczyńska D., *Obraz, narracja, pamięć. Czy możliwe jest wyobrażenie przeszłości w muzeum?* (w:) *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, (red.) R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014
135. Folga-Januszczyńska D., „Narodowa własność” kolekcji prywatnych. Dylematy prawne, etyczne i patriotyczne w Polsce XIX i XX wieku (w:) *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*, (red.) G. Czubek, P. Kosiewski, Warszawa 2005
136. Folga-Januszczyńska D., *Umowy wypożyczenia – komentarz*, „Muzealnictwo” 2008, vol. 49
137. Folga-Januszczyńska D., *Zabezpieczenie przed konfiskatą – ochrona prawna dla muzeów organizujących wystawy międzynarodowe*, „Opuscula Musealia” 2010, z. 18
138. Forrest C., *International Law and the Protection of Cultural Heritage*, London-New York 2010
139. Fouseki K., *Claiming the Parthenon Marbles Back: Whose Claim and on Behalf of Whom?* (w:) *Museums and Restitution. New Practices, New Approaches*, L. Tythacott, K. Arvanitis (eds.), London-New York 2014
140. France P., *The Rape of Egypt: How the Europeans Stripped Egypt of its Heritage*, London 1991
141. Frąckiewicz A., *Nowa retoryka Chaima Perelmana jako komunikacyjne ujęcie prawa*, rozprawa doktorska, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 2007
142. Frenkel S., *Egypt ignores rebuff and demands Rosetta Stone*, „The Times (London)”, 8.12.2009, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News
143. Frost S., ‘A Bastion of Colonialism’. *Public Perceptions of the British Museum and its Relationship to Empire*, „Third Text” 2019, vol. 33
144. Fuchs B., *Art. 353 (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. Tom III. Zobowiązania. Część ogólna (art. 353-534)*, (red.) M. Fras, Warszawa 2018, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
145. Fyderek N., Szafrąński W., *Sprzedaż muzealiów – niewykorzystana szansa czy brak konieczności* (w:) *Kultura w praktyce: zagadnienia prawne. Tom 3. Muzea a rynek sztuki: aspekty prawne*, red. A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, Poznań 2014
146. Gałęcka-Paduchowa A., *Zawłaszczone czy ocalone?*, „Zdarzenia Muzealne. Biuletyn Ośrodka Dokumentacji Zabytków” 1991, nr 3, s. 10
147. Gathercole P., *British University Museums and the Problems Relating to Restitution* (w:) *Lost Heritage*, (eds.) I. Staunton, M. McCartney, London 1981
148. Gerecka-Żołyńska A., *Bezpieczeństwo rynku sztuki w świetle obowiązywania zasady legalizmu* (w:) *Kultura w praktyce. Zagadnienia prawne. Tom 2: Wokół problematyki prawnej zabytków i rynku sztuki* (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, Poznań 2013
149. Gerecka-Żołyńska A., *Definicja „zabytku”, pojęcie „dzieła sztuki” – znane problemy, nowe wyzwania* (w:) *Restytucja zabytków w Polsce*, (red.) A. Gerecka-Żołyńska, Poznań 2019
150. Gerecka-Żołyńska A., *Karnoprawna odpowiedzialność sprawców przestępstw przeciwko dobrom kulturalnym popełnionych w okresie konfliktu zbrojnego jako element międzynarodowej ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018, z. 1
151. Gerecka-Żołyńska A., *Międzynarodowe i ponadnarodowe uwarunkowania penalizacji nielegalnego wywozu dobra kultury z terytorium państwa uprawnionego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2021, vol. 25, no. 2(50)
152. Gerecka-Żołyńska A., *Ochrona zabytków w Polsce. Zbiór podstawowych aktów prawnych z krótkim komentarzem*, Poznań 2006
153. Gerecka-Żołyńska A., *Pojęcie podwodnego dziedzictwa kulturalnego z perspektywy ochrony karnoprawnej* (w:) *Własność intelektualna a dziedzictwo kulturowe: Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Kowalskiemu*, (red.) M. Jankowska, P. Gwoździewicz-Matan, P. Stec, Warszawa 2020
154. Gerecka-Żołyńska A., *Restytucja dóbr kultury a wolny rynek sztuki*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 1996, z. 2
155. Ghosh A., *In an Antique Land*, New York 1994
156. Giesen M. (ed.), *Curating Human Remains: Caring for the Dead in the United Kingdom*, Woodbridge 2013
157. Gill D., *The Portable Antiquities Scheme and the Treasure Act: Protecting the Archaeology of England and Wales?*, „Papers from the Institute of Archaeology” 2010, vol. 20
158. González M.C., *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*, „Museology and the Sacred” 2019, vol. 47, no. 1-2
159. Gosling K., McKenna G., *Brytyjski standard zarządzania zbiorami. Spectrum 5.0*, przeł. M. Nosorowska, Warszawa 2021, publikacja online
160. Górniak K., *Nabycie własności rzeczy ruchomej w dobrej wierze*, Warszawa 2021
161. Grabowski A., *Dyskurs prawniczy jako przypadek szczególny ogólnego dyskursu praktycznego* (w:) *Studia z filozofii prawa, t. II*, (red.) J. Stelmach, Kraków 2003
162. Grabowski A., *Judicial Argumentation and Pragmatics*, Kraków 1999

163. Graham B., P. Howard, *Introduction: Heritage and Identity* (w:) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, (eds.) B. Graham, P. Howard, Aldershot 2008
164. Graham J.D., *The Slave Trade, Depopulation and Human Sacrifice in Benin History: The General Approach*, „Cahiers d'Études Africaines” 1965, vol. 5, c. 18
165. Granet V., Vigneron S., *The impact of Brexit on heritage: impeding workers' mobility and European cooperation in the fight against the trafficking of cultural objects and endangered species*, „Art Antiquity and Law” 2022, vol. 26, iss. 4, wersja przyjęta do publikacji opublikowana online przez współautorkę: <https://kar.kent.ac.uk/92895/3/The%20impact%20of%20Brexit%20on%20heritage.pdf>
166. Gredka-Ligarska I., *Art. 23. Zamiana, sprzedaż, darowizna muzealium* (w:) *Ustawa o muzeach. Komentarz*, Z. Cieślak *et al*, Warszawa 2021, publikacja w serwisie informacji prawnej LEX
167. Gredka I., *Klauzula mienia odzyskanego w umowie ubezpieczenia dóbr kultury* (w:) *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, (red.) W. Kowalski, K. Zalaszińska, Warszawa 2011
168. Gredka-Ligarska I., Dariusz Rozmus (red.), *Legalne/nielegalne poszukiwanie zabytków i obrót zabytkami na styku archeologii i prawa*, Sosnowiec 2017
169. Gredka-Ligarska I., Gwoździewicz-Matan P., Kowalski W., *Umowy w działalności muzeów. Prawo cywilne. Prawo autorskie*, Gdańsk 2019
170. Greenfield J., *Memorandum submitted by dr Jeanette Greenfield* (w:) *Culture, Media and Sport Committee, Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade* z dnia 18 lipca 2000 r., vol. III, appendix 13
171. Greenfield J., *The Return of Cultural Treasures*, Cambridge-New York 2007
172. Grzybczyk K., *Skradziona kultura. Jak Zachód wykorzystuje cudzą własność intelektualną*, Warszawa 2021
173. Grzybowski S., *Prawo cywilne, Zarys prawa rzeczowego*, Warszawa 1976
174. Gunning L.P., *The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquities for the British Museum*, London 2009
175. Guss A., *Restytucja dóbr kultury utraconych przez Chińską Republikę Ludową na przykładzie odzyskiwania brązowych głów zwierząt z Yuanming Yuan*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2021, vol. 20
176. Gwoździewicz P., *Przedawnienie roszczeń o zwrot dóbr kultury* (w:) *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, (red.) W. Kowalski, K. Zalaszińska, Warszawa 2011
177. Habachi L., *Sais and Its Monuments*, „Annales du Service des Antiquités de l'Égypte” 1943, vol. 42, no. 1
178. Habermas J., *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagrożeń prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa 2005
179. Habermas J., *Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Warszawa 1993
180. Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego, t. I-II*, Warszawa 1999-2002
181. Hall W., *A Treatise on the Foreign Powers and Jurisdiction of the British Crown*, London 1894
182. Hardy P., *Farmān* (w:) *Encyclopedia of Islam. Vol. II*, (ed.) B. Lewis *et al.*, Leiden 1991
183. Harlow J., *Egypt tells Britain to keep its treasures*, „The Sunday Times (London)”, 23.03.1997, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News
184. Hart H.L.A., *Pojęcie prawa*, przeł. J. Woleński, Warszawa
185. Harvey D.C., *The History of Heritage* (w:) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, (eds.) B. Graham, P. Howard, Aldershot 2008
186. Hassan F., *Imperialist appropriations of Egyptian obelisks* (w:) *Views of Ancient Egypt since Napoleon Bonaparte: Imperialism, Colonialism and Modern Appropriations*, (ed.) D. Jeffreys, London-New York 2017
187. Hausler K., Mackenzie-Gray Scott R., *Outside the debate? The potential impact of Brexit for cultural heritage in the UK*, „Art Antiquity & Law” 2017, vol. 22, iss. 2
188. Hausman G. (ed.), *The Kebra Nagast: The Lost Bible of Rastafarian Wisdom and Faith*, New York 2020
189. Hawass Z.A., *Mountains of the Pharaohs: The Untold Story of the Pyramid Builders*. New York 2006
190. Hawkins A., Church J., *A Tale of Two Innocents: The Right of Former Owners and Good-Faith Purchasers of Stolen Art* (w:) *Who Owns the Past? Cultural Policy, Cultural Property and the Law*, (ed.) K.F. Gibbon, Piscataway 2006
191. Hawkins B., *Deconstructing Brexit Discourses. Embedded Euroscepticism, Fantasy Objects and the United Kingdom's Vote to Leave the European Union*, Oxon-New York 2022
192. Heller M., *Jak być uczonym*, Kraków 2009
193. Herman A., *Restitution. The Return of Cultural Artefacts*, London 2021
194. Hickman K., *Inscrutable but not immutable*, „The Guardian” 19.06.1984
195. Hicks D., *British Museums. The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*, London 2020
196. Historic England, *Heritage Indicators 2020. Heritage Counts, 2020*, raport
197. Hitchens Ch. (ed.), *The Parthenon Marbles. The Case for Reunification*, London-Brooklyn 2008
198. Hodson H.V., *Imperjum brytyjskie*, przeł. Cz. Poznański, London 1940

199. Hoffman B.T., *Introduction: Exploring and Establishing Links for a Balanced Art and Cultural Heritage Policy* (w:) *Art and Cultural Heritage: Law, Policy and Practice*, (ed.) B.T. Hoffman, Cambridge 2006
200. Home R., *City of blood revisited. A new look at the Benin expedition of 1897*, London 1982
201. Hooper K., Kearins K., *Financing New Zealand 1860–1880: Maori Land and the Wealth Tax Effect*. „Accounting History” 2004, vol. 9, iss. 2
202. Hopkirk P., *Obce diabły na Jedwabnym Szlaku*, przeł. Anna Bezpiańska-Ogłęcka, Warszawa 2008
203. Hunt P., Smith A.H., *Lord Elgin and his collection*, „The Journal of Hellenic Studies” 1916, vol. 26
204. Hunter M., MacGregor A., Walker A., *From Books to Bezoars: Sir Hans Sloane and His Collections*. London 2012
205. Huntington S., *Kim jesteśmy? Wyzwania dla amerykańskiej tożsamości narodowej*, przeł. B. Pietrzyk, Kraków 2007
206. Hurewitz J.C., *Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record. vol. I European Expansion, 1535 -1914*, New Haven-London, 1975
207. Hurwit J.M., *The Athenian Acropolis: History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, New York 1999
208. Igbafe P.A., *The Fall of Benin: A Reassessment*, „The Journal of African History” 1970, vol. 11, no. 3
209. Ignatowicz J., Stefaniuk K., *Prawo rzeczowe*, Warszawa 2006
210. International Scientific Committee for the drafting of a General History of Africa *et al.* (eds.), *General history of Africa. Vol. I-VIII*, Oxford-Paris 1989-1999
211. Izdebski H., *Elementy teorii i filozofii prawa*, Warszawa 2008
212. Jackowski M., *Transformacja ustrojowa po 1989 roku a zmiany prawa*, „Państwo i Prawo” 2004, z. 5
213. Jagielska-Burduk A., *Nabycie własności dobra kultury od nieuprawnionego. Wybrane zagadnienia*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, nr 1
214. Jagielska-Burduk A., *Trust jako nowe rozwiązanie w zarządzaniu dziedzictwem kultury*, „Україна-Європа-Світ” 2012, vol 10
215. Jagielska-Burduk A., Szafrński W., *Trust* (w:) *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafrński, Ł. Gawęł, Gdańsk-Warszawa 2016
216. Jagiełło M., *Kultury mniejszości narodowych a kultura polska* (w:) *Kultura polska a Unia Europejska. Problemy, wyzwania, nadzieje*, (red.) K. Mazurek-Łopacińska, Warszawa-Wrocław 1998
217. Jakubowski O., Trzeciński M., *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu – charakterystyka zjawiska* (w:) *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, (red.) M. Trzeciński, Gdańsk 2019
218. Jansen J.E., *Thieves and Squatters: Acquisitive and Extinctive Prescription in European Property Law*, „European Property Law Journal” 2012, vol. 1, no 1
219. Jarosz-Żukowska S., *Konstytucyjna zasada ochrony własności*, Kraków 2003
220. Jenkins P., *Independent Review of the Spoliation Advisory Panel*, London 2015, raport opublikowany online
221. Jenkins T., *From objects of enlightenment to objects of apology: why you can't make amends for the past by plundering the present* (w:) *Dethroning historical reputations: universities, museums and the commemoration of benefactors*, (eds.) J. Pellew, L. Goldman, London 2018
222. Jenkins T., *Keeping Their Marbles. How the Treasures of the Past Ended Up in Museums... and Why They Should Stay There*, Oxford 2016
223. on H., Jaskanis P. (red.), *Muzeum bezpieczne*, tłum. S. Jaszczyńska, J. Stepnowska, Kraków-Warszawa 2018
224. Johnson J.H., *Life in a Multicultural Society: Egypt from Cambyses to Constantine and Beyond*, „Studies in Ancient Oriental Civilization” 1992, no. 51
225. Johnston D.A., *The law of museum safety*, „International Journal of Museum Management and Curatorship” 1987, vol. 6, no. 2
226. Jones W.C., *The Great Qing Code. Translated by William C. Jones, with assistance of Tianquan Cheng and Yongling Jiang.*, Oxford 1994
227. Jurkowska-Zeidler A., *Gospodarka finansowa muzeów jako jednostek sektora finansów publicznych* (w:) *Prawo muzeów*, (red.) J. Włodarski, K. Zeidler, Warszawa 2008
228. Kaczmarek H., *Manowce polskiej egiptologii XIX wieku. Jerzego Ręczyńskiego „Przekład” tekstu Kamienia z Rosetty*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2002/2003, t. 10/11
229. Kaczorowska B., *Ocena dobrej wiary nabywcy dzieła sztuki przy nabyciu od nieuprawnionego*, „The Central European Journal of Social Sciences and Humanities” 2012, nr 3-4
230. Kaeppler A.L., Van Tilburg J.A., *The Iconic Tattooed Man of Easter Island*, Melbourne 2018
231. Kamień J., Możejko B., Zajadło J., Zeidler K. (red.), *Sąd Ostateczny Hansa Memlinga. Losy – prawo – symbole*, Gdańsk 2019

232. Kaniowska K., *Dychotomia natura-kultura jako szczególny problem etnologii*, „Etnografia Polska” 1985, t. 29, z. 1
233. Kealy-Bateman *et al.*, *Should we be Royal?*, „Australasian Psychiatry” 2021, vol. 29, issue 4
234. Kedourie E., *Nationalism*, London 1961
235. Keenan S., *The Gweagal shield*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2017, vol. 68, iss. 3
236. Kendall C.B., Wells P.S. (eds.), *Voyage to the Other World: The Legacy of Sutton Hoo*, Minneapolis 1992
237. Kenderdine S., *“Pure Land”: Inhabiting the Mogao Caves at Dunhuang*, „Curator: The Museum Journal” 2013, vol. 56, iss. 2
238. Kilarski W., *Afrykański system międzynarodowych organów sądowych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2011, vol. 85, nr 3322
239. Kitromilides P., *The Greek Revolution in the age of revolutions (1776-1848) : reappraisals and comparisons*, Abingdon-New York, 2022
240. Kiwara-Wilson S., *Restituting Colonial Plunder: The Case for the Benin Bronzes And Ivories*, „DePaul Journal of Art, Technology and Intellectual Property Law” 2013, vol. 23, iss. 2
241. Kiwerska J., *Przeobrażenia w koloniach brytyjskich w Afryce w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 1985, vol. XVII
242. Klekot E., Kosiewski P., *Dobra kultury. Współpraca i problemy rozszczeń w relacjach polsko-ukraińskich. Rekomendacje*, Warszawa 2006
243. Knox Ch.K., *They've Lost Their Marbles: 2002 Universal Museums' Declaration, the Elgin Marbles and the Future of the Repatriation Movement*, „Suffolk Transnational Law Review” 2006, vol. 29, iss. 2
244. Kocot K., *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp., w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974
245. Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978
246. Kołakowski L., *Pochwała kosmopolityzmu (w:) Nadanie Leszkowi Kołakowskiemu tytułu doktora honoris causa Uniwersytetu Gdańskiego*, Gdańsk 1997
247. Kopania Z., *Proces powstawania Kodeksu Qing (1646 – 1912) i jego dziedzictwo (w:) Rozważania nad procesem stanowienia prawa w Polsce i Chinach na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia*, (red.) I. Szpotakowski, Łódź-Kraków 2020.
248. Kość A., *Podstawy filozofii prawa*, Lublin 2005
249. Kowalski W., *Art Treasures and War: A Study on the Restitution of Looted Cultural Property Pursuant to Public International Law*, London 1998
250. Kowalski W., *Claims for Works of Art and Their Legal Nature (w:) Resolution of Cultural Property Disputes*, The International Bureau of the Permanent Court of Arbitration (red.), The Hague-Frederick-Bedfordshire 2003
251. Kowalski W., *Cywilnoprawne aspekty obrotu skradzionymi dobrami kultury (w:) Prawnokarna ochrona dziedzictwa kultury*, (red.) J. Kaczmarek, Kraków 2006
252. Kowalski W., *Muzea a ryzyka związane z globalizacją rynku sztuki*, „Opuscula Musealia” 2018, z. 25
253. Kowalski W., *ONZ a reintegracja narodowego dziedzictwa kulturowego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2005, nr 1
254. Kowalski W., *Nabycie dzieła sztuki od osoby nieuprawnionej*, „Państwo i Prawo” 2006, z. 7
255. Kowalski W., *Nabycie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Kraków 2004
256. Kowalski W., *Problematyka prawna obrotu dobrami kultury (w:) Rynek sztuki. Aspekty prawne*, (red.) W. Kowalski, K. Złasińska, Warszawa 2011
257. Kowalski W., *Restytucja dzieł sztuki*, Katowice 1993
258. Kowalski W., *Types of Claims for Recovery of Lost Cultural Property*, „Museum Interantional” 2005, vol. 57, no. 4
259. Kozińska J., *Art. 189 (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. Tom II. Własność i inne prawa rzeczowe (art. 126-352)*, (red.) M. Fras, 2018, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
260. Król M., *Teoretycznoprawna koncepcja prawomocności*, Łódź 1992
261. Kubas S., *Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (w:) Ustrój Unii Europejskiej i ustroje państw członkowskich*, (red.) P. Sarnecki, Warszawa 2007
262. Kuhnke M., *Katalog grabieży*, „Cenne, Bezcenne / Utracone” 1997 nr 6 (12)
263. Kunicki A., *Domniemanie w prawie rzeczowym*, Warszawa 1969
264. Kunicki A., *Zasiedzenie w prawie polskim*, Warszawa 1964
265. Kuryłowicz M., Wiliński A., *Rzymskie prawo prywatne: Zarys wykładu*, Warszawa 2013
266. Krochmal T., *Problemy ochrony zabytków przed nielegalnym wywozem z kraju*, Warszawa 2006
267. Lach I., *Przedmiot ochrony prawa do własności w ujęciu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Studia Prawnicze” 2000, nr 3-4

268. de Lacy J., *Selling in the Course of a Business under the Sale of Goods Act 1979*, „The Modern Law Review” 1999, vol. 62
269. The Law Commission, *Consultation Paper No. 151*, publikacja online <https://www.lawcom.gov.uk/project/limitation-of-actions/>
270. Layard A.H., *Niniveh and Its Remains: The Gripping Journals of the Man Who Discovered the Buried Assyrian Cities*, New York 2013
271. Layiwola P., *The Benin-massacre: memories and experiences* (w:) *Benin. Kings and rituals: court arts from Nigeria*, (ed.) B. Plankensteiner, Gent-Vienna 2007
272. Lechowski P., *Sporna Berlinka. Kontrowersje wokół zbiorów bylej Pruskiej Biblioteki Państwowej przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie*, „Biuletyn EBIB” 2008, nr 8 (99)
273. Lehner M., *Reconstructing the Sphinx*, „Cambridge Archaeological Journal” 1992, vol. 2, iss. 1
274. Leszczyński L., *Funkcja klauzul odsyłających a model ich tworzenia w systemie prawa*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 7
275. Leszczyński L., *On the Three Concepts of Rights and Freedoms in Post-War Poland* (w:) *Protection of Human Rights in Poland and European Communities*, (ed.) L. Leszczyński, Lublin 1995
276. Leszczyński L., *Praworządne stosowanie prawa a klauzule generalne*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 11
277. Leszczyński L., *Stosowanie generalnych klauzul odsyłających*, Kraków 2001
278. Leszczyński L., *Tworzenie generalnych klauzul odsyłających*, Lublin 2000
279. Leszczyński L., *Uzasadnianie sądowe jako argumentacja z moralności politycznej. O legitymizacji władzy sędziowskiej*, Kraków 2003
280. Lewis G., *Lost Heritage – Some Historical and Professional Considerations* (w:) *Lost Heritage*, (eds.) I. Staunton, M. McCartney, London 1981
281. Lewis G., *The Universal Museum: a Special Case?*, „ICOM News” 2004, nr 1, s. 3
282. Lillie S., *Was einmal war: Handbuch der enteigneten Kunstsammlungen Wiens*, Vienna 2003
283. Lindsay I., *The History of Loot and Stolen Art from Antiquity to Present Day*, London 2014
284. Liu Z., *The Case for Repatriating China’s Cultural Objects*, Singapore 2016
285. Loulanski T., *Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach*, „International Journal of Cultural Property” 2006, vol. 13, no. 12
286. Löschburg W., *Kradzież Mony Lisy*, przeł. E. Sereżyńska, Warszawa 1984
287. Łągiewska M., *Charakterystyka chińskiego prawa cywilnego – wybrane aspekty*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2017, vol. 17
288. Łukaszyński J., *Trzy koncepcje wzajemności*, Nauki Społeczne 2012, nr 2(6)
289. MacGregor A., *Sir Hans Sloane: Collector, scientist, antiquary*, London 1994
290. Mackesy P., *British Victory in Egypt, 1801. The end of Napoleon’s conquest*, London-New York, 2002
291. Marck A., Muller E., *National Panels Advising on Nazi-looted Art in Austria, France, The United Kingdom, the Netherlands and Germany* (w:) *Fair and Just Solutions? Alternatives to litigation in Nazi-looted art disputes: status quo and new developments*, (ed.) E. Campfens, The Hague 2015
292. Marcinko M., *Wzajemność w przestrzeganiu międzynarodowego prawa humanitarnego w niemiędzynarodowych konfliktach zbrojnych* (w:) *Ius cogens – soft law: dwa bieguny prawa międzynarodowego publicznego*, (red.) B. Kuźniak, M. Ingelevič-Citak, Kraków 2017
293. Marek A., *Wyspa Wielkanocna jako współczesny cel turystyczny*, „Słupskie Prace Geograficzne” 2012, vol. 9
294. Mariam H., *The cultural benefits of the return of the Axum Obelisk*, „Museum International” 2009, vol. 61 no. 1-2
295. Matassa F., *Zarządzanie zbiorami muzeum*, (red.) D. Folga-Januszewska, przeł. S. Jaszczyńska, Kraków 2012
296. Matczak M.D., *Postkolonialny charakter archeologii greckiej. Przypadek marmurów partenoińskich* (w:) *Wielowymiarowość i Perspektywy Nauki za Progiem XXI Wieku. Część II*, (red.) E. Widawska, K. Kowal, Częstochowa 2012
297. Matenga E., *The Soapstone Birds of Great Zimbabwe: Archaeological Heritage, Religion and Politics in Postcolonial Zimbabwe and the Return of Cultural Property*, „Studies in Global Archaeology” 2011, vol. 16
298. Mathews G., *Supermarket kultury*, przeł. E. Klekot, Warszawa 2005
299. Matthies V., *The Siege of Magdala: The British Empire Against the Emperor of Ethiopia*, Princeton 2012
300. Mattei U., Nader L., *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*, Malden-Oxford-Carlton 2008
301. Mazower M., *The Greek Revolution: 1821 and the Making of Modern Europe*, London 2021
302. M’Bow A.M., *A Plea for the Return of an Irreplaceable Cultural Heritage to those who Created It*, „The UNESCO Courier” 1978, vol. 31, no. 7
303. McAndrew C., *The Art Market 2020* (Art Basel and UBS Report), Basel 2020
304. McAndrew C., *The Art Market 2021* (Art Basel and UBS Report), Basel 2021

305. McGee A., *Limitation Periods*, London 2018
306. McKendrick E. (ed.), *Sale of Goods*, Oxon-New York 2014
307. Mensah T.A., *Using Judicial Bodies for the Implementation and Enforcement of International Environmental Law* (w:) *International Law between Universalism and Fragmentation*, (eds.) I. Buffard, J. Crawford, A. Pellet, S. Wittich, Leiden-Boston 2008
308. Mercouri M., *Address of Mme. Melina Mercouri, Minister of Culture and Sciences of Greece, to the World Conference on Cultural Policies, organized by UNESCO in Mexico, July 29, 1982, on the submission by Greece of a Draft Recommendation on the Return of Cultural Property to its Country of Origin*, zapis wystąpienia udostępniony online: <https://melinamercourifoundation.com/en/speeches1>
309. Mercouri M., *Address of Mrs. Melina Mercouri, Minister of Culture and Sciences of Greece to the Oxford Union, June 12, 1986*, zapis wystąpienia udostępniony online: <https://melinamercourifoundation.com/en/oxford-union-june-12-1986>
310. Merry S.E., *Law, culture, and cultural appropriation*, „Yale Journal of Law & Humanity” 1998, vol. 10
311. Merryman J.H., *The Nation and the Object*, „International Journal of Cultural Property” 1994, vol. 3, no. 1
312. Merryman J.H., *The Retention of Cultural Property*, „University of California Davis Law Review” 1988, vol. 21, no. 3
313. Merryman J.H., *Thinking about the Elgin Marbles*, „Michigan Law Review” 1985, vol. 83, no. 8
314. Merryman J.H. (ed.), *Thinking about the Elgin Marbles: Critical Essays on Cultural Property, Art and Law*, Austin 2009
315. Merryman J.H., *Two Ways of Thinking About Cultural Property*, „The American Journal of International Law” 1986, vol. 80, no. 4
316. Meyer L.H., *Reparations and Symbolic Restitution*, „Journal of Social Philosophy” 2006
317. Michel R., *Parthenon marbles' return would be a lovely jubilee gesture*, „The Guardian” 8.02.2022, publikacja online: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2022/feb/08/parthenon-marbles-return-would-be-a-lovely-jubilee-gesture>
318. Mikuli P., *Wielka Brytania* (w:) *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, (red.) S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012
319. Mill J.S., *O rządzie reprezentatywnym* (w:) *O rządzie reprezentatywnym. Poddanie kobiet*, J.S. Mill, tłum. G. Czernicki, M.Ch. Chyżyńska Kraków-Warszawa 1995
320. Mitchell T., *Colonising Egypt*, Cambridge 1991
321. Mommsen T.E., *The Venetians in Athens and the Destruction of the Parthenon in 1687*, „American Journal of Archaeology” 1941, vol. 45, no. 4
322. Morawski L., *Domniemanie a dowody prawnicze*, Toruń 1981
323. Morawski L., *Dyskurs w ujęciu Habermasa a inne koncepcje argumentacji* (w:) *Dyskursy rozumu. Między przemocą a emancypacją. Z recepcji Jurgena Habermasa w Polsce*, (red.) L. Witkowski, Toruń 1990
324. Morawski L., *Główne problemy współczesnej filozofii prawa. Prawo w toku przemian*, Warszawa 2000
325. Moser S., *Wondrous Curiosities Ancient Egypt at the British Museum*, Chicago 2012
326. Mularski K., *O skarbach de lege lata i de lege ferenda*, „Monitor Prawniczy” 2009, nr 12
327. Murawska K., *Ewidencja zabytków architektury i budownictwa w Anglii*, „Ochrona Zabytków” 1982, vol. 35, nr 3-4
328. Murray D.E., *Sale in Market Overt*, „International & Comparative Law Quarterly” 1960, vol. 9, no. 1
329. Museums & Galleries Commission, *Memorandum submitted by the Museums & Galleries Commission z marca 2000 r.*, opublikowano online: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmcmumed/371/0032302.htm>
330. Museums & Galleries Commission, *Restitution and Repatriation: Guidelines for Good Practice*, London 2000
331. Myatt F., *The Abyssinian War 1868*, London 1970
332. Myles K., *The Needs and Problems of a Particular Country – Ghana* (w:) *Lost Heritage*, (eds.) I. Staunton, M. McCartney, London 1981
333. Mynors Ch., *Listed Buildings, Conservation Areas and Monuments*, London 2006
334. Naczyńska J., *Art. 174* (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom II. Własność i inne prawa rzeczowe (art. 126-352)*, (red.) M. Fras, Warszawa 2018, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
335. Nafziger J.A.R., *Cultural Heritage Law: The International Regime* (w:) J.A.R. Nafziger, T. Scovazzi (red.) *Cultural Heritage of Mankind*, Leiden 2008
336. Nafziger J.A.R., Paterson R.K., *Introduction* (w:) *Handbook on the Law of Cultural Heritage and International Trade*, (ed.) J.A.R. Nafziger, R. K. Paterson, Chaltenham-Northampton 2014
337. Nafziger J.A.R., Scovazzi T. (red.), *Cultural Heritage of Mankind*, Leiden-Boston 2005
338. Nahlik S.E., *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958
339. Nahlik S.E., *Prawo łupu* (w:) *Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, (red.) A. Klafkowski, Warszawa 1976

340. Nahlik S.E., *Z zagadnień międzynarodowej ochrony zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1955, rok VIII, nr 1(28)
341. Nazaruk P., *Art. 117. Przedawnienie roszczeń majątkowych (w:) Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Ciszewski, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
342. Nicholas L.H., *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, przeł. B. Sławomirska, Kraków 1997
343. Nieć H., *Ojczyzna dzieł sztuki. Międzynarodowa ochrona integralności narodowej spuścizny kulturalnej*, Warszawa-Kraków 1980
344. Nortey S., Bodjawah E.K., Kissiedu K.B., *African Masking Systems: An Archive of Social Commentary*, „African Arts” 2021, vol. 54, no. 4
345. Nowacki J., *Domniemanie prawne*, Katowice 1976
346. Nowacki J., *Studia z teorii prawa*, Kraków 2003
347. Nugent M., Sculthorpe G., *A Shield Loaded with History: Encounters, Objects and Exhibitions*, „Australian Historical Studies” 2018, vol. 49, issue 1
348. Ogrodzki P., *Kradzież obrazu Claude'a Moneta Wybrzeże w Pourville z Muzeum Narodowego w Poznaniu. Największa kradzież w historii polskiego muzealnictwa w XX w.*, „Cenne, Bezcenne / Utracone” 2006, wyd. specjalne – Katalog skradzionych dzieł sztuki
349. Ogrodzki P. (red.), *Kradzieże w muzeach – przyczyny, skutki, wnioski. Thefts in Museums – Causes, Effects, Conclusions*, Warszawa 2006
350. Okediji M., *On Reparations: Exodus and Embodiment*, „African Arts” 1998, vol. 31, no. 2
351. Oniszczyk J., *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2008
352. Oost T.I., *Restitution Policies on Nazi-Looted Art in the Netherlands and the United Kingdom: A Change from Legal to a Moral Paradigm?*, „International Journal of Cultural Property” 2018, vol. 25, no. 2
353. Orchard D., *A Proposal in Relation to the Elgin Marbles (w:) Culture, Media and Sport Committee, Seventh Report: Cultural Property: Return and Illicit Trade z dnia 18 lipca 2000 r.*, vol. III, appendix 16
354. O'Sullivan D., *The Treaty of Waitangi in Contemporary New Zealand Politics*. „Australian Journal of Political Science” 2008, vol 43, issue 2
355. Oughton D.W., Lowry J.P., Merkin R.M., *Limitation of Actions*, Bloomsbury 1998
356. Owen J., Shepherd M., Stojanovic A., *Implementing Brexit: Customs*, London 2017
357. Palmer N., *Conversion, Trespass and Title to Art Work*, (w:) N. Palmer (ed.), *The Recovery of Stolen Art: A Collection of Essays*, London 1998
358. Palmer N., *Emblems and Heirlooms. Restitution, Repatriation, and the Subjective Value of Chattels: A Legal Perspective*, „German Historical Institute London Bulletin” 2012, vol. 34, no. 1
359. Palmer N., *Litigation: The Best Remedy? (w:) Resolution of Cultural Property Disputes*, (red.) The International Bureau of the Permanent Court of Arbitration, The Hague-Frederick-Bedfordshire 2003
360. Pałeczki K., *Od recenzenta (w:) Międzynarodowe stosunki kulturalne. Wybór dokumentów*, (red.) I. Głuszyński, K. Lankosz, Bielsko-Biała 2007
361. Pałeczki K., *O użyteczności pojęcia kultura prawna*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 2
362. Parkhouse A., *The Illicit Trade in Cultural Objects: Recent Developments in the United Kingdom (w:) Art and Cultural Heritage: Law, Policy and Practice*, (ed.) B.T. Hoffman, New York 2006
363. Pankhurst R., *Ethiopia, the Aksum Obelisk, and the Return of Africa's Cultural Heritage*, „African Affairs” 1999, vol. 98
364. Pankhurst R. (ed.), *Tax Records and Inventories of Emperor Téwodros of Ethiopia (1855-1868)*, London 1979
365. Pankhurst R., *The case for Ethiopia*, „Museum International” 2009, vol. 38, no. 1
366. Pankhurst R., *The History of the Kwer'ata Re'esu: An Ethiopian Icon*, „African Affairs”, vol. 81, iss. 322
367. Parkinson R.B., *Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment*, Berkley-Los Angeles 1999
368. Pasierb J.S., *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 2001
369. Pavlakos G. (ed.), *Law, Rights and Discourse. Themes from the Legal Philosophy of Robert Alexy*, Oxford 2007
370. Pawlukójc A., *Argumentacji teoria (w:) Leksykon retoryki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, (red.) P. Rybiński, K. Zeidler, Warszawa 2010
371. Pawlukójc A., *Retoryka nowa Perelmana (w:) Leksykon retoryki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, (red.) P. Rybiński, K. Zeidler, Warszawa 2010
372. Pearson E., *Old Wounds and New Endeavors: The Case for Repatriating the Gweagal Sheild from the British Museum*, „Art Antiquity and Law” 2016, vol. 21, iss. 3
373. Peiser B., *From Genocide to Ecocide: The Rape of Rapa Nui*, „Energy & Environment” 2005, vol. 16, iss. 3-4
374. Perelman Ch., *Imperium retoryki. Retoryka i argumentacja*, Warszawa 2002
375. Perelman Ch., *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, Warszawa 1984

376. Petropoulos J., *Art as Politics in the Third Reich*, Chapel Hill 1996
377. Petropoulos J., *The Faustian Bargain. The Art World in the Nazi Germany*, London 2000
378. Phillips B., *Loot: Britain and the Benin Bronzes*, London 2021
379. Phillips D., *Comment (w:) Lost Heritage*, (eds.) I. Staunton, M. McCartney, London 1981
380. Phillips N., Craig N., *Merchant Shipping Act 1995. An Annotated Guide*, Abingdon-Oxfordshire – New York 2001
381. Plankensteiner B., *The Benin treasures: difficult legacy and contested heritage (w:) Cultural Property and Contested Ownership, The trafficking of artefacts and the quest for restitution*, (eds.) B. Hauser-Schäublin, L.V. Prott, Oxon-New York 2016
382. Plata A., *Argumentative aspects of Declaration on the Importance and Value of Universal Museums (2002)*, „Brazilian Journal of International Law” 2020, vol. 17, no. 3
383. Plata A., *Argumentative aspects of disputes over return of cultural objects lost to colonial powers*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2020, vol. 18, no.1-2
384. Plata A., *A state's claim of ownership over a cultural object as a sovereign act and a question of jurisdiction*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2020, r. 25, nr 2(50)
385. Plata A., *Conference Report: International Conference “Decolonizing Heritage – The Return of Cultural Objects to Africa: An International Law Perspective”, 23-24 September 2021, Université de Genève*, sprawozdanie w archiwum autorki
386. Pływaczewski W., *Pranie pieniędzy na rynku dzieł sztuki — skala zjawiska oraz możliwości przeciwdziałania*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, tom 88
387. Porter V., *The Islamic coins collected by Stein in Chinese Central Asia Studies in Silk Road Coins and Culture (w:) Studies in Silk Road coins and culture: papers in honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th birthday*, (eds.) K. Tanabe, J. Cribb, H. Wang, Kamakura 1997
388. Posner R.A., *Law and Legal Theory in England and America*, Oxford 1996
389. Preston C.H.S., Newson G.H., *Limitation of Actions*, London 1943
390. Prott L.V., O’Keefe P.J., *Law and the Cultural Heritage*, vol. 3. *Movement*, London 1989
391. Prott L.V. (ed.) *Witnesses to History. A Compendium of Documents and Writings on the Return of Cultural Objects*, Paris 2009
392. Prunty A., *Toward Establishing an International Tribunal for the Settlement of Cultural Property Disputes: How to Keep Greece from Losing its Marbles*, „Georgetown Law Journal” 1983-1984, vol. 72
393. Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury – narodowe, europejskie czy własne?*, „Ochrona Zabytków” 1999, nr 4
394. Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna. Tom I*, Zakamycze 2001
395. Pruszyński J., *Obrót dziełami sztuki, prawo do dziedzictwa kultury i Wspólny Rynek*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki, Zarządzania i Administracji w Warszawie” 2003 nr 1
396. Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza. Organizacja. Prawo*, Warszawa 1989
397. Rau A.S., *Mediation in Art-Related Disputes*, „Studies in Art Law” 1999, vol. 11
398. Rawls J., *Liberalizm polityczny*, przeł. A. Romaniuk, Warszawa 1998
399. Rawls J., *O idei publicznego rozumu raz jeszcze (w:) Prawo ludów*, J. Rawls, przeł. M. Kozłowski, Warszawa 2001
400. Rawls J., *Prawo ludów*, przeł. M. Kozłowski, Warszawa 2001
401. Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, przeł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Warszawa 1994
402. Ray J., *The Rosetta Stone and the Rebirth of Ancient Egypt*, London 2007
403. Redford D.B. (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Oxford-New York 2001
404. Redmond-Cooper R., *Good Faith Acquisition of Stolen Art*, „Art., Antiquity and Law” 1997, vol. 2, iss. 1
405. Reeves N., *Ancient Egypt: The Great Discoveries*, New York 2000; C. Aldred, *The Egyptians*, New York-London 2005
406. Reid D.M., *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*, Berkley-Los Angeles-London 2002
407. Reilly K., *U.K. Not Losing Its Marbles, Says Famed Greek Sculptures Cannot Be Part of Trade Negotiations With European Union*, „Time” 19.02.2020, publikacja online: <https://time.com/5786406/elgin-marbles-greece-brexit-trade-deal/>
408. Reyhmann J., Zajackowski A., *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, The Hague – Paris 1968
409. Robbins K., *Portable Antiquities Scheme. A Guide for Researchers*, London 2014, publikacja online
410. Robinson A., *The Last Man Who Knew Everything*, Oxford 2006
411. Rodwell W., *The Coronation Chair and Stone of Scone: History, Archaeology and Conservation*, Oxford 2013
412. Rogers R.A., *From Cultural Exchange to Transculturation: A Review and Reconceptualization of Cultural Appropriation*, „Communication Theory” 2006, vol. 16, iss. 4
413. Rong X., *Eighteen Lectures on Dunhuang*, przeł. I. Galambos, Leiden 2013

414. Rott-Pietrzyk E., *Czy angielskie i walijskie ziemie kryją więcej skarbów niż polskie?* (w:) *Własność intelektualna a dziedzictwo kulturowe: Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Kowalskiemu*, (red.) M. Jankowska, P. Gwoździewicz-Matan, P. Stec, Warszawa 2020
415. Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, przeł. A. Peretiatkowicz, Poznań 1920
416. Rozwadowski W., *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań 1992
417. Rudnicki S., *Komentarz do Kodeksu cywilnego. Księga druga. Własność i inne prawa rzeczowe*, Warszawa 2011
418. Rybiński P., Zeidler K., *Konwencja w sprawie ochrony archeologicznego, historycznego i artystycznego dziedzictwa narodów amerykańskich (Konwencja z San Salvador z wprowadzeniem)*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2008, vol. VI
419. Rycko N., *Art. 117. Przedawnienie roszczeń majątkowych* (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna, cz. 2* (art. 56–125), (red.) J. Gudowski, Warszawa 2021, publikacja w systemie informacji prawnej LEX
420. Rzepińska M., *Co wiemy o Damie z gronostajem z Muzeum Czartoryskich*, Kraków 1990
421. Sadurski W., *Prawo przed sądem. Studium sądownictwa konstytucyjnego w postkomunistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2008
422. Said E.W., *Kultura i imperializm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Kraków 2009
423. Said E.W., *Orientalizm*, tłum. W. Kalinowski, Warszawa 1991
424. Salmi H., *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*, Kraków 2010
425. Sanborn A., *The reunification of the Kwakwaka mask with its cultural soul*, „Museum International” 2009, vol. 61, no. 1 – 2
426. De Sanctis F.M., *Money Laundering Through Art. A Criminal Justice Perspective*, Heidelberg 2013
427. Sanderson D., *Return the Rosetta Stone, say Egyptians*, „The Times London” 7.11.2018
428. Sarr F., Savoy B., *The Restitution of African Cultural Heritage. Toward a New Relational Ethics*, przeł. D.S. Burk, 2018, publikacja online
429. Schlunke K., *One strange colonial thing: material remembering and the Bark Shield of Botany Bay*, „Journal of Media & Cultural Studies” 2013, vol. 27, iss. 1
430. Scott C., *Cultural Diplomacy and the Heritage of Empire. Negotiating Post-Colonial Returns*, Oxon-New York 2020
431. Selwitz Ch., *Deterioration of the Great Sphinx: an assessment of the literature*, „Antiquity” 1990, vol. 64, iss. 2
432. Seyfzadeh M., *Essential Design of the Great Pyramid Encoded in Hemiunu’s Mastaba at Giza*, „Archaeological Discovery” 2018, vol. 6, no. 2
433. Shany Y., *No Longer a Weak Department of Power? Reflections on the Emergence of a New International Judiciary*, „European Journal of International Law” 2009, vol. 20, no.1
434. Shapiro D., *Cultural Property and the International Cultural Property Society*, „International Journal of Cultural Property” 2005, vol. 12, no. 1
435. Shaw T., *List do redakcji z dnia 5 listopada 1981*, „Antiquity” 1982, vol. 56, no. 216
436. Shaw T., *Whose Heritage?*, „Museum” 1986, vol. 38, no. 1
437. Shuart J., *Is All “Pharaoh” in Love and War - The British Museum’s Title to the Rosetta Stone and the Sphinx’s Beard*, „Kansas Law Review” 2004, vol. 52
438. Shyllon F., *Benin Dialogue Group: Benin Royal Museum – Three Steps Forward, Six Steps Back*, „Art, Antiquity and Law” 2018, vol. 23, iss. 4
439. Silbermann N.A., *Nationalism and Archaeology* (w:) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East. Vol. 4*, (ed.) E.M. Myers, New York-Oxford
440. Silk P., Walters R., *Jak działa parlament brytyjski*, przeł. J.M. Zaremba, Warszawa 1994
441. Singh K., *Universal Museums: The View from Below* (w:) *Witnesses to History. A Compendium of Documents and Writings on the Return of Cultural Objects*, (red.) L.V. Prott (red.), Paris 2009
442. Simpson M., *Museums, World Heritage, and Interpretation — the Case of the Parthenon Marbles* (w:) *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003*, (eds.) E. Close, M. Tsianikas, G. Frazis, Adelaide 2005
443. Simpson M., *The Plundered Past: Britain’s challenge for the future* (w:) *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*, (eds.) C. Fforde, J. Hubert, P. Turnbull, New York 2002
444. Sitek B., *Art. 140 – Uprawnienia właściciela* (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Ciszewski, P. Nazaruk, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
445. Sitek B., *Art. 336. Posiadanie samoistne i zależne* (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, (red.) J. Ciszewski, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
446. Skrzydło W., *Konstytucja RP. Komentarz*, Kraków 2002
447. Sleight S., *Rosetta Stone will never return to Egypt, says expert at £1bn museum*, „The Evening Standard (London)” 25.02.2020

448. Sloan K., *Enlightenment: Discovering the World in the Eighteenth Century*, London 2003
449. Smith G., Teasdale S., *Ekonomia społeczna, przedsiębiorstwo społeczne i teoria demokracji stowarzyszeniowej*, „Ekonomia Społeczna” 2011, nr 2
450. Smolak M., *Lad społeczny i sprawiedliwość tranzycyjna – polskie i południowoafrykańskie doświadczenia*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2002, t. 9
451. Sobański R., *Uwagi o etyce zawodów prawniczych*, „Radca Prawny” 2003
452. Sobczak J., *Wolność korzystania z dóbr kultury – standardy europejskie i konstytucyjna rzeczywistość polska* (w:) *Prawna ochrona dóbr kultur*, (red.) T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2009
453. Small S., *Slavery, Colonialism and Museums Representation in Great Britain. Old and New Circuits of Migration*, „Human Architecture” 2011, vol. 9, iss. 4
454. Snarski T., *Sprawiedliwość transformacyjna, filozofia prawa i rozliczanie przeszłości przez demokratyczne państwa prawa*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2
455. Srogosz T., *Uti possidetis w prawie międzynarodowym publicznym*, Warszawa 2016
456. Stamatoudi I.A., *Alternative Dispute Resolution and Insights on Cases of Greek Cultural Property: The J.P. Getty Case, the Leon Levy and Shelby White Case, and the Parthenon Marbles Case*, „International Journal of Cultural Property” 2016, vol. 23, no. 4
457. Stamatoudi I.A., *Cultural Property Law and Restitution. A Commentary to International Conventions and European Law*, Cheltenham-Northampton 2011
458. St Clair W., *Imperial Appropriations of the Parthenon* (w:) *Imperialism, Art and Restitution*, J.H. Merryman (red.), New York 2006
459. St Clair W., *Lord Elgin and the Marbles: The Controversial History of the Parthenon Sculptures*, Oxford 1998
460. St Clair W., *That Greece Might Still Be Free: the Philhellenes in the War of Independence*, Cambridge 2008
461. Stein M.A., *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su, and Eastern Iran*, Oxford 1928
462. Stein M.A., *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China, vol. II*, Oxford 1921
463. Stelmach J., *Kodeks argumentacyjny dla prawników*, Kraków 2003
464. Stelmach J., Brożek B., *Metody prawnicze. Logika. Analiza. Argumentacja. Hermeneutyka*, Kraków 2004
465. Stelmach J., *Współczesna filozofia interpretacji prawniczej*, Kraków 1999
466. Stelmach J., Sarkowicz R., *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Kraków 1999
467. Strathern P., *Napoleon w Egipcie*, przeł. T. Hornowski, Poznań 2009.
468. Stremlau J.J., *The International Politics of the Nigerian Civil War, 1967-1970*, Princeton 2016
469. Strykowska S., *Geneza i rozwój prawni międzynarodowej ochrony dziedzictwa kulturowego*, „Zeszyty Naukowe – Wyższa Szkoła Handlu i Usług w Poznaniu” 2016, nr 32
470. Stuttard D., *Parthenon: Power and Politics on the Acropolis*, London 2013
471. Sun Tzu, *Sztuka wojny*, Warszawa 1994
472. Sykuna S., *Trudne przypadki* (w:) *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2007
473. Sykuna S., Zajadło J., „Sprawy konstytucyjne” w integralnej filozofii prawa Ronalda Dworkina, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2004, t. XII
474. Sykulska M. (red.), *Prawo międzynarodowe publiczne*, Sopot 1998
475. Szafrąński W., *Aktualne problemy i zagrożenia związane z obrotem dobrami kultury na rynku sztuki w Polsce z perspektywy prawnej ochrony zabytków*, „Santander Art and Culture Law Review” 2019, nr 1(5)
476. Szafrąński W., *Dziedzictwo Kultury – Ekonomia – Prawo* (w:) *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, Ł. Gawel, Gdańsk-Warszawa 2016
477. Szafrąński W., *Mity i patologie obrotu dziełami sztuki*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, nr 1
478. Szafrąński W., *Nowe regulacje dotyczące przeciwdziałania praniu pieniędzy w obrocie dziełami sztuki. Między implementacją V AMLD a rozwiązaniem systemowym*, „Santander Art and Culture Law Review” 2021, nr 1(7)
479. Szafrąński W., Lasik P., *Prawo ochrony dziedzictwa kulturowego. Quo vadis?*, „Santander Art and Culture Law Review” 2021, nr 1(7)
480. Szafrąński W., *Regulaminy aukcyjne na polskim rynku sztuki* (w:) *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, (red.) W. Kowalski, K. Zalańska, Warszawa 2011
481. Szafrąński W., *Res extra commercium* (w:) *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, Ł. Gawel, Gdańsk-Warszawa 2016

482. Szafrński W., Jagielska-Burduk A., *Jednorazowe pozwolenie na stały wywóz zabytku za granicę z perspektywy kategorii wieku i wartości - ochrona dziedzictwa kulturowego a rynek sztuki w Polsce*, „Santander Art and Culture Law Review” 2019, nr 1(5)
483. Szpunar A., *Nabywanie własności ruchomości od nieuprawnionego*, Kraków 1998
484. Szyszkowska M., *Pomniki i prawo*, „Gazeta Sądowa” 1996, nr 19-1997, nr 1
485. Tabernacka M., *Mediacje i negocjacje w sferze publicznej*, Warszawa 2009
486. Tam S., *In Museums We Trust: Analyzing the Mission of Museums, Deaccessioning Policies, and the Public Trust*, „Fordham Urban Law Journal” 2012, vol. 39, no. 3
487. Tatarkiewicz W., *Cywilizacja i kultura* (w:) *Parerga*, Warszawa 1978
488. Teitel R.G., *Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation*, „Yale Law Journal” 1997, nr 106
489. Teitel R.G., *Transitional Justice*, Oxford–New York 2001
490. Terris D., Romano C.P.R., Swigart L. (eds.), *The International Judge: An Introduction to the Men and Women Who Decide the World's Cases*
491. Thomas N., *A Case of Identity: The Artefacts of the 1770 Kamay (Botany Bay) Encounter*, „Australian Historical Studies” 2018, vol. 49 issue 1
492. Thomas N., *Colonialism's Culture. Anthropology, Travel and Government*, New Jersey 1994
493. Thomas N., *List do redakcji*, „Antiquity” 1982, vol. 56, no. 216
494. Thornton D., *A Rothschild Renaissance: Treasures from the Waddesdon Bequest*, London 2015
495. Thornton R., *Repatriation as healing the wounds of the trauma of history: Cases of Native Americans in the United States of America* (w:) *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*, (ed.) C. Fforde, J. Hubert, P. Turnbull, New York 2002
496. Tignor R.L., *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton 2016
497. Van Tilburg J.A., *Lost and found: Hoa Hakananai'a and the Orongo „Doorpost”*, „The Journal of the Polynesian Society” 2014, vol. 123, no. 4
498. Van Tilburg J.A., *Remote Possibilities. Hoa Hakananai'a and HMS Topaze on Rapa Nui*, London 2006
499. Tobor Z., Pietrzykowski K., *Bezstronność jako pojęcie prawne* (w:) *Prawo a wartości. Księga jubileuszowa Profesora Józefa Nowackiego*, (red.) I. Bogucka, Z. Tobor, Kraków 2003
500. Tokarczyk R.A., *Próba przeglądu uzasadnień restytucji dóbr kultury*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, vol. 75, z. 1
501. Tokarczyk R.A., *Współczesne kultury prawne*, Zakamycze 2001
502. Tokarczyk R.A., *Zarys zagadnień amerykańskiego prawa deliktów*, „Palestra” 1997, vol. 41, nr 5-6
503. Trout Powell E., *A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain, and the Mastery of the Sudan*, Berkeley 2003
504. Trzciniński M., *Poszukiwania skarbów czy poszukiwania zabytków? Między legendą a rzeczywistością*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2012, vol. 88, no. 3440
505. Trzciniński M., *Próba oceny nowych rozwiązań w zakresie karnoprawnej ochrony dziedzictwa kultury*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2019, vol. 51, nr 3921
506. Trzciniński M., *Wstęp* (w:) *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, (red.) M. Trzciniński, Gdańsk 2019
507. Trzciniński M., *Próba oceny nowych rozwiązań w zakresie karnoprawnej ochrony dziedzictwa kultury*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2019, t. 51
508. Trzciniński M., *Przestępczość przeciwko zabytkom archeologicznym. Problematyka prawno-kryminalistyczna*, Warszawa 2010
509. Trzciniński M., *Raz jeszcze o poszukiwaniu zabytków w Polsce. Między teorią i praktyką*, „Wiadomości Archeologiczne” 2017, t. 68
510. Tuleja P., *Art. 21 – Zasada ochrony własności i dziedziczenia* (w:) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, (red.) P. Tuleja, 2021, opublikowano w systemie informacji prawnej LEX
511. Turner T.H., *List z dnia 30 maja 1810, London* (w:) C.W. Ceram (ed.), *Hands on the Past: Pioneer Archaeologists Tell Their Own Story*, New York 1975
512. Turska A., *Dynamika ładów normatywnych w społeczeństwie posttotalitarnym* (w:) *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie*, (red.) G. Skąpska, Kraków 1992
513. Ullendorff E., *The Ethiopic Manuscripts in the Royal Library, Windsor Castle*, „Rassegna di Studi Etiopici” 1953, vol. 12
514. Ulph J., *Markets and Responsibilities: Forgeries and the Sale of Goods Act 1979*, „Journal of Business Law” 2011, iss. 3
515. Valley P., *Stonewalled*, „The Independent (London)” 24.07.2003, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News
516. Vercoutier J., *The Search for Ancient Egypt*, New York 1992
517. de Victoria F., *De Indis et de iure belli relectiones*, Washington 1917

518. Virgo G., *The Principles of the Law of Restitution*, Oxford-New York 1999
519. Volante A., *Renouncing the Universal Museum's Imperial Past: A Call to Return the Rosetta Stone Through Collaborative Museology*, praca magisterska, University of San Francisco, San Francisco 2018
520. Vrdoljak A.F., *International Law, Museums and the Return of Cultural Objects*, Cambridge 2008
521. Vrettos T., *The Elgin Affair: The True Story of the Greatest Theft in History*, New York 2011
522. Walicki M., *Hans Memling. Sąd Ostateczny*, Warszawa 1981
523. Waltoś S., *Glosa do tekstu profesora Andrzeja Rottermunda (w:) Własność a dobra kultury*, (red.) G. Czubek, P. Kosiewski, Warszawa 2006
524. Waltoś S., *Kodeks Etyki ICOM a nowa polska ustawa o muzeach (w:) Przeszłość przyszłości... Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, Warszawa 1999
525. Waltoś S., *Konflikty interesów oraz korupcja (w:) Kodeks Etyki ICOM dla muzeów*, przeł. S. Waltoś, Warszawa 2009
526. Waltoś S., *Kolekcjonerstwo muzealne i muzealników w świetle Kodeksu Etyki ICOM (w:) Kultura w praktyce: zagadnienia prawne. Tom 3. Muzea a rynek sztuki: aspekty prawne*, red. A. Jagielska-Burduk, W. Szafranski, Poznań 2014
527. Waltoś S., *Misja, etyka, wartości. Pytania o wartościotwórczą rolę muzeów (w:) I Kongres Muzealników Polskich*, (red. prowadzący) M. Wysocki, Łódź 2015
528. Waltoś S., *Podstawowe zasady kodeksu (w:) Kodeks Etyki ICOM dla muzeów*, przeł. S. Waltoś, Warszawa 2009
529. Waltoś S., *Prawna ochrona dóbr kultury w Europie (Tezy) (w:) Spotkania w Willi Struvego 1998-2001. Wykłady o dziedzictwie Europy*, Warszawa 2001
530. Waltoś S., *Some remarks on the ICOM Code of museum ethics*, „Opuscula Musealia” 1991, nr 5
531. Wang H., *Catalogue of the Sir Aurel Stein Papers in the British Museum Central Archives (w:) Sir Aurel Stein proceedings of the British Museum study day, 23 March 2002. British Museum Occasional Paper number 142*, (ed.) H. Wang, London 2004
532. Wang H., *Money on the Silk Road: the evidence from Eastern Central Asia to c. AD 800, including a catalogue of the coins collected by Sir Aurel Stein*, London 2004
533. Wang H. (ed.), *Sir Aurel Stein: Colleagues and Collections*, London 2012
534. Wang H., Perkins J. (eds.), *Handbook to the Collections of Sir Aurel Stein in the UK*, London 2008
535. Warren H., *A guide to The British Museum*, London c. 1850
536. Wasilkowski J., *Pojęcie własności we współczesnym prawie polskim*, Warszawa 1972
537. Wasilkowski J., *Pojęcie własności w świetle kodeksu cywilnego*, „Państwo i Prawo” 1965, z. 12
538. Wasilkowski J., *Z cywilno-prawnej problematyki własności (Zagadnienia wybrane)*, „Państwo i Prawo” 1971, z. 3-4
539. Waxman S., *Loot. The Battle over Stolen Treasures of the Ancient World*, New York 2008
540. Whitfield R., *The art of Central Asia: the Stein collection in the British Museum*, Tokyo 1982–1985
541. Whitfield R., Whitfield S., Agnew N., *Cave Temples of Mogao: Art and History on the Silk Road*, Los Angeles 2000
542. Whitfield S., *Aurel Stein On The Silk Road*, Portland 2004
543. Wijssmuller D., *Deaccessioning & disposal in Europe 2008-2017*, publikacja online
544. Willet F., *Restitution or re-circulation: Benin, Ife, Nok*, „Journal of Museum Ethnography” 2000, vol. 12
545. Williams D., *Lord Elgin's firman*, „Journal of the History of Collections” 2009, vol. 21, no. 1
546. Williams J., *Parliaments, Museums, Trustees, and the Provision of Public Benefit in the Eighteenth-Century British Atlantic World*, „Huntington Library Quarterly”, vol. 76, no. 2
547. Wilson D., *Comments (w:) Lost Heritage*, (eds.) I. Staunton, M. McCartney, London 1981
548. Wilson D., *List do redakcji z dnia 4 listopada 1981*, „Antiquity” 1982, vol. 56, no. 216
549. Wilson F., *UK Export Controls and National Treasures*, „Santander Art. and Culture Law Review” 2019, no. 2 (5)
550. Władek Z., *Formy ochrony własności prywatnej w procesach integracji europejskiej (w:) Polska kultura prawna a proces integracji europejskiej*, (red.) S. Wronkowska, Kraków 2005
551. Wojciechowski B., *Dyskrecjonalność sędziowska. Studium teoretycznoprawne*, Toruń 2004
552. Wojciechowski B., *Rozstrzyganie tzw. trudnych przypadków poprzez odwołanie się do odpowiedzialności moralnej*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2004, t. 70
553. Wojciechowski M., *Problem muzealiów znajdujących się w polskich muzeach martyrologicznych (w:) Prawo muzeów*, (red.) J. Włodarski, K. Zeidler, Warszawa 2008
554. Wołodkiewicz W., Zabłocka M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014

555. Wood P., *Display, Restitution and World Art History: The Case of the 'Benin Bronzes'*, „Visual Culture in Britain”, vol. 13, issue 1
556. Wortham J.D., *The Genesis of British Egyptology: 1549-1906*, Norman 1971
557. van Woudenberg N., *State Immunity and Cultural Objects on Loan*, Leiden-Boston 2012
558. Wronkowska S., Ziemiński Z., *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001
559. Wróblewski J., *Domniemanie prawne – problematyka teoretyczna*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1973, t. 10
560. Wróblewski J., *Nieostrość systemu prawa*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1983, t. 31
561. Wróblewski J., *Przepisy odsyłające*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego: Nauki Humanistyczne” 1964, z. 35
562. Wróblewski J., *Uzasadnienie aktu prawodawczego*, „Państwo i Prawo” 1987
563. Wyman K.M., *Is There a Moral Justification for Redressing Historical Injustices?*, „Vanderbilt Law Review” 2008, vol. 61
564. Xinjiang R., *The Historical Importance of the Chinese Fragments from Dunhuang in the British Library*, „The British Library Journal” 1998, vol. 24, no. 1
565. Young J.O., *Cultural Appropriation and the Arts*, Malden-Oxford 2010
566. Young J.O., Brunk C.G., *The Ethics of Cultural Appropriation*, Malden-Oxford 2012
567. Zajadło J., *Co to są hard cases?* (w:) *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2008
568. Zajadło J., *Formuła Radbrucha a paradygmat niepozytywistycznej teorii prawa*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2000, t. 7
569. Zajadło J., *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury*, Gdańsk 2001
570. Zajadło J., *Formuła Radbrucha – geneza, treść, zastosowanie*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 6
571. Zajadło J., *Ius a lex* (w:) *Łacińska terminologia prawnicza*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2009
572. Zajadło J., *Po co prawnikom filozofia prawa?*, Warszawa 2008
573. Zajadło J., *Prawo kontra historia. Uwagi wstępne* (w:) *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2008
574. Zajadło J., *Teoria i filozofia prawa* (w:) *Łacińska terminologia prawnicza*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2009
575. Zajadło J., Zeidler K., *Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 1-2
576. Zajęcki M., *Definiowanie pojęć podstawowych prawa kultury w kontekście zasad wykładni prawa polskiego* (w:) *Kultura w praktyce. Zagadnienia prawne*, (red.) A. Jagielska-Burduk, W. Szafranski, Poznań 2012
577. Zaleski Z., *Psychologia własności i prywatności*, Warszawa 2003
578. Zaleski Z.S., *Wyprawa Napoleona do Egiptu – element tzw. "Sprawy Wschodniej"*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, vol. 12, nr 1
579. Zan L., *Management and the British Museum*, „Museum Management and Curatorship” 2000, vol. 18, no. 3
580. Zeidler K., *Argument ze sprawiedliwości w dyskursie publicznym*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. 35
581. Zeidler K., *Czy iure praedae nadal istnieje?* (w:) *Zabytki. Prawo i praktyka*, K. Zeidler, Gdańsk-Warszawa 2017
582. Zeidler K., *Estetyka prawa*, Gdańsk-Warszawa 2018
583. Zeidler K., *Odpowiedź na artykuł recenzyjny Romana A. Tokarczyka „Próba przeglądu uzasadnień restytucji dóbr kultury”*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, vol. 75, z. 4
584. Zeidler K., *Prawa człowieka a normatywne podstawy ochrony dziedzictwa kultury* (w:) *Zabytki. Prawo i praktyka*, K. Zeidler, Gdańsk – Warszawa 2017
585. Zeidler K., *Prawo kontra historia: Bractwo uwięzione w college'u* (w:) *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, (red.) J. Zajadło, Warszawa 2008
586. Zeidler K., *Restytucja dóbr kultury ze stanowiska filozofii prawa*, Warszawa 2011
587. Zeidler K., *Wartość zabytku jako kategoria normatywna* (w:) *Zabytki. Prawo i praktyka*, K. Zeidler, Gdańsk – Warszawa 201
588. Zeidler K., Plata A., *The argumentative aspects of the Terezín Declaration and its place in public international law* (w:) *Terezín Declaration - Ten Years Later. Proceedings of an international academic conference held in Prague on 18 – 19 June, 2019*, (ed.) V. Drbohlavová, Prague 2019
589. Zeidler K., Teclaw B., *Perelman*, Sopot 2018
590. Zeidler K., Trzciniński M., *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa 2009
591. Zieleniec A. (red.), *Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury*, tekst konwencji przełożony na język polski i opatrzonego wstępem przez W. Kowalskiego, Warszawa 1996

592. Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Warszawa 2012
593. Ziemiński Z., „Lex” and „ius” in the Period of Transformation, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 2019, t. 10
594. Ziemiński Z., *Stan dyskusji nad problematyką klauzul generalnych*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 3
595. Ziemiński Z., *Wartości konstytucyjne*, Warszawa 1993
596. Ziętek A.W., *Globalizacja a kultura* (w:) *Międzynarodowe stosunki kulturalne. Podręcznik akademicki*, (red.) A.W. Ziętek, Warszawa 2010
597. Ziff B., Rao P.V. (eds), *Borrowed power: Essays on cultural appropriation*, New Brunswick-New Jersey 1997
598. Ziółkowski W., *Brytyjski model ochrony dziedzictwa archeologicznego. Wzór czy abstrakcja?*, „Cenne, Bezcenne / Utracone” 2006, nr 3
599. Zivic-Coche Ch., *Sphinx. History of a Monument*, przeł. D. Lorton, Ithaca-London 1997
600. Zralek J., *Przedawnienie w międzynarodowym obrocie handlowym*, Zakamycze 2005
601. Żuk-Łapińska L., *Złota reguła. Jej znaczenie i rola w systemach etycznych i potocznych rozważaniach moralnych*, Rzeszów 1997
602. Żygułski jun. Z., *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, Warszawa 1982
603. *Another stone upturned; Egyptians ask for their Rosetta back*, „Daily Mail (London)” 9.07.1996, archiwalny materiał prasowy opublikowany w bazie Lexis Library News
604. *Sphinx may get his beard back*, „Unitex Press International” 12.06.1984

Źródła internetowe

1. <http://www.afromet.info>
2. <https://www.artscouncil.org.uk>
3. <https://assets.publishing.service.gov.uk>
4. <https://www.bbc.com>
5. <https://blog.britishmuseum.org>
6. <https://www.britannica.com>
7. <https://www.britishmuseum.org>
8. <https://collections.louvre.fr>
9. <https://collections.vam.ac.uk>
10. <https://cultureincrisis.org>
11. <http://www.dlib.org>
12. <https://www.gov.uk>
13. <https://grandegyptianmuseum.org>
14. <https://www.icj-cij.org>
15. <https://icom.museum>
16. <https://historicengland.org.uk>
17. <https://ial.uk.com>
18. <https://www.lawcom.gov.uk>
19. <https://www.legifrance.gouv.fr>
20. <https://www.lootedart.com>
21. <https://www.matrixlaw.co.uk>
22. <https://melinamercourifoundation.com>
23. <https://www.museumsanddeaccessioning.com>
24. <https://www.nam.ac.uk>
25. <https://www.nationalmuseums.org.uk>
26. <http://news.getty.edu>
27. <https://nimo.pl>
28. <https://www.nytimes.com>
29. <https://www.parliament.uk>
30. <https://plone.unige.ch>
31. <https://www.premiumtimesng.com>
32. <https://publications.parliament.uk>
33. <http://records.collectionstrust.org.uk>
34. <http://restitutionreport2018.com>
35. <https://www.soane.org>
36. <https://sovereigntyparliam.wixsite.com>
37. <https://www.theartnewspaper.com>

38. <https://www.theguardian.com>
39. <https://ukandeu.ac.uk>
40. <https://www.unesco.org>
41. <https://unesdoc.unesco.org>
42. <https://www.upi.com>
43. <https://www.vam.ac.uk>
44. <https://www.visitbritain.org>
45. <https://whc.unesco.org>
46. <https://www.youtube.com>

Podsumowanie

W niniejszej dysertacji przedstawiona jest charakterystyka wybranych sporów o zwrot dóbr kultury znajdujących się dziś w zbiorach Muzeum Brytyjskiego – jako trudnych przypadków w prawie. Autorka ponadto formułuje wnioski co do wspólnych cech analizowanych sporów restytucyjnych, decydujących o wielości rozwiązań, które są możliwe do uzasadnienia w procesie dyskursu restytucyjnego dotyczącego zbiorów Muzeum Brytyjskiego. Poszczególne przypadki badane są pod względem wymienianych argumentów restytucyjnych.

Restytucja dóbr kultury opisywana jest jako problem prawny i kulturowy, wpisany w zagadnienie rozliczania historycznych niesprawiedliwości. Badaniu poddane są przypadki sporów restytucyjnych, w których konieczne jest sięgnięcie do obszarów pozaprawnych. Autorka klasyfikuje argumenty restytucyjne na kategorię argumentu ze sprawiedliwości oraz dalsze kategorie argumentów wynikających z ochrony prawnej, więzi z dobrami kultury, okoliczności historycznych oraz ochrony dóbr kultury i opieki nad dobrami kultury.

Rozdział pierwszy dysertacji poświęcony jest rozważaniom terminologicznym, etiologicznym i teoretycznoprawnym, stanowiącym podstawy badania restytucji dóbr kultury z perspektywy teorii trudnych przypadków. Zawiera rozważania nad pojęciem dobra kultury oraz definicje pojęć restytucji i zwrotu, roszczenia restytucyjnego, a także innych istotnych terminów o charakterze pokrewnym. Dodatkowo zjawisko restytucji zostaje przybliżone jako ewoluujący na przestrzeni lat problem stosunków międzynarodowych. Przedstawia się tu także dostępne prawne i instytucjonalne narzędzia rozwiązywania sporów dotyczących dóbr kultury. Rozdział zamykają rozważania na temat restytucji jako trudnego przypadku.

Rozdział drugi dysertacji poświęcony jest teorii argumentacji w sporach restytucyjnych ze szczególnym uwzględnieniem dyskursu jako narzędzia rozwiązywania trudnych przypadków w prawie. Omówione zostają pojęcia internacjonalizmu kulturowego i nacjonalizmu kulturowego. Najobszerniejsza część rozdziału poświęcona jest otwartemu katalogowi argumentów restytucyjnych.

W rozdziale trzecim zawarte są rozważania niezbędne dla umiejscowienia badań wybranych przypadków w przestrzeni brytyjskich regulacji i specyfiki Muzeum Brytyjskiego. Pierwsza część rozdziału poświęcona jest historii Muzeum i jego zbiorów. Dalsze rozważania dotyczą historycznych i współczesnych okoliczności nabywania zbiorów przez Muzeum Brytyjskie. Druga część rozdziału zawiera analizę zagadnień prawnych i organizacyjnych. Omówieniu podlegają British Museum Act 1963, regulamin Muzeum („The British Museum: Governance Principles and Procedures”) oraz standardy, ze szczególnym uwzględnieniem „The

British Museum Policy: De-accession of objects from the collection”. Przedstawione zostają regulacje dotyczące restytucji dóbr kultury w brytyjskim systemie prawnym z uwzględnieniem „Restitution and Repatriation Guidelines for Good Practice 2000”, Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009 oraz zasad działania Spoliation Advisory Panel. Rozdział zamykają uwagi dotyczące konsekwencji brexitu dla brytyjskiego systemu ochrony prawnej dóbr kultury.

Zwieńczeniem dysertacji jest czwarty rozdział, w całości poświęcony badaniom przebiegu jedenastu sporów restytucyjnych dotyczących zbiorów Muzeum Brytyjskiego. W pierwszej grupie sporów znajduje się pięć przypadków dotyczących dóbr kultury przemieszczonych w związku z polityką kolonialną imperium brytyjskiego. W dalszej kolejności omówione są trzy spory dotyczące dóbr kultury przemieszczonych w związku z rozwojem nauk i działalnością brytyjskich badaczy. Trzecią kategorię spraw stanowią spory dotyczące znajdujących się w zbiorach Muzeum Brytyjskiego dóbr kultury utraconych przez właścicieli w wyniku nazistowskiej grabieży, rozstrzygnięte przez Spoliation Advisory Panel.

Summary

The Dispute Over the Collection of the British Museum as a Hard Case at Law

The present doctoral thesis deals with the characteristics of the chosen cases of the dispute over the return of cultural objects from the collection of the British Museum as hard cases at law. It deals with the argumentative aspects of the debates with the use of the case study method. The author analyses eleven cases, where the positive law is not applicable, from the perspective of the theory of hard cases.

It is argued that restitution of cultural objects should be studied both as a legal and cultural issue, dealing with the broader subject of amending historical injustices. The author believes that restitution arguments can be classified into five main groups – resulting from justice, legal protection, affiliation to cultural objects, historical circumstances, and protection of cultural heritage. Historical circumstances that led to the movement of cultural objects are of importance in a restitution debate. With that in mind, the author suggests that even though the law cannot provide material grounds for solving restitution debates in question, it can provide a valuable framework.

The first chapter of the dissertation includes terminological, etiological, and theoretical considerations. It defines cultural objects as a subject of the restitution debate. It also explores the difference between the terms *restitution* and *return*. Further ideas crucial to the study are also defined. The author dwells upon the history of restitution issues and explores available methods of solving the disputes in question. Moreover, the problem of restitution of cultural objects is characterised as a potential hard case, which results from the complex nature of cultural objects themselves.

The second chapter explores the argumentative aspects of restitution disputes. Dispute is discussed as a possible way of solving hard cases. The author analyses the ideas of cultural internationalism and cultural nationalism from the point of view of argumentation in restitution disputes. The author suggests the method of classifying researched restitution arguments, understood as the arguments that are raised during a restitution dispute.

The third chapter deals with the history of the British Museum and regulations in British legal system concerning the British Museum and restitution of cultural objects. It presents the context of founding the British Museum and the ways of acquiring the collection. The author divides the circumstances of acquisition into the categories of the objects historically affiliated to colonial politics, research activities, war plunder and Nazi spoliation. Other methods of acquisition are also discussed. Analysed legal regulations include The British Museum Act

1963 and The Holocaust (Return of Cultural Objects) Act 2009. The author studies also the regulations within the British Museum and Restitution and Repatriation Guidelines for Good Practice 2000.

The fourth chapter involves the case study. First, the author analyses the cases of the cultural objects lost in colonial context – the Benin Bronzes, the Maqdala collection, the *moai*, the aboriginal shield, and the Rosetta Stone. Then, the author studies the cases of the cultural objects moved as a result of conducting research – the Parthenon Marbles, the Dunhuang (Aurel Stein) collection, and the fragment of the Sphinx's beard. Finally, the study involves three restitution cases of the Nazi spoliation, resolved by the Spoliation Advisory Panel.